

NURƏDDİN KAZIMOV

**SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
XIII CİLD**

**MİLLİ PEDAQOGİKADAN QİDALANAN ALI
TƏHSİL PEDAQOGİKASININ MƏZMUNU**

BAKI – 2008

Hazırkı «Seçilmiş əsərlər» «Milli pedaqogika məktəbi» idarə heyətinin qərarı ilə çap edilir.

Elmi redaktor: pedaqoji elmlər doktoru, professor
Fərahim Balakışi oğlu Sadıqov

Rəyçi: professor
Fikrət Əhməd oğlu Seyidov

Tərtibçi: pedaqoji elmlər namizədi, dosent
Ayaz Nurəddin oğlu Kazımov

TƏRTİBÇİDƏN

Bu yaxınlarda həmkarlarından biri yarı zarafat, yarı ciddi müəllifə dedi:

-Nurəddin müəllim, Milli pedaqogikanın əsas yaradıcısı kimi sizə aid çap olunmuş biblioqrafik məlumatda yazılır ki, əsərlərinizin sayı 450-ni keçib; amma M.F.Axundov adına mərkəzi kitabxanada sizin qeydə alınmış əsərlərinizin sayı heç 10-nu keçmir. Bəs əsərlərinizi küll şəklində nə vaxt nəzərdən keçirmək olar?

Həmkarının iradə atamı xeyli düşündürdü. Nəhayət qərara gəldi ki, mən əsərləri toplayım, qruplaşdırım, sistemə salım və çapına nail olum. Bu vəzifə məndən əlavə vaxt, enerji və vəsait tələb etsə də geri çəkilmədim. Bir də ona görə ki, əvvəla, Nurəddin müəllimin əsərləri bir çox nəşriyyatlarda, qəzet və jurnallarda, habelə başqa ölkələrdə çap olunmuşdur. Onları əldə etmək ciddi çətinliklər yaradırdı; ikincisi, milli hisslərdən uzaq olan, «Milli» sözüne ağız büzən, elmi yaradıcılığa deyil, başqalarının fikirlərini özünüküləşdirməyə meyilli olan bəziləri bir daha yəqin etsinlər ki, Azərbaycan xalqının övladları da kifayət qədər yeni pedaqoji ideyalar formalaşdırma və xalqımızın istifadəsinə verə bilər.

Bu işdə bizi ruhlandıran həm də o oldu ki, Milli pedaqogika ruhunda yazılmış «Məktəb pedaqogikası» və «Ali məktəb pedaqogikası» respublikamızda təhsil nazirinin əmri ilə ilk dəfə dərsliklər kimi çap olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Milli pedaqogika ideyaları əsasında ərsəyə gəlmiş «Məktəb pedaqogikası»nın müddəaları təhsil nazirinin xüsusi əmri ilə Bakı şəhərindəki 9№-li məktəbdə sınaqdan keçirilmiş və nəticəsi təhsil nazirliyində ətraflı müzakirə olunmuşdur. O da təsadüfi deyil ki, həmin müzakirənin yekunu olaraq təhsil naziri 2007-ci il avqustun 30-da 995№-li əmr vermişdir. Əmr belə adlanır: «N.Kazımovun «Məktəb pedaqogikası» dərsliyi müddəalarının pedaqoji prosesdə tətbiqi üzrə işlərin təşkili barədə». Bu əmrə əsasən dərsliyin müddəaları həm bütün təkmilləşmə və yenidən hazırlanma institutlarında,

həm də Sumqayıt və Bakı şəhərlərinin bəzi məktəblərində tətbiq edilmişdir.

Toplanan materiallar pedaqoji elmin və pedaqoji prosesin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etdiyindən, onları, nisbi mənada, qruplaşdırmağa və sistemə salmağa çalışdıq. Nəticədə məlum oldu ki, bəzi yazılar indiki dövr üçün aktuallığını itirmişdir; xaricdə çap olunmuş yazıların bir neçəsini əldə etmək mümkün olmamışdır; bundan əlavə, çap olunmuş əsərlərdən bəziləri kitabxanaya verilməmişdir; bəzi başabəla oxucuların kitabxanada saxlanan jurnallardan materialı cırıb götürdükləri hallarla da rastlaşdıq. Yaxud, xüsusən 1990-cı ilin fevral, mart, aprel və may aylarında məlum hadisələrlə əlaqədar «Millət», «Müxalifət», «Vətən», «Kommunist», «Bilik», «Azərbaycan müəllimi», «Xalq qəzeti» kimi mətbu orqanlarında çap olunmuş «Kömək? Nəyin naminə?», «Nəyi və necə tənzimləməli», «Nə üçün susuruq?», «Razılaşmaq olmaz. Nə üçün?», «Qadağalar davam edir və yaxud xalqımızın səsi respublikadan kənardə niyə eşidilmir?», «Milli birlik yolunda maneələri kimlər yaradır?», «Bu da təxribatdır», «Siyasi şüur tələbələrə nə üçün lazımdır?», «Soy adımız və Milli mənsubiyyətimiz», «Azərbaycan diplomatiyası necədir, necə görmək istərdim», «Открытое письмо послу Российской Федерации в Азербайджане господину В.Шонии» kimi bir çox siyasi məzmunlu atamın yazılarını kitabxanalarda tapmaq mümkün olmadı. Bunlardan əlavə, III siniflər üçün eksperimental «Ana dili» dərsliyi (Bakı, Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun nəşriyyatı, 1959), 1963-cü ildən 1971-ci ilədək Y.Şirvanla, 1988-ci ilədək müstəqil çap olunan «Ana dili» dərsliyi «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən 1978-ci ildə çap olunmuş «Ulyanovlar ailəsində tərbiyə məsələləri» və 1996-cı ildə nəşr edilmiş «Pedaqogika» dərsliyi, 2001-ci ildə «Ağrıdağ» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş «Milli pedaqogika yollarında» adlı monoqrafiya hazırkı «Əsərlər»ə daxil edilməmişdir. Bunlardan əlavə, Nurəddin müəllimin bilavasitə rəhbərliyi, redaktəsi və iştirakı ilə ərsəyə gələrək işıq üzü görmüş bir sıra əsərlər, o cümlədən

«Azərbaycan Milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət» (Bakı, OKA Ofset nəşriyyatı, 2005), «Pedaqogika kafedrası üzrə təhsil proqramı» (Kurrikulum) (ADU nəşriyyatı, Bakı, 2007) bu «Əsərlər»dən kənarda qalmışdır. «Çaşıoğlu» nəşriyyatı tərəfindən 2005-ci ildə albom formasında çap olunmuş «Məktəb pedaqogikası sxemlərdə» adlı maraqlı əsəri də cildlərə daxil etmək mümkün olmamışdır.

Deyilənlər nəzərə alındığından, toplanmış materialları cildlər halında «Seçilmiş əsərlər» adlandırılmalı olduq.

Ayrı-ayrı toplu halında çap olunan əsərlərin müəyyən dərəcədə Milli pedaqogika ideyaları ilə əlaqəsi vardır. Bunu nəzərə almağı oxuculardan xahiş etməyi özümüzə borc bildik.

Bununla yanaşı, toplularda cəmləşən materiallar məzmunca bəzi cəhətlərinə görə fərqləndiyindən, həmin fərqi cildlərin adlarında nəzərə almağa çalışmışıq.

Oxucuların işini asanlaşdırmaq üçün həm cildlər arasında, həm də hər cildin tərkibindəki əsərlər arasında tarix və mövzu baxımından ardıcılığa əməl etməyə səy göstərmişik.

Hesab edirik ki, cildlərin burada adlandırılması onların hərəsində cəmləşmiş əsərlərin başlıca cəhətlərinə dair maraqlananlarda ilkin təəssüratların yaranmasına yardımçı ola bilər.

- I cild:** *Müqayisə nəzəriyyəsinin formalaşması.*
II cild: *Pedaqoji prosesdə müqayisədən istifadənin zəruriliyi.*
III cild: *3-cü siniflərdə «Ana dili» dərslisinin məzmunu və tədrisinə dair (Şəkilsiz çap edilir).*
IV cild: *4-cü siniflər üçün «Oxu» dərsliklərinin məzmunu (Şəkilsiz çap edilir).*
V cild: *Milli pedaqogikanın həyatdan şüurlara, oradan auditoriyalara və məktəblərə süzülməsi.*
VI cild: *İctimai-siyasi problemlərə pedaqoji müdaxilə.*
VII cild: *Milli pedaqogikada tərbiyə məsələləri.*
VIII cild: *Psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi.*
IX cild: *Pedaqoji fikir tarixindən səhifələr.*

- X cild:** *Elmi-pedaqoji məsələlər Milli pedaqogika işığında.*
- XI cild:** *Pedaqoji prosesin bəzi ümumi məsələləri.*
- XII cild:** *Milli pedaqogikadan qidalanan orta təhsil pedaqogikasının məzmunu.*
- XIII cild:** *Milli pedaqogikadan qidalanan ali təhsil pedaqogikasının məzmunu.*
- XIV cild:** *Nurəddin Kazımov haqqında bibliografik məlumat.*

Haqqında sözü gedən cildlərin daha kamil çıxmasında öz köməkliyini əsirgəməyən universitetimizin əməkdaşlarına, xüsusən professor Fərahim Sadıqova (elmi redaktor), professor Fikrət Seyidova (rəyçi), dosent Ayaz Kazımova (tərtibçi), Məhbubə Ələkbərovaya, Gülnar Abdullayevaya, Tahirə Bağirovaya, Qəmər Məlikovaya, Sevda Xaspoladovaya və Səidə Qəmbərovaya (korrektorlar), Sədaqət Yusifovaya (texniki redaktor) və kompüterdə cildləri yığan əməkdaşlara müəllif öz minnətdarlığını bildirir.

1. TƏLİM VƏ TƏRBIYƏNİN VƏHDƏTİNİ TƏMİN ETMƏKDƏ KAFEDRALARIN ROLU

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Ali məktəbi daha da inkişaf etdirmək və mütəxəssislər hazırlamağın keyfiyyətini yüksəltmək haqqında» qərarı ali məktəbin inkişafında yeni mərhələ olub, quruculuq işində onun böyük rol oynadığını göstərir. Qərada haqlı olaraq ali məktəb təhsilin, müasir tərbiyənin, elm və mədəniyyətin mərkəzi kimi qiymətləndirilir. Buna görə də ali məktəbdə təlim-tərbiyə işinin yaxşılaşdırılmasına xalqın mədəniyyətinin yüksəldilməsi və cəmiyyətdə mənəvi sərvətlərin daha da inkişaf etdirilməsi vasitəsi kimi baxılmalıdır.

Partiya və hökumətimiz qəbul etdikləri bu qərada pedaqoji institutları qurtaran tələbələrin hansı keyfiyyətlərə yiyələnmələrinin vacib olduğu aydın şəkildə göstərilmişdir. İnkişafımızın indiki mərhələsində pedaqoji institut hər hansı fənni yalnız tədris etməyi bacaran müəllim yetişdirməklə öz vəzifəsini məhdudlaşdırma bilməz. Pedaqoji institutda hazırlanan mütəxəssis vətənpərvər və beynəlmiləli, Vətənə və Kommunist Partiyasının işinə sadıq, sosializmin nailiyyətlərini qorumaqda şəxsən maraqlı olan müəllim kimi yetişməlidir. Tələbələr yüksək siyasi və mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməli, kommunist əxlaqı normalarından kənara çıxmaq hallarına, istehlakçı-meşşan psixologiyasına və keçmişin digər qalıqlarına qarşı barışmaz olmalıdırlar.

Qərada institutun professor-müəllim heyətinin diqqəti tələbələrin peşə hazırlığı ilə yanaşı onların ideya-siyasi tərbiyəsinin hərtərəfli yaxşılaşdırılmasına, təlimin istehsalatla, quruculuq işləri ilə əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi zəruriliyinə cəlb edilir. İnstitut qarşısında duran bu vacib vəzifələr hansı yollarla həyata keçirilir? Əlbəttə, məşğələlərdə və auditoriyadankənar işlərdə! Bunlar isə bir-birini tamamlamalıdır. Auditoriya məşğələlərinin mühazirələrin, seminar

və laborator məşğələlərinin, habelə auditoriyadankənar həyata keçirilən müxtəlif tədbirlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsini, tələbələrin təlim və tərbiyəsinin vəhdətini başlıca olaraq kafedralara təmin edir. Buna görə də institut həyatında kafedranın rolu hər vasitə ilə gücləndirilməlidir. Qərarda deyilir: «İnstitutda tədris elmi və tərbiyə prosesinin məzmununu və vahidliyini təmin edən əsas həlqə kimi kafedraların rolunu artırmaq lazımdır.

Biz burada kafedraların təşkil etdiyi auditoriyadankənar tədbirlərin rolu və əhəmiyyətindən danışmaq fikrində deyilik. Tədris planı əsasında təşkil edilən mühazirə, seminar və laborator məşğələlərinin tərbiyəvi imkanlarından qısa da olsa danışmağa və kafedraların diqqətini ilk növbədə pedaqoji prosesin bu cəhətinə cəlb etməyə hazırda daha çox ehtiyac hiss edilir. Heç şübhəsiz ki, ali məktəb haqqında qərarın tələblərinə uyğun olaraq SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi mühazirələrin, seminar və laborator məşğələlərinin səmərəliliyini artırmaq, onların tərbiyəvi imkanlarından maksimum istifadə etmək məqsədilə təlimatı məktublar hazırlayıb göndərəcəkdir. Biz bu məktubları gözləyə bilmərik. Hər kafedra bu sahədə indidən müəyyən tədbirlər görməlidir. Belə tədbirlərdən bəziləri barədə burada danışmaq yerinə düşərdi.

Məlumdur ki, verdiyi ixtisasdan asılı olmayaq pedaqoji institutun bütün fakültələrində tələbələrin yüksək elmi, ixtisas və ideya-nəzəri hazırlığını təmin etmək üçün həmin fakültələrin tədris planları lazımi imkan verir. Məsələn, tarix fakültəsinin tədris planını götürək. Burada nəzərdə tutulmuş ixtisasa giriş kursu, pedaqogika, pedaqogika tarixi, pedaqoji təcrübə, yaş fiziologiyası və məktəb gigiyenası, xalq maarifinin iqtisadiyyatı və idarə olunması, tərbiyə işinin metodikası, təlimin texniki vasitələri, tarix və ictimaiyyətin tədrisi kimi kurslar tələbələrə ixtisas hazırlığı verir; qədim dünya tarixi, orta əsrlər tarixi, yeni dünya tarixi, arxeologiya, SSRİ tarixi, Avropa və Amerika xalqlarının yeni və ən yeni tarixi, Asiya və Afrika ölkələrinin yeni və ən yeni tarixi kimi kurslar tələbələrin elmi hazırlığına

xidmət edir; Sov.İKP tarixi, marksist-leninçi fəlsəfə, elmi kommunizm, beynəlxalq kommunist və fəhlə hərəkatı tarixi, siyasi iqtisad kimi kurslar isə tələbələrin ideya-nəzəri hazırlığına, onlarda marksist-leninçi dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edir.

Kafedraların başlıca vəzifəsi tələbələrin elmi, ixtisas və ideya-nəzəri hazırlığına xidmət edən bütün kursların nəinki təhsil, habelə tərbiyə imkanlarından tam istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Oxunan mühazirələrdə, təşkil edilən seminar və laborator məşğələlərində yeri gəldikcə elmin son nailiyyətlərindən, müvafiq istehsalat sahəsindəki qabaqcıl iş təcrübələrindən istifadə edilməsi, tələbələrin yeni elmi ideyalarla və vərdislərlə silahlandırılması hazırda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən mühazirələrin imkanları daha genişdir. Hansı mühazirələrdə hansı elmi yenilik haqqında, hansı yeni iş təcrübəsi barədə danışmaq lazımdır? sualına birinci növbədə kafedra cavab verməli və vaxtaşırı bu sahədəki məlumatların təzələnməsini təşkil etməlidir.

Tədris prosesində tələbələrin həyat təcrübəsindən, onların şəxsi müşahidə materiallarından istifadə edilməsinin də əhəmiyyəti az deyildir. Ali məktəbdə təlim, xüsusən mühazirələr bu həqiqətdən kənar qala bilməz. Axşam və qiyabi şöbələrdə oxunan mühazirələr zamanı tələbələrin həyat təcrübəsindən, onların müşahidələrindən istifadə edilməsi nəinki müvafiq tədris materialının şüurlu mənimsənilməsinə və möhkəm yadda qalmasına, habelə tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına kömək edir. Bu işi ixtisasdan asılı olaraq təşkil etməyin imkan və yollarını kafedralar müəyyənləşdirməlidir.

Oxunan hər bir mühazirə tələbələrdə elmi təfəkkürün, ixtisas bacarığının inkişafına kömək etməlidir. Mühazirənin bir sıra cəhətləri, o cümlədən mühazirəçinin materialı şərh etmə üsulu, hadisələri və elmi faktları təhlil etmə bacarığı tələbələr üçün nümunə olmalıdır. Mühazirələr imkan daxilində problem xarakteri daşımalı, nəzəriyyə ilə təcrübəni üzvi şəkildə əlaqələndirməlidir. Mühazirəyə verilən tələblər, onun quruluşu və aparılması, tələbə şəxsiyyətinə təsiri məsələləri institutun bütün kafedralarında müzakirə edilə bilər.

Heç bir kafedra müstəqil məruzə və çıxışlar hazırlamaqda, yaradıcı disputlar və müzakirələrdə fəal iştirak etməkdə tələbələrə köməklik göstərilməsindən, onlarda əsil müəllimə xas olan tərbiyəçilik və təşkilatçılıq bacarığının, təbliğat və təşviqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi işindən kənar qalmamalıdır. Qarşıya çıxan məsələlərə müstəqil surətdə və yadarıcılıqla yanaşmaq bacarığının tələbələrə aşılmasında bütün kafedraların payı olmalıdır. Bu cəhətdən hər bir kafedra öz spesifikasına uyğun olaraq müəllimlərin vəzifələrini konkretləşdirə bilər.

Kommunist əxlaqı normalarından kənara çıxmaq hallarına, o cümlədən mühazirə, seminar və laborator məşğələlərindən yayınmağa, verilən tədris tapşırıqlarına əməl etməməyə, diqqətsizlik və laqeydlik göstərməyə son qoymaq üçün tələbələr arasında ictimai, kollektiv rəy yaratmağın böyük əhəmiyyəti olduğu unudulmamalıdır. Bu sahədə müəllimin sözü, onun tutduğu mövqe həlledici rola malikdir. Lakin, təəssüf ki, eyni kursda məşğələ aparən müəllimlər təlimdə geridə qalan və intizamsızlığa yol verən tələbələrə münasibətdə heç də həmişə eyni mövqe tutmur, onlara eyni tələbkərlərlə yanaşmır, kollektiv rəyin yaradılmasına səy etmirlər. Mühazirə, seminar və laborator məşğələlərinə tələbələrin münasibətilə əlaqədar kollektiv rəyin formalaşması və tələblərdə vahidliyin təmin olunması sahəsində kafedralar hələ çox iş görə bilər və görməlidirlər.

Ali məktəb haqqındakı yeni qərar tələbələrə aparılan estetik tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə V.İ.Lenin adına API-də xeyli iş aparılır və həmin iş, əsasən, auditoriyadankənar xarakter daşıyır: müxtəlif özfəaliyyət dərnəkləri, estetik tərbiyə lektoriyası fəaliyyət göstərir və s. Lakin etiraf edilməlidir ki, auditoriyadankənar aparılan estetik tərbiyə işi tələbələrin heç də hamısını əhatə etmir. Hazırda əlavə tədbirlər görməyə ehtiyac duyulur. Bu cür tədbirlərdən biri tədris edilən kursların imkanlarından maksimum istifadə etməklə bağlıdır. İdeyası, əxlaq və əmək tərbiyəsində olduğu kimi, tələbələrdə estetik zövqün, gözəllik hissənin formalaşdırılması məqsədilə

də tədris olunan kursların hansı imkanlara malik olduğunu, tədris zamanı bu imkanlardan necə istifadə etməyin lazım gəldiyini araşdırıb üzə çıxarmaq lazımdır. Təlim zamanı öz təşəbbüsü ilə bu istiqamətdə iş appararı müəllimlərimiz institutda az deyildir. Kafedralarda vaxtaşırı müzakirələr keçirilsə belə müəllimlərin iş təcrübəsi üzə çıxarılır, ümumiləşdirilər və geniş yayılır.

Qərarda kafedralarda aparılan elmi-tədqiqat işlərinin səmərə və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və təşkilinin təkmilləşdirməsi ali məktəblərin professor-müəllim heyətindən təkidlə tələb olunur. Burada elmi-tədqiqat işlərinin təşkilini təkmilləşdirməyin əsas yolları da göstərilir. Bunlardan birincisi, elmi-tədqiqat işlərinin təşkilini mütəxəssislər hazırlamaq işinin səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə sıx əlaqələndirməkdən ibarətdir. Ona görə də bu mövzuda aparılan elmi-tədqiqat işlərini alqışlamaq, onları müdafiə etmək son dərəcə vacibdir. Kafedralar pedaqoji institutun, onun ayrı-ayrı fakültələrinin ehtiyaclarını nəzərə almaqla müəllim kadrları hazırlamaq təcrübəsini daha cəsarətlə tədqiqat obyektinə çevirə, əldə edilən müvəffəqiyyətləri, çətinliklər və nöqsanları elmi təhlil süzgecindən keçirə, tədrisin məzmunundan, üsulları və təşkili formalarından tutmuş təlimdə tələbələrin ideya-siyasi, əmək, əxlaq, estetik tərbiyyəsinin elmi əsaslarla həllinə qədər bütün işlərə kömək edə bilərlər. Bu problem «Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılmasının, mənəvi tərbiyyə təcrübəsinin aktual problemləri» mövzusunda keçirilmiş Ümumittifaq elmi-praktik konfransının materiallarında da öz əksini tapmışdır. Etiraf edək ki, pedaqoji institutlarda kadr hazırlığının aktual problemləri respublikamızda hələ kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Ali məktəbdə təlim və tərbiyyənin bu və ya digər məsələlərinə aid olan yazılarda nazirliklər üçün əsaslandırılmış təkliflər yox dərəcəsinədir. Bu sahədə sanballı dissertasiya işləri də nəzərə çarpmır. Respublikada ali təhsilin müasir problemlərinin elmi tədqiqinə diqqəti gücləndirməyin, kafedraların səyini bu vacib istiqamətə yönəltməyin vaxtı çatmışdır.

Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Ə.Əliyev yoldaşın Azərbaycan KP MK-nın iyul (1979-cu il) tarixli plenumundakı çıxışında qarşıya qoyulan vəzifələrin pedaqoji institutlarda aparılan tədqiqat işlərinə də aidiyyəti vardır. H.Ə.Əliyev yoldaş bu məsələyə toxunaraq demişdir: «Müasir tələblərə uyğun olaraq elmi tədqiqatların nəzəri səviyyəsini yüksəltmək, respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının aktual problemlərinin araşdırılmasına daha fəal surətdə qoşulmaq alimlərin təxirəsalınmaz vəzifəsidir».

Kafedralar elmi-tədqiqat işində tələbələrin imkanlarından zəif istifadə edirlər. Kadr hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn hər bir elmi mövzuya tələbələri cəlb etmək və nəticələrindən geniş şəkildə istifadə etmək hazırda çox zəruridir.

Təlim və tərbiyənin vəhdətini təmin edən amillərdən biri də görkəmli elm xadimlərinin və istehsalat qabaqcıllarının tələbələrlə görüşünü keçirməkdir. V.İ.Lenin adına APİ-yə fizika, kimya, riyaziyyat və elmin digər sahələri üzrə başqa institutlardan görkəmli alimlər dəvət etmək, tələbələr qarşısında onların çıxışlarını təşkil etmək halları təqdirəlayiqdir. İstehsalat qabaqcılları ilə, təlim-tərbiyənin incəliklərinə bələd olan pedaqoqlar və digər işçilər ilə də tələbələrin görüşləri keçirilir, bu sahədə pedaqogika kafedraları xüsusilə fərqlənirlər. Lakin belə faydalı görüşlər az təşkil olunur. Bunun üçün kafedraların geniş imkanlara malik olmasına baxmayaraq onların əksəriyyəti bu vacib tədbirlərə demək olar ki, qoşulmamışdır.

Müşahidələr göstərir ki, kafedrada elm və istehsalat yeniliklərinə həsr olunan sərgilər təşkil etmək də təlim və tərbiyənin vəhdətini təmin etməyə kömək göstərir. Bu cür sərgilərin təşkilinə tələbələrin cəlb olunması müsbət nəticə verir.

Təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməkdə, onların vəhdətini təmin etməkdə kafedra partiya və həmkarlar ittifaqı qrupları çox iş görə bilirlər. Bu təşkilatlar habelə sosializm yarışının forma və üsullarını təkmilləşdirməkdə,

təlim və tərbiyənin istehsalatla əlaqəsini möhkəmlətməkdə, tədqiqat işlərindən alınan elmi nəticələrin istehsalata tətbiqini sürətləndirməkdə, pambıq toplınışı və yay əmək semestri zamanı tələbələrə rəhbərlik etmiş olan müəllimlərin fəaliyyətini təşkil etməkdə kafedraya mühüm kömək göstərməlidirlər.

Təlim və tərbiyənin vəhdətinin təmin olunmasında kafedraların hələ istifadə etmədikləri imkanlar çoxdur. Onları üzə çıxarmaq və yaradıcı surətdə tətbiq etmək hər bir ali məktəb müəlliminin borcudur. Bu istiqamətdə aparılan iş Sov.İKP Mk-nın «İdeoloji işi və siyasi tərbiyə işini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında» qərarının əməli şəkildə yerinə yetirilməsi demək olardı. Təlim və tərbiyənin vəhdətinin təmin olunması Sov.İKP XXV qurultayının işləyib hazırlamış olduğu ideyanın – kommunist tərbiyəsinə kompleks şəkildə yanaşılmasının həyata keçirilməsinə xidmət edir. Ümumiyyətlə, gənc nəslin ideya-siyasi tərbiyəsi qarşısında qoyulmuş vəzifələrin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi üçün təlim prosesinin imkanları az deyildir. Vəzifə onlardan maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışmaqdan ibarətdir.

(«Azərbaycan məktəbi», 1980, №3)

2. PEDAQOJİ İNSTİTUTLARDA XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNİN TƏRBIYƏ İLƏ VƏHDƏTİ HAQQINDA

«Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətləri» ilə bağlı sənədlərin əsasında duran nəzəri müddəalardan biri gənclərin təlimi, təhsili və tərbiyəsinin vəhdətini təmin etmək barədə Lenin ideyasıdır. İslahatın materiallarından görünür ki, hələ 1920-ci ildə komsomolun III qurultayında V.İ.Leninin irəli sürdüyü həmin ideya indiki dövr üçün də öz aktuallığını saxlamışdır; ona dönmədən əməl etmək son dərəcə zəruridir. İslahat V.İ.Leninin belə bir fikrini yenidən bizə xatırladır: «Müasir gənclərin bütün tərbiyə, təhsil və təlim işi onlarda kommunist əxlaqını

tərbiyə etməkdən ibarət olmalıdır» (V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı, 41-ci cild, səh.333).

V.İ.Leninin həmin ideyasına istinad edilərək islahatda tələb olunur ki, bütün tərbiyə işi biliklərin, əqidə və fəaliyyətin, söz və əməlin ayrılmaz birliyi əsasında qurulsun. Aydınır ki, biliklərin əqidəyə, əqidənin fəaliyyətə çevrilməsi, söz və əməlin vəhdətinin təmin olunması üçün bütün təhsil müəssisələrinin, məktəbdənkənar tərbiyə ocaqlarının, mədəni-maarif müəssisələrinin, ailənin, ictimaiyyətin imkanlarından geniş istifadə etmək lazımdır. Tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirməkdən ötrü təhsil ocaqlarında tədris olunan bütün fənlərin imkanlarını da diqqət mərkəzində saxlamaq zəruridir.

Ümumtəhsil fənlərinin tədrisinin tərbiyəvi imkanlarından istifadə etməyin zəruriliyi məktəb islahatında da nəzərdə tutulmuşdur. Əsas istiqamətlərdə yazılır: «Tarix, ictimaiyyət, ədəbiyyat dərslərində və başqa fənlərə dair dərslərdə öz əqidəsini müdafiə etmək bacarığı, meşşanlığa, ələbaxımlığa, istehlakçılığa bərişməzlik ardıcıl surətdə tərbiyə edilməlidir» (Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı haqqında. Sənədlər və materiallar toplusu. Azərnəşr, 1984, səh.52-53).

Bizdə belə bir əqidə vardır ki, təlim və tərbiyənin vəhdəti haqqında, fənlərin tədrisinin tərbiyəvi imkanlarından istifadə etməyin vacibliyi barədə Sov.İKP MK-nın və Sovet dövlətinin ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı ilə əlaqədar qəbul etdikləri sənədlərdə irəli sürülən tələblər bütün ali məktəblərə, o cümlədən pedaqoji institutlara da aiddir.

«Maarif və texniki peşə təhsili sistemi pedaqoji kadrlarının hazırlanmasını təkmilləşdirmək, ixtisasını artırmaq, onların əmək və məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında belə bir vəzifə də irəli sürülür: «Pedaqoji institutların... tələbələrinin ideya-siyasi cəhətdən daha dərindən hazırlanmasını təmin etsinlər...» (yenə orada, səh.105).

Məktəb islahatı ilə əlaqədar partiya və hökumətin qəbul etdikləri müvafiq sənədlərdə təlim və tərbiyənin vəhdəti haqqında, fənlərin tədrisinin tərbiyəvi funksiyalarından

istifadə etməyin zəruriliyi barədə fikirlər daha da inkişaf etdirilərək dərsləklərə də şamil olunmuşdur. Məsələn, «Gənclərin ümumi orta təhsilini daha da təkmilləşdirmək və ümumtəhsil məktəbinin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq haqqında» Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında SSRİ Maarif Nazirliyinə, SSRİ Elmlər Akademiyasına, SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasına, müttəfiq respublikaların Maarif Nazirliklərinə tapşırılmışdır ki, «məktəbin vəzifələrinə və yeni tədris planına uyğun olaraq mövcud dərsləkləri yenidən işləsinlər, onların ideya-tərbiyəvi səviyyəsini yüksəlsinlər...»

Sov.İKP XXVII qurultayının materiallarında və son dövrün sənədlərində də təlim və təhsilin tərbiyəvi imkanlarından daha səmərəli istifadə olunmasının zəruriliyi yeni qüvvə ilə səslənmişdir. Qurultaya Sov.İKP MK-nın Siyasi məruzəsində göstərilir ki, təlimi məhsuldar əməklə əlaqələndirməyə dair Lenin prinsipini daha dolğun həyata keçirmək, təlimin səmərəliliyini artırmaq, gəncliyin müstəqil həyata və əməyə hazırlanmasını, yeni cəmiyyətin şüurlü üzvlərinin tərbiyəsini kökündən yaxşılaşdırmağa qətiyyətlə nail olmaq vacibdir.

Ölkədə ali və orta ixtisas təhsilinin yenidən qurulmasının əsas istiqamətlərinə aid sənəd diqqəti yenidən bu məsələyə cəlb edir. Orada deyilir ki, cəmiyyətin mənəvi həyatında, əhalinin təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində, zehni əməklə fiziki əmək arasında mühüm fərqlərin silinməsində, ölkənin bütün millətlərinin və xalqlarının mehriban dostluğunun möhkəmləndirilməsində təhsilin rolu yüksəldilməlidir.

İctimai elmlər kafedraları müdirlərinin Ümumittifaq müşavirəsindəki nitqində M.S.Qorbaçov yoldaşın irəli sürdüyü fikirlər ali məktəbdə işləyən bütün müəllimlərə, bütün fənlərin tədrisinə də aiddir. Yeni tərzdə düşünməyi və fəaliyyət göstərməyi öyrətmək problemi üzrə söylənmiş həmin nitqdən, orada qeyd edilən nöqsanlardan hər bir fənn mütəxəssisi nəticə çıxarmağa borcludur. Nitqdə isə, məsələn, deyilir ki, müasir elmi idrakda ən maraqlı və diqqətəlayiq nə varsa hamısı – insan və cəmiyyət, onların

inkışaf qanunları, ziddiyyətlər, siniflərin mübarizəsi, yeni dünya quruculuğu, bəşəriyyətin ideala can atması, mənəvi axtarışlar və sarsıntılar, həqiqətin tapılması və quruculuq əməyində qəhrəmanlıq çox vaxt mühazirələrdə, eləcə də dərsliklərdə darıxdırıcı, rəsmi, formal bir şeyə çevrilir.

Aydındır ki, məktəb islahatına aid sənədlərin, Sov.İKP XXVII qurultayı materiallarının, ali və orta ixtisas təhsilinə dair son sənədlərin tələbləri xarici dillərin tədrisinə, xarici dillər üzrə dərsliklərə də eynilə aiddir.

Ümumtəhsil və texniki-peşə məktəblərinin yeni vəzifələrinə pedaqoji institutlar, o cümlədən xarici dillər pedaqoji institutları da biganə qala bilməz. Bu məsələdə biz yalnız aşağıdakı suallara toxunmaq istərdik: ümumtəhsil və texniki-peşə məktəbinin, habelə pedaqoji institutların qarşısında qoyulmuş yeni vəzifələr ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisinə nə dərəcədə aiddir? Ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi nə kimi tərbiyəvi funksiyalar yerinə yetirməlidir? Tələbələrdə kommunist dünyagörüşünün formalaşmasına, onların ideya-siyasi, əxlaq və estetik tərbiyəsinə xarici dillər üzrə tədris proqramları və dərslikləri necə istiqamət verməlidir? Orasını da deyək ki, həmin suallar bütün fənlərin tədrisinə də aid edilə bilər. Problemin xarici dillər ilə məhdudlaşdırılması bu dillərin beynəlxalq əlaqələrdə müstəsna əhəmiyyəyə malik olması ilə bağlıdır.

Ali məktəblərdən ötrü tərtib olunmuş xarici dil dərslikləri ilə tanışlıq göstərir ki, onların böyük əksəriyyəti həmin dərsliklərlə işləməli olan müəllim və tələbələrin diqqətini əsasən tədris vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirir; dərslük materialları əsasında tələbələrin kommunist tərbiyəsi məsələlərinə isə o qədər də məhəl qoyulmur. Lakin bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq düzgün olmaz ki, guya dərsliklərə daxil edilmiş mətnlər tərbiyə işi aparmağa imkan vermir. Dərsliklərin məzmunu göstərir ki, orada tərbiyəvi iş aparmaq üçün müəyyən imkanlar vardır. Müvafiq dillərdə yazılmış kitablardan həmin xarici dil dərsliklərinə müəyyən parça, şeir və nəğmə, nağıl və atalar sözləri daxil edilmişdir.

Hələ vaxtilə V.İ.Lenin dərsliyi təhsilin əsası hesab etmişdir. O yazırdı ki, xalq maarifi sahəsində həqiqi iş görməkdən ötrü bizim üçün ən çox çatışmayan şey məhz məktəblər üçün vəsaitlərdir (V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı, 45-ci cild, səh. 58-59).

Bəs pedaqoji institutların tələbələri üçün yazılmış xarici dil dərsliklərinin əksəriyyətində yalnız tədris funksiyalarının yerinə yetirilməli olduğunun qeyd edildiyini, həmin dərsliklərin tərbiyəvi funksiyalara malik olub-olmadığına laqeydlik göstərildiyini nə ilə izah etmək olar? Fikrimizcə, bunun səbəblərindən biri pedaqoji institutlar üçün tərtib olunmuş xarici dil proqramları ilə bağlıdır.

Proqramların böyük əksəriyyəti faktik dil materiallarının öyrənilməsini, dil üzrə müvafiq biliklərin, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsini düzgün olaraq ön plana çəkmişlər. Lakin, təəssüf ki, bununla da kursun vəzifəsini bitmiş hesab etmişlər. Göstərilən bu xüsusiyyətlər «Prosveşşeniyyə» nəşriyyatının pedaqoji institutlar üçün 1965-ci ildə çap etdiyi «Müasir fransız dilinin praktik kursu», 1972-ci ildə buraxdığı «Alman dilinin praktik qrammatikası», 1977-ci ildə çap etdiyi «Alman və rus dillərinin müqayisəli tipologiyası», 1980-cı ildə çapdan buraxdığı «Müasir alman dilinin praktik fonetikasi», «Müasir alman dilinin praktik qrammatikası» və «Müasir alman dilinin nəzəri qrammatikası», «İngilis dili fonetikasının nəzəri kursu» üzrə proqramlara yazılmış izahat vərəqələrində tərbiyə imkanlarından istifadə məsələsinin üstündən sükutla keçilmişdir. «Uçpedqiz» nəşriyyatının 1960-cı ildə pedaqoji institutlar üçün çapdan buraxdığı «İkinci ixtisas kimi alman dili üzrə proqram»a izahat vərəqəsi ilə yanaşı hətta metodik göstərişlər də əlavə edilmişdir. Təəssüf hissi ilə göstərməliyik ki, proqramın nə izahat vərəqəsində, nə də metodik göstərişlərində alman dili tədrisinin tərbiyəvi imkanları barədə heç bir fikir söylənməmişdir.

Pedaqoji institutlar üçün tərtib olunmuş xarici dil proqramlarının məzmunu hazırkı vəziyyətində kommunist tərbiyəsinin müxtəlif sahələri üzrə iş aparmaq üçün imkan

verirmi? Bu cür imkanlar proqramların məzmununda, sözsüz ki, vardır. Məsələn, güman edirik ki, müasir xarici dillərin nəzəri qrammatikası kursları üzrə proqramlarda öyrədilməsi zəruri hesab edilən dil hadisələri arasında qarşılıqlı əlaqələrə diqqət yetirilməsini, qrammatik faktların əksətmə səciyyəsinə, inikas xarakteri daşdığını proqrama əlavə etmək və buna uyğun olaraq tələbələrdə elmi dünyagörüşünün formalaşmasına köməklik göstərmək üçün onun izahat vərəqində müəllimin işinə metodik istiqamət vermək olardı. Yaxud, tələffüz vərdişlərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə bəzi proqramlara daxil edilmiş şeir və nəğmələrin, sosialist ölkələrində həyat tərzinin xüsusiyyətləri barədə bəzi proqramlarda verilən mətnlərin tərbiyəvi imkanlarından istifadə edilməsinin zəruriliyini izahat vərəqəsində göstərmək yerinə düşərdi.

Sual olunur: pedaqoji institutlarda xarici dillərin tədrisi metodikası üzrə mövcud ədəbiyyatda bu məsələ necə əks etdirilir? Metodik ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, pedaqoji institutlarda xarici dillərin tədrisinə dair bir sıra sanballı əsərlər, hətta tədqiqat xarakterli əsərlər də yazılmışdır; lakin onların da başlıca istiqamət və tövsiyələri faktik dil materialının mənimsənilməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, xarici dillərin pedaqoji institutlarda tədrisi üzrə çap olunmuş bəzi metodik vəsaitlərdə proqram və dərsləklərə nisbətən irəliyə doğru addım atmaq hallarına rast gəlmək olur. Məsələn, 1980-cı ildə Leninqradda çap olunmuş «Теория и методика преподавания иностранных языков и качества второго специального языка» adlı geniş həcmli əsərdə etiraf edilir ki, ali məktəb üçün nəzərdə tutulan xarici dil dərsliyinin məzmununda dil materialı ilə yanaşı pedaqoji material da olmalıdır. Lakin, təəssüf ki, xarici dil dərsliyində pedaqoji materialın komponentlərinin nədən ibarət olduğu həmin kitabda açılmır. 1981-ci ildə Moskvada «Всё о школе» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş «Методика преподавания иностранных языков» adlı kitabının müəllifi M.V.Lyaxovitski bir qədər də irəli getmişdir. O, əsərin 30-cu səhifəsində xarici dillərin tədrisi

əsasında duran prinsipləri müəyyənləşdirmək üçün haqlı olaraq marksizm-leninizm metodologiyasına və sovet pedaqogikasında mübahisə doğurmayan didaktik prinsiplərə müraciət edir. Müəllif on prinsipin adını çəkir və bunların arasında təlimin tərbiyəedici xarakterini də göstərir. Özü də onu birinci prinsip kimi qeyd edir. Lakin əsərin sonrakı hissələrində, xüsusən xarici dillərin tədrisinin spesifik prinsiplərini şərh edəndə müəllif təlimin tərbiyəedici prinsipini, özünün yazdığı kimi bu birinci prinsipi, nədənsə unudur. Pedaqoji institutlarda xarici dillərin tədrisinin tərbiyəedici xarakterinin nədən ibarət olduğu, xarici dil proqramlarının və dərsliklərinin tərtibində bu prinsipə necə riayət etməyin lazım gəldiyi, xarici dil məşğələlərinin tərbiyəedici xüsusiyyətləri həmin kitabda aydınlaşdırılmır.

Pedaqoji institutlar üçün xarici dil proqramlarında, dərsliklərində və metodik vəsaitlərində kommunist tərbiyəsi məsələlərinə lazımınca diqqət yetirilmədiyi, görünür, onunla izah edilməlidir ki, ali məktəb üçün xarici dil proqramları və dərsliklərinin tərtibinə dair əsaslandırılmış nəzəriyyə hələ yox dərəcəsidir. Bunu 1977-ci ilin oktyabrında Bakı şəhərində «Pedaqoji institutlarda xarici dillərdən praktik kurslar üzrə dərslilər və dərslərsəitləri sistemi» mövzusunda keçirilmiş Ümumittifaq müşavirəsinin materiallarından da görmək mümkündür.

Mövcud ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsindən belə bir fikir də hasil olur ki, ali məktəb dərsliklərinə verilən ümumi pedaqoji tələblərin pedaqoji institutlar üçün tərtib edilən xarici dil dərsliklərinə aid olmadığını isbat etməyə çalışan metodik material yoxdur. Bunu nəzərə alaraq ali məktəb dərsliklərinin hamısı üçün vacib olan başlıca funksiyalara diqqəti cəlb etmək istərdik. Hər bir ali məktəb dərsliyi müvafiq faktik elmi məlumatların öyrənilməsinə yönələn tədris funksiyasına, elmi faktlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin başa düşülməsinə yönələn tədqiqatçılıq funksiyasına, nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdətini təmin etməyə kömək edən metodoloji funksiyaya, tədris prosesini idarə etməyə istiqamət verən metodik funksiya, tələbələri başqa mənbələrdən

də məlumat almağa sövq edən araşdırma funksiyasına, müşahidəçilik, iradi, diqqətlilik, mühakimə yürütmək və s. psixoloji keyfiyyətlərin formalaşmasına yönələn inkişafetdirici funksiyaya malik olmalıdır. Bunlardan əlavə, ali məktəb dərsliyi tələbələrdə elmi dünyagörüşün formalaşmasına, onlara əxlaqi, əmək, ideya-siyasi, estetik keyfiyyətlərin aşılmasına yönələn tərbiyə funksiyasına da xidmət etməlidir. Pedaqoji institutlar üçün xarici dil dərsləkləri burada müstəsnaqlıq təşkil edə bilməz. Bu dərsləklər də tədqiqatçılıq, tədris, metodik funksiyalarla bərabər tərbiyə funksiyasının yerinə yetirilməsinə kömək etməlidir.

Pedaqoji institutlar üçün tərtib edilən xarici dil proqramları dərslək müəlliflərinə və müəllimlərə tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirməkdən ötrü də müvafiq istiqamət verməlidir.

Müəlliflərin istəyindən asılı olmayaraq ali məktəb dərsləklərinin hazırkı məzmunu tələbələrin kommunist tərbiyəsinə müəyyən təsir göstərir. Lakin təlimin tərbiyəedici xarakteri xarici dil dərsləklərinin tərtibində hərtərəfli nəzərə alınarsa bu dərsləklərin tərbiyəvi imkanları xeyli artar. Müəllim isə təlim zamanı bu cür imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə etməyə xüsusi səy göstərir.

Məsələ burasındadır ki, xarici dil dərsliyinin yalnız məzmunu deyil, dərslək əsasında təlimin təşkili formaları da, məşğələdə tətbiq edilən üsullar da, müəllimin iş üslubu da, onun şəxsiyyəti də tələbələrə tərbiyəvi təsir göstərir.

Müəllimin rəhbərliyi altında dil faktlarının və müddələrinin şüurlu mənimsənilməsi tələbələrin əqidəsinə çevrilə və elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün münasib zəmin yarada bilər; tələbələrdə müntəzəm işləmək vərdişi, müstəqil biliklər qazanmaq bacarığı yaranır; onlar kollektivdə özünü aparmaq qaydalarını mənimsəyə bilirlər.

Öyrənilən dil hadisələrini həyatla əlaqələndirməyin, dilin qanun və qaydalarının həyat üçün, fəaliyyət üçün əhəmiyyətini başa düşməyin böyük tərbiyəvi mənası vardır. Dilin bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirən müəllim tələbələrdə dilə qarşı marağın güclənməsinə, fəallıqlarının artmasına təkan verə bilər.

Yaxşı dərslük üçün, yaxşı müəllim üçün proqramda nəzərdə tutulmuş biliklərin tələbələrə mənimsədilməsi son məqsəd olmur, mənimsədilən biliklər tələbələrin şüurunu inkişaf etdirmək, əxlaqi, estetik baxışlarını, işgüzarlığını formalaşdırmaq vasitəsinə çevrilir. Təlim zamanı müstəqil düşünmək, müstəqil bilik əldə etmək, öz biliyini yeni sahələrə tətbiq etmək bacarığı qazanan tələbə zəhmətin qədrini bilir, dil mədəniyyətinin gözəlliyini anlayır, ondan zövq almağı bacarır.

Başqa fənlərin tədrisində olduğu kimi, xarici dillərin tədrisi də tələbələrdən intizamlı, mütəşəkkil, təkidli olmağı, zehni çətinlikləri aradan qaldırmağı tələb edir.

Fiziki tərbiyə vəzifələrini yerinə yetirməkdə xarici dillərin də imkanları vardır. Məsələn, dili öyrənilən xalqın bədən tərbiyəsi və idman məşğuliyyətləri haqqında mətnlərin oxunması, tələbələrdə iş qabiliyyətini artırmaq üçün məşğələlərdə müvafiq şəraitin yaradılması, yorğunluğun qarşısının alınması, şəxsi və ictimai gigiyena normalarının gözlənilməsi və s. kimi tədbirlər, əlbəttə, tələbələrin fiziki tərbiyəsinə köməkdir.

Xarici dil məşğələlərində tələbələrin nəzəri biliklərini və əməli bacarıqlarını qiymətləndirməyin də tərbiyəvi əhəmiyyəti az deyildir. Tələbənin biliyinə verilən qiymətdə müəllimin ədalətlik və obyektivlik dərəcəsi, qiyməti elan etmək tərzini, səsində qayğının ifadə olunması tələbələrə güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Burada müəllimin ehtiyatsız hərəkətləri, ölçülüb-biçilməmiş dediyi sözlər bir tələbənin deyil, auditoriyadakı bütün tələbələrin şüurunda silinməz iz buraxa bilər.

SSRİ Ali Sovetinin on birinci çağırış birinci sessiyasında gəncliyin tərbiyəsində müəllimin roluna dair söylənməmiş bir fikri burada xatırlamaq yerinə düşərdi: «...Tərbiyəçi öz yetirmələrini təkcə biliklərlə silahlandırmır. Tərbiyəçi onlara həm də öz davranışı, həyat tərzini, özünün bütün siması ilə təsir göstərir. Şagirdlər onun aqlını və mədəniyyətini, ədalətlik və insaniliyini, onun mənəvi keyfiyyətlərini bir növ etalon kimi qəbul edirlər. Odur ki, müəllim hansı fəndən dərs deyirsə-desin, gənc üçün sosialist mənəviyyəti tərbiyəçisi, yüksək və örnək olmalıdır» («Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı haqqında», Azərnəşr, 1984, səh.29).

Sov.İKP XXVII qurultayının maarif sahəsində irəli sürdüyü, orta və ali məktəblər qarşısında qoyduğu vəzifələrin xarici dil müəllimlərinə, xarici dildən proqram və dərslilər tərtib edən mütəxəssislərə də aidiyyəti vardır. Həmin vəzifələrin ləyaqətlə yerinə yetirilməsində xarici dillərin tədrisi imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır. Xarici dil müəllimləri də, xarici dillərdən proqram və dərslilər tərtibatçıları da məktəb islahatı ilə əlaqədar Sov.İKP XXVII qurultayına Sov.İKP MK-nın Siyasi məruzəsində göstərilən belə bir tənqidi qeydi nəzərə almalıdırlar: «Demək lazımdır ki, islahatda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinin sürəti və vüsəti bizi hələ qane edə bilməz».

Ali məktəblərdə kadr hazırlığının keyfiyyətinə aid qurultayın tənqidi qeydindən xarici dillər üzrə mütəxəssislər hazırlayan bütün müəllimlər lazımi nəticələr çıxarmalıdırlar. Siyasi məruzədə isə deyilmişdir: «Son illərdə mütəxəssislər buraxılışı artsa da onların hazırlanmasının keyfiyyəti lazımcıca yüksəldilməmişdir».

Xarici dillər üzrə dərslilər, proqram və dərslər vəsaitləri tələbələrdə, hər şeydən əvvəl, vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasına xidmət etməlidir. Dili tələbələrə öyrətmək son məqsəd olmamalıdır; dilin öyrədilməsi gəncləri şüurlu qurucular kimi, bir vətəndaş kimi tərbiyə etməyin vasitələrindən birinə çevrilməlidir.

(«Azərbaycan məktəbi», 1987, №1)

3. PEDAQOGİKANIN TƏDRİSİ VƏ TƏDQIQI VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

1. Pedaqoji elmlərin tədqiqi də, tədrisi də çox problemlidir. Arzu olunur ki, onların hərəsinə ayrılıqda elmi konfrans həsr edilsin.

2. Təhsil müəssisəsində elm tədris olunmur, tədris olunan fənn və ya kurs şəklində elmin əsaslarıdır.

3. Müəllim kadrları hazırlayan dövlət ali təhsil müəssisələrində tələbələrin pedaqoji hazırlığında hərcmərclik, subyektiv mülahizələr hökm sürür. Tədris olunan pedaqoji

fənlərin miqdarında da, adlarında da, verilən saatların miqdarında da, işin növlərində də müxtəliflik vardır.

4. Tələbələrin pedaqoji hazırlığına xidmət etməli olan fənlərin sayı, iş formaları və onlara ayrılan saatların miqdarı ildən ilə əsassız olaraq ixtisar olunur.

5. Bu cür hərcmərçiliyə, müxtəlifliyə son qoymaq, tələbələrin pedaqoji hazırlığında qayda yaratmaq üçün yığınaqlarda, konfranslarda, mətbuatda, şəxsi məktublarda təkliflər irəli sürülsə də nazirlik tədbir görə bilmir, yaxud tədbir görmək istəmir.

6. Pedaqogikanın tədqiqi tədrisindən də bərbad vəziyyətdədir. Respublikada pedaqoji tədqiqat mövzuları vahid mərkəzdən müəyyənləşdirilmir, kim hansı mövzunu istəyirsə onun tədqiqi ilə məşğul olur; təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın müasir qlobal problemləri qaldırılmaz. Pedaqoji tədqiqatlar sahəsində dövlət sifarişi yox dərəcəsidir.

7. Pedaqoji tədqiqatlardan alınan nəticələrin əksəriyyəti çap olunmur.

8. Yazılan doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının çoxu təsviri səciyyə daşıyır. Eksperimentdən nadir hallarda istifadə olunur. Bu hallarda da formalizm üstünlük təşkil edir; eksperimental material deyil, müəllifin subyektiv mülahizələri adi hal alıb.

9. Pedaqoji tənqid yox dərəcəsidir. Faydalı, prinsiplə tənqid layiqincə qiymətləndirilmir.

10. Pedaqogikanın tədrisi və tədqiqi problemlərini geniş və müntəzəm müzakirə etmək üçün respublikada pedaqoji mətbuatı bərpa etməyə böyük ehtiyac vardır.

11. Müstəqilliyə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasında pedaqogikanın tədrisi və tədqiqinə vahid elmi istiqamət vermək üçün Pedaqoji Akademiya və ya Təhsil Akademiyası yaradılmalıdır. Belə bir akademiyanın təşkili respublikamızda təhsil nazirliyinə, təlim, tərbiyə və təhsilin elmi əsaslarda qurulmasına xeyli kömək edərdi.

(Ali məktəblərdə humanitar və ictimai elmlərin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Tezislər toplusu. Bakı, 1996)

4. ALİ MƏKTƏB PEDAQOGİKASI (Fənni üzrə proqram)

(Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 402 sayılı, 16 iyun 1998-ci il tarixli əmri ilə ali təhsilin magistratura pilləsi üçün tədris proqramı kimi təsdiq edilmişdir)

Keçmiş SSRİ məkanında ali məktəb pedaqogikası üzrə dərs vəsaiti yaratmaq təşəbbüsü az olmamışdır: məsələn, 1969-cu ildə Voronej Dövlət Universiteti «Педагогика высшей школы», yenə həmin ildə Lvov Dövlət Universiteti «Современные средства в техническом вузе», 1972-ci ildə Leningrad Dövlət Universiteti «Основы вузовской педагогики», 1992-ci ildə Tusi adına APU «Ali məktəb didaktikası» adlı dərs vəsaitləri çap etdirmişlər.

Sözsüz ki, həmin vəsaitlər çap olunduqları dövrlər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin onlar nə ayrılıqda, nə də küll şəklində müasir ali məktəbin ehtiyacını ödəyə bilmir. Əvvəla, ad cəhətdən daha münasib hesab edilə biləcək birinci kitab monoqrafik səciyyə daşmır, müxtəlif müəlliflərin bir-biri ilə əlaqəsi olmayan başqa-başqa məqalələrinin toplusudur. Adı çəkilən növbəti kitab yalnız ali texniki məktəbin işində bircə cəhəti əhatə edir. Üçüncü kitab həm ümumtəhsil məktəbinin, həm də ali məktəbin fəaliyyətinin bəzi cəhətlərinə toxunur. Sonuncu kitab isə təkcə ali pedaqoji məktəbdə yalnız didaktikanın bir neçə məsələsini işıqlandırır.

Çap olunmuş dərs vəsaitləri arasında İ.D.Nikandrovun redaktəsi ilə 1974-cü ildə Leningrad Pedaqoji İnstitutunun nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Педагогика высшей школы» əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İkinci cəhət budur ki, adları çəkilən dərs vəsaitləri müasir ali məktəbin problemlərinə, təbii olaraq, toxuna bilməzdi.

Deyilənlər nəzərə alınarsa, Azərbaycan Respublikasında ali məktəb pedaqogikasının yaradılması zəruri hesab edilir. Bu zərurət həm də onunla şərtlənir ki, hazırda pedaqogika yalnız ali pedaqoji məktəblərdə tədris olunmur, ali məktəblərin magistr mərhələsinin tədris planlarına pedaqogika kursu daxil edilmişdir. Bundan əlavə, indi ixtisaslarından

asılı olmayaraq bütün aspirant və dissertantlar pedaqogikadan namizədlik minimumu imtahanı verməli olmuşlar.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində hazırlanan ali məktəb pedaqogikası bir sıra tələblərə cavab verməlidir.

Birinci tələb: bu pedaqogika fəaliyyət istiqamətlərindən və ixtisaslardan asılı olmayaraq respublikamızdakı bütün ali məktəblər üçün yararlı sayılmalıdır.

İkinci tələb: hazırlanan yeni pedaqogika Azərbaycan xalqının həm müasir, həm də keçmiş dəyərlərinə söykənməlidir, yəni əsasən milli səciyyə daşmalıdır. Bu mənada belə bir pedaqogika Milli pedaqogika kimi qiymətləndirilməlidir.

SSRİ məkanında milli pedaqogika yaratmaq olmazdı, çünki vətən – sovet vətəni, iqtisadiyyat – sovet iqtisadiyyatı, elm, mədəniyyət, tarix – sovet elmi, mədəniyyəti, tarixi olduğu kimi, ideologiya da – sovet ideologiyası idi. Bu səbəbdən də bütün müttəfiq respublikaları üçün ümumi olan pedaqogika – sovet pedaqogikası yaradılırdı. Sovet pedaqogikasında isə Rusiya reallığına üstünlük verilirdi, Avropa ölkələrinin pedaqoji fikri qabarıq nəzərə alınırdı, şərq ölkələrinin, o cümlədən islam və türk dünyası ölkələrinin, xüsusən Azərbaycanın pedaqoji fikrinə, demək oldar ki, məhəl qoyulmurdu.

İndi Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətdir. Onun ideologiyası formalaşır, milli mənlük şüuru baş qaldırır, tariximiz açılır, adət və ənənələrimiz dirçəlir. Milli pedaqogika yaratmaq üçün Azərbaycanda münasib şərait yaranmışdır.

Üçüncü tələb: Milli pedaqogika əsas dörd mənbədən: Azərbaycanda müasir pedaqoji təcrübədən, müasir Azərbaycan pedaqoji fikrindən, Azərbaycanın keçmiş pedaqoji irsindən və Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığından qidalanmalıdır.

Dördüncü tələb: Milli pedaqogika Azərbaycan çərçivəsində qapanıb qala, bəşəri pedaqoji fikirlərdən imtina edə bilməz. Milli pedaqogika Avropa və rus pedaqoji fikri ilə yanaşı, şərq ölkələrinin, türk dünyasının pedaqoji fikrini də diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Beşinci tələb: Milli pedaqogika ali məktəblərlə yanaşı, orta məktəblərin müəllimləri üçün, valideynlər və digər tərbiyəçilər üçün də faydalı olmalıdır.

Altıncı tələb: pedaqogika kursunun möhkəm kök salmış strukturuna və əsas anlayışlarının mahiyyətinə milli pedaqogika tənqidi yanaşmalı və yenilikləri elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Yeddinci tələb: Milli pedaqogika elə yazılmalıdır ki, ondan dərslik kimi uzun müddət istifadə etmək mümkün olsun.

Hazırkı tədris proqramının və bu əsasda yazılacaq dərsliyin əsas qayəsi Azərbaycan üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında, ümumiyyətlə təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf sahəsində təriqqiyə kömək etməkdən ibarətdir.

BİRİNCİ BÖLMƏ – MİLLİ PEDAQOGİKANIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.

İMÖVZU – *Milli pedaqogikanın mövzusu; əsas məfhumları, ictimai həyatda rolu; pedaqoji cərəyanlar.*

Pedaqoji elm və pedaqoji proses, onların qarşılıqlı əlaqəsi. Pedaqoji proses pedaqogikanın tədqiqat obyektini kimi. Pedaqoji elmin obyektini barədə fikir ayrılığı. Ali məktəbdə pedaqoji proses ali məktəb pedaqogikasının obyektini kimi.

Ali məktəb pedaqogikasının əsas kateqoriyaları; pedaqoji proses təlimin, təhsilin, tərbiyə və psixoloji inkişafın vəhdəti kimi. Pedaqoji prosesin ictimai səciyyəsi. Pedaqoji prosesin tarixiliyi. Pedaqoji prosesin sinfiliyi.

Təlim kateqoriyası. Təhsil kateqoriyası. Psixoloji inkişaf kateqoriyası. Kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi. Yenidəntərbiyə. Özünütərbiyə.

Sosial-iqtisadi həyatda pedaqoji elmin rolu.

Pedaqoji cərəyan məfhumu. Başlıca pedaqoji cərəyanlar. Praqmatizm pedaqogikası. Eksistensializm pedaqogikası. Neotomizm pedaqogikası. Futurologiya pedaqogikası. Hürufizm pedaqogikası. Sovet pedaqogikası. Milli pedaqogika.

II MÖVZU – *Pedaqoji elmin sahələri, digər elmlərlə əlaqəsi, mənbələri və tədqiqat üsulları.*

Pedaqoji elmin sahələri: körpəlik pedaqogikası, məktəbəqədər tərbiyə pedaqogikası, ümumtəhsil məktəbi pedaqogikası, texniki peşə məktəbi və litsey pedaqogikası, orta ixtisas və kollec pedaqogikası, xüsusi pedaqogika, ali məktəb pedaqogikası, hərbi pedaqogika, əmək islah pedaqogikası, istehsalat pedaqogikası, mədəni-maarif işi pedaqogikası, xüsusi metodika, ailə pedaqogikası, Azərbaycan xalq pedaqogikası, pedaqogika tarixi, ixtisasartırma pedaqogikası, aspirantura və doktorantura pedaqogikası, məktəbdənkənar tərbiyə pedaqogikası.

Pedaqoji elmin digər elmlərlə əlaqəsi. Pedaqogikanın fəlsəfə ilə əlaqəsi, pedaqogikanın psixologiya ilə əlaqəsi, pedaqogikanın fiziologiya ilə əlaqəsi.

Pedaqoji biliyin mənbələri: pedaqoji proses, pedaqoji sənədlər, pedaqoji mövzuda əsərlər, tələbə (şagird) fəaliyyətinin məhsulları, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, canlı söz, dövlət sənədləri.

III MÖVZU – *Pedaqoji prosesdə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vahdətini təmin edən amillər.*

Pedaqogika kursunun ənənəvi strukturu və onun tənqidi təhlili.

Pedaqoji proses məfhumunun pedaqogika üçün zəruriliyi. Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafda məqsəd birliyi. Təlim prinsiplərində və tərbiyə prinsiplərində ümumilik. Təlim üsullarında və tərbiyə üsullarında ümumilik. Təlimin təşkili formalarında və tərbiyənin təşkili formalarında ümumilik. Təlim və tərbiyənin ziddiyyətlərində və qanunauyğunluqlarında ümumilik.

IV MÖVZU – *Pedaqoji prosesdə ziddiyyət, qanunauyğunluq və qanun məfhumları.*

Pedaqoji prosesdə ziddiyyət məfhumu. Ziddiyyətlərin növləri: zahiri ziddiyyətlər və daxili ziddiyyətlər. Zahiri ziddiyyətlər: tədris müəssisəsi qarşısında qoyulmuş vəzifə ilə cəmiyyətin imkanları arasında uyğunsuzluq; şəxsiyyətə

pedaqoji təsirlə sosioloji təsir arasında uyğunsuzluq, uşağa ailənin təsiri ilə məktəbin təsiri arasında uyğunsuzluq və s.

Daxili ziddiyyətlər: tərbiyə olunan şəxs qarşısında qoyulmuş ictimai əhəmiyyətli vəzifə ilə bu vəzifəni şəxsin yerinə yetirməyə hazır olmaq səviyyəsi arasında uyğunsuzluq; əsl vətəndaş olmağın obyektiv zəruriliyi ilə həyat təcrübəsinin azlığı arasında uyğunsuzluq; seçilmiş məqsədlə bu məqsədi həyata keçirmək imkanı arasında uyğunsuzluq; bilikli və bacarıqlı olmaq arzusu ilə işin çətinliyi arasında uyğunsuzluq; sərbəstliyin güclənməsi ilə himayədarlıq arasında uyğunsuzluq və s.

Zahiri və daxili ziddiyyətlərin dərk olunması və aradan qaldırılması pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvəsi kimi.

Təlim-tərbiyə qanunauyğunluqlarına dair fikrin xülasəsi. Pedaqoji qanunauyğunluqların cərəyan etdiyi sahənin hüdudları. Pedaqoji qanunun və qanunauyğunluqların mahiyyətini açmaqda çətinliyin səbəbi. Pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunun başlıca xüsusiyyətləri.

V MÖVZU – *Pedaqoji prosesin bəzi qanunauyğunluqları və qanunları.*

Bəzi pedaqoji qanunauyğunluqlar və onların qısa səciyyəsi. Pedaqoji prosesin tamlığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Pedaqoji prosesin həyatla, xalq təsərrüfatı ilə əlaqəsində özünü göstərən qanunauyğunluq. Maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitlə əlaqədar qanunauyğunluq. Pedaqoji prosesin iştirakçıları ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Pedaqoji iş üsullarının mənəvi keyfiyyətlərlə əlaqəsi sahəsində qanunauyğunluq. Psixoloji inkişafda mənimsəmə arasındakı qarşılıqlı əlaqədə qanunauyğunluq. Tələbələrin (şagirdlərin) mənimsəmə xüsusiyyətləri ilə müvəffəqiyyətləri arasında qanunauyğunluq. Pedaqoji proses iştirakçılarının fəallıq dərəcələrində qanunauyğunluq. Problemlə situasiya yaradılmasında qanunauyğunluq. Pedaqoji prosesin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Pedaqoji prosesin tərbiyələndirici funksiyası ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Əyanilikdən istifadədə qanunauyğunluq. Üsulların müxtəliflik dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Öyrənilən materialın yadda-

qalma müddəti ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Müəllimin inam dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar qanunauyğunluq. Tələblərdə vahidliklə əlaqədar qanunauyğunluq. Sözlə əməlin nisbətində qanunauyğunluq.

İKİNCİ BÖLMƏ – PEDAQOJİ PROSESİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ.

VI MÖVZU – *Pedaqoji prosesin ümumi prinsipləri.*

Pedaqoji prinsip məfhumu. Prinsiplərin miqdarına dair fikir müxtəlifliyi. Pedaqoji proses prinsiplərinin pedaqoji qanunauyğunluqlardan irəli gəlməsi. Pedaqoji prosesin səmərəliliyinə prinsiplərin imkan verməsi.

Pedaqoji prosesin tamlığı prinsipi. Pedaqoji prosesin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Pedaqoji proses üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi. Pedaqoji prosesin məzmununun məqsəddən asılılığı prinsipi. Pedaqoji prosesdə əməkdaşlıq prinsipi. Pedaqoji prosesdə düz və əks əlaqənin vəhdəti prinsipi, şüurluluq və fəallıq prinsipi. Pedaqoji prosesin inkişafetdirici imkanlarından istifadə prinsipi. Pedaqoji prosesdə əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipi. Bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipi. Fərdi, cinsi və yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi. Pedaqoji prosesdə nikbinlik prinsipi. Hörmət və tələbkarlığın vəhdəti prinsipi. Tələblərdə vahidlik prinsipi. Pedaqoji prosesdə ardıcılıq və sistemətiklik prinsipi. Öyrədən və öyrənənlərin fəallıq dərəcələrində tərs mütənəsnəlik prinsipi. Pedaqoji prosesin elmiliyi prinsipi. Problemlə situasiyada ziddiyyətin aradan qaldırılması prinsipi. Prinsiplərin qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi prinsipi.

VII MÖVZU – *Pedaqoji prosesin əsas mərhələləri.*

Pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumu. Məsələnin ədəbiyyatda qoyuluşu. Pedaqoji prosesin mərhələləri: yeni biliklərin, bacarıq və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən qavranması; biliklərin, bacarıq və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən başa düşülməsi; biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, mənəvi keyfiyyətlərin əsasən möhkəmləndirilməsi və tətbiqi;

biliklərə, bacarıq və vərdişlərə, mənəvi keyfiyyətlərə nəzarət, onların yoxlanması və qiymətləndirilməsi.

Pedaqoji proses mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsi. Pedaqoji proses mərhələlərini müəyyənləşdirməyin meyarı. Pedaqoji proses mərhələlərinin ardıcılığı.

VIII MÖVZU – Pedaqoji prosesin ümumi üsulları.

Pedaqoji ədəbiyyatda təlim üsullarının və tərbiyə üsullarının ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi. Bunun nöqsanlı cəhətləri.

Üsulların qruplaşdırılmasında fikir müxtəlifliyi. Pedaqoji proses mərhələlərinə uyğun üsulların qruplaşdırılması: bilik, bacarıq və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən qavranmasına xidmət edən üsullar (müşahidə, müsahibə, göstəriş, tələb, tələbin formaları); bilik, bacarıq və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən başa düşülməsinə xidmət edən üsullar (məruzə, disput, əsərlərin müzakirəsi, nəsihət, problemləli şərh, proqramlaşdırma, izahlı nümayiş); bilik, bacarıq və vərdişlərin, mənəvi keyfiyyətlərin əsasən möhkəmləndirilməsi və tətbiqinə xidmət edən üsullar (təkrar, çalışmalar, alısdırma, özünəxidmət əməyi, məişət əməyi, ictimai faydalı iş, kimsəsizlərə və əlillərə yardım, şəhidlərin yad edilməsi, oyunlar, təmrin-məşq, tədqiqat xarakterli iş, rejim); biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, mənəvi keyfiyyətlərin əsasən yoxlanılmasına və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar (nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə məfhumları). Nəzarət üsulu. Yoxlamanın vəzifələri, növləri və formaları. Müvəffəqiyyəti qiymətləndirmənin tarixinə dair. Qiymətləndirmənin formaları. Qiymətləndirmənin meyarları. Qiymətləndirməyə verilən tələblər.

Rəğbətləndirmə üsulları. Tənbeh üsulları.

IX MÖVZU – Pedaqoji prosesin təşkili formaları.

Pedaqoji prosesin təşkili formalarının ədəbiyyatda qoyuluşu. Pedaqoji prosesin təşkili formalarının qruplaşdırılması: tədris planı üzrə məşğələlər və tədris planından kənar işlər.

Tədris planı üzrə məşğələlərin qrupları: tədris planı üzrə auditoriya məşğələləri və auditoriyadankənar məşğələlər.

Tədris planı üzrə auditoriya məşğələləri: mühazirə və onun növləri; dərs və onun tipləri; laborator məşğələ; praktik məşğələ; fakültativ məşğələ. Auditoriya məşğələlərinə verilən müasir tələblər.

Tədris planı üzrə auditoriyadankənar məşğələlər: ekskursiya, kollokvium, müstəqil iş, məsləhət, məqbul (zaçot) imtahan¹.

Tədris planından kənar işlər: fərdi işlər, qrup halında işlər, kütləvi işlər.

Fərdi işlər: müəllim, ədəbi yaradıcılıq, texniki yaradıcılıq, kolleksiya və s.

Qrup halında işlər: fənn dərnəkləri, özfəaliyyət dərnəkləri, studiya, komanda, klub və s.

Kütləvi işlər: səhərcik, axşam, yarış, müsabiqə, olimpiada, görkəmli şəxslərlə görüş, tarixi hadisələrin qeyd edilməsi, turizm, iməcilik, teatra və ya kinoya kollektiv baxış və s.

X MÖVZU – *Təhsil pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi.*

Təhsilin növləri və formaları. Təhsilin məzmunu. Təhsilin baza sənədləri: təhsilin inkişaf proqramları, dövlət təhsil standartları, baza tədris planları.

Tədris planı. Fənn proqramı. Dərslik. Tədris fənni. Dərs vəsaiti. Təhsil sistemi məfhumu. Fasiləsiz təhsil sisteminin strukturu.

Ali təhsil. Ali təhsilin pillələri və dərəcələri. Bakalavr. Magistratura. Aspirantura. Doktorantura.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsipləri.

Təhsilin təlimə və təlimin təhsilə çevrilməsi (onlarda canlı dialektika).

XI MÖVZU – *Təlim təhsilin və tərbiyənin həyata keçirilməsi prosesi kimi.*

Müəllim və şagirdlərin (tələbələrin) birgə fəaliyyəti ilə təhsilin təlimə çevrilməsi.

---

¹ Tədris planı üzrə aşağıdakı auditoriyadankənar işlər barədə sonrakı fəsillərdə danışılır: kurs işi, diplom (buraxılış) işi, istehsalat və pedaqoji təcrübə, elmi və texniki yaradıcılıq.

Pedaqoji əmək yaradıcılıq tələb edən ən yüksək zehni fəaliyyət növü kimi.

Pedaqoji prosesdə müəllimin aparıcı rolu.

Şagird (tələbə) şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllimin müstəsna yeri.

Müəllim (tərbiyəçi) şəxsiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlər: tərbiyəçiliyi, təşkilatçılığı, iradəliyi, diqqətliyi, dözümlülüüyü və s.

Müəllimin (tərbiyəçinin) öz psixoloji vəziyyətini tənzimləməsi.

Bəzi aktyorluq və rejissorluq əlamətlərindən müəllimin fəaliyyətində istifadə.

Şagird (tələbə) fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.

Pedaqoji ünsiyyət. Pedaqoji ünsiyyətdə müəllimin rolu.

Tələbə və müəllim ünsiyyətinin səmərəliliyini artıran şərtlər: pedaqoji prosesdə «qiymət cədvəli» amili ilə pedaqoji əməkdaşlığın uzlaşdırılması, tələbələrdə ali məktəb müəlliminin peşəsi ilə öz peşəsinin ümumiliyinə dair hissiyatının yaradılması; pedaqoji ünsiyyətin şüurlu, yaşlı adamlarla əlaqədar olduğuna istiqamətlənməsi; tələbənin peşə marağından pedaqoji ünsiyyətdə bir amil kimi istifadə edilməsi; müxtəlif tədqiqat fəaliyyətinə tələblərin cəlb edilməsi; müəllimlərin fəaliyyət növlərinə tələbələrin qoşulması; tələbələrin və müəllimlərin qeyri-rəsmi ünsiyyətlərinin təşkili və s.

XII MÖVZU – *Pedaqoji prosesdə psixoloji inkişaf məsələləri.*

Psixoloji inkişaf məfhumu. Onun mahiyyəti və məzmunu. Psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin funksiyalarından biri kimi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi şəraitində, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müstəqil düşünən, yaradıcı mühakimə yürüdən, hüquq normalarına əsasən məntiqi nəticələr çıxaran adamlara ehtiyacın artması. Bu ehtiyacı ödəmək üçün psixoloji keyfiyyət və qabiliyyətləri, o cümlədən təhlil, tərkib, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə və s. bacarıqları inkişaf etdirməyin zəruriliyi.

Müqayisə psixoloji keyfiyyət və qabiliyyətlərdən biri kimi.

Müqayisənin obyektiv, fizioloji, psixoloji və məntiqi əsasları.

Müqayisənin başlıca əlamətləri.

Müqayisənin növləri və formaları.

Müqayisə obyektləri.

Müqayisədən istifadənin müvəffəqiyyətini şərtləndirən amillər.

Pedaqoji prosesdə müqayisə bacarığının müqayisə qaydalarına uyğun formalaşdırılması.

Pedaqoji prosesdə (təlim və tərbiyədə, dərsliklərin tərtibində) müqayisənin yeri.

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ – VAHİD PEDAQOJİ PROSESDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ.

XIII MÖVZU – Şəxsiyyətin formalaşdırmasının bəzi elmi-nəzəri məsələləri.

Şəxsiyyət məfhumunun fəlsəfi və pedaqoji yozumu. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair nəzəriyyələrin müxtəlifliyi: şəxsiyyətin formalaşmasında ilahi qüvvəyə üstünlük verilməsi; irsiyyət amilinə üstünlük verilməsi; mühit amilinə üstünlük verilməsi; tərbiyə amilinə üstünlük verilməsi; qoşa amillərə üstünlük verilməsi.

Nəzəriyyələri və onların əsaslarını bilməyin zəruriliyi.

Şəxsiyyətin formalaşmasına dair Milli pedaqogikanın mövqeyi: şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət və onun rolu; mühitin rolu; pedaqoji prosesin rolu; fərdi əməyin rolu; şəxsiyyətin formalaşmasında həmin amillərin qarşılıqlı təsiri; irsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı təsir, irsiyyət və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı təsir; mühit, pedaqoji proses və şəxsi əmək arasında qarşılıqlı təsir.

XIV MÖVZU – Dünya görüşünün formalaşdırılması.

Dünyagörüşü məfhumunun ədəbiyyatda qoyuluşu. Dünyagörüşün başlıca formaları: materializm dünyagörüşü, idealizm dünyagörüşü, dini dünyagörüşü, hürufizm dünyagörüşü. Dünyagörüşün yaranması və inkişafı məsələləri.

Dünyagörüşün formalaşmasında pedaqoji prosesin aparıcı rolu.

Elmi dünyagörüşü və mövhumat. Mövhumatın mahiyyəti. Elmi dünyagörüşü və din.

XV MÖVZU – *Ağıl tərbiyəsi.*

Ağıl tərbiyəsi məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşu. Ağıl məfhumunun mahiyyəti. Ağıl məfhumunun xüsusiyyətləri: müvafiq təfəkkür əməliyyatlarının işə salınması; ailə və xalq naminə bir peşənin əsl ustası olmağa çalışılması; görülməli işin və söylənəcək fikrin nə ilə nəticələnməyinin əvvəlcədən ölçülüb biçilməsi; yol verilən nöqsanın etiraf edilib aradan qaldırılması; səbirli-təmkinli olmaq; biliyə daim can atılması.

Ağıl tərbiyəsinin məzmunu. Ağıl tərbiyəsinin vəzifələri. Ağıl tərbiyəsinin yolları: öz sənətinin əsl ustası olan tarixi şəxslərin nümunəsi; ağıllı hesab edilən şəxslərlə görüşlər; işə başlamazdan əvvəl nəticəsini görə bilmək haqqında söhbət; düşünərək və düşünmədən deyilən sözlərin nəticələrinə aid söhbət; səbrlə və səbrsiz görülən işlərin aqibəti haqqında müzakirə; biliyin əhəmiyyəti və biliksizliyin zərəri barədə müzakirə; təfəkkür əməliyyatlarına uyğun gələn və uyğun gəlməyən mühakimələrin təhlili.

XVI MÖVZU – *İdeya-siyasi tərbiyə.*

İdeya-siyasi tərbiyə məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşu. İdeya-siyasi tərbiyə məfhumu. İdeya, ideyalılıq və ideologiya. Siyasət anlayışı. Cəmiyyəti ideologiyalaşdırmağın, yəni bir ideologiyanın hegemonluğunun yol verilməzliyi. İdeya-siyasi tərbiyənin yolları. Dövlət rəmzləri ideya-siyasi tərbiyənin vasitələri kimi.

Milli vətənpərvərlik ideya-siyasi tərbiyənin tərkib hissəsi kimi. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin ideya-siyasi tərbiyədən ayrılmaz olması. Dünya xalqlarına və Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlara hörmət və ehtiram tərbiyəsinin ideya-siyasi tərbiyə ilə vəhdətdə olması.

Auditoriya məşğələlərində ideya-siyasi tərbiyə. Auditoriyadankənar ideya-siyasi tərbiyə.

XVII MÖVZU – *Əxlaq tərbiyəsi.*

Etika və əxlaq. Əxlaq qaydaları və hüquq normaları. Əxlaq tərbiyəsi məfhumu. Əxlaq tərbiyəsinin məzmunu: insanpərvərlik, dostluq, yoldaşlıq, intizam, şüurlu intizam,

vətənpərvərlik, halallıq, düzlük və doğruluq, həmrəylik, işgüzarlıq, sadəlik və təvazökarlıq, əməksevərlik, xeyirxahlıq və s.

Əxlaq tərbiyəsinin başlıca vəzifələri. Əxlaq tərbiyəsinin əsas yolları.

Tədris müəssisəsində təlim və tələbəninin elmi fəaliyyəti əxlaq tərbiyəsinin yolları kimi.

Tədris müəssisəsinin iş rejimi və əxlaq tərbiyəsi. Tədris müəssisəsində ictimai fəaliyyət və əxlaq tərbiyəsi.

Əxlaq tərbiyəsində borc və məsuliyyət hissəsinin yeri.

XVIII MÖVZU – Əmək tərbiyəsi.

Əmək iqtisadi-sosial proses kimi. Əməyin cəmiyyətdə rolu. Peşə-əmək fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi.

Xarici aləmin dərk olunmasında əməyin rolu.

Əməyin fizioloji cəhətləri. Əmək fəaliyyəti və mərkəzi sinir sistemi arasında qarşılıqlı əlaqə.

Əmək tərbiyəsi və təlim. Əmək tərbiyəsi və əmək təlimi. Diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür, iradə və s. psixoloji proseslərin əməkdə inkişafı. Zehni əməyin səmərəlilik şərtləri.

Əmək tərbiyəsinin mahiyyəti, vəzifələri və sistemi. Tədris müəssisəsində əməyin növləri: özünəxidmət əməyi, ictimai faydalı əmək, məhsuldar əmək.

Əmək tərbiyəsi və peşəyönümü üzrə işin təşkili.

XIX MÖVZU – Fiziki tərbiyə.

Səhhətin möhkəmləndirilməsində və əməyin məhsuldarlığını artırmaqda fiziki tərbiyənin rolu. Vətənin müdafiəsində fiziki tərbiyənin yeri.

Ürək-damar sisteminin, qan tərkibinin normallaşmasında, nəfəs aparatının, bədəndə maddələr mübadiləsinin, ali sinir sisteminin kamilləşməsində fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti.

Ətraf mühitin zərərli təsirlərinə, yoluxucu xəstəliklərə qarşı orqanizmin müqavimətinin artırılmasında fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti.

Tələbədə fiziki kamilliyə, fiziki inkişafın əsaslarını mənimsəməyə olan ehtiyacı ödəməkdə, sanitariya-gigiyenik bilikləri, bacarıq və vərdisləri artırmaqda fiziki tərbiyənin yeri.

Fiziki tərbiyənin əsas vəzifələri: fiziki bacarıqların (yeriş, qaçış, uzununa və hündürlüyünə tullanmaq, xizək, velosiped, motosiklet və s. sürmək bacarıqlarının, futbol, basketbol, voleybol oynamaq və s. bacarıqların) inkişaf etdirilməsi; fiziki keyfiyyətlərin (dözümlük, çeviklik, güclülük, elastiklik, sürət və s. kimi keyfiyyətlərin) formalaşdırılması; gigiyena bilik və bacarıqlarının mənimsənilməsi.

Fiziki tərbiyə vəzifələrinin həyata keçirilməsi yolları: səhər gimnastikası, bədən tərbiyəsi, idman növlərində məşq, gün rejiminə əməl edilməsi, turist gəzintisi, hərbi oyunlar, milli oyunlar, təbii amillər (hava, günəş, su) və s.

XX MÖVZU – Estetik tərbiyə.

Estetika və gözəllik. Gözəllik estetik tərbiyənin məzmunu kimi.

Estetik tərbiyənin başlıca vəzifələri: gözəllik hissinin formalaşdırılması, estetik şüurun formalaşdırılması, estetik qabiliyyətlərin formalaşdırılması.

Xarici aləmə estetik münasibət. İncəsənət və onun növləri. Xarici aləmin dərk olunmasında bədii yaradıcılıq əsərlərinin rolu.

Tədris müəssisəsində tələbənin estetik tərbiyəsi və peşə hazırlığının vəhdətdə aparılması. Öz fəaliyyətinin gözəlliyini görə bilmədən estetik tərbiyənin rolu. Özünün və başqalarının əməyini gözəl təşkil etməkdə estetik tərbiyənin əhəmiyyəti. Mühit estetikası.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal olunan məhsulların yüksək estetik standartlara cavab verməsi zərurətinin getdikcə artması. İstehsalatda estetika.

Tədris müəssisəsində pedaqoji prosesin təşkilinin estetik cəhətləri. Fənlərin tədrisində estetik tərbiyə. Estetik tərbiyədə estetika fənninin yeri. Məişətdə estetika.

XXI MÖVZU – İqtisadi tərbiyə.

İqtisadiyyat anlayışı. İqtisad elmi iqtisadi tərbiyənin nəzəri əsası kimi. İstehsalatçı kimi fəaliyyət göstərən şəxsin həm də maddi nemətlərin istehlakçısı olması.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi tərbiyənin rolunun artması.

Tələbələrdə (şagirdlərdə) iqtisadi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

Tələbələrin (şagirdlərin) iqtisadi tərbiyəsinin vəzifələri: iqtisadi qanunauyğunluqların cərəyan mexanizminin başa düşülməsi; xalq malına, təbii ehtiyatlara qayğılı münasibət; başqalarının zəhmətinə hər bir şəxsdə hörmət tərbiyəsi; cəmiyyətin əmək sistemində hər bir şəxsin öz yerini müəyyənləşdirməsinə kömək etmək.

Ali məktəbin fəaliyyətində iqtisadi tərbiyənin yeri. İqtisadi tərbiyə sistemində «iqtisad nəzəriyyəsi» kursunun əhəmiyyəti. Digər fənlərin iqtisadi tərbiyə imkanlarından istifadə edilməsi.

İqtisadi tərbiyənin ailədən başlanması və ümumtəhsil məktəbində davam etməsi.

XXII MÖVZU – Hüquq tərbiyəsi.

Hüquq və hüquq tərbiyəsi məfhumları. Hüquq ictimai şüur forması kimi. Hüquqi dövlət quruculuğunda hüquq tərbiyəsinin rolu.

Hüquq tərbiyəsinin başlıca vəzifələri: hüquq biliklərinin genişləndirilməsi; qanunçuluq tələblərinin zəruriliyinə inamın artırılması; hüquq qaydalarına əməl edilməsi; birgəyaşayış normalarına hörmət edilməsi; qanunçuluğun pozulması hallarına qarşı barışmazlıq.

Hüquq tərbiyəsi vəzifələrini həyata keçirməyin yolları: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını öyrənmək; hüquq fənlərini öyrənmək; digər fənlərin hüquq tərbiyəsi imkanlarından istifadə etmək; tələbələrin ictimai fəallığını artırmaq; hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələri ilə görüşlər, hüquq mövzusunda əsərlərin, teatr və kino tamaşalarının müzakirəsini keçirmək; hüquq mövzusunda sual-cavab gecəsi təşkil etmək.

XXIII MÖVZU – Ekoloji tərbiyə.

Ekologiya – ekoloji tərbiyənin nəzəri əsası kimi. Müasir şəraitdə ekoloji tərbiyənin zərurətə çevrilməsi.

Ekologiya canlılar arasında və canlılarla cansız təbiət arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında elm kimi.

Ekoloji tərbiyənin vəzifələri: orqanizmlərin yaşayış mühitləri haqqında, canlıların müəyyən mühitə uyğunlaşmaları barədə biliklərlə silahlanmaq; canlıların çoxalması və ekosistemləri haqqında biliklərə yiyələnmək; insanın ekoloji və əməli fəaliyyəti haqqında bilikləri mənimsəmək, ətraf mühitin qorunmasında, ona qayğılı münasibətdə iştirak etmək; tələbələrin bu istiqamətdə fəaliyyətini təşkil etmək.

Sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafında ekoloji tərbiyənin rolu. Ekoloji tərbiyənin ailədən başlaması.

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ – ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT.

XXIV MÖVZU – *Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübə.*

Ali məktəbdə pedaqoji təcrübə əmək və peşə fəaliyyətinin formalarından biri kimi. Tələbələrin peşə əməyinə praktik hazırlığı ilə nəzəri hazırlığının əlaqələndirilməsi. Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübənin başlıca vəzifələri. Tələbələrin peşə fəaliyyətinə nəzəri və əməli hazırlığının sistemi.

Tələbələrin əmək və peşə tərbiyəsində pedaqoji təcrübənin rolu. Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübənin formaları. Müəllimin seminar məşğələlərinin tələbə tərəfindən müşahidəsi və müzakirəsi. Tələbənin məqbul (zaçot) seminarı və onun müzakirəsi; tələbənin məqbul (zaçot) mühazirəsi və onun müzakirəsi. Tələbənin imtahanda iştirakı. Tələbənin keçirdiyi tərbiyə tədbirləri.

Pedaqoji təcrübədə tələbə müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsi və hesaba alınması. Pedaqoji təcrübənin planlaşdırılması və keçirilməsi.

XXV MÖVZU – *Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi.*

Ali məktəbdə elmi tədqiqat işi. Elmi tədqiqat işi ali məktəbdə pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi. Elmi tədqiqat işi yüksək ixtisaslı elmi pedaqoji kadrların hazırlanması vasitəsi kimi.

Ali məktəbdə tədris işinin və elmi tədqiqat işinin uzlaşdırılması.

Tələbə elmi tədqiqat işlərinin formaları: kafedraların tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakı; tələbələrin elmi tərcümə işinə cəlb edilməsi. Tədris prosesində tələbələrin elmi və elmi texniki yaradıcılığı onların auditoriyadankənar vaxtlarda elmi texniki yaradıcılığı; elmi cəmiyyətlərdə, dərnəklərdə, elmi seminarlarda tələbələrin iştirakı; müqavilə üzrə elmi tədqiqatlarda tələbələrin iştirakı; tələbə elmi konfransları; tələbə elmi işlərinin kafedrada və fakültədə müzakirəsi; tələbə işlərinə müsabiqə baxışlarının təşkili; referat yazılışı; Kurs işləri; buraxılış işləri; magistr dissertasiyası.

Magistrantların elmi-tədqiqat fəaliyyəti sistemində onların dörd həftəlik elmi-tədqiqat təcrübəsinin yeri.

Pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsində tələbə elmi işinin əhəmiyyəti.

XXVI MÖVZU – *Ali məktəbdə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması.*

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması ali məktəbdə pedaqoji prosesə xidmət kimi. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığının əsas formaları: magistratura, aspiranturanın fəaliyyət xüsusiyyətləri; doktoranturanın fəaliyyət xüsusiyyətləri.

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığına şərait yaradılması: yaradıcılıq məzuniyyətlərinin verilməsi; məzuniyyət dövründə maaşın saxlanması; dissertasiya üzrə əsərlərin çapına yardım göstərilməsi; dissertasiyanın müzakirəyə qoyulması; ixtisaslaşdırılmış müdafiə şuralarının fəaliyyət xüsusiyyətləri.

XXVII MÖVZU – *Ali məktəbdə rəhbərlik və pedaqoji nəzarət.*

Ali məktəbin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Təhsil Qanununa və dövlət icra hakimiyyət orqanları sənədlərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi.

Rektor – ali məktəb həyatının bütün sahələrinin rəhbəri, baş tərbiyəçisi və təşkilatçısı kimi. Ali məktəb fəaliyyəti üçün rektorun şəxsi məsuliyyəti.

Professor-müəllim heyətinə, tələbələrə və digər işçilərə rektorun tələbkarlığı və hörmətinin vəhdəti, onlara qayğı və köməklik göstərməsi, faydalı təşəbbüsləri qiymətləndirməsi.

Elmi şura. Onun səlahiyyətləri, kollegial rəhbərlikdə rolu.

Rektorluğun fəaliyyət xüsusiyyətləri.

Dekan, dekanlıq və fakültə şurasının fəaliyyət xüsusiyyətləri.

Kafedra və pedaqoji prosesdə onun yeri.

Ali məktəblərin səlahiyyətləri. Ali məktəbdə pedaqoji nəzarət. Pedaqoji yoxlama – pedaqoji nəzarət prosesi kimi. Pedaqoji sənədləşdirmə vəziyyətinin yoxlanması: fənn proqramlarının, tematik planların, fərdi iş planlarının, imtahan və zaçot vərəqələrinin, zaçot kitabçalarının; qrup jurnallarının və s. sənədlərin nəzərdən keçirilməsi.

(Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu, 1998)

5. ALI VƏ ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ TƏHSİL İSLAHATININ TƏLƏBLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Ali və orta ümumtəhsil məktəbləri bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Məlumdur ki, ali pedaqoji məktəblər əsasən orta ümumtəhsil məktəbləri üçün müəllim hazırlayır; orta ümumtəhsil məktəbi öz növbəsində, ali məktəb üçün kontingent hazırlayır. Bu səbəbdən də ali və orta ümumtəhsil məktəbləri arasında qarşılıqlı əlaqənin vəziyyətini təhlil etməyə, uğurları və nöqsanları üzə çıxarmağa, bu nöqsanları aradan qaldırmağa, yollarını müəyyənləşdirməyə ehtiyac yaranır.

Sovet dövründə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandığı indiki şəraitdə də ali məktəblərə qəbul əsasən ümumtəhsil məktəblərinin məzunları hesabına həyata keçirilir. Bu səbəbdən də ümumtəhsil məktəbləri və ali məktəblər arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması zərurət kimi meydana çıxır. Hazırda təhsilin bu iki pilləsi arasında qarşılıqlı əlaqə müxtəlif formalarda həyata keçirilir; ali və orta

məktəblər arasında qarşılıqlı əlaqənin formalarını şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: müşahidəsi mümkün olan formalar və müşahidəsi çətin olan formalar.

Müşahidəsi mümkün olan formalardan bəzilərinin adını çəkək: ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdləri üçün bəzi ali məktəblərdə «açıq qapı» təşkil edilir; ali məktəblərin laboratoriyalarının işi ilə şagirdlər tanış olur; ali məktəblərin aparıcı mütəxəssisləri ilə şagirdlərin görüşü təşkil olunur, ayrı-ayrı fənlər üzrə keçirilən olimpiadalarda ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri ilə birlikdə ali məktəb müəllimləri də iştirak edir; fənlər üzrə test sual və tapşırıqların tərtibinə orta ümumtəhsil məktəblərindən də, ali məktəb müəllimlərindən də nümayəndələr cəlb olunur; test imtahanlarının keçirilməsində hər iki pillədən olan mütəxəssislər iştirak edir; orta ümumtəhsil məktəbləri üçün tədris proqramlarının, dərsliklərin və digər tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında ali məktəb mütəxəssisləri də iştirak edir və s. Bundan əlavə, son zamanlar təhsil sahəsində xeyli faydalı digər tədbirlər də həyata keçirilir.

Orta ümumtəhsil məktəbləri ilə ali məktəblər arasında sadaladığımız və sadalamadığımız qarşılıqlı əlaqə formalarının faydalı olduğunu etiraf etməliyik. Çünki həmin iş formaları həm ali məktəblər, həm də ümumtəhsil məktəbləri üçün əhəmiyyətlidir. Lakin bununla belə hər iki tip təhsil müəssisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin hazırkı səviyyə-sindən razı qalmaq çətindir. Ona görə ki, əvvəla, həmin qarşılıqlı əlaqə formaları epizodik səciyyə daşıyır, kütləvi hal almayıb. Həmin iş formalarında heç də bütün ali məktəblər, bütün ümumtəhsil məktəbləri iştirak etmir.

Bu cür pərakəndəliyin, qeyri-kütləviliyin nəticəsidir ki, beynəlxalq miqyasda, hətta respublika üzrə keçirilən bilik yarışlarında çox məhdud dairədə məktəblərin şagirdləri iştirak edir. Məsələn, Bakı Özəl Türk Liseyində deyilmişdir ki, bu il bilik yarışlarında birinci yeri tutmuş 27 şagirddən 18-i həmin liseydəndir. Belə çıxır ki, yerdə qalan 9 şagird respublikamızın bütün ümumtəhsil məktəblərini təmsil

etmişdir. Güman edirəm ki, bu göstərici respublikamız üçün qənaətbəxş deyil.

Başqa bir misal. Məlum olduğu kimi, 1999-cu ildə Minsk şəhərində XXIII Beynəlxalq Mendeleyev Olimpiadasında Azərbaycanı təmsil edən 5 şagirddən 4-ü 3-cü yerə layiq görülmüşdür. **Sual olunur:** Yusif Məmmədəliyev kimi nəhəng kimyaçı yetişdirən Azərbaycan üçün 5 şagirdin iştirakı və onlardan heç birinin 1-ci və 2-ci yerə çıxma bilməmələri orta ümumtəhsil məktəblərimizin zəif işlədiklərindən xəbər vermirmi? Məncə, xəbər verir. Biz bu cür xoşagəlməz faktlardan nəticə çıxarmağa borcluyuq.

Test üsulu ilə ali məktəblərə qəbulun nəticələrindən də lazımi nəticələr çıxarmağa ciddi ehtiyac duyulur. Həmin imtahanların nəticələri bir növ güzgüdür. Bu güzgüdə ali məktəblər də, orta ümumtəhsil məktəbləri də özlərini, necə işlədiklərini görə bilirlər.

Test imtahanlarının nəticələrini Şəmkir rayonunun nümunəsində nəzərdən keçirək. Soruşa bilirlər: nə üçün məhz Şəmkir rayonu nümunə üçün seçilir. Əsas səbəb budur ki, Şəmkir rayonu təhsil sahəsində respublika üzrə səciyyəvidir, yəni rayon orta səviyyəli rayon hesab edilir. Şəmkir rayonunda 70 orta ümumtəhsil məktəbi var. 1999-cu ildə həmin məktəbləri 1641 şagird bitirmişdir. Onların 794 nəfəri ali məktəbə qəbul olunmaq üçün ərizə vermişdir ki, bu da 34,73% təşkil edir. Qəbul imtahanlarında iştirak etmiş 771 abituriyentdən 210 nəfəri, yəni 27,24%-i ali məktəblərə qəbul olunmuşdur. Göründüyü kimi, Şəmkir rayonu üzrə 1641 məzundən yalnız 210 nəfəri tələbə adına layiq görülmüşdür.

Bu cür göstəricilər respublika üzrə də fərəhləndirici deyil. Məsələn, keçən il (1999) ali məktəblərə qəbulun nəticələrinə görə respublika üzrə düzgün cavabların orta göstəricisi ana dilindən 29,63%, ədəbiyyatdan 27,59%, riyaziyyatdan 32,02%, fizikadan 25,52%, kimyadan 22,38%, biologiyadan 34,82%, tarixdən 26,05%, coğrafiyadan 34,45%, ingilis dilindən 20,63% olmuşdur. O da nəzərə alınmalıdır ki,

respublika üzrə ən yüksək göstərici heç bir fənddən 50-ə çatmamışdır.

Göründüyü kimi rəsmi göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, respublikamızda şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyələri qətiyyənlə arzu olunacaq səviyyədə deyil; başqa sözlə desək, həm ali pedaqoji məktəblərin, həm də ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyət səviyyələri xalqımızın istəklərinə cavab vermir.

Belə arzu olunmaz vəziyyətin bir çox səbəbləri vardır. Bu səbəblərdən biri müəllimlərimizin ümumi hazırlığının aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, müəllimlərə ali pedaqoji təhsil verən ali məktəblərin tədris planlarında tələbələrin pedaqoji hazırlığına ayrılan saatlar (həm tələbələrin nəzəri hazırlığına, həm də praktik hazırlığına ayrılan vaxt) vaxtaşırı azaldılır.

Deyilənləri nəzərə alaraq təklif edərdik ki, ali və orta ümumtəhsil məktəbləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin görünməsi nisbətən çətin olan formalarına da diqqət yetirilsin. Bu cür formalar isə başlıca olaraq tədris planları, tədris proqramları və dərsliklərlə bağlıdır. Qarşılıqlı əlaqənin səviyyəsinə təsir göstərən həmin formalar haqqında fikirlərimizi təklif şəklində ifadə etməyə çalışaq.

1. Tələbələrin (gələcək müəllimlərin) pedaqoji hazırlıq səviyyəsi aşağı olduğundan, ali pedaqoji məktəblərin tədris planlarına yenidən baxılsın və tələbələrin nəzəri və praktik hazırlığına ayrılan saatlar bir daha nəzərdən keçirilsin.

2. Ali pedaqoji məktəblərin və orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris planları ayrılıqda tərtib edilərkən varislik prinsipi lazımınca nəzərə alınmadığından nəticə olaraq qarşılıqlı əlaqə üçün münasib şərait yaradılmadığından təklif edərdik ki, təhsilin həmin iki pilləsinə aid tədris planları uzlaşdırılaraq tərtib edilsin.

3. Ali və orta ümumtəhsil məktəbləri üçün uzlaşdırılan tədris planları əsasında lüzumsuz təkrarları və kəskin fərqləri aradan qaldırmağa imkan verən tədris proqramları hazırlansın.

4. Ümumtəhsil məktəblərinin tədris planları və tədris proqramları ilə ali pedaqoji məktəblərin tədris planları və

tədris proqramlarını uzlaşdırmağın prinsipləri müəyyən-
ləşdirilsin və həmin məktəb müəllimlərinin, habelə müvafiq
mütəxəssislərin müzakirəsinə verilsin.

5. Uzlaşdırılmış tədris planları və proqramları əsasında
yeni dərslərlərin tərtibinə başlansın.

6. Uzlaşdırılmış tədris planları və tədris proqramları bir
orta ümumtəhsil məktəbində ali pedaqoji məktəbin bir
fakültəsində eksperimentə qoyulub sınaqdan keçirilsin.

7. Dövlət müstəqilliyi şəraitində bir çox pedaqoji anla-
yıqların dəyişdiyini və bəzi mütəxəssis pedaqoqların köhnə
stereotiplərdən azad ola bilmədiklərini nəzərə alaraq peda-
qoji elmin köklü problemlərini geniş müzakirəyə çıxarmaq
məqsədilə xüsusi respublika konfransının çağırılması zəruri
hesab edilsin.

8. Bu cür respublika əhəmiyyətli problemlərin yüksək
səviyyədə həllini təmin etmək üçün Təhsil Nazirliyinin
tabeliyində Təhsil Akademiyasının yaradılması işini sürət-
ləndirməyin vacibliyi qeyd edilsin.

(«Azərbaycan məktəbi», 2000, №5)

6. ELMİ-PEDAQOJİ KADRLARIN HAZIRLANMASI PEDAQOJİ PROSESİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

1. Məsələnin qoyuluşu.

Mövcud pedaqoji ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi
göstərir ki, indiyədək ali məktəbdə yüksək ixtisaslı elmi-
pedaqoji kadr hazırlığı pedaqoji prosesin tələbləri baxımın-
dan təhlil edilməmişdir. Lakin buradan belə bir nəticə
çıxarmaq düzgün olmazdı ki, guya həmin problemin bu və
ya digər məsələsinə heç toxunulmamışdır. Məsələn, aspiran-
tura və ya doktorantura barədə az da olsa bəzi fikirlər
söylənmişdir. Aydınır ki, bu cür dağınıq fikirlər problem
haqqında dolğun təsəvvür yaradılmasına imkan vermir.

Bundan əlavə, «elmi kadr», «pedaqoji kadr», «elmi-
pedaqoji kadr», «yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr» kimi
məfhumların mahiyyəti də lazımınca açılmamışdır. Hətta

həmin məfhumları rus dilində çap olunmuş «Pedaqoqiçeskiy slovar» (APN-in nəşri, Moskva, 1960) və «Pedaqoqiçeskaya ensiklopediya» adlı əsərlərin müəlliflərinin diqqətindən kənar qalmışdır. Azərbaycanda isə adları çəkilən məfhumlara əhəmiyyət verilməmişdir. Halbuki, haqqında danışdığımız məfhumların mahiyyətini açmağın nəinki elmi-nəzəri, həm də əməli mənası vardır.

2. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığı məfhumu.

Elmi kadr məfhumu. Elmi kadr məfhumu elmi-tədqiqat institutları, konstruktor büroları, elmi mərkəzlər və sırf elmi axtarışla məşğul olan digər qurumlarla əlaqədar işlədilir. Bu cür institutlar, bürolar və mərkəzlər əsasən tədqiqat işi ilə məşğul olur. Orada çalışan mütəxəssislərin elmi-tədqiqat işlərindən aldıkları nəticələri eksperimentdə sınaqdan keçirir və sosial-iqtisadi həyatın bu və ya digər sahəsində tətbiq üçün təqdim edirlər.

İri elmi-tədqiqat institutları, konstruktor büroları və mərkəzləri tədqiqat işi aparmağa qadir olan elmi kadrlar hazırlaya bilirlər. Deməli, sırf tədqiqat işi ilə məşğul olan ali təhsilli kadrlar elmi kadrlar hesab edilir.

Pedaqoji kadr məfhumu. Elmi kadr məfhumundan əlavə, pedaqoji kadr məfhumu da mövcuddur. Pedaqoji kadr məfhumu gənc nəslin təlimi, tərbiyəsi və təhsili ilə məşğul olmalı kadrlar hazırlayan institutun, universitetin, akademiya və ya konservatoriyanın birinci pilləsi ilə, habelə buna bərabər tutulan digər tədris müəssisələri ilə bağlıdır. Həmin tədris müəssisələri özləri üçün deyil, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri, orta ümumtəhsil məktəbləri, habelə orta təhsil verən digər məktəblər üçün pedaqoji təhsilli müəllimlər, ustalar və başqa tərbiyəçilər hazırlayır. Buna görə də sırf pedaqoji işlə məşğul olan pedaqoji təhsilli mütəxəssislər pedaqoji kadrlardır.

Elmi-pedaqoji kadr məfhumu. Bu məfhum indi ali təhsilin ikinci pilləsi ilə – magistratura pilləsi ilə də bağlıdır. Çoxpilləli ali təhsil sistemində magistratura ali təhsilin ikinci pilləsi olub müəyyən ixtisas üzrə sərbəst elmi-pedaqoji yaradıcılıq fəaliyyəti göstərə biləcək mütəxəssislərin

hazırlanması məqsədini güdür. Magistrantlar həm elmi-tədqiqat sahəsində, həm də pedaqoji işdə eyni dərəcədə səriştəli mütəxəssis kimi yetişdirilir.

Magistratura yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar potensialına, müasir tədris və elmi-tədqiqat laboratoriyalarına, tədris və fənn kabinetlərinə, zəngin elmi kitabxana, tədris-təcrübə və istehsalat sahələrinə və ya elmi-tədqiqat institutlarına malik olan ali təhsil müəssisələrində açılır. Deməli, bu cür ali məktəbin ikinci pilləsini, yəni magistraturanı bitirib magistr elmi adı və elmi dərəcəsi alan mütəxəssislər, başqa sözlə, həm pedaqoji, həm də elmi-tədqiqat işində eyni dərəcədə yaradıcı fəaliyyət göstərən mütəxəssislər elmi-pedaqoji kadrlar hesab edilirlər.

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr məfhumu. Bəli, belə məfhum da mövcuddur. Həmin məfhum ali məktəbin əsasən ikinci pilləsi ilə də əlaqədardır. Yuxarıda deyildiyi kimi, ali məktəbin ikinci pilləsində magistrələr hazırlanır. Bəs magistrləri kimlər hazırlayır? Magistrantların təlimi, tərbiyə və təhsili ilə məşğul olan mütəxəssislər elmlər doktorları və professorlardır, qismən də elmlər namizədləri və dosentlərdir. Məhz onlar – magistrlərin, yəni elmi pedaqoji kadrların yetişdirilməsində fəaliyyət göstərən elmlər doktorları və professorlar, elmlər namizədləri və dosentlər yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlardır.

O da nəzərə alınmalıdır ki, ali məktəblərin bir qismi nəinki ali pedaqoji kadrlar, elmi-pedaqoji kadrlar, habelə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar da hazırlaya bilir.

3. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması formaları və xüsusiyyətləri.

Ali məktəblərdə bu cür kadrları hazırlamağın üç başlıca forması olmuş və hələlik indinin özündə də davam edir. Biri aspirantura, digəri doktorantura, üçüncüsü elmi yaradıcılıq məzuniyyətidir. Aspirantura və doktorantura təhsil sistemində ali təhsilin sonrakı təhsil pillələrinə aiddir. Yaradıcılığına və səviyyəsinə görə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığı yuxarıda deyildiyi kimi, əsasən iki formada həyata keçirilir (aspirantura və doktoranturada).

Aspirantura. Aspirantura yolu ilə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrları üç formada hazırlamaq mümkündür: əyani, qiyabi və dissertantlıq formalarında.

Əyani aspiranturada qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verən ali təhsilli mütəxəssis üç il müddətində həm müvafiq fənlərdən namizədlik minimumları üzrə imtahanlar verməli və həm də namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə etməli olur. Əyani təhsil alan aspirant iş yerindən (istehsalatdan) ayrılaraq elmi fəaliyyətə qoşulur və təqaüd alır. Aspiranturada qiyabi təhsil almaq istəyən mütəxəssis də, əyani təhsildə olduğu kimi, həm aspiranturaya qəbul imtahanları və müvafiq fənlərdən namizədlik minimumları üzrə imtahanlar verməli, həm də namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə etməlidir.

Qiyabi aspiranturanın üç spesifik xüsusiyyəti vardır. Birinci xüsusiyyət: əyani aspiranturada olduğu kimi təhsil müddəti üç il deyil, dörd ildir. İkinci xüsusiyyət: qiyabi aspirant əsas iş yerindən ayrılmadan elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olur. Üçüncü xüsusiyyət təqaüdlə bağlıdır: əyani formada təhsil alan aspirant təqaüd alır, qiyabi aspirant isə təqaüd almır. Çünki o, əsas iş yerindən maaşla təmin olunur.

Dissertantura formasında yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığının da bəzi xüsusiyyətləri vardır. Əvvəla, dissertantura yolu ilə təhsil alan mütəxəssis qəbul imtahanlarından azaddır. İkincisi, burada təhsil müddəti beş ildir. Beş il ərzində dissertant həm minimum imtahanları verməli, həm də namizədlik dissertasiyasını başa çatdırıb müdafiə etməlidir. Dissertant da əsas iş yerindən ayrılmadığı üçün təqaüd almır.

Doktorantura. Doktorantura yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlamağın son pilləsidir. Bu pilləyə qalxmaq istəyən elmlər namizədi müstəqil götürdüüyü doktorluq dissertasiyası mövzusu üzərində işin təqribən yarısını gördükdən sonra ali məktəb rəhbərliyi qarşısında yaradıcılıq məzuniyyəti verilməsi barədə məsələ qaldırır. Məsələyə ali məktəbin Elmi Şurasında baxılır və lazım bilindikdə müsbət qərar qəbul edilir. Doktoranta iki illik

yaradıcılıq məzuniyyəti verilir. Doktorant Elmi Şuranın qərarı əsasında maaşı saxlanmaqla işdən ayrılır və doktorluq dissertasiyası üzərində işini davam etdirir. O, bir ildən sonra Elmi Şurada dissertasiyanın vəziyyəti barədə hesabat verir. Hesabat qənaətbəxş sayıldıqda növbəti ildə işi davam etdirmək barədə qərar çıxarılır. Həmin il ərzində doktorant dissertasiyasını müdafiə etməli olur.

Aspirantura və doktorantura yaradılması. Yuxarıda deyildiyi kimi, ali məktəb aspirantura və doktorantura yaratmaqla çalışır ki, ehtiyac olan sahələr üzrə birinci növbədə özünü yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlarla təmin etsin.

Bu məqsədlə ali məktəblərdə elmlər namizədləri və elmlər doktorları yetişdirmək üzrə planlar da tərtib edilir və həyata keçirilir.

Elmi yaradıcılıq məzuniyyəti. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması formalarından biri də elmi yaradıcılıq məzuniyyətidir. Aspiranturada olmamış müəllimlərə lazım gəldikdə yaradıcılıq məzuniyyəti verilir. Öz təşəbbüsü ilə elmi və pedaqoji səviyyəsini yüksəltmək qayğısına qalan ali məktəb işçisi az deyil. Belə müəllim müvafiq kafedradan elmi mövzu götürüb dissertasiya üzərində işləyir. O, bir müddətdən sonra, dissertasiyanı başa çatdırmaq və müdafiə işini təşkil etmək üçün elmi məzuniyyət verilməsi barədə ali məktəbin rəhbərliyinə müraciət edir. Məsələyə Elmi Şurada baxılır. Lazım bilindikdə həmin şəxsə elmi məzuniyyət verilir. Yuxarıda deyildiyi kimi, doktorantın da elmi yaradıcılıq məzuniyyəti almaq hüququ var. Hətta rəsmən doktoranturada hesab edilməyən elmlər namizədi də müvafiq qaydada elmi yaradıcılığa çıxıb bilər.

Elmi yaradıcılıq dövründə maaşın verilməsi. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr olmaq təşəbbüsü göstərən ali məktəb müəllimlərinə nəinki elmi yaradıcılıq məzuniyyəti verilir, hətta həmin məzuniyyət dövründə onlar maaşlarını almaqda davam edirlər. Bu qayda təqaüd almayan dissertanta da, doktoranta da şamil edilir. Yaradıcılıq məzuniyyəti dövründə öz əvvəlki vəzifəsini icra etməyən müəllimin maaşı dövlət hesabına ona görə ödənilir ki, həmin müəllim

öz elmi səviyyəsini yüksəltməklə məşğul olsun, dissertasiyasını başa çatdırsın, müdafiə etsin və qayıdıb gənc nəslin təlim, tərbiyə və təhsili ilə, habelə psixoloji inkişafı ilə daha səmərəli məşğul olsun. Göründüyü kimi, ali məktəbdə yüksək ixtisaslı kadrların-elmlər namizədləri və elmlər doktorlarının hazırlanması elmi-pedaqoji məqsədli xarakter daşıyır. Məqsəd isə ali məktəbdə pedaqoji prosesə yüksək səviyyədə xidmətdən ibarətdir. Müxtəlif cəhətdən isbat olunmuşdur ki, mütəxəssisin elmi dərəcəsi artdıqca pedaqoji prosesin səviyyəsi adətən yüksəlir. Elmlər doktoru, bir qayda olaraq, elmlər namizədindən daha səmərəli fəaliyyət göstərir. Elmi səviyyəsi və pedaqoji səriştəsi yüksək olan elmlər doktorunun məsuliyyəti də artır, nəticə olaraq, onun yetirmələri müsbət mənada xeyli fərqlənir.

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların pedaqoji prosesdə müstəsna rolunu nəzərə alan ali məktəblər elmlər namizədləri və elmlər doktorları hazırlamaq işini daim diqqət mərkəzində saxlayır və ona hərtərəfli köməklik göstərir.

4. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlanmasına ali məktəbdə şəraitin yaradılması.

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar hazırlanmasında bəzi ali məktəblər sistemli tədbirlər həyata keçirir. Dissertasiya əsərlərinin çapına yardım edilməsi, dissertasiyaların obyektivlik şəraitində tələbkarlıqla müzakirəsi, ixtisaslaşmış müdafiə şuralarının yaradılması və s. bu cür tədbirlərdəndir.

Əsərlərin çapına yardım edilməsi. Məlumdur ki, namizədlik və ya doktorluq dissertasiyası yazmaq yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hesab edilmək üçün zəruri şərt olsa da kifayət deyil. Bundan ötrü dissertasiyada irəli sürülən fikirlərin, əsaslandırılan təkliflərin həyatiliyini müdafiə etməyi bacarmaq lazımdır. Bu sonuncuya nail olmaq üçün aspirant, dissertant və ya doktorant həmin fikirlərinin və təkliflərinin həyata tətbiqini, onların çapını təşkil etməlidir. Fikir və təkliflərin istehsalatda tətbiqi, çapı və təbliği isə indi asan iş deyil: dissertasiya yazmaq qədər çətinidir. Bu çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün ali məktəb,

imkanları daxilində, iddiaçılara (aspiranta, dissertanta, doktoranta) köməklik göstərir.

Bəzi ali məktəblərin nəşriyyatları, bəzilərinin mətbəələri fəaliyyət göstərir. Çap üçün bu imkanlardan da istifadə edilir. Bəzi ali məktəblər müəyyən istiqamətlər üzrə elmi əsərlər toplusu çap etdirmək hüququna malikdir. Bu imkanlardan da istifadə etmək mümkündür. Bəzən respublika və ya dünya miqyaslı elmi məclislərin materialları çap olunur. Belə bir imkan da diqqət mərkəzində saxlanılır. Nəhayət, respublikamızda hər hansı əsəri bütövlükdə və ya onun hissəsini depanə etmək, yəni xüsusi təşkilatda dövlət qeydindən keçirmək imkanından da istifadə olunur.

Dissertasiyaların müzakirəsinin təşkili. Namizədlik dissertasiyası da, doktorluq dissertasiyası da bu və ya digər kafedrada yerinə yetirilir. Odur ki, dissertasiyanın ilkin müzakirəsi kafedrada və ya uyğun kafedraların birgə iclasında keçirilir. Dissertasiya kafedra sınağından, kafedra attestasiyasından sonra ya ali məktəbdə fəaliyyət göstərən elmi seminarda, ya fakültə elmi şurasında muzakirəyə təqdim edilir. Bundan sonra dissertasiya İxtisaslaşmış Müdafiə Şurasına göndərilir.

İxtisaslaşmış Müdafiə Şurası. Mövcud qaydalara görə İxtisaslaşmış Müdafiə Şuraları ali məktəbin nəzdində də, elmi-tədqiqat institutunun nəzdində də təşkil edilə bilər.

Təşkil edildiyi yerdən asılı olmayaraq İxtisaslaşmış Müdafiə Şuralarının iş qaydaları eynidir.

Müdafiənin təşkilinə dair tələb olunan sənədlərin hamısı qaydasında olduqda həmin sənədlər müzakirə üçün qəbul edilir. Təqdim olunmuş dissertasiyanın şura profilinə uyğun olub-olmadığını aydınlaşdırmaq şura üzvlərindən bir neçəsinə həvalə edilir. Növbəti iclasda məsələyə baxılır. Dissertasiyanın mövzusu şuranın profilinə uyğun gəldiyi müəyyən edildikdə rəsmi opponetlər və əlavə rəy üçün aparıcı müəssisə dəqiqləşdirilir, avtoreferatın çapına icazə verilir və müdafiənin vaxtı göstərilir. Təyin olunmuş vaxtda müdafiə təşkil edilir.

İxtisaslaşmış Müdafiə Şurası Respublika Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təşkil edilir. Elmin bu və ya digər istiqaməti üzrə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji və ya elmi kadrlar hansı ali məktəbdə, yaxud elmi-tədqiqat institutunda daha çox çəmləşmişdirsə İxtisaslaşmış müdafiə şurası, adətən, orada yaradılır.

Müdafiə ilə əlaqədar sənədlər İxtisaslaşmış Müdafiə Şurası sədrinin ünvanına göndərilir.

İxtisaslaşmış Müdafiə Şurasının təşkil olunduğu ali məktəbin və ya elmi-tədqiqat institutunun rəhbərliyi həmin şuranın normal fəaliyyəti üçün zəruri olan şərait yaradır.

Göründüyü kimi, ali məktəbdə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması orada həyata keçirilən pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olub, onun səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilir. Bu səbəbdən də ali məktəblərdə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına ümumxalq qayğısı, dövlət qayğısı daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

(«Azərbaycan məktəbi», 2000, №4)

7. ALI MƏKTƏBDƏ ELMİ-TƏDQIQAT İŞİ PEDAQOJİ PROSESİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işinin xüsusiyyətləri. Məlum olduğu kimi, ali məktəbin kafedralarında, bir qayda olaraq, elmi-tədqiqat işi aparılır. Yalnız tək-tək halda hansısa müəllim, bu və ya digər üzürlü səbəbə görə, elmi-tədqiqat işindən azad edilə bilər. Bu halda həmin müəllimin tədris yükü müvafiq şəkildə artırılır.

Ali məktəbdə aparılan elmi-tədqiqat işləri əhatə dairəsinə görə üç qrupa ayrıla bilər: kafedranın ehtiyaclarına xidmət edən tədqiqat işləri; ümuminstitut əhəmiyyətli tədqiqatlar; respublika üçün əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat işləri.

O da məlumdur ki, maliyyələşdirmə mənbələrinə görə ali məktəbdə aparılan elmi-tədqiqat işləri iki qrupa ayrılır: dövlət büdcəsi hesabına təşkil edilən tədqiqatlar və təsərrü-

fat hesablı tədqiqatlar. Birinci qrupa aid olan tədqiqatların haqqı müəllimin dövlətdən aldığı maaşa daxil edilir. İkinci qrup tədqiqatların haqqı dövlət büdcəsi hesabına ödənilir, müvafiq müəssisə və ya idarə ilə müəllimin və ya kafedranın, yaxud ali məktəbin bağladığı müqavilə əsasında daxil olan vəsait hesabına ödənilir.

Ali məktəbdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin xeyli hissəsi həmin ali məktəbin ehtiyaclarını ödəməyə yönəlir. Ali məktəbin ehtiyacları isə müxtəlif olur: fənn proqramları tərtib etmək; dərsliklər hazırlamaq; dərs vəsaitləri və metodik göstərişlər yazmaq; mühazirə və seminar məşğələlərini təkmilləşdirmək; praktik və laborator məşğələlərinin məzmunu və üsullarını yeniləşdirmək; pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq və bu əsasda məsləhətlər vermək; təlim və tərbiyə proseslərini uzlaşdırmağın, pedaqoji prosesin inkişafetdirici imkanlarını üzə çıxartmağın yollarını müəyyənləşdirmək və s. və i. a. Başqa sözlə, ali məktəbdə aparılan elmi-tədqiqat işləri orada təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf problemlərinin həllinə də xidmət edir.

Bundan əlavə, respublikamızda sosial-iqtisadi həyatın, elm və texnikanın, mədəniyyət və incəsənətin bir çox problemləri ali məktəb mütəxəssislərinin tədqiqat obyektinə olur.

Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi və pedaqoji proses. Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işinin başlıca məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin səviyyəsini yüksəltməyə yönəldiyindən, onu pedaqoji prosesdən ayrı təsəvvür etmək düzgün deyil. Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi müxtəlif cəhətdən pedaqoji proseslə üzvi şəkildə bağlı olur. Əvvəla, tədqiqat üçün seçilən mövzular pedaqoji prosesdən, yəni təlim, tərbiyə və təhsil problemlərindən irəli gəlir. Məsələn, ixtisasın tələblərinə uyğun gələn kompüter proqramlarının, testlərin, məsələ və misal toplularının təhlili üçün mətnlərin, müxtəlif formalı əyani vəsaitlərin, maketlərin və s. hazırlanmasını müvafiq kafedralar planlaşdırır.

İkincisi, bir sıra kafedralarda tələbələr müxtəlif formalı tədqiqat işinə cəlb edilir. Konkret faktik materialların

toplanmasında, qruplaşdırılmasında və sistemə salınmasında tələbələr xüsusilə fəallıq göstəririlər.

Üçünçüsü, elmi-tədqiqat işlərindən alınan nəticələr dərslik, dərs vəsaiti, metodik vəsait, əyani vəsait kimi, mühazirələrdə elmi faktlar kimi pedaqoji prosesdə tətbiq olunur.

Göstərilən səbəblərə görə ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi pedaqoji prosesin tərkib hissəsinə çevrilir və təlim-tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edir.

Elmi-tədqiqat işi yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması vasitəsi kimi. Elmi-tədqiqat işinin əhəmiyyəti yalnız pedaqoji prosesə xidməti ilə məhdudlaşmır. Elmi-tədqiqat işi yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına da kömək edir. Əvvəla, tədqiqat işi ilə məşğul olan şəxs istəsə də, istəməsə də psixoloji cəhətdən təkmilləşir: onun elmi-pedaqoji təfəkkürü itiləşir, hadisə və faktları tutuşdurmaq, təhlil etmək, qruplaşdırmaq, ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq kimi qabiliyyətləri sürətlə formalaşır. Tədqiqatçı müəllimdə intensiv formalaşan bu cür təfəkkür qabiliyyətləri pedaqoji prosesdə əks-səda verir, onun səviyyəsini yüksəldir, tədricən tələbələrin təfəkkürünə süzülür.

Ali məktəbdə müəllimin apardığı elmi-tədqiqat işi çox halda namizədlik və ya doktorluq dissertasiyası ilə nəticələnir. Müəllim dissertasiya müdafiə edir, elmlər namizədi və ya elmlər doktoru alimlik dərəcəsi alır. Alim adını daşımağa başlayan müəllimin məsuliyyəti xeyli artır: o, daha səmərəli fəaliyyət göstərməli olur.

Deyilənlərdən görünür ki, ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması vasitəsinə də çevrilir.

Tədris planı üzrə tələbə elmi-tədqiqat işləri. Ali məktəb tələbələri elmi-tədqiqat işlərinin müxtəlif formalarında iştirak edirlər. Tələbə elmi-tədqiqat işləri iki qrupa ayrılır: tədris planında nəzərdə tutulan elmi işlər və tədris planında nəzərdə tutulmayan elmi işlər.

Birinci qrup tələbə elmi-tədqiqat işlərinə aiddir: referatlar, kurs işləri, buraxılış (diplom) işləri, magistr dissertasiyaları.

Tədris planı ilə əlaqədar olan tədqiqat işlərində müəyyən ardıcılıq mövcuddur. Tələbənin ilkin rəsmi tələbə elmi-tədqiqat işi referat adlanır.

Referat latın sözündən (*refero*) alınmadır. Mənası məlumat verirəm deməkdir. Bir anlayış kimi, onun elmi mənası hər hansı əsərin məzmununu yazılı şəkildə qısa şərh etməkdən ibarətdir.

Ali məktəbdə referat ixtisasdan asılı olaraq müxtəlif formalarda icra edilir: bir əsəri oxuyub məzmununu qısa şərh etmək; filmə baxıb məzmununu yazmaq; təbii hadisənin təsvirini vermək; incəsənət əsərini (heykəli, xalçanı, musiqini, rəsmi və s.) sözə çevirmək, kimyəvi reaksiyanı təsvir etmək; tarixi bir sənədin şərhini vermək və i. a.

Tələbənin elmi-tədqiqat fəaliyyətində referat ilk addım hesab elidiyindən, ona xüsusi qayğı göstərilir. Rəhbər çalışır ki, referat yazan tələbə istifadə etdiyi materiala yarıdıcılıqla yanaşsın, mexaniki köçürmə hallarına yol verməsin, referatda tələbənin öz sözü, öz fikri üstünlük təşkil etsin.

Kurs işi. Kurs işi tələbənin elmi-tədqiqat fəaliyyətində ikinci rəsmi addımdır. Kurs işi referata nisbətən mürəkkəb fəaliyyət formasıdır. Kurs işi tələbədən daha çox enerji və daha çox müstəqillik tələb edir.

Referat rəhbər tərəfindən qəbul edilir və sözlə şifahi qiymətləndirilir. Kurs işi isə rəhbərin iştirakı ilə komissiya tərəfindən qəbul edilir. Kurs işinin məzmununa dair tələbənin hesabatını dinləyən komissiya üzvləri onun nə dərəcədə müstəqil işlədiyini müəyyənləşdirir və yazılı formada qiymətləndirirlər.

Ədəbiyyatla əlaqədar olan referatlar əsasən bir mənbəyə istinad edirsə, kurs işində bir neçə mənbə əhatə edilə bilər, onların təhlili əsasında ümumiləşdirmələr aparılır. Bir qrup hadisələri, fikirləri, çisimləri təhlil etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək, ümumiləşdirərək fikir söyləmək alimliyi səciyyələndirən keyfiyyətlərdəndir. Kurs işinin yazılışı tələbələrdə məhz bu cür elmi axtarış qabiliyyətlərinin formalaşmasına kömək etməlidir.

Buraxılış (diplom) işi. Buraxılış işi kurs işinə nisbətən daha məsuliyyətli və daha mürəkkəbdir. Buraxılış işi həm həcm cəhətdən iri olur, həm də vaxt cəhətdən icrası uzun müddət tələb edir.

Referatda və kurs işində olduğu kimi, buraxılışı işində də mövzu seçməkdə tələbəyə sərbəstlik verilir. Kafedrada buraxılış işi üçün müəyyənləşdirilmiş mövzulardan birini tələbə seçə və onun üzərində işləyə bilər.

Bəzi kafedralarda mövzu üzrə planı da, ədəbiyyatı da tələbəyə təhkim olunmuş elmi rəhbər hazır şəkildə verir. Digər kafedralarda məsələ bir qədər başqa cür həll edilir: diplom işi üçün mövzular elə formalaşdırılır ki, tələbə konkret faktları həyatın, istehsalatın özündə axtarıb tapmalı olur, ədəbiyyatdan istifadəyə o qədər də ehtiyac qalmır; diplom işinin planlaşdırılması da, adətən, tələbənin öhdəsinə buraxılır; tələbə mövzusunun planını müstəqil tərtib edir və elmi rəhbəri ilə məsləhətləşir; ehtiyac olduqda elmi rəhbər planda lazımı düzəlişlər aparmasını tələbəyə məsləhət görür; sonra tələbə fəaliyyətini davam etdirir.

Kafedranın təsdiq etdiyi qrafik üzrə diplomant rəhbəri ilə görüşür və ondan elmi məsləhətlər alır.

Buraxılış işi başa çatandan sonra, elmi rəhbərin rəyindən əlavə, kafedra onu kənar rəyə də verə bilər. Nəhayət, buraxılış işi müzakirəyə təqdim edilir. Diplomant komissiya qarşısında işin məzmunu barədə hesabat verir. Komissiya buraxılış işi haqqında qərar çıxarır və beş bal sistemi üzrə onu qiymətləndirir. Həmin qaydalara əməl edilməsi elmi rəhbərdə də, tələbələrdə də məsuliyyəti xeyli artırır.

Magistr dissertasiyası. Tələbə elmi-tədqiqat işinin ən yüksək forması magistr dissertasiyasıdır. Magistr dissertasiyası elmi rəhbərin verdiyi məsləhət əsasında magistrantın müstəqil yerinə yetirdiyi elmi-tədqiqat və ya təcrübi konstruktör işi hesab edilir. Magistrantın dissertasiyası müvafiq yeniliyi özündə əks etdirməlidir.

Magistr dissertasiyası ya müvafiq elmi istiqamət üçün mühüm əhəmiyyəti olan hər hansı məsələnin yeni həllidir, ya

da tətbiqi vacib sayılan texniki, iqtisadi texnoloji işləmələrin təkmilləşdirilmiş elmi şərhidir.

Dissertasiyada irəli sürülən təkliflər, çıxarılan nəticələr ciddi şəkildə əsaslandırılır, mövcud nəticələrlə müqayisə edilərək qiymətləndirilir və onların istifadəsi üçün sübut olunmuş tövsiyələr verilir.

Dissertasiya mövzunu seçməkdə magistrant müstəqildir. Hətta o, öz təşəbbüsü ilə də mövzu təklif edə bilər. Bu halda magistrant təklif etdiyi mövzunu lazımınca əsaslandırmalıdır.

Dissertasiyanın mövzusu da, planı da, icra qrafiki də elmi rəhbərlə razılaşdırılır və kafedranın qərarı ilə təsdiq üçün fakültə elmi şurasına təqdim edilir.

Magistrant öz dissertasiyasının yerinə yetirilməsi vəziyyəti barədə həm elmi rəhbərə, həm də kafedraya vaxtaşırı hesabat verir.

Magistrant dissertasiyanı yazarkən istifadə etdiyi materialların, mənbələrin, kitabların, qəzet və jurnalların, müəlliflərin adlarını, nəşriyyatın adını, nəşrin ilini, səhifənin sayını dəqiq göstərir.

Dissertasiya elmi rəhbərin rəyindən sonra kafedrada müzakirə edilir, elmi rəhbərin rəyi və kafedranın qərarı ilə birlikdə fakültə dekanına təqdim olunur. Dekan sənədlərlə tanışlıqdan sonra materialları ixtisaslaşmış elmi şuraya verir. Şura dissertasiyanı rəsmi mütəxəssis rəyinə göndərə bilər. Rəydən sonra dissertasiyanın müdafiəsi keçirilir. İxtisaslaşmış Elmi Şura məzunların yekun buraxılış attestasiyasını həyata keçirir.

Magistr dissertasiyasına tam və hərtərəfli baxılmasını və bu iş barəsində əsaslandırılmış qərar çıxarılmasını təmin etmək məqsədi ilə ixtisaslaşmış elmi şura lazım bildikdə kafedradan və fakültədən müvafiq materiallar tələb edir.

Deyilənlərdən görüldüyü kimi, magistr elmi və ixtisas dərəcəsi verilməsi barədə qərar çıxaran ixtisaslaşmış elmi şura magistrlər hazırlamaq sisteminin mühüm tərkib hissəsidir.

Tədris planından kənar tələbə elmi işləri. Tədris planında nəzərdə tutulmayan elmi-tədqiqatda tələbələrin iştirakı

formaları çoxdur: kafedraların tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakı; tələbələrin tərcümə işində iştirakı; tələbələrin auditoriyadanxaric vaxtlarda elmi-texniki yaradıcılığı; tələbələrin ayrı-ayrı dərnləklərdə yaradıcılıq fəaliyyətləri; tələbə elmi cəmiyyətində iştirak; elmi seminarlarda tələbələrin iştirakı; təsərrüfat hesablı elmi-tədqiqat müqavilələrində tələbələrin iştirakı; tələbə elmi konfranslarında iştirak; tələbə elmi işlərinin kafedralarda və fakültə elmi şurasında müzakirəsi; tələbə işlərinə baxışların təşkili və s.

Kafedraların tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakı. Kafedraların elmi-tədqiqat işlərinə tələbələrini cəlb etmək təcrübəsi var. Tələbələr ən çox kafedranın tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar konkret faktların toplanmasında iştirak edirlər. Xüsusən tətillik günlərində tələbələr evlərinə qayıdanda məsələn, dil kafedralarının tapşırığı ilə yerli ləhcə nümunələri, yaxud ədəbiyyat kafedralarının məsləhəti üzrə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə dair, idman kafedraları üzrə milli oyunlara dair faktlar; sosiologiya üzrə milli adət və ənənələrə dair faktlar toplayırlar.

Elmi-tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakına şərait yaratmaq hallarına başqa kafedralarda da rast gəlmək olur. Məsələn, pedaqogika kafedrası pedaqoji təcrübə zamanı müvafiq pedaqoji faktların toplanmasında tələbələrin güc və imkanlarından istifadə edir. Kafedranın məsləhəti üzrə məktəbdə müşahidə aparan və müəyyən faktları qeydə alan tələbələr həmin faktların mahiyyətinə dərindən nüfuz etməli olur.

Tərcümə işində tələbələrin iştirakı. Məlum olduğu kimi, ingilis, rus, alman, fransız, fars və s. dillərdən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilindən həmin dillərə tərcüməyə ehtiyac indi xeyli artmışdır. Belə bir şəraitdə müvafiq kafedralar öz fəaliyyətlərini yalnız tədris işi ilə, tərcüməçiliyin sirlərini tələbələrə öyrətməklə məhdudlaşdırmırlar. Tələbələrini fəal, müstəqil tərcümə işinə cəlb edən kafedralar var. Müəllimlərin rəhbərliyi və nəzarəti altında müstəqil tərcümə işinə cəlb edilən tələbələrdə tərcüməçilik qabiliyyətləri daha intensiv inkişaf edir.

Tələbələrin auditoriyadanxaric vaxtlarda elmi-texniki yaradıcılığı. Neft və qaz sənayesi, maşınqayırma sənayesi, yüngül sənaye, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı, inşaat və s. sahələrlə əlaqədar fəaliyyət göstərən kafedralar tələbələrdə elmi-texniki yaradıcılığın inkişafına münasib şərait yaradırlar. Həmin kafedraların köməkliyi ilə tələbələrin bir qismi auditoriya məşğələlərindən sonra ali məktəbin laboratoriyalarında, kabinetlərində, sexlərində elmi-texniki yaradıcılıqla məşğul olur, bir çoxları nəzərə çarpaq dərəcədə uğur qazana bilirlər.

Tələbələrin dərnlərdə yaradıcılıq fəaliyyətləri. Tələbələrin iştirak etdikləri dərnlər iki qrupa bölünür: ayrı-ayrı fənn dərnləri və öz-fəaliyyət, yaxud yaradıcılıq dərnləri.

Ali məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, kafedraların əksəriyyətinin nəzdində fənn dərnləri fəaliyyət göstərir. Bu dərnlərdə, digər tədbirlərlə yanaşı, görkəmli elm, texnika, mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə tələbələrin görüşləri təşkil edilir. Belə görüşlər tələbələrin elmə, texnikaya, mədəniyyət və incəsənətə maraqlarını xeyli artırır.

Fənn dərnlərində elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, siyasətin, mədəniyyət və incəsənətin, səhiyyə və təhsilin ayrı-ayrı məsələləri daha dərinə öyrənilir; səciyyəvi cəhət budur ki, dərnlərdə tələbələrin özləri məruzə ilə çıxış edirlər.

Rəqs, xor, dram dərnləri kimi öz-fəaliyyət dərnləri, çalğı alətlərindən, müğənnilərdən, şən və hazırcavablardan ibarət kollektivlərin işi tələbələrdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında böyük rol oynayır.

Tələbə elmi cəmiyyətlərində iştirak. Məlumdur ki, ali təhsil ocaqlarında tələbə elmi cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir. Tələbə elmi cəmiyyəti kafedra çərçivəsində qapanıb qalmır, bütün ixtisaslar və kafedralar üzrə tələbələrin elmi və elmi-texniki səylərini özündə birləşdirir. Tələbə elmi cəmiyyətinin ali məktəb üzrə keçirdiyi tədbirlərdə qabiliyyətli tələbələrin və onların əldə etdikləri nailiyyətlərin üzə çıxarılmasına imkan verir. Bu cür tələbələr və onların işləri, bir növ, digər tələbələr üçün nümunəyə çevrilir.

Elmi seminarlarda tələbələrin iştirakı. O da məlumdur ki, ali məktəblərdə elmi seminarlar təşkil edilir. Elmi seminarlar bəzi ali məktəblərdə fakültələr üzrə, bəzilərinə isə ali məktəblər üzrə fəaliyyət göstərir. Elmi seminarlarda, adətən, elmi mövzular üzrə müəllimlərin məruzələri dinlənilir və müzakirə edilir. Bəzən belə müzakirələrə müvafiq fakültələrin tələbələri də dəvət olunurlar. Elmi seminarların işində iştirak edən tələbələr özlərini əsil elmi yaradıcılıq laboratoriyasında hiss edirlər, müxtəlif fikirlərin toqquşduğunun şahidi olurlar, fikirlərə yaradıcı münasibət göstərməyin zəruriliyini duyurlar.

Təsərrüfat hesablı elmi-tədqiqat müqavilələrində tələbələrin iştirakı. Bu və ya digər nazirliyin, komitə, yaxud müəssisənin sifarişi əsasında təsərrüfat hesablı müqavilələr üzrə elmi-tədqiqat işləri aparan kafedralar var. Müqavilələrin əsas icraçıları ali məktəbin professor-müəllim heyətindən bəzi mütəxəssislər olur. Lakin yaxşı hal kimi diqqətəlayiq cəhət həm də budur ki, təsərrüfat hesablı elmi-tədqiqat işlərinə tələbələr də cəlb edilir. Bu cür elmi-tədqiqat işlərinə tələbələr böyük maraq göstərir və orada məmnuniyyətlə çalışırlar.

Elmi konfranslarda tələbələrin iştirakı. Elmi konfranslarda tələbələrin iştirakının iki əsas forması mövcuddur: tələbə elmi konfranslarında və professor-müəllim heyətinin konfranslarında tələbələrin iştirakı.

Birinci formada əsas məruzəçilər tələbələrin özləridir. Bu konfranslarda tələbələrin rəhbərləri və digər müəllimlər də iştirak edirlər.

İkinci formada isə əsas məruzəçilər professor-müəllim heyətindən olan mütəxəssislərdir. Lakin bu cür konfranslarda tələbələr də iştirak edə bilirlər: öz müəllimlərinin hansı elmi problemlər üzərində çalışdıqlarını öyrənirlər.

Tələbə elmi işlərinin kafedralarda və fakültə elmi şurasında müzakirəsi. Tələbələrin tədqiqatları arasında müəyyən elmi və ya əməli əhəmiyyət kəsb edənləri olur. Belə hallarda elmi rəhbərlərin məsləhəti ilə müəyyən əhəmiyyətli tələbə elmi işi kafedra iclaslarında və fakültə elmi şurasında geniş müzakirə olunur. Bir çox halda həvəsləndirici qərarlar

qəbul edilir: tələbələrin elmi işi qəzet və ya jurnalda çapa məsləhət görülür, yaxud aylıq təqaüd həcmində mükafat verilməsi lazım bilinir, turist putyovkası tövsiyə edilir və s.

Tələbə işlərinə baxışların təşkili. Tələbələrin elmi, elmi-texniki və bədii yaradıcılıqlarına baxışlar müxtəlif səviyyəli və müxtəlif formalı olur. Bir çox halda tələbələrin yaradıcılıq məhsullarının sərgisi ayrı-ayrı ali məktəblərin daxilində təşkil edilir. Bəzən tələbələrin elmi, elmi-texniki və bədii yaradıcılıqlarına baxış respublika miqyasında olur; hətta yaradıcılıq müsabiqələri də keçirilir. Həm ali məktəb üzrə, həm də respublika miqyasında keçirilən tələbə elmi, elmi-texniki və bədii yaradıcılıq sərgilərinin və müsabiqəsinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğu diqqət mərkəzində saxlanılır.

Magistraturada elmi-tədqiqat təcrübəsi. Magistraturanın tədris planında elmi-tədqiqat təcrübəsinin keçirilməsi nəzərdə tutulur. Magistraturası olan ali məktəbin həyatında bu təcrübə də tamam yeni iş formasıdır. Magistratura pilləsində elmi-tədqiqat təcrübəsinin imkanlarından maksimum istifadə olunmalıdır. Elmi-tədqiqat işlərinin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz formalarında tələbələrin iştirakı ilə yanaşı, onlar həmin müddət ərzində ali məktəbin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin sistemi ilə tanış olur və tədqiqat bacarığına yiyələnirlər.

Pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsində tələbə elmi işinin əhəmiyyəti. Elmi-tədqiqat sahəsində tələbələrin fəaliyyət göstərməsi iki istiqamətdə faydalıdır. Bu istiqamətlərdən biri ali məktəbin özünə, digəri isə onun xaricinə aiddir.

Elmi-tədqiqat sahəsində tələbənin yaradıcılıq fəaliyyəti ali məktəbdə pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Yaradıcı şəkildə düşünən tələbənin əsaslandırdığı yeni elmi fikir və ya təcrübi konstruktor işi bir tərəfdən qalan tələbələr üçün nümunə olur, ondan görüb götürürlər; bunun özü təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinin artmasına təkan verir. Digər tərəfdən tələbələrin pedaqoji proseslə əlaqədar irəli sürdükləri təkliflərin ali məktəbdə nəzərə alınması da orada pedaqoji prosesin keyfiyyətini yüksəltməyə köməkdir.

Tədqiqat sahəsində püxtələşən tələbələrin əldə etdikləri elmi nailiyyətlər respublikamızda elmin, texnikanın, texno-

logiyanın, iqtisadiyyatın, mədəniyyət və incəsənətin inkişafına təkan verir. Digər tərəfdən də, elmi təfəkkürü formalaşan tələbələr gələcəkdə sosial-iqtisadi həyatın bu və ya digər sahəsində əməli fəaliyyət göstərən zaman hər bir məsələyə elmi cəhətdən yanaşmalı və onu həll etməli olurlar.

(«Azərbaycan məktəbi», 2000, №1)

8. ALİ MƏKTƏBDƏ RƏHBƏRLİK VƏ DAXİLİ NƏZARƏT PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT KİMİ

1. Məsələnin qoyuluşu.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra sosial-iqtisadi və siyasi həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də xeyli yeniliklər meydana çıxmışdır.

Hazırda, ümumiyyətlə, təhsil, o cümlədən də ali təhsil məsələləri yalnız tədris müəssisələrinin, orada çalışan mütəxəssislərin, təhsilə rəhbərlik edən orqan işçilərinin qayğısı deyil. Bu məsələlər tədris müəssisələrində təhsil alan şəxsləri, onların valideynlərini, bütün Azərbaycan vətəndaşlarını getdikcə daha çox maraqlandıрмаğa başlamışdır.

Bununla yanaşı, təhsilin demokratikləşdirilməsi və onun idarə olunmasının dövlət-ictimai xarakter daşması təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Yəni təhsillə bilavasitə məşğul olanlar da, olmayanlar da təhsilin həyata keçirilməsi məsələlərinə nüfuz edə bilirlər.

Bütün bunları, habelə ali məktəbdə rəhbərlik məsələlərinin, o cümlədən ali məktəbdə Elmi Şura, rektorluq, rektor, prorektor, dekanlıq, dekan, fakültə Elmi Şurası kimi məfhumların mahiyyətinin mətbuatda lazımınca işıqlandırılmadığını nəzərə alaraq, problemə sistem halında toxunmağı faydalı hesab edirik. Düşünürük ki, ali məktəbdə rəhbərliyə və daxili nəzarətə, hər şeydən əvvəl, *pedaqoji prosesə* xidmət kimi baxılmalıdır. Çünki ali məktəb fəaliyyətinin əsasında duran sənədlərdən istifadə də, ali məktəbin elmi şurası da, rektor da, fakültə elmi şurası da,

fakültə dekanlığı da, dekan da, ali məktəbdə həyata keçirilən müxtəlif formalı nəzarət də son olaraq pedaqoji prosesin səviyyəsinin, ixtisaslı kadr hazırlığı keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, respublikamız üçün, xalqımız üçün ləyaqətli vətəndaşlar yetişdirilməsinə yardım etmiş olur.

Ali məktəb fəaliyyətinin əsasları. Nəzərə alınmalıdır ki, magistrantlar təhsil aldıkları və gələcəkdə işləyəcəkləri ali məktəblərdə rəhbərliklə məşğul olan struktur bölmələrlə (rektorluqla, kafedra və s.-lə) əlaqədar fəaliyyət göstərəcəklər. Bu səbəbdən də onlar həmin struktur bölmələrin iş xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdırlar. Ali məktəbdə struktur bölmələrin fəaliyyətinin əsasında isə bir sıra dövlət sənədləri durur. Ali məktəb öz fəaliyyətində aşağıdakı dörd əsas sənədə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə»yə və təhsil müəssisəsinin öz nizamnaməsinə) istinad edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bəzi müddəaları. Öz fəaliyyətində ali məktəbin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında istifadə imkanları genişdir. Məsələn, ali məktəb rəhbərləri də, professor-müəllim heyəti də, tələbələr də Konstitusiyaya əsaslanaraq yəqin edirlər ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Respublikamızı səciyyələndirən bu xüsusiyyətlər ali məktəbin bütün həyat tərzində və fəaliyyətində nəzərə alınır.

Respublikamızın Konstitusiyasında yazılır ki, Azərbaycan xalqı vahiddir. Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Bu köklü ideyanı qəbul edən, onu əsas götürən ali məktəb çalışır ki, öz fəaliyyətində birliyin, yekdilliyin nümunəsini versin, professor-müəllim heyəti ilə tələbələr arasında vahidliyi təmin etsin, qruplaşmaların, parçalanmaların qarşısını alsın. Ali məktəb dinə münasibətdə Konstitusiya mövqeyindən kənarında durmur. Konstitusiyada isə elan olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır; dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter

daşıyır; yəni orada yalnız elmi biliklər öyrədilir. Konstitusiyanın taleyüklü həmin müddəası həm dövlət və həm də özəl məktəblər üçün qanuna çevrilmişdir. Konstitusiyada elan olunmuşdur ki, vətənə sədaqət müqəddəsdir, vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Bu köklü ideyalar xüsusən məktəblərdə, ali məktəblərdə aparılan təlim, tərbiyə və təhsilin ana xəttini təşkil edir.

Dövlət rəmzləri barədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 75-ci maddəsində yazılır: «Hər bir vətəndaş Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə – bayrağına, gerbinə və himninə hörmət etməlidir». Həmin fikrə istinad edən tədris müəssisələri, o cümlədən, ali məktəb silsilə tədbirlər planlaşdırıb həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanununun bəzi müddəaları. Ali məktəb öz fəaliyyətinin təşkilində əsas götürdüyü ikinci sənəd Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunudur. Ali məktəbin fəaliyyət xüsusiyyətləri, təhsil sahəsində əsas götürülən dövlət siyasətinin prinsipləri, təhsil sahəsində vətəndaşların hüquqları, təhsil sisteminin məqsəd və vəzifələri, pedaqoji proses və ictimai-siyasi fəaliyyət, təhsil və din, təhsilin forma və tipləri, qeyri dövlət təhsil müəssisəsi, ali təhsil sistemində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətləri və s. və i. a. məsələlər Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanununda aydın ifadə olunur.

Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnaməyə dair. Bütün ali məktəblər (institurlar, universitetlər, akademiya və ali təhsil verən digər təhsil müəssisələri) öz fəaliyyətində Azərbaycan Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş «Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə»ni də əldə rəhbər tutur.

Əsasnamə ali məktəbin çoxcəhətli fəaliyyətinə əməli istiqamət verir.

Ali məktəbin nizamnaməsi barədə. Hər bir ali təhsil müəssisəsi fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq öz nizamnaməsini hazırlayır. Nizamnamənin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu və Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə nəzərə alınır. Ali məktəbin

nizamnamə layihəsi təhsil naziri tərəfindən təsdiq ediləndən sonra qüvvəyə minir.

- Deməli, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi «Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə»yə uyğun olaraq konkret ali məktəbin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirən və təhsil naziri tərəfindən təsdiq olunan sənədə həmin ali məktəbin nizamnaməsi deyilir.

- Ali məktəbdə pedaqoji prosesə rəhbərlik əsasən Elmi Şura, rektorluq, rektor, fakültə elmi şurası, dekanlıq, dekan və kafedra tərəfindən həyata keçirilir.

2. Ali məktəbin Elmi Şurası, rektorluq və rektor haqqında.

Elmi Şura və onun səlahiyyətləri. Elmi Şura və onun səlahiyyətləri barədə ali təhsil müəssisəsinə ümumi rəhbərlik rektorun başçılıq etdiyi Elmi Şura tərəfindən həyata keçirilir. Elmi Şura Təhsil Nazirliyinin müvafiq əmri ilə təsdiq edilmiş «Ali məktəbin Elmi Şurası haqqında əsasnamə» üzrə fəaliyyət göstərir.

Ali təhsil müəssisəsinin Elmi Şurası geniş səlahiyyətlərə malikdir və onun ali orqanı hesab edilir. O, ali təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsini qəbul edir, lazım gəldikdə orda əlavələr və dəyişikliklər aparır; tələbələrin, müəllimlərin, əməkdaşların, aspirant, doktorant və dinləyicilərin daxili intizam qaydalarını, ali təhsil müəssisəsinin inkişaf proqramını təsdiq edir; hər il ali məktəbin fəaliyyəti barədə rəhbərliyin hesabatını dinləyir. Mütəxəssislərin, elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması, onların ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması məsələlərinə baxmaq, təlim-tərbiyə və elmi-tədqiqat işləri ilə bağlı məsələləri həll etmək Elmi Şuranın qayğılarına aiddir. Elmi Şuranın müvafiq komissiyalar yaratmaq və onların hesabatlarını dinləyib müvafiq qərar qəbul etmək ixtiyarı vardır. Elmi Şura vaxtaşırı fakültələrin tədris, elmi-tədqiqat və tərbiyə işləri haqqında hesabatlarını dinləyir, professor və dosent elmi adlarının, eləcə də respublikanın fəxri ad və mükafatlarının verilməsinə – təqdimat ifadə edir; kafedra müdirlərini,

professorları, baş elmi işçiləri seçir və zəruri hallarda onların vaxtından əvvəl tutduqları vəzifələrindən azad olunmaları məsələlərinə baxır; Ali təhsil müəssisəsinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini müzakirə edir və s. Deməli, ali məktəbin idarə olunmasının və orada həyata keçirilən pedaqoji prosesin köklü məsələlərini müzakirə edib müvafiq qərar çıxaran ali orqana ali məktəbin Elmi Şurası deyilir. Nəzərə alınmalıdır ki, Elmi Şuranın qərarları ali məktəbin rektoru tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minir.

Elmi Şuranın sədri şuranın qərarlarının icra vəziyyətini müntəzəm yoxlatdırır və qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi barədə şura üzvlərinə məlumat verir.

Rektorluq haqqında. Rektor ali məktəb həyatının tədris, elm, tərbiyə, təsərrüfat və s. sahələri üzrə rəhbərliyi müvafiq prorektorlar vasitəsi ilə həyata keçirir.

Rektor eyni zamanda şəxsiyyətdir. Şəxsiyyət kimi onların hərəsinə xas olan spesifik cəhətlər olur. Bununla yanaşı, ali məktəblərin bütün rektorları üçün səciyyəvi olan ümumi xüsusiyyətlər də var. Bu cür ümumi olan xüsusiyyətlərdən bəzilərini qeyd edək.

Rektor ali məktəbdə baş tərbiyəçi kimi fəaliyyət göstərir. Ali tədris müəssisələrində bütün tərbiyə işləri rektorun göstərişi və ya razılığı ilə təşkil edilib həyata keçirilir. Rektor ali məktəbdə baş təşkilatçıdır. Ali məktəb üzrə heç bir tədbir onun razılığı olmadan keçirilə bilməz. Rektor professor-müəllim heyəti arasında və tələbələr arasında təşəbbüskarlığı yüksək qiymətləndirir, müdafiə edir və həvəsləndirir.

Göründüyü kimi, ali məktəb həyatının bütün sahələrinə rəhbərliyi təmin edən və həmin sahələr üzrə işin keyfiyyəti üçün dövlət qarşısında bilavasitə cavabdeh olan şəxsə rektor deyilir.

Prorektor barədə. Ali məktəb çoxsahəli və olduqca mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan təhsil müəssisəsidir. Onun fakültələri, kafedraları, laboratoriyaları, emalatxanaları, kitabxanası, yeməxanası, kabinetləri, mühasibatı və digər fəaliyyət sahələri vardır. Bu sahələrin və cəhətlərin

hamısına bir şəxsin-rektorun yüksək səviyyədə rəhbərliyi imkan xaricindədir. Bu səbəbdən də ali məktəbin hər aparıcı sahəsinə bir prorektor təyin edilir: tədris işləri üzrə prorektor, elmi işlər üzrə prorektor, tərbiyə işləri üzrə prorektor, təsərrüfat işləri üzrə prorektor və s. Rektorun müavini kimi, prorektor təmsil etdiyi sahə üzrə məsələləri müstəqil həll etmək səlahiyyətinə malikdir. Deməli, prorektor ali məktəbin müvafiq sahəsi üzrə rektorun səlahiyyətli müavindir.

3. Fakültə, fakültə elmi şurası və dekanlıq haqqında.

Fakültə və onun səlahiyyətlərinə dair. Fakültə ali təhsil müəssisəsinin təlim, tərbiyə, elm və inzibati bölməsidir. O, sahə və istiqamət daxilindəki bir və ya bir-birinə yaxın olan bir neçə ixtisas üzrə bakalavr, magistr, aspirant və doktor hazırlanması ilə məşğul olur; müvafiq sahə üzrə rəhbər işçilərin və ixtisaslı sırası işçilərin ixtisasının artırılması (yenidən hazırlanması) işini həyata keçirir, elmi-tədqiqat və tərbiyə işlərinə rəhbərlik edir.

Fakültə tərkibindəki ixtisaslar üzrə olan kafedraları, tədris laboratoriyalarını, fənn kabinetlərini, nümayiş zalalarını, muzeyləri, emalatxanaları, tədris bazalarını və s. özündə birləşdirir.

Fakültə ali təhsil müəssisəsi Elmi Şurasının qərarı əsasında yaradılır.

Müəyyən ixtisas və ya istiqamət üzrə tələbələrin sayı (bakalavrlar və magistrantlarla birlikdə) 300 nəfərdən çox (bundan 200 nəfərdən artığı əyani şöbədə) olduqda fakültə yaradılır. Fakültəyə mövcud qaydalara uyğun seçilmiş dekan rəhbərlik edir.

*Deməli, ali məktəbdə müəyyən sahə və istiqamət daxilindəki bir və ya bir-birinə yaxın olan bir neçə ixtisas üzrə ixtisaslı kadrlar hazırlayan, mütəxəssislərin ixtisasının artırılmasına yardım edən, elmi-tədqiqat və tərbiyə işlərinə istiqamət verən təlim, tərbiyə, elm və inzibati bölməyə fakültə deyilir.

Dekan haqqında. Dekan fakültədə təhsil alan tələbələrin, aspirant və doktorantların təhsilinin lazımı səviyyədə olmasını təmin edir.

Fakültə profilinə uyğun dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, fənn proqramlarının, tədris planlarının, metodik göstərişlərin hazırlanmasına təşəbbüs göstərir və bu işə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. O, fakültədə kafedralararası müşavirələrin, elmi-metodik müzakirələrin və konfransların keçirilməsinə istiqamət verir; fakültə üzrə elmi-metodik və elmi seminarlar təşkil edir. Dekan fakültədə hazırlanan ixtisaslar üzrə peşə-yönümü sahəsində işin aparılmasına məsuliyyət daşıyır; ali təhsilin pillələri üzrə, eləcə də aspirantura və doktorantura üzrə kadr hazırlanması zəruri olan ixtisasları, ixtisaslaşmaları müəyyənləşdirir və qəbul planlarına dair rektorluğa təkliflər verir; ali məktəbin həyatı ilə bağlı olan tədbirlərdə fakültəni təmsil edir; fakültədəki tədris köməkçi heyətin işinə nəzarət edir, onların işə qəbulu və işdən azad olunması, eləcə də rəğbətləndirilməsi və ya cəzalandırılması üçün ali məktəb rəhbərlərinə təqdimat verir; ayrı-ayrı kafedraların tədris yükünün düzgünlüyünü yoxlayıb, onlara rəy verir; fakültədə tədris prosesinə, tərbiyə işinə və elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsinə bilavasitə rəhbərlik edir.

Dekan tədris planlarının və fənn proqramlarının dövlət təhsil standartlarına uyğun olaraq həyata keçirilməsini təmin edir; tələbələrin elmi, pedaqoji və istehsalat təcrübələrinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır və onu nəzarətdə saxlayır; fakültə üzrə dərslər cədvəllərinin tərtibinə rəhbərlik edir, onun optimal variantlarının təmin olunması üçün məsuliyyət daşıyır; tələbələrin müstəqil işlərinə nəzarəti təşkil edir və onların elmi fəaliyyətləri üçün şərait yaradılmasını təmin edir.

Dekan tələbələrin imtahan və məqbullarının keçirilməsinə nəzarəti təşkil edir, akademik borcları ləğv etmək üçün onlara göndəriş vərəqəsi verir və imtahan-məqbul prosesinin normal keçirilməsinə birbaşa cavabdehlik daşıyır; tələbələri semestrdən-semestrə və kursdan-kursa keçirmək, eləcə də tələbələr sırasından xaric etmək və təkrar kursda saxlamaq üçün rektora təqdimat verir; tələbələrin yekun dövlət imtahanlarına, buraxılış işlərinin və magistr dissertasiyalarının müdafiəsinə buraxılmasına icazə verir; fakültədə

təhsil alan tələbələrə mövcud qaydada təqaüdə təqdim edir; fakültə elmi şurasına rəhbərlik edir.

Dekanlıq. Məlumdur ki, fakültənin rəhbərliyi müəyyən otaqda (otaqlarda) yerləşir. Fakültənin rəhbərliyi dekan-dan, onun müavinindən və köməkçilərindən ibarətdir. O, fakültə elmi şurasının iclasları arasındakı müddətdə fakültənin normal fəaliyyətini təşkil edir və rəhbərliyi həyata keçirir. Deməli, müəyyən otaqda yerləşərək fakültənin fəaliyyətini bilavasitə fasiləsiz təşkil edən rəhbərliyə dekanlıq deyilir. Dekanlığın rəhbəri isə dekanlıqdır.

Fakültə elmi şurası və onun səlahiyyətləri barədə. Ali təhsil müəssisəsinin fakültəsinə ümumi rəhbərlik seçkili orqan tərəfindən – dekanın başçılıq etdiyi fakültə elmi şurası tərəfindən həyata keçirilir. Fakültə elmi şurasının sədri – fakültə dekanıdır. Fakültə elmi şurası Təhsil Nazirliyinin 04.01.94-cü il tarixli 10 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş «Ali məktəbin fakültə elmi şurası haqqında əsasnamə» üzrə fəaliyyət göstərir.

Fakültə elmi şurasına dair. Fakültədə mütəxəssis hazırlığına, fakültənin elmi-tədqiqat fəaliyyətinə və kafedraların maddi-texniki təchizatı ilə bağlı məsələlərə baxır; fakültənin dekanını seçir və müəyyən olunmuş qaydada professor-müəllim heyətinin vəzifələrini tutmaq üçün müsabiqələr keçirir; tədris planlarının və fənn proqramlarının layihələrini, kafedraların tədris-metodik və elmi-tədqiqat işləri haqqında hesabatlarını dinləyib müzakirə edir; fakültə elmi şurası elmi-tədqiqat və tərbiyə işlərinin planlarını, fakültənin professor-müəllim heyətinin ixtisaslarının artırılması planlarını müzakirə edir; hər il dekanın hesabatını dinləyir; tədris və istehsalat təcrübələrinin yekunlarını müzakirə edir; fakültə üzrə olan dosent, baş müəllim və assistentlərin, elmi işçilərin seçkilərini aparır, onlara elmi ad verilməsi üçün ali təhsil müəssisəsinin Elmi Şurası qarşısında məsələ qaldırır.

Ali təhsil müəssisəsinin məzunlarından magistraturaya qəbul olunmaq üçün namizədlərə zəmanət zəhmət vermək, həmçinin magistrantların və aspirantların fərdi planlarını və namizədlik dissertasiyaların mövzularını təsdiq etmək,

onların attestasiya materiallarına baxmaq, tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinin vəziyyətini və onun yaxşılaşdırılması tədbirlərini müzakirə etmək fakültə elmi şurasının vəzifələrinə aiddir.

Elmi şuranın sədri şura qərarlarının icrasını müntəzəm yoxlamağa və icranın vəziyyəti barədə şura üzvlərinə məlumat verməyə borcludur.

Kafedranın fəaliyyətinə dair. Ali məktəbdə pedaqoji prosesin səviyyəsi kafedraların fəaliyyət xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Tədris planları və tədris proqramlarının yüksək elmi səviyyədə həyata keçirilməsi əsasən kafedra tərəfindən təşkil edilir. Ayrı-ayrı kurslar (fənlər) üzrə tədris proqramları hazırlamaq, mühazirə, seminar, laborator, praktik iş və s. üzrə pedaqoji yükün nisbətini müəyyənləşdirmək, pedaqoji işin növləri üzrə tematik plan tərtib etmək, ixtisas üzrə dərslük, dərslər vəsaitləri, metodik işləmələr yazmaq, mühazirə, seminar və digər məşğələlərin elmi-pedaqoji səviyyəsinin yüksəldilməsinə çalışmaq, kafedra üzvlərinin elmi-pedaqoji səviyyələrinin artırılmasına qayğı göstərmək, tələbələrin mənəvi tərbiyəsi və psixoloji inkişafı ilə bilavasitə məşğul olmaq, profil üzrə elmi-tədqiqat işləri aparmaq və s. tədbirlərlə əməli şəkildə məşğul olmaq kafedranın əsas vəzifələrindəndir. Göründüyü kimi, kafedra ali məktəbdə tədqiqat və pedaqoji prosesi bilavasitə həyata keçirən əsas elmi mərkəzdir.

4. Ali məktəb fəaliyyətinin sənədləşdirilməsi haqqında.

Ali məktəb fəaliyyəti müxtəlif səviyyədə sənədləşdirilir: ali məktəb üzrə, fakültə üzrə, kafedra və ya laboratoriya üzrə və s.

Ali məktəb üzrə sənədləşdirmə. Ali məktəb üzrə sənədlərə aiddir: professor-müəllim heyətinin, köməkçi heyətin, aspirant və doktorantların və tələbələrin şəxsi işləri, əmr kitabı, Elmi Şuranın protokol kitabı, kafedra müdiri, dekan və professor vəzifələrinə səsvermə protokolları və səsvermə bülletenləri, tədris planları, ali məktəbdən göndərilən və ali məktəbə daxil olan sənədlərin qeydiyyat kitabı, ali məktəb üzrə illik hesabatın surəti, arxiv sənədləri, əmək haqqı cədvəli, kassa kitabları, təqaüd üzrə ödəmə cədvəlləri, vəka-

lətnamələr, professor-müəllim heyətinin və köməkçi heyətin haqq-hesab kitabları, aylıq hesabatlar, baş kitab, kömpüterdə olan proqramlar, müqavilələr, tələbnamələr və s.

Fakültə üzrə sənədləşdirmə. Fakültə sənədlərinə aiddir: təlimatlar, imtahan vərəqələri, məqbul (zaçot) vərəqələri, göndəriş vərəqələri, qiymətlərin məlumat kitabçası, imtahanların cədvəlləri, tələbə biletləri, dərs cədvəli, imtahan və məqbul kitabçaları, tələbənin tədris vərəqəsi, fakültə elmi şurasının iş planı, fakültə üzrə hesabatların surəti, fakültə elmi şurasında səsvermə protokolları və bülletenləri, məşğələlərə tələbələrin davamiyyət jurnalı və s.

Kafedra və laboratoriya üzrə sənədləşdirmə. Kafedra sənədlərinə aiddir: kafedranın iş planı, kafedranın elmi-tədqiqat planı, kafedranın elmi-tədqiqat işləri, kafedra iclaslarının protokol kitabı, tədris proqramları, mühazirələrin tematik planları, kafedranın illik tədris yükü, tədris yükünün kafedra üzvləri arasında bölgüsü, kafedra üzvlərinin fərdi iş planları, kafedranın illik hesabatının surəti, yoxlama işləri mövzularının qeydiyyat kitabı, buraxılış işləri (diplom) mövzularının qeydiyyat kitabı, kurs işləri mövzularının qeydiyyat kitabı, müəllimlərin tələbələrlə fərdi işlərini əks etdirən kitab, bakalavr və magistr mərhələlərində istehsalat təcrübəsinin məzmunu və formalarına aid toplu və s.

İmtahan vərəqələri və məqbul vərəqələri. İmtahan və məqbul vərəqələri tələbələrin müqəddəratında müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onların məqsəd və məzmunu haqqında ilkin məlumat verməyə dəyər. Tələbə bilməlidir ki, fənn və ya onun bir hissəsi üzrə kurs imtahanı tədris ili, yaxud semestr ərzində aldığı nəzəri bilikləri mənimsəmə səviyyəsini və təfəkkürünün inkişafını, sərbəst işləmək bacarığını və təcrübə məsələlərin həllində həmin biliklərdən istifadə etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirib qiymətləndirmək məqsədi daşıyır.

Buraxılış (dövlət) imtahanı tələbənin təhsil müddətində müəyyən fənn üzrə aldığı nəzəri bilikləri nə dərəcədə mənimsədiyini, təcrübə məsələlərin həllində həmin biliklərdən istifadə etmək qabiliyyətini, təfəkkürünün səviyyəsini, sərbəst işləmək bacarığını müəyyənləşdirib qiymətləndirmək məqsədi güdür.

Məqbul, bir qayda olaraq, laboratoriya və ya qrafik işləri, kurs işləri və ya layihələri, təcrübə və ya seminar məşğələlərini, tədris və ya istehsalat təcrübələrini tələbələrin nə dərəcədə mənimsədiklərini yoxlamaq və qiymətləndirmək formalarından biridir.

Fənlər üzrə məqbul vərəqələri imtahan sessiyasından xeyli əvvəl müvafiq kafedraya göndərilir. Məqbulların nəticələrinin qeyd edildiyi vərəqələr imtahan sessiyası başlanana qədər dekanlığa qaytarılır ki, sessiyanı mütəşəkkil başlamaq mümkün olsun.

İmtahan bəzi ali məktəblərdə biletlərlə tələbənin yazılı cavabı əsasında, şifahi formada aparılır. Tələbənin biliyi dörd bal sistemi üzrə qiymətləndirilir: «əla», «yaxşı», «kafi», «qeyri-kafi». Qiymətlər imtahan vərəqəsinə yazılır. «Qeyri-kafi»dən başqa, qalan qiymətlər tələbənin məqbul kitabçasına da köçürülür. İmtahana gəlməyən tələbənin soyadı qarşısında «gəlmədi» yazılır; imtahan vərəqəsinin həmin gün dekanlığa qaytarılması müəllimin də, tələbənin də məsuliyyətini xeyli artırır.

Ali məktəbdə daxili pedaqoji nəzarət. Ali məktəbdə daxili pedaqoji nəzarətdə rektorluğun da, dekanlığın da, kafedranın da, həmkarlar təşkilatının da iştirak etmək imkanı vardır.

Rektorluğun nümayəndələri daxili intizam qaydalarına necə əməl edildiyinə, avadanlıqdan necə istifadə olunduğuna, əmr və sərəncamların necə icra edildiyinə və s. məsələlərə nəzarət edirlər.

Dekanlığın nümayəndələri müəllimlərin və tələbələrin məşğələlərə davamiyyətini, kütləvi tədbirlərdə tələbələrin iştirak səviyyəsini, fakültə üzrə intizama necə əməl olunduğunu və s. məsələləri diqqət mərkəzində saxlayırlar.

Kafedra üzvləri mühazirələrin, seminar, laborator və digər növ məşğələlərin elmi-pedaqoji səviyyəsi ilə maraqlanır; yoxlama yazılarının, kurs və buraxılış işlərinin, habelə magistr dissertasiyalarının keyfiyyətinə və s. məsələlərə nəzarət edirlər.

Nəzərə alınmalıdır ki, bütün səviyyələrdə həyata keçirilən nəzarət pedaqoji səciyyə daşıyır, işin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi güdür.

Bundan əlavə, ali məktəb Elmi Şura tərəfindən seçilmiş iki komissiya da fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri elm və təhsil məsələləri komissiyası, digəri maliyyə-təsərrüfat komissiyası adlanır. Hər iki komissiya öz səlahiyyətlərinə aid olan məsələləri araşdırır, təqdirəlayiq olan və nöqsanlı cəhətləri müəyyənləşdirir, Elmi Şuraya əsaslandırılmış təkliflər verir.

Göründüyü kimi, ali məktəbdə Elmi Şuranın da, rektorun və rektorluğun da, dekanın və fakültə elmi şurasının da, kafedranın da fəaliyyəti orada həyata keçirilən pedaqoji prosesə, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlığına, onların təlim, tərbiyə və təhsilinin səviyyəsini yüksəltməyə yönəlidir.

(«Azərbaycan məktəbi», 2001, №1)

9. 100 BALLI QIYMƏTLƏNDİRMƏ SİSTEMİ ÖZÜNÜ DOĞRULDACAQMI?

(Söhbət təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsindən gedir)

Bu gün respublikamızda fəaliyyət götərən ali və orta məktəblərimizdə təhsilin keyfiyyəti, tədris prosesinə nəzarət, tələbələrin hazırlıq səviyyəsi, təhsilin məzmununun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, tələbə-müəllim münasibəti barədə söhbət düşəndə fikirlər, rəylər çoxşaxəli istiqamətlərdə haçalanır. Alimlər, pedaqoqlar tərəfindən verilən təkliflər, göstərilən iradlar, problemlər, nöqsanlar isə məntiqi baxımdan tədrisin keyfiyyəti üzərində cəmlənir. Çünki hazırda biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, dünyada gedən qloballaşma prosesi mütəxəssislərin bilik səviyyəsinin və peşəkarlığının yüksək standartlara uyğun olmasını tələb edir.

Artıq ikinci ildir ki, tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi çoxballı sistemin tətbiqilə həyata keçirilir. Bu sistem özünü doğruldurmu? Apardığımız sorğularda bu suala birmənalı cavab almırıq. Təbii ki, müstəqillik yolları ilə addımlayıb, axtarışlarda olduğumuz bir zamanda problemsiz ötürmək qeyri-mümkündür. İslahat yeni axtarışlar deməkdir. Yeniliklərin tətbiqində qüsurlar da inkar olunmazdır. Əsas məsələ

problemlərin dərinləşməsinə yol verməməkdir. Qiymətləndirmənin çoxballı sisteminin, yeni eksperimentlə bağlı apardığımız müşahidələrdən və araşdırmalardan belə qənaətə gəldik ki, bu sistemin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, problem yaradan mənfi cəhətləri də az deyil. Əvvəlcə, eksperimenti səciyyələndirən xüsusiyyətlərə toxunaq. Məlumdur ki, 70 ildən artıq bir dövrdə, sovet təhsil sistemində qiymətləndirmənin meyarı «5» bal ilə təyin olunurdu. Yəni tələbə imtahan biletindəki suallara cavab verir, müəllim isə cavabların doğrudüzlüyünə əsasən onun biliyini qiymətləndirirdi. Yeni eksperimentdə isə bir fənn müəllimi tələbələrə bəzən mühazirə oxuyur, digər müəllim seminar məşğələsi aparır, qeyri-fənn müəllimi imtahan qəbul edir (imtahan yazılı aparılır), bir başqa müəllim isə cavabları yoxlayır və tələbənin biliyini 100 bal sistemi ilə qiymətləndirir. Bir qrup mütəxəssis bu eksperimenti təqdir edərək onun ali məktəblərimizin həyatında əlamətdar hadisə olduğunu söyləyir və onların fikrincə, 100 ballı sistem tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsində obyektivliyi, aşkarlığı təmin etməklə yanaşı, qiymətləndirmədə əvvəllər mövcud olan bəzi formalizm hallarını aradan qaldırır. Yəni neqativliyə yol verilmir, zəif bilən tələbə dərhal aşkarlanır, tapşırıq, kimlərəşə üzgöranlik, kömək etmək kimi hallar aradan qaldırılır. Eksperimentin digər müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, tələbələrin seminarlarda fəallığı daha çox nəzərə çarpır. Onlar çalışırlar ki, tələb olunan balı toplamaq üçün hər dəfə mövzulara hazır gəlsinlər, cavab verib bal toplusınlar. Bunlar, şübhəsiz ki, eksperimentin müsbət cəhətləridir. Bəs sistemin problem doğuran tərəfləri hansılardır? Apardığımız araşdırmalar və müqayisələr nəticəsində mənfi halları qısaca olaraq belə səciyyələndirərdik: bu sistemin tətbiqi nəticəsində tələbələrin şifahi nitqi lazımınca inkişaf etdirilmir, tələbə-müəllim münasibətlərində problemlər özünü büruzə verir, biliklər tələb olunan səviyyədə aşkar edilmir. Gəlin, razılaşaq ki, ali təhsil haqqında verilən diplomun arxasında dövlətin imici dayanır. Burada da məzunların hazırlığının biliklərin tələb olunan səviyyəsinə uyğunluğu

haqqında obyektiv informasiya verməyə qadir olan qiymətləndirmənin rolu isə şübhəsizdir.

Çoxballı sistemdə ilk nəzərə çarpan cəhət odur ki, uşaqlar mövzulara sxolastik, mexaniki şəkildə hazırlaşır, yəni onlar təfəkkürü inkişaf etdirməkdən daha çox əzbərçiliyə yol verirlər. Müəyyən balı toplamaq xatirinə tapşırıqlar dərk olunmadan öyrənilir və cavab verildikdən sonra tez də unudulur. İmtahanlar ixtisaslar nəzərə alınmadan yazılı şəkildə götürülür. Bu, o deməkdir ki, gələcəyin mütəxəssisi səlis, dəqiq, elmi şifahi nitqdən məhrum edilir. Halbuki, bu gün Azərbaycan dilinin inkişaf tapdığı bir vaxtda şifahi nitq mədəniyyətinin əhəmiyyəti hamıya məlumdur. *Gələcəyin müəllimi, hər şeydən əvvəl, gözəl nitqə malik olmalıdır. Təfəkkürün inkişafı nitqdə təzahür edir. Burada hisslə ağıl vəhdəti özünü göstərir. Tələbə bu gün özü necə öyrənsə, sabah da öyrətməyi başqalarına öyrədir. Çoxballı sistemdə isə tələbə bu imkandan məhrumdur. Humanitar sahədə bu problemlər unudulmalı deyil».*

Digər cəhət imtahanların qeyri-fənn müəllimləri tərəfindən götürülməsidir. Onlar ancaq imtahan gedən otaqlarda nizam-intizama, köçürmə hallarının olmamasına nəzarət edirlər. Məhz burada tələbə-müəllim davranışında problemlər meydana çıxır: uşaqların öz fənn müəlliminə münasibəti loyol xarakter daşıyır. Pis, zəif oxuyanlar mühazirələri dinləmək istəmir, dərslə davamiyyət faizi aşağı düşür. Belə gənclər hansı yollasa qiymət alacaqlarına ümid bəsləyirlər. Bir sözlə, müəllimin nüfuzu unudulur. Başqa problem tələbələrə verilən tapşırığı başdansıvdu, səthi cavablandırmasıdır. Məsələn, bəzən hansısa bir əsərdə müəllifin ilkin ədəbi görüşləri, ədəbiyyata, sənətə baxışı ilə bağlı sual düşdükdə tələbə çox vaxt konkret mövzudan yayınıb ümumi cavab, yazır və nəticədə yenə də qeyri-müvəffəq qiymət alır. İmtahanda fənn müəllimi iştirak etdikdə, şübhəsiz ki, tələbələrə tapşırığı izah edir, onları istiqamətləndirir və deyilən problemlər də meydana çıxmır. Burada habelə təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə də riayət olunur. Humanistləşdirmə təkə o deyil ki, gənclərə liberalcasına

yanaşılısın. Oxumaq, öyrənmək, elmə sahib olmaq böyük zəhmət bahasına başa gəlir, uzun, keşməkeşli yolları fəth edir. Ona görə də hər müəllim öz şagirdinə, tələbəsinə elmin çətin, mürəkkəb yollarından keçməyi öyrətməli, onları passivlikdən uzaqlaşdırmalıdır. Burada neqativ hallar da istisna deyil. Şahidi olduğumuz bir hadisə məhz çoxballı sistemin törətdiyi problemlə bağlı idi: imtahan qeyri-fənn müəllimi tərəfindən götürülmüş, cavablar digər müəllim tərəfindən yoxlanmış və tələbə verilən tapşırığı yüksək səviyyədə yerinə yetirdiyinə baxmayaraq, onun biliyi «kafi» qiymətləndirilmişdir. Səbəb isə «kitabdan köçürülmüşdür» kimi izah olunmuşdur. Fənn müəllimi isə tələbəsinin yüksək biliyə malik olduğunu söyləsə, problemə münasibətini bildirsə də qiymət yenə düzəldilməmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, tələblər çərçivəsi və biliklərin standartı real səviyyəni əks etdirməli və yüksəliş üçün zəmin yaratmalıdır. Bu, o deməkdir ki, biliyin qiymətləndirilməsinin forma, məzmun və üsulları daim təkmilləşdirilməlidir. Bu qiymətləndirmə, fikrimizcə, ənənəvi dialoq üsulları da daxil olmaqla, zənginləşdirilməlidir. Təbii ki, belə olan halda problemlər də azalar.

Başqa bir problem: Əsasnaməyə uyğun olaraq tələbələrin fəaliyyət növləri əvvəlcə çoxballı sistem üzrə, ayrılıqda, qiymətləndirilir. Qiymətləndirmənin bu mərhələsi başa çatdıqdan sonra ikinci mərhələ başlayır. Bu dəfə müəllimlər 100 bal çərçivəsində tələbələrin aldıkları nəticələri 5 bal sisteminə çevirirlər. Təbii olaraq belə bir sual yaranır: əgər tələbələrin fəaliyyət növləri hər biri ayrılıqda 100 bal sistemi üzrə qiymətləndirilib, sonra alınan qiymətlər 5 bal sisteminə çevrilərək ifadə olunursa, onda qiymətləndirməni 100 bal sistemində aparmağın nə əhəmiyyəti var? Tələbələrin fəaliyyət növlərinin hər birini ayrılıqda yalnız 5 bal sistemi üzrə qiymətləndirib ümumiləşdirmək olmazmı? Düşünürük ki, olar! Bu yol ən kəsə, ən yüngül, anlaşıqlı və səmərəli yoldur. Belə olduqda eksperiment üzrə aparılan yorucu, üzücü, səmərəsiz zəhmətdən qurtula bilərik. İl ərzində dekanlıqlarda bunun üçün qalaq-qalaq yığılan qovluqlar diqqətdən yayınmır.

Bu il qış imtahan sessiyasında yuxarı bal toplayan bir birləşmə tələbələrindən 84 nəfəri bir və ya iki fəndən qeyri-müvəffəq qiymət almışdır. Təbii ki, bu, qiymətləndirmədə olan qeyri-obyektivliklə də qəbul imtahanlarında düzgün seçim aparılmaması ilə də (attestat balı 3,3-3,4 olan şagirdin qəbul imtahanında 600 bal toplaması), tələbələrin hazırlığının aşağı səviyyələri ilə də izah oluna bilər. Çünki bəzi neqativ hallar təhsil ocaqlarımızda hələ də qalır. Bunlar müəllimin tələbələrə laqeydliyi, tədris prosesinə nəzarətdə qeyri-ciddilik, dərslərin günün tələbləri səviyyəsində olmaması, 20-30 il əvvəl yazılan mühazirə mətnləri əsasında gənclərə məşğələ keçilməsi, öz mühazirələrini elmin müasir nailiyyətləri və yenilikləri ilə zənginləşdirməmək halları olur. Halbuki, mühazirə və ya seminar məşğələsi müəllim-tələbə əməkdaşlığının, ünsiyyətinin canlı nümunəsi olmalıdır. Ali məktəblərdə hər hansı fənn üzrə mühazirə mətnlərinin əvvəlcədən çoxaldılması və tələbələrə çatdırılması imkanı vardır. Belə olan halda tələbə mühazirəni yazmaqdan yaxa qurtarır və məşğələ zamanı müəllimlə polemika aparmaq imkanı qazanır. *Əgər bu gün kimsə deyir ki, tələbələr oxumur, əvvəlki tələbə, əvvəlki tərbiyə yoxdur – səhv fikirdir. Peşəsinin müqəddəsliyini dərk edən hər bir müəllim istedadlı və xüsusi qabiliyyətə malik uşaqların seçilməsi, onların təlim və tərbiyəsinin düzgün təşkili sahəsində böyük səy göstərməlidir. Biz nəyi axtarıq, necə və nə üçün axtarıq suallarının ilk gündən dəqiq elmi cavablarını bilməliyik.* İdrak motivlərinin üstünlük təşkil etməsi, yeni cəhətləri ayırd etmək, müasir problemlər irəli sürmək, onu öz gücü ilə həll etməyə can atmaq, yaradıcı axtarış, hadisələri önləmə, irəlini görmə, proqnozlaşdırma, sərbəst fəaliyyət və s. məsələlər fərdin inkişafının müxtəlif mərhələlərində təzahür edir. Həmin amilləri aşkara çıxarmaq, onun təşəkkülünə düzgün istiqamət vermək bu gün hər bir şəxsin, ilk növbədə isə müəllimin üzərinə düşən mühüm vəzifə və məsuliyyətdir. Əks halda, bizim nələrə itirəcəyimizi heç bir vəchlə hesablamaq mümkün deyildir.

Digər problemə də münasibət bildirmək istərdik. Heç kəsə sirr deyil ki, bu gün orta məktəbin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlər ali məktəblərə hazırlıq üçün fərdi repitorların yanına gedirlər. Həm də ancaq imtahan verəcəkləri 4 fənn üzrə. Bu bir tərəfdən, məktəbdə tədrisin aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən belə halın valideynlər arasında artıq vərdişə çevrildiyini göstərir. Ali və ya orta ixtisas müəssisələrinə qəbul edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq hər bir orta məktəb məzunu bütün fənlər üzrə minimum dövlət standartları həcmində biliklərə yiyələnmişdir. Amma çox təəssüf ki, hər il yüzlərlə gənc bir sıra fənlərdən, xüsusilə təbiət-riyaziyyat sahəsinə daxil olan fənlərdən lazımi minimum bilikləri belə olmadan formal qiymətlər əsasında orta məktəbi bitirib attestat alırlar. Əgər biz deyiriksə, orta məktəbdə alınan bilik, bacarıq və vərdişlər hər bir gəncə həyatda müstəqil yaşamağa, çalışmağa, cəmiyyətdə yer tutmağa zəmin yaratmalıdır, onda bilik əldə etmədən formal olaraq alınmış təhsil sənədinin həmin gənc üçün hansı əhəmiyyəti ola bilər?

Bütün təhlillər onu göstərir ki, təhsilin keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırılması istiqamətində yaradıcı və təşəbbüskar fəaliyyətə geniş meydan açmaq lazımdır. İlk növbədə, orta məktəb müəlliminin məsuliyyəti artırılmalıdır. Tədris prosesində nəzarətin çevik və səmərəli mexanizminin yaradılmasına ciddi ehtiyac vardır. Gözləməyə isə vaxt yoxdur.

(«Azərbaycan» qəzeti, 2002)

10. MÜƏLLİM KADRLARININ PEDAQOJİ HAZIRLIĞINDA MİLLİ PEDAQOGİKANIN ROLU

Azərbaycan Respublikasında müəllim kadrlarının hazırlanması müxtəlif istiqamətdə həyata keçirilir. Bu istiqamətlərdən biri də müəllimlərin pedaqoji hazırlığıdır. Pedaqoji hazırlığın özü də çoxşaxəlidir. Müəllimlərin nəzəri pedaqoji hazırlığı və praktik pedaqoji hazırlığı buraya daxildir.

Müəllimlərin nəzəri pedaqoji hazırlığı da, praktik pedaqoji hazırlığı da, öz növbəsində, xeyli qollara ayrılır.

Müəllim kadrlarının pedaqoji hazırlığının bütün şaxələri və qollarının əsasında duran bir sıra ümumi, aparıcı kateqoriyalar vardır: təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf, pedaqoji proses, onun strateji məqsədi, müəllimin statusu.

Müəllim kadrlarının hazırlıq səviyyəsi, o cümlədən onların pedaqoji hazırlıq səviyyəsi bu hazırlıqla məşğul olan mütəxəssislərin (nazirlik işçilərinin, ali məktəb rəhbərlərinin, dərslük müəlliflərinin və müəllimlərin) yuxarıda adlarını çəkdiyimiz fundamental kateqoriya və məfhumların mahiyyətini nə dərəcədə düzgün bildiklərindən və fəaliyyət zamanı necə nəzərə aldıklarından asılı olur.

Təhsil sahəsində ölkəmizdə geniş miqyaslı islahatlar aparılır. Bu istiqamətdə xeyli əməli işlər görülür. Lakin olduqca vacib olan bir məsələyə, yəni islahatı həyata keçirməli olan şəxslərdə fundamental kateqoriya və məfhumların mahiyyətinə dair anlayışların keyfiyyəti və səviyyəsinə lazımı əhəmiyyət verilmir. Biz müəllimlərimizdə, digər təhsil işçilərimizdə uzun illər boyu formalaşmış həlledici anlayışları nəzərdə tuturuq. Təhsil sahəsində aparılan nəhəng islahatlar üzrə tədbirlərin arzu olunan səmərəni vermədiyinin köklü səbəblərindən birini yeni islahatların təlim, tərbiyə və təhsil məfhumlarına dair köhnəlmiş anlayışlar çərçivəsində aparıldığında görürük. Bu səbəbdən də düşünürük ki, islahatları pedaqoji elmin və təhsilin aparıcı məfhumlarının üzərinə köçürməyə, məhz həmin məfhumlara dair anlayışlarda islahatlar aparmağa böyük ehtiyac vardır.

Bu səbəbdən də biz təlim, tərbiyə, təhsil kimi aparıcı ümumi pedaqoji kateqoriyalar haqqında həm ənənəvi anlayışları, həm də məktəb təcrübəsini ciddi təhlil süzgəcindən keçirmişik. İki əsas nəticəyə gəlmişik. 1-ci nəticə: ənənəvi anlayışlar çərçivəsində müəllim kadrlarının hazırlıq səviyyəsini, o cümlədən onların pedaqoji hazırlıq səviyyəsini yüksəltmək mümkün deyil; 2-ci nəticə: pedaqoji elmin fundamental kateqoriyalarının mahiyyətini respublikamızın

dövlət müstəqilliyi şəraitinin tələblərinə uyğun şəkildə yenidən işləmək və təkmilləşdirmək zəruridir.

Bu araşdırmaların yekunu olaraq respublikamızda ənənəvi pedaqogikadan fərqli olan yeni – Milli pedaqogika yaranmışdır. Milli pedaqogika ideyaları əsasında pedaqogika üzrə bir sıra dərsliklər və dərs vəsaitləri çap edilmişdir: 1996-cı ildə Azərbaycanda ilk «Pedaqogika» dərsliyi, 2000-ci ildə ilk «Ali məktəb pedaqogikası» dərsliyi, 2001-ci ildə «Milli pedaqogika yollarında», 2002-ci ildə ilk «Məktəb pedaqogikası» dərsliyi, 2005-ci ildə bu dərsliyin yeni nəşri, 2003-cü ildə həmin dərsliklərdə əks olunan və Milli pedaqogika ideyalarını əyaniləşdirən «Məktəb pedaqogikası sxemlərdə» adlı toplu da işıq üzü görmüşdür.

Milli pedaqogikanın yeniliklərini bəzi fundamental pedaqoji kateqoriyaların timsalında nümayiş etdirək. Məsələn, tərbiyəni pedaqoji elmin tədqiqat mövzusu hesab edən ənənəvi pedaqogikadan fərqli olaraq, Milli pedaqogika tərbiyənin də daxil olduğu pedaqoji prosesi pedaqoji elmin tədqiqat sahəsi kimi nəzərdən keçirir. Bu yeniliyin praktik əhəmiyyətini burada sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Milli pedaqogikaya görə pedaqoji elm yalnız tərbiyə problemlərini deyil, bununla yanaşı təlim, təhsil və psixoloji inkişaf problemləri ilə də maraqlanmalıdır.

Ənənəvi pedaqogikadan fərqli olaraq Milli pedaqogika təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf kateqoriyalarını qarşılıqlı əlaqədə öyrənir və onların hamısını daha böyük olan pedaqoji proses kateqoriyasında ifadə edir.

Yaxud, təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarını dolaşmaq salan, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri açma bilməyən ənənəvi pedaqogikadan fərqli olaraq, Milli pedaqogika həmin fundamental kateqoriyaların nisbi mənada müstəqil olduqlarını və həm oxşar, həm də fərqli əlamətlərə malik olduqlarını açmışdır; bununla da praktik təlim-tərbiyə işinə tam aydınlıq gətirmişdir.

Pedaqogikanın fundamental kateqoriyalarında daxili əlaqələrdən xəbərsiz olan və bu səbəbdən də onların tamlığını, bir-birini tamamladığını görməyən ənənəvi peda-

qoqikadan fərqli olaraq həmin kateqoriyaları hərəkətdə götürən Milli pedaqogika pedaqoji prosesin tamlığına aydınlıq gətirmiş və bununla da təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməyin əlavə imkanını açmışdır. Bu imkanı təhsil kateqoriyasının mahiyyətində göstərək. «Təhsil – sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi olub, müvafiq tədris müəssisəsində müəyyən müddətdə öyrənilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanlarına malik olan, təlimin bir halda zəruri şərti, digər halda həyata keçirilməsi prosesi, üçüncü halda nəticəsi kimi özünü göstərən məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil öyrənilən sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərlərin məcmusudur».

Bu anlamdan irəli gələn bir sıra praktik məsələlərin elmi əsasda həllinə yol açıldığını isbat etməyə də burada imkan yoxdur. Əsas olan budur ki, həmin anlam təhsil işçisinə imkan verir ki, təhsilin təlimlə, tərbiyə ilə öyrənmələrin diqqəti, iradəsi, təfəkkürü və s. psixoloji qüvvələri ilə əlaqədar olduğunu bilsin və onların vəhdətdə həyata keçirilməsini təmin etsin.

Bu cür dönüş təlim kateqoriyasının mahiyyətini başa düşməkdə də özünü göstərir. Təlimdə müəllimin əsas vəzifəsini bilik öyrətməkdə, şagirdin vəzifəsini isə həmin biliyi öyrənməkdə görə ənənəvi pedaqogikadan fərqli olaraq Milli pedaqogika təlimin mahiyyətini belə açmışdır: «Təlim – müəllimin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil rəhbərliyi ilə şagirdlərin sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmələri, bu zaman onların tərbiyə olunmaları və psixoloji qüvvələrinin inkişaf etdirilməsi prosesidir». Bu anlamdan görüldüyü kimi, təlim təhsilin həyata keçirildiyi proses olduğu burada xüsusi qabardılır və tərbiyə məsələləri də, psixoloji qüvvələrin inkişafı da diqqət mərkəzində saxlanılır.

Bu anlam tələb edir ki, müəllim öz vəzifəsini fənn üzrə bilik öyrətməklə məhdudlaşdırmasın, bununla yanaşı, biliyi müstəqil öyrənmək qaydalarını şagirdlərə öyrətsin, onların psixoloji qüvvələrini inkişaf etdirdirsin, onlara əxlaqi keyfiyyətlər aşılansın.

Bu cür köklü yenilik tərbiyə kateqoriyasından da yan keçməmişdir. Tərbiyə anlayışını təlim və təhsil anlayışlarından fərqləndirə bilməyən, onları bəzən eyniləşdirən ənənəvi pedaqogikadan fərqli olaraq, Milli pedaqogika tərbiyə kateqoriyasının həm spesifik xüsusiyyətini, həm də təlim və təhsil üçün ümumi cəhətlərini belə açıqlamışdır: «Tərbiyə-davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi dəyərlərin müəyyən mühtdə adamlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılması prsesidir».

Tərbiyənin mahiyyətini bu cür aydın başa düşən şəxsin apardığı tərbiyə işində uğur qazanacağına şübhə yeri qalmır.

Milli pedaqogikada köklü yeniliklər təlimin, tərbiyə və təhsilin, bütövlükdə pedaqoji prosesin məqsədindən yan keçməmişdir. Təlim-tərbiyənin məqsədini şagird şəxsiyyətini qeyri-real hərtərəfli inkişaf etdirməkdə görünən ənənəvi pedaqogikadan fərqli olaraq, dövrümüzün tələblərini, xalqımızın istək və arzularını nəzərə alan Milli pedaqogika onu belə ifadə etmişdir: «*Pedaqoji prosesin strateji məqsədi-sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmək yolu ilə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik ölkələr səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir*».

Təəssüf ki, nə keçmiş SSRİ məkanında, nə də müasir dövrdə müəllimə onun cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə uyğun layiq olduğu qiymət verilməmişdir; ona yalnız bu və ya digər fənni tədris edən mütəxəssis kimi baxılmışdır. Halbuki, 2000-ci il aprelin 26-28-də Seneqalın Dakar şəhərində keçirilmiş təhsil üzrə ümumdünya forumunda qərara alınmışdır ki, müəllimin statusu yüksəldilsin, entuziazmı və peşəkarlığı artırılsın. Qərardan 7 il keçsə də bu istiqamətdə heç bir real addım atılmamışdır. Bu cəhətdən də ilk təşəbbüsü Azərbaycan Respublikasında Milli pedaqogika qaldırır.

(Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 84-cü ildönümünə həsr olunmuş «Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri» mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 12 may 2007)

BİR NEÇƏ SÖZ

Keçmiş SSRİ məkanında ali məktəb pedaqogikası üzrə dərs vəsaiti yaratmaq təşəbbüsü olmuşdur: məsələn, 1969-cu ildə Voronej Dövlət Universiteti «Педагогика высшей школы», yenə həmin ildə Lvov Dövlət Universiteti «Современные средства в техническом вузе», 1972-ci ildə Leninqrad Dövlət Universiteti «Основы вузовской педагогики», 1992-ci ildə Tusi adına APU «Ali məktəb didaktikası» adlı dərs vəsaitləri çap etdirmişlər.

Sözsüz ki, həmin vəsaitlər çap olunduqları dövrlər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin onlar nə ayrılıqda, nə də küll şəklində müasir ali məktəbin ehtiyacını ödəyə bilmir. Əvvəla, ad cəhətdən daha münasib hesab edilə biləcək birinci kitab monoqrafik səciyyə daşımır, müxtəlif müəlliflərin bir-biri ilə əlaqəsi olmayan başqa-başqa məqalələrinin toplusudur. Adı çəkilən növbəti kitab yalnız ali texniki məktəbin işində bircə cəhəti əhatə edir. Üçüncü kitab həm ümumtəhsil məktəbinin, həm də ali məktəbin fəaliyyətinin bəzi cəhətlərinə toxunur. Sonuncu kitab isə ali pedaqoji məktəbdə yalnız didaktikanın bir neçə məsələsini işıqlandırır.

Çap olunmuş dərs vəsaitləri arasında İ.D.Nikandrovun redaktəsi ilə 1974-cü ildə Leninqrad Pedaqoji İnstitutunun nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Pedaqoqika vısşey şkolı» əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İkinci cəhət budur ki, adları çəkilən dərs vəsaitləri müasir ali məktəbin problemlərinə, təbii olaraq, toxuna bilməzdi.

Deyilənlər nəzərə alınarsa, Azərbaycan Respublikasında orijinal ali məktəb pedaqogikasının yaradılması zərurətə çevrilmişdir.

Müasir Azərbaycanda pedaqogikanın rolu xeyli artmışdır. Son zamanlar pedaqogika yalnız müəllim kadrları hazırlayan ali məktəblərdə tədris olunmur: pedaqogika kursu həm də magistr mərhələsi olan ali məktəblərin tədris

planlarına daxil edilmişdir. Bundan əlavə, yeni qaydalara uyğun olaraq bütün ixtisaslar üzrə aspirant və dissertantlar pedaqogikadan namizədlik minimumu imtahanı verirlər. Bu yeniliklər Azərbaycanda ali məktəb pedaqogikası yaratmağı bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Ali məktəb pedaqogikası Azərbaycanda əsas dörd mənbədən qidalanır: *1. Azərbaycanda müasir pedaqoji təcrübədən; 2. Müasir Azərbaycan pedaqoji fikrindən; 3. Azərbaycanın keçmiş pedaqoji irsindən və 4. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığından.*

Bundan əlavə, Azərbaycanda işlənib hazırlanan ali məktəb pedaqogikası digər ölkələrin pedaqoji təcrübəsi və fikrinə laqeyd qalmır; respublikamız üçün faydalı sayılan cəhətləri qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının tədris müəssisələrində təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf üzrə zəngin əməli təcrübə vardır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda pedaqoji elmlərlə məşğul olan xeyli alim fəaliyyət göstərir. Onların müxtəlif problemlər üzrə tədqiqat əsərləri çap olunmuşdur.

Müasir pedaqoji fikrin çox qədim kökləri var. İndi biz Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi, Əvhədi, Nəsimi və s. və i.a. kimi görkəmli alim və şairlərin zəngin pedaqoji irsindən, habelə Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında ifadə olunmuş pedaqoji incilərdən bəhrələnmə bilirik.

Ali məktəb pedaqogikası Azərbaycan çərçivəsində qapanıb qalmır. O, bəşəri pedaqoji fikirlərdən qətiyyənlə imtina etmir: Avropa və rus pedaqoji fikri ilə yanaşı, şərq ölkələrinin pedaqoji fikrini də diqqət mərkəzində saxlayır.

Ali məktəb pedaqogikası pedaqogika kursunda dərin kök salmış strukturu və əsas məfhumların mahiyyətini tənqidi surətdə nəzərdən keçirir və yenilikləri elmi cəhətdən əsaslandırır.

Nəticə etibarilə hazırki ali məktəb pedaqogikası Azərbaycanda müasirliyin və tarixliyin vəhdəti kimi, *milli pedaqogika* kimi özünü göstərir.

SSRİ şəraitində milli pedaqogika yaratmaq olmazdı. Çünki Sovet dövründə bizim vətənimiz yalnız Azərbaycan hesab edilmirdi. SSRİ-nin tərkibindəki bütün müttəfiq respublikalar, o cümlədən də Azərbaycan Respublikası hamımızın vətəni sayılırdı. İqtisadiyyat – sovet iqtisadiyyatı, elm, mədəniyyət, tarix – sovet elmi, mədəniyyəti, tarixi olduğu kimi, ideologiya da vahid idi – sovet ideologiyası. Belə bir şəraitdə milli pedaqogika yaratmaq fikrinə düşmək millətçilik damğası almaq demək olardı. Bu səbəbdən də istər Rusiyada, istərsə də keçmiş digər müttəfiq respublikalarda yalnız «Pedaqogika» – bütün respublikalar üçün ümumi olan pedaqogika yaradılırdı.

Bəs bu cür ümumi səpgidə olan pedaqogikanın nəyi Azərbaycan üçün tam yararlı olmurdu? Ümumi səciyyə daşıyan pedaqogikada Rusiya reallığına üstünlük verilirdi; Avropa ölkələrinin pedaqoji fikri qabarıq nəzərə alınır; şərq ölkələrinin, o cümlədən islam və türk dünyası ölkələrinin, xüsusən Azərbaycanın pedaqoji fikrinə, demək oldar ki, məhəl qoyulmurdu.

İndi şərait dəyişmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətdir. Onun ideologiyası formalaşır, milli mənlük şüuru baş qaldırır, tariximiz açılır, adət və ənənələrimiz dirçəlir. Deməli, Azərbaycanda milli pedaqogika yazmaq üçün indi münasib siyasi və ideoloji şərait yaranmışdır.

Soruşmaq olar: Azərbaycan xalq pedaqogikasının olduğu bir şəraitdə milli pedaqogika yaratmağa ehtiyac varmı? Bəli, böyük ehtiyac vardı! Milli pedaqogika məfhumunu xalq pedaqogikası məfhumu ilə eyniləşdirmək olmaz. Məlum olduğu kimi, xalq pedaqogikası yalnız şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində təlim, tərbiyə və təhsil haqqında söylənmiş fikirləri sistemə salıb ümumiləşdirir. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində əks olunmuş fikirlər isə milli pedaqogika üçün ancaq mənbələrdən biridir.

Bunlardan əlavə, dünya pedaqoji fikri üçün əhəmiyyətli olan bir çox yeni müddəalar bu kitabda, Azərbaycanda işıq üzü görür.

Milliliyin üstünlük təşkil etdiyi hazırki ali məktəb pedaqogikası təkcə magistrantlar üçün deyil, ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, aspirant və dissertantlar üçün və digər tərbiyəçilər üçün də gərəklidir.

Deməli, Azərbaycan xalqının keçmişindən və bu günündən qidalanan, onun mənafeyinə xidmət edəcək bəşəri pedaqoji fikirlərə biganə qalmayan, pedaqoji elmin əsas məfhumlarının mahiyyətini tənqidi surətdə nəzərdən keçirən, ona bir çox elmi yeniliklər gətirən Azərbaycanda pedaqoji prosesin və pedaqoji elmin gələcək inkişafına güclü təkan verəcək hazırki ali məktəb pedaqogikası milli pedaqogika kimi özünü göstərmiş olur.

Həmin kitab Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təsdiq etmiş olduğu tədris proqramına tam uyğun şəkildə yazıldığından, nazirin 17 dekabr 1998-ci il tarixli əmri ilə dərslik kimi istifadəyə verilmişdir.

Dərslik 1999-cu ildə işıq üzü görmüşdür. O vaxtdan səkkiz il keçmişdir. Həyatda, o cümlədən ali məktəb həyatında xeyli yeniliklər baş vermişdir. Bu səbəbdən də həmin dərsliyin yenidən işlənməsinə, daha da təkmilləşdirilməsinə və təzədən çapına ehtiyac yaranmışdır.

BİRİNCİ BÖLMƏ

PEDAQOGİKANIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

I FƏSİL

PEDAQOGİKANIN TƏDQİQAT MÖVZUSU, ƏSAS KATEQORİYALARI, SOSİAL-İQTİSADI HƏYATDA ROLU

1. Pedaqoji elm və pedaqoji proses; onların qarşılıqlı əlaqəsi

Pedaqoji elm və pedaqoji proses haqqında ilkin anlayış. Qədim Yunanıstanda varlıların uşaqlarını məktəbə müşayiət edən şəxsi paydaqqos adlandırmışlar.

Zaman keçdikcə həmin sözün mənası dəyişmişdir: pedaqogika tərbiyə haqqında elmə çevrilmişdi.

Hazırda milli pedaqogika tərbiyənin də daxil olduğu *pedaqoji proses* haqqında, pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları haqqında elmdir.

Pedaqoji proses deyəndə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdəti nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, pedaqoji proses təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf formasında cərəyan edir.

Bəşəriyyət tərəqqi yolu keçdikcə cəmiyyətin vacib funksiyalarından biri olan pedaqoji proses də inkişaf edərək təkmilləşmişdir. İbtidai icma dövründə pedaqoji proses adət və ənənələrin, əmək vərdislərinin məişətdə, bilavasitə iş zamanı uşaqlara aşılması formasında baş vermişdi. O zaman pedaqoji proseslə məşğul olan xüsusi şəxslər və məktəblər olmamışdı, pedaqoji proses haqqında fikir və ya nəzəriyyə də meydana gəlməmişdi.

Sonralar pedaqoji prosesə, təlimə, tərbiyə və təhsilə aid öz fikirlərini xalq atalar sözlərində, nağıllarda, tapmaca-

larda, rəvayətlərdə, dastanlarda ifadə etmişdir: «Böyüyün borcu demək, kiçiyin borcu dinləməkdir», «Ata evi tərbiyə ocağıdır», «Nəsihət acı olsa da faydalıdır», «Böyüyün tökdüyünü kiçiklər yığsındırar» və s.

Cəmiyyətin sonrakı inkişafında pedaqoji proseslə, yəni gənc nəslin təlimi, tərbiyəsi və təhsili ilə xüsusi sərişdəli şəxslər məşğul olmuş, məktəblər açılmışdır.

Məktəbin meydana gəlməsi, pedaqoji prosesin ictimai fəaliyyət növünə çevrilməsi məktəb haqqında, müəllim və şagirdlərin əməyi barədə fikirlərin, nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf haqqında ayrı-ayrı görkəmli şəxslər müxtəlif dövrlərdə xeyli faydalı fikirlər söyləmişlər. Onların arasında *Aristotel (384-322)*, *Platon (427-347)*, *Əbu Əli İbn Sina (980-1037)*, *Əbül Həsən Bəhməyar (?-1065)*, *Nizami Gəncəvi (1141-1209)*, *Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199)*, *Nəsirəddin Tusi (1201-1274)*, *Marağalı Əvhədi (1274-1338)*, *Fəzlullah Nəimi (1339-1394)*, *Yan Amos Komenski (1592-1670)*, *K.D. Uşinski (1824-1871)* də vardır.

Pedaqogikanın elm kimi formalaşmasında Y.A. Komenskinin xüsusi fəaliyyəti olmuşdur. O, pedaqoji hadisələri ilk dəfə elmi zəmində izah etməyə, əsaslandırmağa təşəbbüs göstərmişdir. Təbiətvarilik ideyasına əsaslanan Komenski, məsələn, yazırdı ki, bilikləri uşaqlara dərinədən və möhkəm mənimsətmək lazımdır, çünki təbiətdə kökləri torpağa dərin işləyən ağaclar möhkəm olur.

Pedaqoji elmin tədqiqat mövzusu barədə fikir ayrılığı. Əsaslarına görə fikirləri iki qrupa ayırmaq olar: pedaqoji elmin mövzusunu yaş həddlərinə görə müəyyənləşdirməyə cəhd edənlər və şəxsiyyətə təsir göstərən amillərin həddlərinə görə müəyyənləşdirmək istəyənlər.

Birinci qrupda da fikirlər fərqlənir. Pedaqoqlardan bəziləri belə hesab edirlər ki, pedaqogika *uşaqların* tərbiyə məsələlərini öyrənir. Həmin qrupa aid olan digər pedaqoqlar bir qədər irəli gedərək deyirlər ki, pedaqogika *gənc nəslin* tərbiyəsi haqqında elmdir.

İkinci qrupa aid olan pedaqoqların bir qismi isbat etməyə çalışır ki, şəxsiyyətə bütün sosial-iqtisadi amillər təsir göstərir. Lakin onlar bu düzgün fikirdən səhv nəticə çıxararaq, insan şəxsiyyətinə sosial-iqtisadi təsirləri də tərbiyəyə aid edirlər. Bu səbəbdən də düşünürlər ki, pedaqogika insana həm pedaqoji, həm də qeyri-pedaqoji təsirlər sistemini öyrənməlidir.

Pedaqoqların başqa qrupu tədris müəssisələrindən kənarlarda (məsələn, istehsalatda) tərbiyə prosesinin varlığını qəbul edir, lakin, təəssüf ki, tərbiyənin həmin sahələrini pedaqogikanın tədqiqat mövzusunda kənar qoyur.

Milli pedaqogikanın mövqeyi. Azərbaycanda milli pedaqogika səciyyələndirilən fikirlərin heç birini ayrılıqda məqbul hesab etmir. Çünki, onlar birtərəflidir. Milli pedaqogika tədqiqat mövzusu yalnız gənc nəsillə, yaxud yalnız tədris müəssisələri ilə məhdudlaşdırmır. Çünki tərbiyə yaşlılarla da əlaqədardır; o, mədəni-maarif müəssisələrində də cərəyan edir.

Pedaqogikanın tədqiqat mövzusu ilə bağlı başqa iki cəhətə də diqqət yetirilməlidir. Birinci cəhət: dərslər vəsaitlərinin əksəriyyətində pedaqogikanın *mövzusu tərbiyə kateqoriyası ilə məhdudlaşdırılır*: ya təlim və təhsil kateqoriyaları kölgədə qalır; yaxud bu sonuncular tərbiyə kateqoriyasının məzmununa aid edilir. İkinci cəhət: pedaqoji elmin mövzusunun şərhində təlimdən, tərbiyə və təhsildən ayrılmaz olan və daim onları müşayiyyət edən psixoloji inkişaf probleminə məhəl qoyulmur. Milli pedaqogika həm birinci cəhəti, həm də ikinci cəhəti, yəni təlim, təhsil və tərbiyə kateqoriyaları ilə yanaşı psixoloji inkişafı da pedaqogikanın tədqiqat mövzusu kimi qəbul edir. Çünki həmin dörd kateqoriya *vəhdət* halında vahid pedaqoji proses kateqoriyasını əmələ gətirir.

Deyilənlərə əsasən milli pedaqogikanın tədqiqat mövzusu daqiq belə ifadə etmək olar: *adamların təlimi, tərbiyəsi, təhsili və psixoloji inkişafı, yəni bütövlükdə pedaqoji proses milli pedaqogikanın tədqiqat mövzusudur*. Bu anlayış milli ənənəni də nəzərə alır. Dünya şöhrətli Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) tövsiyə edirdi ki, «...müəllimlərimiz uşaqlara

tərbiyə verən kimi, ümumi camaatımıza dəxi gərək tərbiyə versinlər»¹.

Tərbiyənin hamı üçün vacibliyini qeyd edən böyük Tusi adamların tərbiyəsini hətta sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə görə aparmağı münasib hesab edirdi. O, insanları aşağıdakı təbəqələrə ayırırdı: əhli-qələm (ziyalılar), əhli-şəmsir (hərbçilər), əhli-müamilə (tacir və alverçilər) və əhli-məzriyə və hirsət (əkinçi və sənəkarlar).

Pedaqogikanın elmi mahiyyətini milli pedaqogikada üç səviyyədə açmaq mümkün olmuşdur: sadə, pedaqoji və fəlsəfi. Sadə səviyyədə, yuxarıda deyildiyi kimi, *pedaqogika pedaqoji proses haqqında, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və onlardan ayrılmaz olan psixoloji inkişaf haqqında elmdir*.

Pedaqoji səviyyədə: *Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını öyrənmək əsasında təhsil işçilərinə sübut olunmuş tövsiyələr verməklə ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi həyatının sonrakı inkişafına yardım edən elmə pedaqogika deyilir*.

Fəlsəfi səviyyədə: *İctimai şüurda pedaqoji prosesin inikası kimi özünü göstərən və bu prosesi irəlilətməklə cəmiyyətə fayda verən real biliklər sisteminə pedaqogika deyilir*.

Pedaqoji elmin və pedaqoji prosesin qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf etməsi. Pedaqoji elm pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırır; pedaqoji proses də öz növbəsində pedaqoji elmi qidalandırır. Deməli, pedaqoji elm və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. «Kəlilə və Dimnə» adlı tarixi abidədə gözəl deyilib: «Nəzəriyyə təcrübəsiz... dostluq sədaqətsiz fayda verə bilməz»².

Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf, yəni pedaqoji proses adamların istək və arzularından asılı olmayan real prosesdir: öyrədən və öyrənilər arasında, tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar arasında baş verir; şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlir.

Pedaqoji elmin və pedaqoji prosesin daşıyıcıları. Onlar başqa-başqa şəxslərdir: birinci ilə əsasən pedaqoq alimlər, ikinci ilə əsasən müəllimlər və digər tərbiyəçilər məşğul

¹ Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1985, səh. 59.

² Kəlilə və Dimnə. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1961, səh. 100.

olurlar. Pedaqoq alimlər arasında elmi tədqiqat işi ilə yanaşı, təlim-tərbiyə işi aparənlar da var. Müəllimlərdən və digər tərbiyəçilərdən elmi tədqiqat işi ilə məşğul olanlar da olur. Belələri, adətən, hər iki sahədə çox müvəffəqiyyət qazanırlar.

Müəllimlər və digər tərbiyəçilər əsasən təlim-tərbiyə və istehsalat müəssislərində, pedaqoq alimlər isə əsasən Pedaqoji Elmlər Akademiyasında, Respublika Təhsil Problemləri İnstitutunda və ali məktəblərin müvafiq kafedralarında fəaliyyət göstəririlər.

Beləliklə, milli pedaqogika pedaqoji proses məsələlərini, yəni adamların təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf məsələlərini öyrənir. Onun başlıca *məqsədi pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqdan və bu əsaslarda elmi məsləhətlər verməkdən ibarətdir*. Üzeyir Hacıbəyov bu mənada düzgün olaraq yazırdı: «Dərdi tanıyıb da tədavisini bilməmiş dərdir dəf və rəfini hasil etmək olmaz»¹.

Ali məktəb pedaqogikasının tədqiqat mövzusu isə institutlarda, universitetlərdə və ali təhsil verən digər tədris müəssisələrində təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf məsələləridir, yəni ali məktəbdə pedaqoji prosesdir.

Deyilən fikirlərdə belə bir qanunauyğunluq olduğu aydın sezilir: *pedaqoji elm pedaqoji prosesdə baş verən yenilikləri nə qədər ətraflı nəzərə alırsa, bir o qədər zənginləşir; və əksinə, pedaqoji proses iştirakçıları pedaqoji elmdə formalaşan yeni ideyalardan nə qədər tez xəbər tutaraq öz işlərində nəzərə alırlarsa pedaqoji prosesi bir o qədər irəlilədirilər*.

2. Sosial-iqtisadi həyatda milli pedaqogikanın rolu

Pedaqogikanın həm pedaqoji səviyyədə, həm də fəlsəfi səviyyədə başa düşüldüyündən görüldüyü kimi, Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mənəvi-siyasi həyatında onun əhəmiyyəti böyükdür. O, uşaq bağçalarında, müxtəlif tipli məktəblərdə, məktəbdənkənar uşaq müəssisələrində və başqa

---

¹ Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1985, səh. 57.

ictimai yerlərdə pedaqoji prosesin məzmununu, üsullarını, təşkili formalarını, prinsiplərini müəyyənləşdirir, müəllimləri və digər tərbiyəçiləri elmi pedaqoji bilik və bacarıqlarla silahlandırır. Seyid Əzim Şirvani (1835-1870) bu həqiqəti xeyli vaxt bundan əvvəl duymuş və poetik şəkildə dəqiq ifadə etmişdir:

*«Elmdir əhli sənətin hünəri,
Elmsiz sənətin nədir səməri»¹*

Azərbaycan ailələrində uşaq tərbiyəsi təcrübəsini öyrənib ümumiləşdirən, bu sahədə uğurların və yol verilən nöqsanların səbəblərini öyrənən milli pedaqogika düzgün istiqamət götürməkdə valideynlərə də köməklik göstərir.

Milli pedaqogika mədəni-maarif müəssisələrində kütləvi tərbiyə işlərinin səmərəliliyini üzə çıxarmaqda həmin müəssisələrin işçilərinə yardım edir.

Pedaqoji elmin əhəmiyyəti istehsalat müəssisələrində həyata keçirilən tərbiyə işinin səmərəsində də özünü göstərir. Tərbiyənin əsaslandırılmış pedaqoji tövsiyələrə uyğun qurulduğu müəssisələrdə adamların əsəbləri gərginləşmiş, şən əhval-ruhiyyə olur, əmək məhsuldarlığı artır. İctimai həyatın digər sahələrində də belədir.

Demokratiyanın genişləndiyi indiki şəraitdə ictimai-siyasi təşkilatların fəaliyyətində milli pedaqogikanın rolu xeyli artır. İnzibati amirlik üslubu öz yerini inandırmaya verir: «Yaxşı tərbiyə ən yaxşı mirasdır».

Hərbi hissələrdə pedaqoji prosesin spesifik xüsusiyyətlərini tədqiq edən hərbi pedaqogika xeyli faydalı iş görür.

Deməli, milli pedaqogika ictimai həyatın əksər sahələrinə nüfuz edir, orada təşkil edilən təlim, tərbiyə, təhsil problemlərini öyrənir, əsaslandırılmış tövsiyələr verir, bu yolla adamların mədəniyyətini artırır, mənəviyyatını zənginləşdirir, cəmiyyətin sonrakı inkişafını sürətləndirməyə köməklik göstərir. N.Nərimanov (1870-1925) tərbiyə işində elmin rolunu xüsusi qeyd etmişdir: «Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar»².

---

¹ Seyid Əzim Şirvani. Öyüd: Mənzum məktublar, mənzum hekayələr, qəzəllər. Bakı, "Gənclik", 1989, səh. 118.

² Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərneşr", 1985, səh. 229.

Azərbaycanda təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf sahəsində iş təcrübələrini öyrənmək, ümumiləşdirmək və bu əsasda müəllimlər, digər tərbiyəçilər arasında geniş yaymaq vəzifəsi də əsasən milli pedaqogikanın öhdəsinə düşür.

Psixologiyada, fiziologiyada, fəlsəfədə, məntiq və başqa elm sahələrində, bədii ədəbiyyatda, şifahi xalq yaradıcılığında, mədəniyyət və incəsənətdə milli və ümumbəşəri dəyərləri seçmək və onlardan adamların təlimi, tərbiyəsi, təhsili və inkişafı üçün istifadənin yollarını göstərmək milli pedaqogikanın əsas vəzifələrindəndir.

Pedaqoji biliklərin xalq arasında, geniş əhali arasında təbliği əsasən pedaqoji elm nümayəndələrinin qayğısıdır.

Məhəmməd Peyğəmbərin (570-632) elmlə əlaqədar söyləmiş olduğu bir kəlam burada yada düşür: «İnsanlar elə bir sədəqə verə bilməzlər ki, öyrənilən, yayılan elmdən üstün ola»¹.

Söylənən fikirlərdən aydın olur ki, pedaqoji elmin sosial-iqtisadi həyatla əlaqəsində belə bir qanunauyğunluq hökm sürür: sosial-iqtisadi və ideya-siyasi mühitdə adamların təliminə, tərbiyəsinə, təhsili və psixoloji inkişafına mane olan amillərə pedaqoji elm nə qədər vaxtında müdaxilə edirsə cəmiyyətə bir o dərəcədə köməklik etmiş olur.

3. Pedaqoji elmi dərindən öyrənməyin açarı; pedaqoji prosesin məqsədi, mahiyyəti və əlamətləri

Pedaqoji elmi dərindən öyrənməyin açarı. Milli pedaqogika *pedaqoji kateqoriyanın, pedaqoji məfhumun və pedaqoji anlayışın* nə demək olduğunu bilməyi pedaqoji elm dünyasına daxil olmağın açarı hesab edir.

Kateqoriya həm fəlsəfi, həm də pedaqoji mənada işlədilir. Fəlsəfi mənada kateqoriya deyəndə təbiət və cəmiyyət hadisələrinə xas olan ən səciyyəvi cəhətlərin ümumiləşmiş ifadələri nəzərdə tutulur: hər şeyin hərəkətdə olması; kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin vəhdətdə olması; hər şeyin müəyyən zaman və məkanda baş verməsi və s.

---

¹ 101 hədis. Bakı, "Gənclik", 1990, səh. 6.

Pedaqoji mənada kateqoriya deyəndə *pedaqoji prosesdə cərəyan edən hadisələrin (qanunauyğunluq və qanunların, səbəb və nəticə əlaqələrinin) səciyyəvi cəhətlərinin ümumiləşmiş ifadəsi nəzərdə tutulur*. Milli pedaqogikada bu cür başa düşülən beş kateqoriya müəyyənləşdirilib: təlim, tərbiyə, təhsil, psixoloji inkişaf və bunları özündə birləşdirən pedaqoji proses.

Məfhum da həm fəlsəfi, həm də pedaqoji mənada işlədilir. Fəlsəfi yanaşmada hər bir məfhumun məzmunu və həcmi açılır. Məfhumun əhatə etdiyi cisimlərdəki və ya hadisələrdəki ümumi əlamətlərin məcmusu onun məzmununu, həmin cisimlərin və ya hadisələrin özlərinin məcmusu isə onun həcmi müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bəs pedaqoji məfhum nə deməkdir? *Müvafiq pedaqoji kateqoriya çərçivəsində cərəyan edən hadisələrin ən səciyyəvi cəhətlərinin ifadəsi pedaqoji məfhumdur*. Məsələn, təlim kateqoriyasına aid olan sinif, dərslər, onun tipləri və s. məfhumlardır, yaxud tərbiyə kateqoriyasının əhatə etdiyi tərbiyə üsulları, tərbiyənin prinsipləri və s. də pedaqoji məfhumlardır.

Bəs pedaqoji anlayış nədir? *Hər hansı pedaqoji kateqoriya haqqında, yaxud pedaqoji məfhum haqqında adamların söylədikləri və ya yazdıqları fikirlər pedaqoji anlayışdır*. Yəni eyni pedaqoji kateqoriya haqqında, yaxud pedaqoji məfhum haqqında adamların anlayışları üst-üstə düşsə də, düşməyə də bilər.

Deməli, pedaqoji kateqoriyaların, məfhumların mahiyyətini mənimsəyən şəxslər pedaqoji elmin möhtəşəm zirvəsinə qalxmaq imkanı qazanmış olur.

Milli pedaqogikaya görə pedaqoji prosesin məqsədi. *Milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmək yolu ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, sərhədlərinin toxunulmazlığını, ərazi bütövlüyünü qorumağa, respublikamızı inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirmək* Azərbaycan Respublikasında pedaqoji prosesin ali məqsədidir. Ayrılıqda təlim də, tərbiyə də, təhsil də həmin məqsədə xidmət edir.

Azərbaycan xalqının indiki durumunda və hətta gələcəkdə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sər-

hədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, Azərbaycanı dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən birinə çevirməyə xidmət edəcək biliklər, bacarıq və vərdişlər, habelə mənəvi keyfiyyətlər isə milli və ümumbəşəri dəyərlərin məzmununu təşkil edir.

Pedaqoji proses kateqoriyasının mahiyyəti. Yuxarıda deyildiyi kimi, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin tərkib hissələridir. Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf kateqoriyalarında fərqə nisbətən oxşarlıq üstünlük təşkil edir. Bu səbəbdən də onlar daha ümumi olan pedaqoji proses kateqoriyasında qovuşurlar.

Təlim, tərbiyə, təhsil üçün oxşar olan cəhətlər bunlardır: hər üçündə iki tərəf iştirak edir (öyrədən və öyrənən, tərbiyələndirən və tərbiyə olunan); hər üç halda göstərilən təsir pedaqoji-psixoloji səciyyə daşıyır; hər üç halda pedaqoji-psixoloji təsir məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur, hər üç halda pedaqoji-psixoloji təsirin məzmununu milli və ümumbəşəri dəyərlər, yəni Azərbaycan xalqı üçün faydalı biliklər, bacarıq və vərdişlər, habelə mənəvi keyfiyyətlər təşkil edir. Deməli, *Azərbaycanda milli və ümumbəşəri dəyərlərə adamların məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil yiyələnmələri pedaqoji prosesdir.*

Pedaqoji prosesin ictimai, tarixi və sinfi səciyyəli olması. Onun ictimai səciyyəsi. Pedaqoji proses bəşər cəmiyyətinin bütün mərhələlərinin zəruri funksiyalarından biri olmuşdur. İctimai-iqtisadi formasiyaların ilk mərhələsində də, sonrakı mərhələlərində də yaşlılar əxlaqi, fiziki, mənəvi, estetik və s. dəyərləri bu və ya digər formalarda gənc nəslə öyrətməyə çalışmışlar. *Pedaqoji proses cəmiyyətin inkişaf mərhələlərinin ayrılmaz funksiyası olduğundan ictimai səciyyə daşıyır.*

Pedaqoji prosesin tarixliyi. Pedaqoji proses cəmiyyətin yaranması və inkişafı ilə birlikdə yaranmış və inkişaf etməkdədir. Tərbiyə daim cərəyan edən zəruri prosesdir. N.Tusi haqlı olaraq yazırdı ki, tərbiyə insanla yaranmış, insanla davam edir və hər bir şəxs öldükdə o da yekunlaşır. Cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olaraq pedaqoji prosesin məzmunu, təşkili formaları, üsulları və prinsipləri dəyişir. Məsələn, ibtidai icma zamanı qəbilələr halında yaşayan adamlar öz

sosial təcrübələrini balıq tutanda, ov edəndə, meyvə yığanda, əməyin digər növlərində uşaqlara öyrətmişlər. Quldarlıq dövründə məktəblər açılmış, pedaqoji işlə məşğul olan xüsusi şəxslər meydana gəlmişdir və s. Deməli, *pedaqoji prosesin məzmunu, təşkili formaları, üsulları ictimai-iqtisadi formasionalardan asılı olaraq dəyişdiyindən tarixi səciyyə daşıyır.*

Pedaqoji prosesin sinfiliyi. Sınıfli cəmiyyətdə pedaqoji proses sinfi xarakter daşıyır. Sınıfli cəmiyyətdə adamlar əsasən iki böyük qrupa parçalanır: fiziki əmək adamları və zehni əmək adamları. Bu fərq pedaqoji prosesdə də özünü göstərir. Varlıların uşaqları əsasən zehni əməyə, yoxsulların uşaqları isə əsasən fiziki əməyə istiqamətlənir.

Sosializm şəraitində pedaqoji proses ümumxalq səciyyəli olmuşdur. İndi Azərbaycanda pedaqoji prosesin ümumxalq səciyyəsi daşmasına, bütün sinflərin və təbəqələrin mənafeyinə xidmət etməsinə səy göstərilir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda pedaqoji prosesdə sinfilik əlamətləri də görünür.

Deməli, *maddi imkanlarla bağlı uşaqların fərqli təhsilə istiqamətlənmələri pedaqoji prosesin sinfi səciyyə daşdığına göstərir.*

4. Təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarına dair anlayışların ədəbiyyatda vəziyyəti

Təlim işinin, təhsil işinin səmərəli təşkilində həmin kateqoriyaları düzgün başa düşməyin əhəmiyyəti az deyil. Təlim və təhsil kateqoriyalarının mahiyyəti məsələsi nəzəriyyə məsələsidir. Nəzəriyyə əməliyyat istiqamət verə bilər. Nəzəriyyə nə qədər düzgün olursa, əməli iş də ona uyğun qurulur. Lakin, təəssüf ki, pedaqoji ədəbiyyatda təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarının şərhində bir sıra qüsurlar qalmaqdadır. Gah təlim və tərbiyə kateqoriyalarının mahiyyəti qarışdırılır, onlara fərq qoyulmur, gah təhsil tərbiyə ilə eyniləşdirilir, gah təhsilin bir cəhəti, gah da digər cəhəti ön plana çəkilir, digərləri unudulur və s.

Azərbaycanda çap olunmuş pedaqoji mənbələrdə fikirlər əsasən rus mənbələrindəki fikirlərə uyğun gəlir. Bu səbəb-

dən də Rusiyada nəşr edilən mənbələrin təhlili ilə kifayətlənirik.

Mənbələrin bəzilərində təlim¹, bəzilərində təhsil² kateqoriyasının mahiyyətinə toxunulmadığından, onlara yığcam tərif də verilmir.

Elə mənbələr də var ki, təhsil kateqoriyası gah uşaqlarla³, gah şagirdlərlə⁴, gah da adamlarla⁵ məhdudlaşdırılır.

Bəzi mənbələrdə təhsil və ya təlim kateqoriyasının yalnız bir əlaməti ön plana çəkilir və anlayış onunla məhdudlaşdırılır. Məsələn, kitablardan birində oxuyuruq: «Təhsil dedikdə sistemləşdirilmiş biliklər, bacarıq və vərdislər nəzərdə tutulur»⁶.

Nəzərə çarpan və geniş yayılan ciddi nöqsanlardan biri təlim və təhsil kateqoriyalarının mahiyyətini eyniləşdirmək meylidir. Məsələn, Ç.Kupiseviç təhsil kateqoriyasını izah edərək yazır: «Təlim prosesinin nəticəsi, hər şeydən əvvəl... müəyyən biliklərin və bacarıqların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsidir»⁷.

Sual olunur: əgər biliklərin və bacarıqların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi təlimin nəticəsidirsə, təlimin özü nədən ibarətdir? Əgər gətirilən fikir təlim kimi qəbul edilərsə, bəs təhsil kateqoriyasını necə başa düşməliyik? Bu cür suallara kitabda cavab verilmədiyindən, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, həmin əsərin müəllifi təlim və təhsil kateqoriyalarına fərqli qoymur.

Təhsil və təlim kateqoriyalarının eyniləşdirildiyinə başqa əsərlərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, pedaqogikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan akademik F.F.Korolyov yazır: «Təhsil kateqoriyası təbiət, cəmiyyət və

---

1 . . . . . , - “ . . . . . ”, 1973.

2 . . . . . , “ . . . . . ”, 1977, . 252.

3 Pedaqogika. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1964, səh. 6.

4 . . . . . , “ . . . . . ”, 1972, . 11.

5 . . . . . - . . . . . - , 1972, . 13.

6 . . . . . , “ . . . . . ”, 1972, . 12.

7 . . . . . , “ . . . . . ”, 1980, . 27.

təfəkkür haqqında ümumiləşmiş biliklərin insan tərəfindən mənimsənilməsi prosesi deməkdir»¹. Təhsil kateqoriyası belə başa düşülsə soruşmaq olmazmı: bəs təlim kateqoriyasının mahiyyəti nədən ibarət olmalıdır?

Korolyovun təhsilə verdiyi təriflə Kupiseviçin yuxarıdakı fikrini tutuşdursaq belə bir nəticəyə gələrik: Korolyovun təhsil kateqoriyasına verdiyi tərif və Kupiseviçin təlimə verdiyi tərif mahiyyətcə eynidir. Əgər həmin nəticə doğrudursa, formal məntiqə görə, təriflərdən biri düzgün, digəri isə yanlış olmalıdır. Burada formal məntiq deyil, dialektik məntiqə söykənmək lazım gəlir. Çünki, yuxarıda deyildiyi kimi, həmin təriflər mahiyyətcə eyniyyət təşkil edir. Odur ki, iki müxtəlif kateqoriyaya eyni məzmunlu tərif verilsə, anlayışların ikisi də səhv olmalıdır.

Əslində, təlim və təhsil kateqoriyaları bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, başqa-başqa mənə daşıyırlar. Buna görə də ikinci ehtimal qüvvədə qalır. Və ortaya sual çıxır: eyni məzmunlu həmin təriflər təlimin, yoxsa təhsilin mahiyyətini daha düzgün başa düşməyə imkan verir? Biz deyərdik ki, təlimin! Bu fikirlə razılaşılsa təhsilə verilən tərifin yanlış olduğunu etiraf etməliyik.

Təlim və təhsil kateqoriyalarının eyniləşdirilməsi hallarına bir sıra başqa mənbələrdə də rast gəlmək olur².

Çoxlarını təhsil və tərbiyə kateqoriyaları da çaşbaş salmışdır. İkincə fikrə nəzər salaq. Məsələn, məşhur didaktika mütəxəssisi V.S.Lednevin fundamental əsərlərindən birində oxuyuruq: «Ontogenez cəhətdən şəxsiyyətin biososioloji formalaşması prosesi kimi sosial mahiyyətli təcrübənin əvvəlki nəsil tərəfindən sonrakı nəsillərə mütəşəkkil və normalaşdırılmış şəkildə verilməsi prosesi təhsildir»³. İndi də tərbiyə kateqoriyasına dair F.F.Korolyovun fikrinə diqqət yetirək: «Tərbiyə-uşaqların fiziki və mənəvi qüvvələrini

---

1 . . . , “ . . . ”, 1968, . . . 25.

2 . . . , “ . . . ”, 1967, . . . 6;

. . . , “ . . . ”, 1975, . . . 22.

3 . . . , “ . . . ”, 1989, . . . 52.

inkışaf etdirmək məqsədilə yaşlıların onlara mütəşəkkil, məqsədyönlü təsiridir»¹.

Bu iki tərifi tutuşdurmadan əvvəl Lednevin fikrindəki birinci hissə ilə ikinci hissənin mahiyyətinə diqqət yetirək. Göründüyü kimi, onlar mənaca eyniyyət təşkil edir. Bu səbəbdən də fikrə xələl gəlmədən ikinci hissəni Korolyovun fikri ilə tutuşdura bilərik. Əvvəla, fikirlərdən birində «əvvəlki nəsəl və sonrakı nəsəl», digərində isə «uşaqlar və yaşlılar» ifadələri işlədilir. Deməli, həmin ifadələrdə mənə fərq yoxdur. İkincisi, Lednevin fikrində söhbət «sosial mahiyyətli təcrübədən», Korolyovun fikrində isə «fiziki və mənəvi qüvvələr» elə «sosial mahiyyətli təcrübə»də demək olar. Üçüncüsü, Lednevin fikrində sosial mahiyyətli təcrübənin mütəşəkkil və normalaşdırılmış şəkildə verilməsi, Korolyovun fikrində isə «yaşlıların uşaqlara mütəşəkkil və məqsədyönlü təsiri» nəzərdə tutulur. Bu ifadələrdə azacıq da olsa fərq var. Çünki, birində təcrübənin «verilməsindən», digərində «təsirindən» danışılır, fərq birində təcrübənin mütəşəkkilliklə yanaşı, «normalaşdırılmış» şəkildə, digərində isə, mütəşəkkilliklə yanaşı, «məqsədyönlü» şəkildə ifadəsi işlədilir. Deməli, yəni ki, təcrübənin yeni nəsələ verilməsinin normalaşdırılması elə məqsədyönlü nəzərdə tutur; burada iki başqa-başqa sözlər eyni mənəni ifadə edir. Təcrübənin verilməsi və şəxsə təsir göstərilməsi ifadələrinə gəldikdə deməliyə ki, burada fərq böyükdür. Bununla yanaşı, bir məqamı qeyd etmək zəruridir. AXI, sosial təcrübənin gənc nəsələ verilməsi onun hissiyatına, şüuruna, mənəviyyatına təsirsiz qala bilməz. Yaxud, yaşlılar gənc nəsələ ümumiyyətlə deyil, sosial mahiyyətli dəyərlərin mənimsədilməsi yolu ilə təsir göstərir.

Təhsil və tərbiyə kateqoriyalarına dair təhlil etdiyimiz iki fikir açıq-aydın göstərir ki, həmin kateqoriyaları fərqləndirməyə cəhd edilir, lakin nəinki fərq açılmır, hətta, əslində, təhsil tərbiyə kimi, tərbiyə isə təhsil kimi təqdim edilir.

Soruşmaq olar: Nə üçün həmin iki fikir üzərində bir qədər ətraflı dayanırıq? Əsas səbəb budur ki, indiyədək pedaqoji

ədəbiyyatda təhsil və tərbiyə kateqoriyalarının oxşarlığı ilə yanaşı fərqlərini aydın göstərən anlayışlara rast gəlmək mümkün olmamışdır.

Fikrimizcə, təhsil, tərbiyə və təlim kateqoriyalarının hərəsinə xas olan spesifik cəhətləri açma bilməməyin, nəticə olaraq, onları eyniləşdirməyin iki başlıca səbəbi vardır. Birisi budur ki, həmin kateqoriyalarda fərqə nisbətən oxşarlıq üstünlük təşkil edir: belə bir oxşarlıqda fərqi sezmək çətinləşir. İkinci səbəb budur ki, həmin kateqoriyalarda dialektikanın olduğuna, onların bir-birinə çevrilmək imkanı olduğuna diqqət yetirilməmişdi. Milli pedaqogika bu vəziyyəti, bu çətinliyi nəzərə almış və həmin kateqoriyaları ayrılıqda təhlil etmiş, oxşarlıqları ilə yanaşı fərqlərini də aydın şəkildə göstərmişdir.

5. Tərbiyə kateqoriyası milli pedaqogikada necə başa düşülür

Tərbiyə kateqoriyasının elmdə ənənəvi anlayışı və xalq anlamı bir-birinə yaxındır: bəsləyib yetişdirmək, qidalandırmaq böyütmək, öyrədib alıxdırmaq xalq anlamının mahiyyətini təşkil edir. Başqa sözlə, təlim də, təhsil də tərbiyə anlayışının məzmununda nəzərdə tutulur. Elmdə tərbiyənin ənənəvi anlayışı bu fikirdən uzağa getmir: bir tərəfdən tərbiyə pedaqogikanın mövzusu elan edilir və təlim də, təhsil də tərbiyə kateqoriyası çərçivəsinə salınır; digər tərəfdən təlim, tərbiyə və təhsil bir-birindən kəskin şəkildə aralandırılır, bir-birindən əlaqəsiz səciyyələndirilir.

Tərbiyəyə dair ənənəvi elmi anlayışdakı bu ziddiyyətli fikrin dərin kökləri vardır. Məsələn burasındadır ki, ənənəvi anlayış təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf kateqoriyalarını donmuş halda nəzərdən keçirir, buna görə də onları mexaniki şəkildə gah birləşdirməyə, gah da ayırmağa məcbur olur. Halbuki, real həyatda təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf hadisələri bir-birini şərtləndirir, biri digərinə çevrilə bilər, qaynayıb qarışır və bu səbəbdən də vahid pedaqoji proses yaranır. Odur ki, təlim, tərbiyə, təhsil

və psixoloji inkişafın ən dialektik hadisələr olduğunu yadda saxlamaq lazımdır¹. Bu isə mahiyyət məsələsi, ağaclar arxasında meşəni görüb-görməmək məsələsidir. Hadisələrin mahiyyətinə diqqət yetirməyin zəruriliyini xeyli müddət bundan əvvəl böyük Cami poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

*«Surət minlərlədir, mənə bir ancaq,
Surət sayanlardan uzaq qaç, uzaq»².*

Lakin təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarının bir-birinə çevrilə bilməsi, onlarda xeyli ümumi əlamətlərin mövcudluğu hərəsinə xas olan spesifik cəhətlərin varlığını inkar etmir. Məhz bu mənada tərbiyə kateqoriyasının xüsusiyyətlərini açmağa ehtiyac duyulur. Tərbiyə edənlə tərbiyə olunanlar arasında mənəvi pedaqoji ünsiyyətin olması, birincinin ikincilərə təsir göstərməyə çalışması, təsirin tərbiyə olunanlarda əsasən davranışla, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərlə əlaqədar olması, təsirin hər dəfə konkret məqsəd güdməsi, planlı və mütəşəkkil olması, müəyyən mühitdə cərəyan etməsi tərbiyə kateqoriyasını səciyyələndirən əlamətlərdir.

Göstərilən xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tərbiyə kateqoriyasının mahiyyətini Milli pedaqogika belə ifadə edir: *davranışla əlaqədar olan milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin müəyyən mühitdə adamlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılmağı prosesi tərbiyədir.*

Şəxsiyyətə tərbiyənin təsirində və mühitin təsirində fərq olur. Mühit amillərinin insana təsirində məqsədyönlülük, planlılıq, mütəşəkkillik yox dərəcəsidir. Belə göstəricilər isə təkcə tərbiyə üçün deyil, bütövlükdə pedaqoji proses üçün səciyyəvidir, onun mahiyyətini təşkil edən göstəricilərdən biridir. Mahiyyət isə üzdə olan hadisələrdən üstün tutulur. Bu mənada Əssar Təbrizinin (1325-1390) fikrini xatırlamaq da yerinə düşərdi:

*«Kim surətə valeh olub dərək etməsə məzmunu,
Heç bir zaman bu mənəni dərək etməz, bil bunu»*

---

¹ Bu bərdə sonralar bir qədər ətraflı izahat veriləcək.

² Əbdürrəhman Cami. Yusif və Züleyxa. Bakı, "Azərənəsr", 1965, səh. 85.

Tərbiyə ümumiləşmiş kateqoriyadır. Onun növləri var: ilkin tərbiyə, yenidəntərbiyə və özünütərbiyə.

İlkin tərbiyə məfhumu. Tərbiyə işinin nisbətən asan həyata keçirilən növü ilkin tərbiyədir. Uşağın, yeniyetmə və ya gəncin şəxsiyyətində formalaşmağa başlayan mənəvi keyfiyyətlər valideynlər, müəllimlər və digər tərbiyəçilər tərəfindən ailə və cəmiyyət üçün faydalı hesab olunduqca ilkin tərbiyə davam edir. Formalaşan hər hansı mənəvi keyfiyyətin istiqaməti dəyişdikdə, ailə, məktəb və cəmiyyət üçün zərərli hesab edildikdə valideyn, müəllim və ya digər tərbiyəçi narahat olmağa, başqa tərbiyəvi tədbirlər görməyə məcbur olur; bu cür hallarda tərbiyənin başqa növünə-yenidən tərbiyəyə keçilir.

Deməli, *davranışla əlaqədar olan, ailə və cəmiyyət üçün faydalı hesab edilən milli və ümumbəşəri mənəvi keyfiyyətlərin adamlarda məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil formalaşdırılması prosesi ilkin tərbiyədir.*

Yenidəntərbiyə məfhumu. Yenidəntərbiyə tərbiyəyə nisbətən çətinidir. Çünki, yenidəntərbiyə zamanı tərbiyəçi iki əsas istiqamətdə iş aparmalı olur. O, bir tərəfdən uşağın şüurunda həkk olunmuş yanlış əxlaqi və ya digər mənəvi keyfiyyətin yanlışlığını isbat etməli, onu inandırmalı və aradan qaldırmağa çalışmalı olur. Digər tərəfdən də tərbiyəçi dəf etdiyi qüsurlu xüsusiyyətin əvəzində cəmiyyət üçün faydalı olan keyfiyyətləri uşağa aşılamaq məcburiyyətində qalır.

Zərərli mənəvi keyfiyyətlər uşağın şüurundan davranışına süzüləndə tərbiyəçinin işi daha da çətinləşir. O, uşağın nəinki mənəvi aləminə, həm də əməlinə, davranış tərzinə təsir göstərməli olur. Odur ki, uşağın tərbiyəsini lap çağalıq dövründən, hətta ana bətnindən düzgün qurmaq zəruridir. Belə olduqda sonralar hansısa xoşagəlməz mənəvi keyfiyyətləri dəf etməyə, yəni yenidəntərbiyəyə ehtiyac qalmır.

Görkəmli pedaqoq alim Nəsirəddin Tusi hələ XIII əsrdə yazırdı ki, insanın tərbiyəsi yaşa dolduqdan, özünü anladığı vaxtdan deyil, hələ ruşeym halında olandan başlamalıdır; ruşeym halında verilən tərbiyə hiss edilmir, bəzən ata-ana bu işə laqeyd olur. Lakin hər necə olsa da buna diqqət

verilməli və yeri gəldikcə, insanın qəbul etdiyi təam da götür-qoy edilməlidir.

Dahiyanə deyilmiş fikirdi. İndi tibb elmində dönə-dönə isbat olunmuşdur ki, hamilə qadının nə yediği, nə içdiyi, papirosa və digər narkotik maddələrə aludə olub-olmadığı, əhatə olunduğu mənəvi-psixoloji mühit gələcək körpənin səhhətinə güclü təsir göstərir.

Deməli, *adamın şüurunda və ya davranışında kök salmış zərərli keyfiyyətlərin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə ləğvi və onların əvəzində ictimai əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyətlərin ona aşılınması prosesi yenidəntərbiyədir.*

Özünü-tərbiyə məfhumu. İlk təbiyə də özünü-tərbiyə ilə nəticələnməlidir. İlk təbiyə və yenidəntərbiyə zamanı adama özünü-tərbiyə bacarığı aşılır. Bəzən uşaqlar və yeniyetmələr valideynlərinin, müəllimlərinin və digər tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti olmayan şəraitdə düzgün düşüncə və düzgün hərəkət edə bilmirlər. Belə uşaqları tərbiyəçilərin tələblərinə uyğun şəkildə düşünməyə və davranmağa alışdırmaq lazım gəlir. Tərbiyəçinin bilavasitə nəzarəti olmadan, lakin onun məsləhətlərinə uyğun şəkildə uşaqlar nə qədər tez fəaliyyət göstərsələr, bir o qədər ailə üçün, cəmiyyət üçün faydalıdır. Bu, təbiyə işinin müvəffəqiyyətli getdiyini göstərən əsas meyaralardan biridir. Deməli, *valideynlərin, müəllimlərin və digər tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti olmadığı şəraitdə onların verdiyi istiqamətə uyğun adamların düşünməyə və davranmağa alışmaları prosesi özünü-tərbiyədir.*

Tərbiyənin tərkib hissələri. Tərbiyənin ümumi kateqoriya olduğunu tərkib hissələrindən də görmək mümkündür. Tərbiyənin tərkib hissələri bunlardır: dünyagörüşünün formalaşdırılması, əmək tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, estetik tərbiyə, iqtisadi tərbiyə, ekoloji tərbiyə, ağıl tərbiyəsi, hüquq tərbiyəsi, ideya-siyasi tərbiyə.

Göründüyü kimi, təbiyə kateqoriyası davranış və mənəviyyatın bütün sahələri ilə sıx əlaqədədir.

Tərbiyənin hər bir tərkib hissəsinin bir sıra qolları vardır. Məsələn, vətənpərvərlik tərbiyəsi, dostluq və yoldaşlıq tərbi-

yəsi, halallıq tərbiyəsi, düzlük və doğruculuq tərbiyəsi, səliqəlilik tərbiyəsi, sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsi və s. əxlaq tərbiyəsinin qollarıdır. Tərbiyənin digər tərkib hissələrində də belə şaxələnmə vardır.

Tərbiyənin məzmunu. Hər bir *şəxsə aşılana və aşılana* arzu olunan mənəvi keyfiyyətlər tərbiyənin məzmununu təşkil edir. Məsələn, tərbiyə zamanı işgüzarlıq, alicənablıq, mehribanlıq, vətənpərvərlik, təmkinlilik, qənaətcillik, gözütöxlük, sədaqətlilik, nikbinlik kimi mənəvi keyfiyyətlərə aid verilən məlumatlar, gətirilən faktlar tərbiyə işinin məzmununa çevrilir.

Tərbiyə zamanı istifadə olunan üsul və vasitələrin də məzmununa daxil vardır. Məsələn, düzlük və doğruculuq tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim (tərbiyəçi) «Düz yaşa-yüz yaşa», «Bərəkət ondur, onu da-düzlük» kimi atalar sözlərindən istifadə edirsə tərbiyənin məzmununa hopur.

Yenidəntərbiyədə də belədir. Qısqançlıq, lovğalıq, acgözlük, bədxahlıq, tənbellik, xəsislik, insafsızlıq kimi zərərli keyfiyyətlər aradan qaldırılan zaman işə salınan fikirlər yenidən – tərbiyənin məzmununa aid olur. Məsələn, vicdansızlıq və ya insafsızlıq dəf edilərkən müəllimin (tərbiyəçinin) Nəvvabdan (1833-1918) gətirdiyi bu fikir tərbiyənin məzmununda müəyyən yer tutur: «Vicdanın müalicəsi canın müalicəsindən üstündür»¹.

Tərbiyə zamanı istifadə olunan təşbehlər, bənzətmələr, aparılan müqayisələr də onun məzmununa süzülür. Məsələn, iradəli olmağın vacibliyi ön plana çəkilərkən iradəsizliklə qarşılaşdırılır. Nizamidən belə bir fikir nümayiş etdirilir:

«İradəsiz olma, iradəsizlər,

*Ayaqsız qurd kimi yerdə sürünər»*².

Tərbiyənin ali məqsədi. Tərbiyə qarşısında qoyulan məqsəd uydurulmur. Hər ölkənin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına uyğun tərbiyə məqsədi müəyyənləşdirilir. Con Dyuiyə görə tərbiyə adamları demokratiyaya alışdırmalıdır. Tərbiyənin məqsədini xristian ideoloqları İisus Xristosa oxşamaqda,

¹ Mir Möhsün Nəvvab. Nəsihətnamə. Bakı, “Yazıçı”, 1987, səh. 46.

² Nizami gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, “Yazıçı”, 1982, səh. 104.

islam üləmaları – Allaha sitayiş edərək ona qovuşmaqda görürlər.

Kəçmiş SSRİ məkanında, o cümlədən Azərbaycanda şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin etmək, fəal kommunistlər qurucuları yetişdirmək tərbiyənin məqsədi hesab edilirdi.

Sual olunur: bəs Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində aparılan tərbiyə işi hansı ali, strateji məqsədə xidmət etməlidir? Milli pedaqogikaya görə, ölkəmizdə tərbiyə işi xalqımızın və dövlətimizin ən ümdə istək və arzularının reallaşmasına xidmət etməlidir. Yəni indi respublikamızda tərbiyənin ali məqsədi belə ifadə olunur: *davranışla əlaqədar olan milli və ümumbəşəri mənəvi keyfiyyətlərin mənimsənilməsi yolu ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, sərhədlərinin toxunulmazlığını, ərazi bütövlüyünü qorumağa, respublikamızı inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirmək tərbiyənin ali məqsədidir.*

Tərbiyənin ali məqsədinə aid olan bu fikir Azərbaycanın görkəmli şəxslərinin istəklərini də nəzərə alır. Məsələn, böyük Üzeyir Hacıbəyov tövsiyə edirdi: «Gənc nəslin tərbiyəsi o növlə icra olunsun ki, axırda... məktəbdən çıxıb millətə xidmət etməyi özlərinə borc bilsinlər»¹.

6. Təlim kateqoriyası milli pedaqogikada necə başa düşülür

Təlimin mahiyyəti. Müxtəlif mənbələrdə təlim kateqoriyasının mahiyyətinə aid olan anlayışlar əsasən üst-üstə düşür². «Pedaqogika şkolı» adlı kitabdakı anlayış bütün fikirlərin, o cümlədən Azərbaycanda çap olunmuş kitablarıdakı fikirlərin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir: «Təlim prosesi

¹ Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1981, səh. 59.

² . . . . . II., , 1960, . 17; . . . . . , " " , 1968, . 26; . . . . . , 1972, . 13.

müəllim fəaliyyətinin və şagird fəaliyyətinin mürəkkəb vəhdətidir ki, ümumi məqsədə – şagirdlərin biliklərlə, bacarıq və vərdişlərlə silahlanmalarına, onların inkişafına və tərbiyəsinə yönəlir»¹.

Bu cür anlamda bir sıra kəsirlər var. Əvvəla, təlim müəllim və şagirdlərin fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılır. Halbu ki, təlimdə usta da, tələbə də, əsgər də, digər yaşlılar da iştirak edir; ikincisi, təlim zamanı öyrədənin və öyrənənlərin başlıca funksiyaları aydın ifadə olunmur; üçüncüsü, şagirdlərin bilik və bacarıqla silahlanmaları, tərbiyə olunmaları və inkişaf etmələri məqsəd deyil, prosesdir, təlim prosesinin özüdür; nəhayət, belə çıxır ki, məqsədyönlük, planlılıq və mütəşəkkillik təlimə xas deyil. Halbu ki, bu xüsusiyyətlər də təlim prosesi üçün səciyyəvidir və tərbiyədən, təhsildən ayrılmaz olduğunu göstərir.

Milli pedaqogika təlim kateqoriyasına dair mövcud anlamlardakı kəsir cəhətləri aradan qaldırmağa çalışmışdır. Real həyatda təlim prosesi üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər bunlardır: təlimdə iki tərəfin – öyrədən və öyrənənlərin iştirak etmələri, öyrədənlərin müəllim, tərbiyəçi, zabit, usta, digər mütəxəssis və s.-in, öyrənənlərin şagird, tələbə, əsgər, uşaq, kursant, təkmilləşən şəxsin və s.-in olmaları; təlim zamanı öyrədənlə öyrənənlər arasında pedaqoji ünsiyyətin yaranması; bu ünsiyyətə milli və ümumbəşəri dəyərləri nəzərdə tutan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin imkan verməsi; təlimdə öyrədənin başlıca funksiyasının nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrənənlər tərəfindən mənimsənilməsini təşkil etməsindən, mənimsəmə prosesinə rəhbərlik etməsindən, istiqamət verməsindən, yeri gəldikcə izahatla köməklik göstərməsindən ibarət olması; öyrənənlərin əsas vəzifələrinin öyrədənin qoyduğu problemlər, verdiyi suallar ətrafında düşünmələrindən, tapşırıqları üzərində çalışmalarından ibarət olması; təlim prosesinin bütövlükdə üç başlıca vəzifə: təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafətdirici vəzifələr yerinə yetirməsi; təlimin həm

---

1

“ ”, 1977, . 252.

tərbiyədən, həm də təhsildən ayrılmaz olması; yəni pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olması; təlimin də məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olması.

Sadalanən xüsusiyyətlərinə görə təlim kateqoriyasının mahiyyətini belə ifadə etmək olar: *Öyrədən məqsədyönlü və planlı rəhbərliyi altında milli və ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqədar olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin öyrənenlər tərəfindən mütəşəkkil mənimsənilməsi və bu zaman onların tərbiyə olunmaları və inkişaf etmələri prosesi təlimdir.*

Deməli, əsasən təhsil funksiyalarını yerinə yetirən təlim, tərbiyə vəzifələrinin və psixoloji inkişaf vəzifələrinin həllindən kənarda qalmır və qala da bilməz.

Təlim öyrənenləri yalnız mənimsənilən biliklərlə, bacarıq və vərdişlərlə tərbiyə etmir. Təlimin bütün cəhətləri, tətbiq edilən üsul və tərzlər, işin təşkili formaları, məşğələ zamanı öyrədən və öyrənenlər arasındakı münasibəti, öyrədən şəxsi keyfiyyətləri, onun görkəmi, nitqi, düşünmə tərzı və s. və i.a. cəhətlər öyrənenlərə bu və ya digər şəkildə güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Yalnız bilik öyrətməklə kifayətlənən, tərbiyə imkanlarını reallaşdırmayan təlimin səmərəsi son dərəcə az olur.

Təlimin ali məqsədi. Təlim pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olduğundan onların məqsədləri, demək olar ki, üst-üstə düşür; təlimin məqsədi də tərbiyənin məqsədinə uyğun gəlir: *milli və ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqədar olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi yolu ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, sərhədlərinin toxunulmazlığını, ərazi bütövlüyünü qorumağa, respublikamızı inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirilməsi təlimin ali məqsədidir.* Fərq orasındadır ki, təlim zamanı şəxsiyyətə pedaqoji və psixoloji təsirlər əsasən təbiət və cəmiyyətlə əlaqədar olan biliklər, bacarıq və vərdişlər vasitəsi ilə həyata keçirilir; tərbiyədə isə bir qədər fərqlidir: şəxsiyyətə ünvanlanan pedaqoji-psixoloji təsirin məzmununu əsasən davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlər təşkil edir.

Təlim və elmi idrak. Təlim və elmi idrak arasında oxşarlıq var: Hər ikisi fəaliyyətin növləridir. Hər ikisi xarici aləmi dərk etməyə yönəlir; hər ikisi məqsədyönlü və planlı fəaliyyətdir; təlimin də, elmi idrakın da mərhələləri əsasən uyğun gəlir: elmi idrakın ilk mərhələsi müşahidədir, təlim də müşahidədən başlayır. Elmi idrakın ikinci mərhələsi anlayışlar səviyyəsində cərəyan edir; təlimin də ikinci mərhələsində məfhumların mahiyyətinə nüfuz edilir. Elmi idrakın son – üçüncü mərhələsi təcrübədir, sınaqdır. Təlimin də üçüncü mərhələsi biliklərin təcrübədə möhkəmləndirilməsi və tətbiqi ilə səciyyələnir.

Təlim və elmi idrak arasında fərqli cəhətlər də var. Başlıcası budur ki, təlimdə sonuncu mərhələ bilik və bacarıqların yoxlanılması və qiymətləndirilməsidir. Elmi idrakda belə mərhələ yoxdur.

Unutmayaq ki, elmi idrakın xüsusiyyətlərini bilib nəzərə almaq təlimdə müvəffəqiyyətin şərtlərindən biridir.

7. Təhsil kateqoriyası milli pedaqogikada necə başa düşülür

Təhsil kateqoriyası. Təhsil kateqoriyasının başa düşülməsində də fikir birliyi yoxdur. Məsələn, F.F.Korolyov yazır: «Təhsil – təbiət, cəmiyyət və təfəkkür haqqındakı elmlərdə ümumiləşdirilmiş müəyyən biliklər sisteminin insan tərəfindən mənimsənilməsi prosesidir»¹. Yaxud, İ.A.Urkin təhsil kateqoriyasını belə başa düşür: «Təhsil – xüsusi seçilmiş, sistemə salınmış və təşkil olunmuş bilik vasitəsi ilə və adamların idrak fəaliyyətlərinin növləri vasitəsi ilə adama göstərilən tərbiyəvi təsirdir»².

Digər pedaqoji mənbələrdə təhsil kateqoriyasına aid fikirlər istinad etdiyimiz mötəbər mənbələrdən prinsipcə fərqlənmir. Mövcud anlamlar üçün səciyyəvi olan qüsurlar yox deyil. Gətirilən və gətirilməyən mənbələrdə təhsil

¹ . . . , “ . . . ”, 1968, . . . 23.

² . . . - . . . - , 1972,

anlayışı nəinki təlim anlayışı ilə, hətta tərbiyə anlayışı ilə eyniləşdirilir¹. Bu, ciddi nöqsan hesab edilməlidir.

Təhsil kateqoriyasının mahiyyətini tam açmaq üçün onu səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətləri göstərmək lazımdır: *əvvəla, təhsil anlayışı milli və ümumbəşəri dəyərlərlə bağlı olan biliklər, bacarıq və vərdislər sistemini nəzərdə tutur; ikincisi, o, müvafiq tədris müəssisəsində təşkil edilir; üçüncüsü, təhsil müəyyən müddətdə həyata keçirilir; dördüncüsü, təhsilin məzmunu hərəkətə gətirilənə qədər təlimin əsasında durur; beşincisi, təhsilin məzmunu hərəkətə gətirildikdə təlim prosesinə çevrilir; altıncısı, təhsil təlimin nəticəsi olur; yeddincisi, təhsil həm tərbiyə, həm də inkişaf imkanlarına malikdir; səkkizincisi, təhsil sosial-iqtisadi həyatın tərkib sahələrindən biridir.*

Bu real xüsusiyyətlərinə görə təhsilin mahiyyətini belə açmaq olar: *sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi kimi, təhsil-müvafiq tədris müəssisəsində müəyyən müddətə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil öyrədilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanları olan, təlimin bir halda zəruri şərti, digər halda nəticəsi kimi özünü göstərən, milli və ümumbəşəri səciyyəli biliklər, bacarıq və vərdislər sistemidir.*

Təhsilin məqsədi – *milli və ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqədar olan biliklərin, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi yolu ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, respublikamızı inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir.*

8. Milli pedaqogikada psixoloji inkişaf kateqoriyası necə başa düşülür

İnkişaf fəlsəfi kateqoriyasıdır: təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrinə, bütövlükdə dünya proseslərinə xas olan başlıca keyfiyyət göstəricilərindən biridir.

---

¹ . . . . . , “ . . . . . ”, 1989, . 52.

Burada inkişaf deyəndə, insanlarda yalnız qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, iradə, hafizə kimi psixoloji keyfiyyət və xüsusiyyətlərin inkişafı nəzərdə tutulur.

Bunlardan əlavə, psixoloji inkişaf öyrənmə motivlərini və maraqlarını da əhatə edir. Təlim-tərbiyə işinə hətta sevinc, kədər, məyusluq, mülayimlik, sərtlik, razılıq, narazılıq və s. kimi hisslər də təsir göstərir. Məsələn, təlim zamanı tələbələrdə müşahidə olunan diqqətsizlik, iradə və hafizə zəifliyi halları müvəffəqiyyətə mənfi təsir göstərsə, diqqətlilik, hafizə və iradə möhkəmliyi, biliyə güclü maraq halları isə müvəffəqiyyətin rəhninə çevrilir.

Təlim, tərbiyə və təhsil psixoloji inkişafdən ayrılmazdır. Təlimin, tərbiyə və təhsilin hər bir anı tərbiyə olunanların və təhsil alanların psixikasına bu və ya digər səviyyədə təsir göstərir. Pedaqoji prosesdə tərbiyə olunurlara nələrin necə təsir göstərdiyini bilən müəllim (tərbiyəçi) bu cəhəti nəzərə alıqda təlimin (tərbiyənin) səviyyəsi xeyli yüksəlir. Uşaqlarda səviyyəsi artan psixoloji keyfiyyətlər təlimdə sonrakı müvəffəqiyyət üçün zəruri şərtə çevrilir.

Deməli, *pedaqoji prosesdən ayrılmaz olan psixoloji qüvvələrin: diqqətin, hafizənin, təxəyyülün, təfəkkürün, hisslərin, motiv və maraqların təlim-tərbiyə zamanı müəllim (tərbiyəçi) tərəfindən məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil formada işə salınaraq mənimsəmənin gah zəmininə, gah da nəticəsinə çevrilməsi psixoloji inkişafdır.*

Təlimin, tərbiyə və təhsilin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu bilməyən və bu səbəbdən də həmin imkanlardan istifadə etməyən müəllimin (tərbiyəçinin) şagirdlərində (tələbələrində) psixoloji funksiyaların inkişafı çox ləng gedir. Bir sıra tədqiqatlarda bu həqiqət dönə-dönə isbat edilmişdir¹.

Təlimdə, təhsildə və tərbiyədə psixoloji imkanların reallaşdığı şəraitdə təlimin də, təhsilin də, tərbiyənin də səviyyəsinin xeyli yüksəldiyi, onların vahid pedaqoji prosesdə birləşməsinin zəruriliyinə əlavə sübutdur.

1

“ . . . ”, 1967; . . .
“ . . . ”, 1975.

Milli pedaqogikanın əzəmətli binası təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf kateqoriyalarını özündə birləşdirən pedaqoji proses zəminində ucalır. Bu kateqoriyaların mahiyyətini və məzmununu, habelə onların qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətlərini aydın başa düşən şəxs pedaqoji elmin zirvələrinə doğru cəsarətlə irəliləmək imkanı tapmış olur. Atalar gözəl deyib: «**Elm aqlın çırağıdır**».

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Pedaqoji elm və pedaqoji proses kateqoriyaları arasındakı qarşılıqlı əlaqəni açın.*
- 2. Pedaqoji elmin tədqiqat mövzusu barədə fikir ayrılığı nədən ibarətdir? Hansı fikri düzgün hesab edirsiniz? Nə üçün?*
- 3. Təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarının izahında milli pedaqogikanın yenilikləri nədən ibarətdir?*
- 4. Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf kateqoriyalarını daha ümumi kateqoriyada – pedaqoji proses kateqoriyasında birləşdirmək nə üçün zəruridir?*
- 5. Sosial-iqtisadi həyatda pedaqogikanın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?*
- 6. Psixoloji inkişaf nə üçün pedaqoji kateqoriya hesab edilir?*
- 7. Milli pedaqogikanın xüsusiyyətlərini göstərin.*

II FƏSİL

PEDAQOJİ ELMİN QOLLARI, DİGƏR ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ, MƏNBƏLƏRİ, TƏDQIQAT ÜSULLARI VƏ PEDAQOJİ CƏRƏYANLAR

1. Pedaqoji elmin qolları

Pedaqoji elm sürətlə inkişaf edir. 1964-cü ildə Bakıda çap olunmuş «Pedaqogika» adlı kitabda bu elmin doqquz qolunun adı çəkilirdi. İndi onun on beşdən artıq qolu fəaliyyət göstərir:

Körpəlik pedaqogikası. Üç yaşnadək olan uşaqların fiziki və psixoloji inkişafına qayğı və diqqət məsələləri ilə məşğuldur.

Məktəbəqədər tərbiyə pedaqogikası. Bağça yaşlı uşaqların tərbiyəsi, təlimi və psixoloji inkişafı məsələlərini tədqiq edir və tərbiyəçilər üçün əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlayır.

Məktəb pedaqogikası. İbtidai, natamam orta və orta ümumtəhsil məktəblərində, litseylərdə, gimnaziyalarda təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf məsələlərini araşdırır, müəllimlərə və ümumi təhsillə bağlı olan digər tərbiyəçilərə elmi əsaslarda istiqamət verir.

Texniki peşə məktəb pedaqogikası. Müxtəlif tipli texniki peşə məktəblərində pedaqoji prosesin spesifik məsələlərini öyrənir, müəllimlərə və ustalara əsaslandırılmış məsləhətlər verir.

Orta ixtisas məktəbi pedaqogikası. Müxtəlif tipli texnikumlarda, kolleclərdə pedaqoji prosesin spesifik problemləri ilə məşğul olur və onlara elmi pedaqoji köməklik göstərir.

Xüsusi pedaqogikalar və ya əlahiddə pedaqogikalar. Elmin bu sahələri görmə, eşitmə və nitq orqanlarında ciddi qüsurları, habelə psixikasında müəyyən pozuntuları olan uşaqların təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf problemlərini öyrənir. Xüsusi pedaqogika özü bir neçə şaxəyə ayrılır: kar və lal uşaqların təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf

məsələlərini surdopedaqogika, kor uşaqların-tiflopedaqogika, ağıl cəhətdən geri qalan uşaqların-oliqofrenopedaqogika öyrənir.

Ali məktəb pedaqogikası. Müxtəlif tipli institutlarda, universitetlərdə, akademiyalarda və ali təhsil verən digər tədris müəssisələrində pedaqoji prosesin spesifik məsələlərini tədqiq edir və əsaslandırılmış məsləhətlər hazırlayır.

Hərbi pedaqogika. Hərbi hissələrdə, habelə hərbi və polis tədris müəssisələrində gənclərin təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf məsələlərini araşdırır.

Əmək islah pedaqogikası. Hüquq qaydalarını pozan şəxslərin saxlandığı yerlərdə gənclərin təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf problemlərini tədqiq edir.

İstehsalat pedaqogikası. Fabriklərdə, zavodlarda, idarə və təşkilatlarda aparılan tərbiyə işlərini öyrənir və ümumiləşdirir.

Mədəni-maarif işi pedaqogikası. Mədəniyyət saraylarının, klubların, muzeylərin, teatrların, kitabxanaların, konsert zallarının xalq kütlələri arasında apardığı tərbiyə tədbirlərini tədqiq edir.

Fənlərin tədrisi metodikası. Ayrı-ayrı fənlərin, məsələn, coğrafiyanın, yaxud kimyanın tədrisi məsələlərini nəzərdən keçirir və müvafiq fənn müəllimlərinə tutarlı məsləhətlər verir.

Pedaqogika tarixi. Azərbaycanda, habelə xarici ölkələrdə məktəbin və pedaqoji fikrin inkişafı məsələlərini araşdırır.

Ailə pedaqogikası. Uşaq tərbiyəsində valideyn-valideyn, valideyn-övlad, övlad-övlad münasibətlərini və digər amillərin rolunu araşdırır.

Azərbaycan xalq pedaqogikası. Nağıllarda və dastanlarda, atalar sözləri və zərb məsələlərdə, tapmaca və bayatılarda, şifahi xalq yaradıcılığının digər növlərində təlimə, tərbiyə və təhsilə aid fikirləri öyrənir və təbliğ edir.

Milli pedaqogika. Azərbaycanda pedaqoji prosesin bütün sahələri üçün səciyyəvi olan cəhətləri ümumiləşmiş şəkildə ifadə edir.

Aspirantura pedaqogikası, doktorantura pedaqogikası, ixtisasartırma pedaqogikası, məktəbdənkənar tərbiyə pedaqogikası da formalaşmaqdadır.

Pedaqoji elmin bəzi sahələri öz növbəsində inkişaf edərək şaxələnir. Məsələn, yalnız məktəb pedaqogikasının inkişafı sayəsində tərbiyə işinin metodikası, didaktika, məktəbşünaslıq, təhsilin iqtisadiyyatı və s. kimi nisbi müstəqil sahələr yaranmışdır.

2. Pedaqoji elmin digər elmlərlə əlaqəsi

Bütün elm sahələri ilə pedaqogikanın əlaqəsi var. Pedaqogika ilə əlaqəsinin xarakterinə görə elmləri iki qrupa ayırmaq olar: pedaqogika ilə bilavasitə əlaqəsi olan elmlər və bilvasitə, yəni dolayısı ilə əlaqəsi olan elmlər. Fəlsəfə, fiziologiya və psixologiya birinci qrupa aiddir. Burada yalnız belə əlaqələrdən söhbət gedir.

Pedaqogikanın fəlsəfə ilə əlaqəsi. Mövcud ədəbiyyatı nəzərdən keçirərək milli pedaqogika belə nəticəyə gəlir ki, pedaqogika və fəlsəfə arasında əlaqəyə dair dörd mövqe vardır. Bəziləri (P.Natran, Q.Kerşenşteyner, S.Volfson və b.) pedaqogikanı tətbiqi fəlsəfə adlandırmışlar. Onların fikrincə fəlsəfənin sahələri olan etika, estetika, məntiq vəs. təlim və tərbiyə sahələrinə də sirayət edir; bu səbəbdən də fəlsəfə tərbiyənin məqsədini, pedaqogika isə onu həyata keçirməyin yollarını müəyyənləşdirir.

Belə çıxır ki, təlim və tərbiyənin əsaslarını və qanunauyğunluqlarını fəlsəfədə axtarmaq lazımdır.

Başqa qrup mütəxəssislərə (Freyd, S.Holl, E.Meyman, P.Blonski, A.Pinkeviç və b.) görə fəlsəfə ilə pedaqogikanın əlaqəsi olmamalıdır. Onlar sübut etməyə çalışmışlar ki, pedaqogika yalnız psixologiyaya istinad etməlidir.

Üçüncü qrup mütəxəssislər (N.K.Qonçarov, F.F.Korolyov, B.P. Yesipov, E.İ.Monoszon və b) haqlı olaraq pedaqogika və fəlsəfə arasında əlaqənin zəruriliyini qəbul edirlər. Lakin onlar, təəssüf ki, fəlsəfi müddəaları mexaniki şəkildə pedaqoji hədisələrə tətbiq etməyə çalışırlar.

Milli pedaqogika həmin mövqelərin ayrılıqda heç biri ilə razılaşa bilmir. Çünki, birincisi, müstəqil elm kimi pedaqogikanın öz tədqiqat sahəsi var - pedaqoji proses. Buna görə də pedaqoji prosesin bütün məsələlərini, o cümlədən tərbiyənin və ya təhsilin məqsədini, qanunauyğunluqlarını pedaqogika özü müəyyənləşdirməlidir. Lakin bu, o demək deyil ki, milli pedaqogika fəlsəfə ilə əlaqəni kəsməlidir. İkincisi, pedaqogika əlaqəsini yalnız fəlsəfə ilə və ya psixologiya ilə məhdudlaşdırma bilməz. Üçüncüsü, milli pedaqogika fəlsəfi müddəaların mexaniki şəkildə pedaqoji hadisələrə tətbiqini düzgün hesab etmir, yalnız onları nəzərə almağı vacib bilir.

Milli pedaqogika fəlsəfədə dialektik materializmə üstünlük verir. Buna görə də milli pedaqogika pedaqoji proses problemlərini konkret şəraitlə əlaqədar nəzərdən keçirir. Məsələn, milli pedaqogikaya görə eyni təlim üsulu müxtəlif şəraitdə fərqli nəticə verir. Yaxud, milli pedaqogika pedaqoji prosesi inkişafda öyrənir; bu səbəbdən də həmin inkişaf nəzəriyyəsini nəzərə alır, və ya milli pedaqogika pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvələrini və qanunauyğunluqlarını onun (pedaqoji prosesin) özündə axtarır. Nəhayət, milli pedaqogika hər pedaqoji nəzəriyyə və ya fikrə yarandığı şəraitlə əlaqədar qiymət verir.

Pedaqogikanın fiziologiya ilə əlaqəsi. Pedaqogikanın fiziologiyaya münasibətinə dair ədəbiyyatdan görünür ki, burada bir-birinə zidd olan iki mövqe vardır. Birinci mövqeyə görə təlim, tərbiyə və təhsil məsələləri yalnız bioloji, xüsusən fizioloji amillər əsasında qurulmalıdır: refleksologiya pedaqogikanın əsasını təşkil etməlidir. Bu, o deməkdir ki, bütün pedaqoji hadisələr «stimul-reaksiya» formuluna uyğun izah olunmalıdır; pedaqogikanın vəzifəsi uşağın fəaliyyətini idarə edən stimullar sistemini işləyib hazırlamaqdır. Unutmayaq ki, belə bir sistem uşaq fəaliyyətində şüurluluq əlamətlərini məhdudlaşdırır.

İkinci mövqe refleksoloji yanaşmanı inkar edir. Bu mövqeyə görə biologiyanın pedaqogikaya heç bir dəxli yoxdur,

pedaqogika öz işini bioloji biliklərə istinad etmədən qurmaldır.

Milli pedaqogika həmin mövqelərin heç birini qəbul etmir; çünki onlar birtərəflidir. Çünki insan həm bioloji, həm də sosioloji xüsusiyyətlərə malikdir. Bu səbəbdən də onun təlimi, tərbiyəsi, təhsili və inkişafı məsələlərində fizioloji amillər də, sosioloji amillər də nəzərə alınmalıdır. Həqiqətdir ki, insanın, o cümlədən uşağın ali sinir sisteminin fəaliyyəti əsasən xarici aləmin cisim və hadisələrinin təsiri ilə şərtlənir. Pedaqogika bu həqiqəti nəzərə almalıdır. O da həqiqətdir ki, baş beyin qabığına əmələ gələn oyanma və ləngimə hadisələrinin intensivliyi qıcıqlandırıcıların xarakterindən də asılıdır. Məsələn, cisimlərin və ya hadisələrin müqayisəsi qavrayış səviyyəsində aparıldıqda baş-beyin qabığına oyanmanın intensivliyi müqayisənin təsəvvür səviyyəsində əmələ gətirdiyi oyanma intensivliyindən artıq olur. Bu cür fizioloji qanunauyğunluqları təlim-tərbiyə işində nəzərə almağın əhəmiyyəti böyükdür. Başqa bir misal: fiziologiyada isbat olunmuşdur ki, eyni qıcıqlandırıcının orqanizmə dönə-dönə təkrar təsiri onun fərqləndirilməsində az səmərə verir: həmin qıcıqlandırıcı ona yaxın olan başqa qıcıqlandırıcı ilə qarşılaşdırıldıqda səmərə xeyli artır. Digər qanunauyğunluğa nəzər salaq: müqayisə bir-birindən daha çox seçilən qıcıqlandırıcılardan az seçilən qıcıqlandırıcılara doğru getdikdə fərqləndirmə daha müvəffəqiyyətli olur. Bu fizioloji qanunauyğunluqları nəzərə alan müəllim təlim zamanı müqayisəni bir-birinə daha yaxın olan obyektlərdən deyil, daha çox fərqlənən obyektlərdən başlamalı olur; sonra, tədricən, daha çox oxşar olan obyektlərin müqayisəsinə keçir.

Pedaqogikanın psixologiya ilə əlaqəsi. Pedaqogikanın psixologiya ilə münasibətini başa düşməkdə üç əsas mövqe formalaşmışdır.

Bəzilərinə görə psixika anadangəlmədir; buna görə də pedaqogikanın vəzifəsi fitri psixoloji xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqdan ibarət olmalıdır.

İkinci qrup mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, insan psixikası fərdi həyatda formalaşır; bu səbəbdən də təlim-tərbiyənin, sosial mühitin rolu etiraf olunmalıdır.

Mütəxəssislərin başqa bir qrupu isbat edir ki, xüsusi təşkil edilmiş təlim və tərbiyə vasitəsilə uşaqlarda psixikanın, qabiliyyətlərin inkişaf surətini artırmaq mümkündür.

Milli pedaqogika birinci və ikinci qrupa aid olan mütəxəssislərin fikri ilə razılaşa bilməz. Çünki, əvvəla, psixika, o cümlədən bütün psixoloji xüsusiyyətlər fitri hesab edilə bilməz; fərdi həyatda formalaşan psixoloji xüsusiyyətlər az deyil. İkinci, psixikanı başdan-başa mühitin, təlim və tərbiyənin məhsulu hesab edənlərlə də razılaşımaq çətindir. Çünki, psixikanın elə təzahür formaları var ki, onların mövcudluğunu yalnız mühitlə, təlim-tərbiyə ilə izah etmək mümkün deyil. Yaşın psixoloji xüsusiyyətləri buna misal ola bilər.

Milli pedaqogika üçüncü qrup mütəxəssislərin fikrini daha həyatı hesab edir. Çünki bu mütəxəssislər ətraf mühitin inikasından ibarət olan psixikanı baş beyinin əlaməti kimi qiymətləndirməklə yanaşı, onu dəyişdirməyin və inkişaf etdirməyin mümkünlüyünü də qəbul edirlər. Müasir psixologiyada müəyyənləşdirilmişdir ki, öyrənilən materiala adamın münasibəti yadda qalma müddətinə təsir göstərir: materiala laqeydlik onun tez unudulmasına, materialı uzun müddət yadda saxlamaq arzusu isə hafizənin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Hafizənin bu cür xüsusiyyətlərini müəllimin bilməsi təlim işi üçün az əhəmiyyətli deyil.

Təfəkkürün xüsusiyyətlərinə müəllimin bələd olması və təlim zamanı onları nəzərə alması da təlimin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən amillərdən biridir. Elmdə məlumdur ki, məntiqi təfəkkür bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: müqayisələr aparmaq, materialları sistemləşdirmək, ümumiləşdirmək, öz fikrinin həqiqiliyini sübuta yetirmək, fikirlərə tənqidi yanaşmaq və s. Həmin xüsusiyyətləri bilən və özündə formalaşdıran müəllim şagirdlərində də məntiqi təfəkkürün inkişafına nail olur. Deyilənləri nəzərə alaraq milli pedaqogika psixologiyada uşaqların fərdi və yaş

xüsusiyyətlərinə, onların qabiliyyətlərinə dair fikirləri öyrənir, fəaliyyət növləri vasitəsilə həmin xüsusiyyətləri təkmilləşdirməyin, lazım gəldikdə isə dəyişdirməyin yollarını müəyyənləşdirməyə çalışır.

Pedaqogika psixoloji biliklərə istinad etdiyi kimi, psixologiya da pedaqoji biliklərdən bəhrələnir. Uşaq psixologiyasına əsaslanmayan pedaqogika «uşaqsız» olduğu kimi, təlim, tərbiyə və təhsil prosesindən kənar fəaliyyət göstərən psixologiya da bəhrəsiz ağaca bənzəyir.

Pedaqogikanın fəlsəfə, fiziologiya və psixologiya ilə təmasda fəaliyyət göstərməsi o demək deyildir ki, guya pedaqoji bilikləri və onların köklərini fəlsəfədə, fiziologiyada və ya psixologiyada axtarmaq lazımdır. (Məşhur rus pedaqoqu K.Uşinskinin «Antropologiya» əsərində olduğu kimi) Qətiyən! Bu, yalnız o deməkdir ki, milli pedaqogika təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf məsələlərini öyrənərkən müvafiq fəlsəfi, fizioloji və psixoloji bilikləri də nəzərə alır.

Pedaqogikanın məntiq, gigiyena, sosiologiya və digər elmlərlə də qarşılıqlı əlaqəsi vardır.

Pedaqogika nəinki digər elmlərdən bəhrələnir, həm də başqa elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin daşıyıcıları olan kadrlar məktəblərdən keçir, orada təlim alır və tərbiyə olunurlar. Onların hazırlıq səviyyəsi pedaqoji elmin səviyyəsindən, təlim-tərbiyə işinin vəziyyətindən çox asılıdır.

Pedaqogikanın digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində tamam yeni elm sahələri də yaranır. Məsələn, pedaqogikanın fəlsəfə ilə əlaqəsindən pedaqoji fəlsəfə, tibb elmləri ilə əlaqəsindən pedaqoji gigiyena, sosiologiya ilə əlaqəsi sayəsində pedaqoji sosiologiya və s. yeni elm sahələri formalaşmağa başlamışdır.

3. Pedaqoji biliyin mənbələri

Pedaqoji biliyin mənbələri müxtəlifdir: pedaqoji proses, pedaqoji sənədlər, pedaqoji mövzuda çap olunmuş əsərlər, tərbiyə və təlim alanların fəaliyyət məhsulları, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, canlı söz, dövlət sənədləri və s.

Pedaqoji proses, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf prosesi pedaqoji biliyin başlıca mənbəyidir.

Pedaqoji sənədlər. Hər bir təhsil müəssisəsinin özünəməxsus sənədləri olur. Məsələn, ümumtəhsil məktəbində sinif jurnalları, şagirdlərin şəxsi işləri, şagir gündəlikləri, əmr kitabı, pedaqoji şüaranın iclas protokolu, tədris planı, tədris proqramları, yuxarı təşkilatlara verilən hesabatlar, dərş cədvəli, məktəb üzrə tərbiyə işinin planı və s. və i.a. sənədlər. Həmin sənədlər məktəbdə təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf məsələlərinin vəziyyətini müəyyən dərəcədə əks etdirir.

Pedaqoji mövzuda çap olunmuş əsərlər. Pedaqoji biliklər müvafiq kitab və kitabçalarda, jurnal və qəzetlərdə çap olunur. Təhsilin, təlim və tərbiyənin, habelə psixoloji inkişafın müasir problemlərini, qabaqcıl məktəblərin və müəllimlərin iş təcrübəsini, nöqsanlarını, onların aradan qaldırılması yollarını şərh edən kitablar və məqalələr vardır. Elə yazılı mənbələr də var ki, onlar keçmişdə təlim, tərbiyə və təhsilin məzmunundan, təşkili formaları və üsullarından, pedaqoji fikrin tarixindən xəbər verir.

Tərbiyə və təlim alanların fəaliyyət məhsulları. Uşaqların, şagirdlərin, tələbələrin fəaliyyətinin məhsulu da pedaqoji bilik mənbəyidir. Fəaliyyətin məhsulları müxtəlifdir: dil üzrə uşaqların yazdıqları imla, inşa, ifadə, rəy mətnləri; tərtib etdikləri planlar və xəritələr; quraşdırdıqları modellər; düzəlttikləri əyani vəsaitlər; becərdikləri bitkilər; hazırladıqları fotomontajlar, fotostendlər; çıxardıqları divar qəzetləri və bülletenlər; muzey üçün topladıqları eksponatlar; tikdikləri paltarlar, hörmələr; çəkdikləri şəkillər; istehsal etdikləri müxtəlif əşyalar; inşa etdikləri tədris obyektləri və s.

Fəaliyyət məhsullarını nəzərdən keçirərkən şagirdlərin (tələbələrin) bacarıq və qabiliyyətləri barədə, təlim və tərbiyənin necəliyi haqqında müəyyən fikir söyləmək olur.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri. Təlim, tərbiyə və təhsil haqqında xalq öz fikirlərini, istək və arzularını atalar sözləri və zərb məsəllərdə, nağıl və dastanlarda, bayatı və tapmacalarda, adət və ənənələrdə, rəvayət və lətifələrdə, şifahi xalq yaradıcılığının digər növlərində ifadə etmişdir.

Bunların hamısı tədqiqatçılar üçün, pedaqoji proses iştirakçıları olan müəllimlər, valideynlər və digər tərbiyəçilər üçün zəngin pedaqoji bilik mənbəyidir. Hər kəs bu mənbədən bəhrələnmə bilər.

Canlı söz. Pedaqoji məzmunlu canlı söz növləri müxtəlifdir: təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf problemlərinə həsr olunmuş məktəb, rayon, respublika miqyaslı elmi sessiyalarda, konfrans və müşavirələrdə söylənmə fikirlər; həmin problemlərlə əlaqədar radio və televiziya verilişlərində mütəxəssislərin, valideynlərin, müəllimlərin və digər şəxslərin irəli sürdükləri rəy və mülahizələr pedaqoji bilik mənbəyi ola bilər.

Dövlət sənədləri. Pedaqoji bilik mənbəyi kimi istifadə olunan dövlət sənədləri bunlardır: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, təhsil sahəsində dövlət qanunvericiliyinin əsasları, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Təhsil Nazirliyinin əmrləri, qərar və sərəncamları, təhsillə əlaqədar digər dövlət və hökumət sənədləri. Azərbaycan Respublikasında təhsil müəssisələri həmin sənədlər əsasında fəaliyyət göstərir. Dövlət sənədlərinin tələblərini, təlim, tərbiyə və təhsil qarşısında qoyduğu vəzifələri pedaqoji proseslə məşğul olan mütəxəssislər də, pedaqoji problemləri tədqiq edən şəxslər də bilməlidir.

Pedaqoji bilik mənbələri müxtəlif olduğundan onların öyrənilməsi üsulları da müxtəlifdir.

4. Pedaqoji tədqiqatın mərhələləri və üsulları

Pedaqoji tədqiqatın mərhələləri. Həm pedaqoji, həm də konkret metodik səpkili tədqiqatlara xas olan ümumi cəhətlər vardır. Bu cür cəhətlər pedaqoji və metodik tədqiqatların mərhələlərində də müşahidə olunur.

Tədqiqatın ilk mərhələsində öyrənilməli problem-mövzu müəyyənləşdirilir və dəqiq ifadə olunur.

Tədqiqatın ikinci mərhələsində dəqiqləşdirilmiş mövzunun məqsədi və konkret vəzifələri aydınlaşdırılır.

Növbəti mərhələdə mövzu üzərində işin planı tərtib edilir. Plan, adətən, iki istiqamətdə hazırlanır. Birinci istiqamət: mövzunun planıdır. Bu planda mövzu bölmələrə və ya hissələrə, yaxud fəsillərə, sonuncular isə paraqraflara və ya bəndlərə ayrılır. İkinci istiqamət: mövzunun planı üzərində aparılacaq iş proqramlaşdırılır, yəni hansı hissəni (bölmə və ya fəslə) necə və hansı müddətə yerinə yetirməyin lazım gəldiyi göstərilir.

Tədqiqatın dördüncü mərhələsində mövzunun məqsəd və vəzifələrinə uyğun gələn üsullar müəyyənləşdirilir.

Növbəti mərhələdə seçilən üsulların köməkliyi ilə elmi faktlar toplanır:

Altıncı mərhələdə toplanmış faktlar təhlil edilir, qruplaşdırılır, müəyyən nəticələr çıxarılır.

Son olaraq, çıxarılan nəticələrin düzgünlüyü sınaqdan keçirilir, eksperiment qoyulur, müvafiq qanunauyğunluq üzə çıxarılır və bu əsasda təkliflər verilir. Bununla pedaqoji tədqiqat başa çatmış olur.

Pedaqoji tədqiqat üsulları. Pedaqoji tədqiqat üsulları çoxdur. Onları tədqiqatın mərhələlərinə görə şərti olaraq beş qrupa ayırmaq olar: 1. *Praktik pedaqoji tədqiqat üsulları;* 2. *Nəzəri pedaqoji tədqiqat üsulları;* 3. *Eksperimental pedaqoji tədqiqat üsulları;* 4. *Pedaqoji tədqiqatda riyazi üsullar.*

1. *Praktik pedaqoji tədqiqat üsulları.* Praktik pedaqoji tədqiqat üsulları bilavasitə pedaqoji proseslə bağlı olur və belə adlanır: pedaqoji müşahidə, pedaqoji müsahibə və ya intervü, anketləşdirmə, fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi, pedaqoji sənədlərin öyrənilməsi.

Pedaqoji müşahidə məqsədyönlü olur, yəni tədqiqatçı pedaqoji hadisələri ümumiyyətlə deyil, müəyyən məqsədlə müşahidə edir. Məqsəd isə müxtəlif ola bilər: dərslə zamanı müəllim özünü necə idarə edir; yaxud o, şagirdlərin fəallığını necə təmin edir; intizama necə nail olur və s. və i.ə. Tədqiqatçı qarşısına qoyduğu məqsədlə əlaqədar faktlar toplayır, onları təhlil edir, qruplaşdırır və müəyyən nəticələr çıxarır.

Pedaqoji müsahibə. Müşahidə zamanı toplanan pedaqoji faktların səbəblərini, hadisələrin törənmə şəraitini öyrənmək lazım gəldikdə pedaqoji müsahibə üsuluna əl atılır. Belə hallarda tədqiqatçı məktəb rəhbərləri ilə, müəllimlər və valideynlərlə, hətta şagirdlərlə müsahibələr aparır. Pedaqoji müsahibə təsadüfi olmur, planlaşdırılır. Yəni müsahibənin kimlərlə və hansı məqsədlə, hansı şəraitdə keçiriləcəyi, hansı sualların veriləcəyi əvvəlcədən müəyyənləşdirilir.

Anketləşdirmədən pedaqoji tədqiqatda da istifadə edilir. Müsahibə və ya müşahidə yolu ilə bəzən çoxlu məktəbləri, müəllimləri və ya valideynləri əhatə etmək tədqiqatçının imkanı xaricində olur. Belə hallarda, yəni başqa şəhər və ya rayonlarda da məsələnin nə yerdə olduğunu öyrənmək üçün anketləşdirmə üsuluna müraciət edilir: zəruri suallar kağıza yazılır, müvafiq ünvanlara göndərilir; xahiş edilir ki, suallara öz münasibətlərini bildirsinlər.

Fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi. Tədqiqatçı şagirdlərin müxtəlif formalı işlərini nəzərdən keçirərkən onların bilik və bacarıqlarının səviyyəsi, qabiliyyətləri barədə, habelə onlara pedaqoji rəhbərliyin vəziyyətinə dair müəyyən məlumat əldə edə bilir.

Pedaqoji sənədlərin öyrənilməsi. Məktəbəqədər və məktəbdənkənar tərbiyə ocaqlarında, təhsil müəssisələrində, pedaqoji proseslə məşğul olan digər təşkilat və idarələrdə təlim-tərbiyə və təhsil məsələlərini əks etdirən sənədlər öyrənilir.

2. *Nəzəri pedaqoji tədqiqat üsulları.* Praktiki pedaqoji tədqiqat üsulları konkret əməli faktlar səviyyəsində tətbiq edilir. Tədqiqat işini anlayışlar səviyyəsində aparmaq lazım gələndə nəzəri pedaqoji tədqiqat üsullarından istifadə olunur. Praktiki üsullar məhdud dairədə, nəzəri üsullar isə geniş dairədə faktları əhatə etmək imkanına malikdir. Çünki anlayış öz məzmununa aid olan bütün hadisələri əhatə edir. Məhz bu səbəbdən də pedaqoji nəzəriyyəyə dərk olunmuş pedaqoji anlayışlarda ümumiləşən pedaqoji təcrübə kimi baxmaq olar. Belə bir zəmində pedaqoji tədqiqat məfhumunun mahiyyətini belə açmaq mümkündür: *metodoloji mənbə-*

ləri və dövlət sənədlərini nəzərə alaraq pedaqoji ədəbiyyatın müəyyən problem baxımından təhlili əsasında müvafiq nəticələr çıxarılması nəzəri pedaqoji tədqiqatdır.

Nəzəri tədqiqat adətən pedaqogikanın, habelə təlimin, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın köklü problemləri üzrə aparılır. Cəmiyyətdə təhsilin rolu, təhsilin məqsədi, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər və s. problemlər əsasən nəzəri pedaqoji tədqiqat üsullarının köməkliyi ilə öyrənilir.

Nəzəri pedaqoji tədqiqatda nisbi fərqlənən beş üsuldən istifadə olunur: nəzəri təhlil, tərkib, təhlil və tərkibin vəhdəti, induksiya və deduksiya.

Nəzəri təhlil. Pedaqoji tədqiqatda bəzən müəyyən pedaqoji hadisəni dərinləndirərək dərk etmək üçün onu nəzəri təhlil süzgecindən keçirmək, fikrən hissələrə və ya əlamətlərə ayırmaq lazım gəlir. Məsələn, təhsil və təlim kateqoriyalarının mahiyyətini açmaq üçün onun əlamətləri bir-bir sadalanır və səciyyələndirilir.

Nəzəri tərkib. Bəzən nəzəri tədqiqat zamanı bir qrup məfhumlar üçün ümumi olan cəhətləri, əlamətləri üzə çıxarmağa ehtiyac yaranır. Belə hallarda nəzəri tərkib üsulundan istifadə olunur. Məsələn, soruşulur: estetik tərbiyə, əmək tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, ideya-siyasi tərbiyə üçün səciyyəvi cəhətlər varmı? Varsa nədən ibarətdir? Bu cür suallara tutarlı cavab vermək üçün tərkib üsulu kara gəlir.

Təhlil və tərkibin vəhdəti. Nəzəri pedaqoji tədqiqatda bu üsul nisbətən geniş tətbiq olunur. Bir çox halda tədqiqatçı hər hansı pedaqoji məfhumun təhlili, yaxud tərkibi ilə məhdudlaşmır, hər ikisindən ardıcıl şəkildə istifadə edir: nəticədə tam anlayış formalaşmış olur. Məsələn, dərslər haqqında tam elmi anlayış yaratmaq məqsədi ilə tədqiqatçı dərslər hadisəsini əvvəlcə təhlil edir, yəni onu nəzəri cəhətdən əlamətlərə ayırır, bu əlamətləri ayrılıqda adlandırır, sonra onları ümumiləşdirir, tərif formasına salır; mahiyyət açılır.

İnduksiya və deduksiya da pedaqoji tədqiqatda istifadə olunur. Elmi faktların toplanması, həmin faktlar üçün ümumi olan əlamətlərin üzə çıxarılması və bu əsasda ümumi

fikrin söylənməsi induksiyaadır, induktiv üsuldur. Bəzən bunun əksi də müşahidə olunur; yəni hər hansı ümumi pedaqoji anlayışa uyğun gələn faktlar axtarılır, tapılır və həmin anlayışda birləşdirilir.

3. *Eksperimental pedaqoji tədqiqat üsulları. Pedaqoji müşahidədən, müsahibədən, anketləşdirmədən və s. üsulların tətbiqindən alınan nəticələrin nə dərəcədə doğru olduğunu təcrübədə sınaqdan keçirmək üçün istifadə edilən üsul pedaqoji eksperiment adlanır.*

Pedaqoji eksperiment qoymaqdan məqsəd çox ola bilər: təlim və tərbiyə şəraitinin yararlılıq dərəcəsini yoxlamaq; bilik və bacarığın keyfiyyətini yüksəltmək; təlim üsulunun səmərəliliyini təmin edən şərtləri müəyyənləşdirmək; təlim və ya tərbiyənin yeni üsulunu sınaqdan keçirmək və s.

Məqsədinə görə pedaqoji eksperiment dörd növə ayrılır: müəyyənləşdirici eksperiment, yoxlayıcı eksperiment, dəyişdirici eksperiment və çarpazlaşan eksperiment.

Eksperimentin qoyulacağı sinifdə (məktəbdə, institutda) vəziyyəti üzə çıxartmaq məqsədi güdən pedaqoji təcrübə müəyyənləşdirici eksperiment adlanır.

Nəzərdə tutulan pedaqoji ideyanın həyatailiyini öyrənməyə imkan verən təcrübəyə yoxlayıcı eksperiment deyilir.

Mövcud pedaqoji vəziyyəti təkmilləşdirmək lazım gələndə dəyişdirici eksperimentdən istifadə olunur.

Mümkün olan amillərin pedaqoji işə təsiri dərəcəsini öyrənmək lazım gələrsə hər hansını aradan qaldırmaq və alınan nəticənin tam düzgünlüyünü təmin etmək məqsədilə çarpazlaşan eksperiment tətbiq olunur: paralel siniflərdə (məktəblərdə) aparılan iş tərzlərinin yerləri dəyişdirilir və eksperiment davam etdirilir.

Sadalanən eksperiment növlərinin ardıcıl tətbiq edildiyi pedaqoji tədqiqatlar da vardır.

4. *Pedaqoji tədqiqatda riyazi üsullar.* Pedaqoji tədqiqatda riyazi üsullar adətən yuxarıda göstərilən üsulların tərkibində tətbiq edilir. Bu zaman iki əsas məqsəd güdülür: öyrənilən pedaqoji faktlarda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini də-

qiqləşdirmək və həmin faktlar arasındakı kəmiyyət asılılığını təyin etmək.

Nəticə etibarilə riyazi üsullar pedaqoji qanunauyğunluqların elmi cəhətdən dəqiq ifadə olunmasına şərait yaradır; tədqiqatın elmi səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Pedaqoji tədqiqatda istifadəsi faydalı olan riyazi üsullar çoxdur. Lakin pedaqoji problemlərin öyrənilməsində daha geniş istifadə edilən sadə riyazi üsullar bunlardır: *qeydəalma, nizamlama və qiymətləndirmə*.

Qeydəalma – toplanan pedaqoji faktlardan neçəsində axtarılan əlamətin olduğunu və neçəsində olmadığını müəyyənləşdirmək prosesidir. Məsələn, rüb ərzində sinifdəki şagirdlərdən dərəcə müntəzəm davam edənlərin və dərəcə buraxanların miqdarını qeydə almaq, habelə onların mənimsəmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək buna misal ola bilər.

Nizamlama – toplanmış faktların müəyyən göstərici üzrə ardıcıl düzülməsi prosesidir. Bu üsulun tətbiqində iki cəhət gözlənilir: 1. Faktların eyni əlamət üzrə sıralanması və 2. Faktların sıralanmasında həmin əlamətin getdikcə gücləndiyinin və ya zəiflədiyinin müəyyənləşdirilməsi. Fikrimizi yuxarıdakı misalda konkretləşdirək. Tədqiqat aparılan sinifdə əvvəlcə dərəcə müntəzəm davam edən şagirdlərin, sonra bir dərəcə buraxanların, bunlardan sonra iki dərəcə, üç dərəcə və s. miqdarda dərəcə buraxanların sayı qeyd edilir. Axırda nəticə çıxarılır.

Qiymətləndirmə – pedaqoji faktların ayrı-ayrı əlamətlərini rəqəm göstəriciləri ilə əvəz etməyə imkan verir. Pedaqoji faktların müvafiq əlamətləri rəqəm göstəriciləri ilə ifadə olunduqda diqqətdən yayına biləcək qanunauyğunluğu tapmaq asanlaşır. Məsələn, məktəbdə şagirdlərin dərəcədən-kənar tədbirlərdə iştirakı vəziyyətini öyrəndikdə şagirdlər arasında sorğu aparılır. Şagirdlər mümkün olan aşağıdakı cavablardan birini seçir: müntəzəm iştirak edirəm, hərdən iştirak edirəm, iştirak etmirəm. Sonra hər cavaba qiymət yazılır (Məsələn, birinci halda – 5, ikinci halda – 3, üçüncü halda – 1). Arxasınca hesablamə aparılır: dərəcədən-kənar işlərdə şagirdlərin iştirakının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin riyazi ifadəsi tapılır.

5. Başlıca pedaqoji cərəyanlar

Pedaqoji cərəyan məfhumu. Ayrı-ayrı ölkələrdə sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi quruluşun müxtəlifliyi ilə əlaqədar başqa-başqa pedaqoji cərəyanlar yaranır. Azərbaycan pedaqoqları həmin cərəyanlardan hali olmalıdır.

Pedaqoji cərəyan məfhumunu səciyyələndirən iki cəhət vardır: fikirlər sisteminin varlığı və hər sonra söylənən fikrin əvvəlki fikirdən irəli gəlməsi.

Təəssüf ki, indiyədək pedaqoji cərəyan nədir sualına cavab verilməyib, mövcud pedaqoji cərəyanlar üzə çıxarılmayıb, hətta onların xüsusiyyətləri öyrənilməyib. Bu vəzifələrin həlli milli pedaqogikanın öhdəsinə düşmüşdür. Pedaqoji cərəyan nədir sualına milli pedaqogika belə cavab verir: «*Pedaqoji elmin və ya pedaqoji prosesin hər hansı bir, yaxud bir neçə cəhətini ön plana çəkib, digər cəhətlərini ona tabe etmək cəhdinə pedaqoji cərəyan deyilir*»¹.

Milli pedaqogika indiyədək müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərmiş 25-ə qədər pedaqoji cərəyan müəyyənləşdirib.

Onları adlandıraraq və hərəsinə xas olan başlıca xüsusiyyətləri qıscaca açaq.

Hürufizm pedaqogikası. Hürufizm hərfilər və rəqəmlər üzərində qurulan orta əsr fəlsəfi cərəyanıdır. Hürufizm fəlsəfəsinə görə dünyanın gərdisini başa düşmək və izah etmək mümkündür. Hürufizm tərəfdarları hərfiləri ilahiləşdirmiş, rəqəmləri müqəddəsləşdirmişlər. Onların fikrincə, hərfilərin və rəqəmlərin mənalarını dərk edən şəxs ilahiləşir. Guya Allaha qovuşmağın yolu belədir.

Bu fəlsəfi cərəyanın yaradıcıları azərbaycanlı Fəzlullah Nəimi (1340-1394) və İmadəddin Nəsimi (1369-1417) olmuşdur. Onlar gənc nəslin təlim və tərbiyəsi haqqındakı fikirlərini həmin fəlsəfə əsasında qurmuşlar; isbat etməyə çalışmışlar ki, təlim-tərbiyənin məqsədi hərfiləri və rəqəmləri gənc nəslə öyrətməkdən ibarət olmalıdır. Çünki hərfilərin və

---

¹ Nurəddin Kazimov. Milli pedaqogika yollarında. Bakı, "Ağrıdağ", 2001.

rəqəmlərin mənasını başa düşən gənclər dünyanı dərk etməklə ilahiləşir və Allaha qovuşurlar.

Dini ibarətlərlə pərdələnən hürufizm pedaqogikasının əsl məqsədi Azərbaycan xalqını savadlandıraraq mövhumatdan və xurafatdan xilas etməkdən ibarət olmuşdur. Hürufizm pedaqogikası öz dövrü üçün mütərəqqi əhəmiyyət kəsb etmiş və eyni zamanda Teymurləng zülmünə qarşı yönəlmişdi.

Dini ibarətlərlə pərdələnərək Azərbaycan xalqını hərfləri və rəqəmləri öyrənməyə səsləmiş pedaqogika hürufizm pedaqogikası adlanır.

Asketizm pedaqogikası. Asketizm yunan (asketez) sözündəndir; həyatı zövqlərdən uzaqlaşan şəxs deməkdir. Asketizm pedaqogikasının bünövrəsini qoyanlardan biri xristian dininin ideoloqu, kilsə xadimi Avqustin (345-430) olmuşdur. Həmin cərəyana görə, bu dünya fanidir, müvəqqətidir; o dünya isə daimidir. Belə bir dini ideyadan çıxış edən həmin cərəyan tərəfdarları tələb etmişlər ki, gəncliyi o dünyaya hazırlamaq lazımdır. Gəncləri lap balacalıqdan başa salmaq lazımdır ki, müvəqqəti dünyadan uzaqlaşaraq əbədi olan ruhlar aləminə hazırlaşsınlar. Asketizm pedaqogikası həmin məqsədə çatmaq üçün uşaqlarda fiziki cəzalara dözümlülük tərbiyə etməyi, onlara dəmir intizam aşılamağı tövsiyə etmişdir.

Bu dünyanın müvəqqəti, xəyali dünyanın isə əbədi olduğunu və bu səbəbdən ani həyat zövqlərindən uzaqlaşmağı təbliğ edən pedaqogika asketizm pedaqogikasıdır.

Centlmen pedaqogikası. Cərəyanın yaradıcısı ingilis filosofu və pedaqoqu Con Lokk (1632-1704) olmuşdur. Bu cərəyana görə tərbiyənin başlıca məqsədi centlmen hazırlamaqdan ibarət olmalıdır. Centlmen işgüzarlığı, təkidliliyi, intizamlılığı, cəsarətliliyi, xeyirxahlığı, allaha inamı ilə fərqlənməli, öz hisslərini idarə etməyi bacarmalı, fiziki cəhətdən möhkəm olmalıdır. Bu səbəbdən də C.Lokk əxlaq, estetik, fiziki, ağıl tərbiyəsini ön plana çəkməyi vacib hesab etmişdir.

Gənc nəslə işgüzarlıq, intizamlılıq, xeyirxahlıq, Allaha inam hissləri aşılmasını məsləhət görən pedaqogika centlmen pedaqogikasıdır.

Dözümlülük pedaqogikası. İohann Herbart (1776-1841) cərəyanın aparıcı ideoloqudur. Herbarta görə pedaqogika fəlsəfə və psixologiya ilə sıx bağlı olduğundan, fəlsəfə tərbiyənin məqsədini, psixologiya isə onun yollarını müəyyənləşdirir. Herbartın idealist mövqeyinə görə uşaq «vəhşi şıltaqlıq», qəddar inadkarlıq kimi əlamətlərlə dünyaya gəlir. Bu idealist mövqedən çıxış edən Herbart sübut etməyə çalışırdı ki, tərbiyə uşaqda olan «qəddar inadkarlığı», «vəhşi şıltaqlığı» cilovlamalı, dözümlülüyə alısdırmalıdır.

Herbartın mürtəce idealist nəzəriyyəsi Avropanın bir çox ölkələrində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, *uşaqda anadangəlmə qəddarlığı fiziki cəza yolu ilə aradan qaldıraraq dözümlülüyə alısdırmağı təbliğ edən pedaqogika dözümlülük pedaqogikasıdır.*

Təbiətvarilik pedaqogikası. Cərəyanın banilərindən biri böyük çex hümanist mütəfəkkiri və pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670), digəri isə böyük İsveçrə demokratik pedaqoqu İohan Henrix Pestalotsidir (1746-1827). Komenski özünün bütün yeni pedaqoji fikirlərini təbiətvarilik ideyasına uyğun həll etməyə çalışırdı. Təbiətvarilik deyəndə Komenski əsasən xarici aləmin təbiət hadisələrini nəzərdə tutmuşdur. O, məsələn, pedaqogikaya gətirdiyi sinif-dərs sistemini, tədris ilini, tədris rüblərini, biliyin möhkəmləndirilməsini və s. məsələləri müvafiq olaraq quşların dəstə ilə yaşamaları, təqvim ili, ilin dörd fəsli, ağac köklərinin torpağa dərin getməsi ilə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Pestalotsi təbiətvariliyi bir qədər başqa cür - uşağın təbiəti kimi başa düşmüşdür. Onun fikrincə, uşaqların təlim və tərbiyə işi onların öz təbiətinə uyğun şəkildə qurulmalıdır. Məsələn, Pestalotsi deyirdi: göz-görmək istəyir, qulaq-əşitmək, burun-iyələmək, dil-danışmaq, əl-tutmaq, ayaq-yerimək istəyir; beləcə də ürək-sevmək, beyin-düşünmək istəyir. Odur ki, ailə tərbiyyəsi uşaqlarda olan bu təbii qüvvələri, qabiliyyətləri inkişaf etdirməlidir.

Gənc nəslin tərbiyə və təlimini təbiətin və insan orqanizminin xüsusiyyətlərinə uyğun qurmağı vacib bilən pedaqogika təbiətvarilik pedaqogikasıdır.

Pedosentrizm pedaqogikası. Pedosentrizm iki sözdən (yunanca paidoqos-uşaq və latınca-sentrum-mərkəz) əmələ gəlib, uşaq mərkəzdir mənasını verir. Cərəyanın aparıcı simalarından biri fransız ensiklopedik filosofu, pedaqoqu Jan Jak Russodur (1712-1778). Cərəyan uşaqların şəxsi maraqlarına və meyllərinə ifrat dərəcədə uymuş və bu səbəbdən də təlim və tərbiyəni başdan-başa uşaqların xüsusiyyətləri əsasında qurmağa çalışmışdır. Hətta Russo yaşı belə dövrləşdirmişdir: uşağın anadan olduğu gündən iki yaşadək, 2 yaşdan 12 yaşadək, 12 yaşdan 15 və 15 yaşdan kamillik yaşınadək olan dövr. Həmin dövrlərin hər biri qarşısında xüsusi tərbiyə vəzifəsi qoyulur: birinci dövr üçün fiziki tərbiyə, ikinci dövr üçün duyğu üzvlərinin inkişaf etdirilməsi, üçüncü dövr üçün ağıl tərbiyəsi, dördüncü dövr üçün əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması və dillə tanışlıq.

Tərbiyə işini uşaqların istək və arzularına, maraq və meyllərinə tabe etdirən Russonun fikirlərini azad tərbiyə adlandırmaq halları da var.

Təlim və tərbiyə işini uşaqların yaş və maraqları əsasında qurmağı tələb edən nəzəriyyə pedosentrizm pedaqogikasıdır.

Pietizm pedaqogikası. Pietizm latınca (pietas) sözündəndir, xeyir-dua mənasındadır. XVII əsrdə Almaniyada Frankenin başçılığı ilə yaranmışdır. Cərəyanın tərəfdarları həyatın ötəri zövqlərinə uymamağı, tərbiyə yolu ilə özünü təkmilləşdirməyi, xeyir-duaçılığı təbliğ və qismən də tətbiq etmişlər. Xristian dinində insanın günahla doğulduğu fikrinə sadıq olan pietizm pedaqogikası dini tərbiyəyə, yenilməz intizama, uşağın istək və arzularını dəf etməyə üstünlük vermişdir. Cərəyanın tərəfdarları gənc nəslə real biliklərin verilməsini, praktik bacarıqların aşılmasını, müəyyən sənətin öyrədilməsini də mümkün hesab etmişlər.

İnsanın günahla doğulduğu fikrinə sadıq olan, dini tərbiyəyə üstünlük verən, xeyir-duaçılığı təbliğ edən, uşaqların istək və arzularına məhəl qoymayan pedaqogika pietizm pedaqogikasıdır.

Ləyaqət pedaqogikası. Cərəyanın əsasını mürtəcə pedaqoq Qeorq Kerşenşteyner (1854-1932) qoymuşdur. Onun əqidəsinə görə ölkə daxilində baş qaldıran dağıdıcı qüvvələri nə tankla, nə topla, nə zirehli maşınla, nə əsgər süngüsü ilə susdurmaq olar. Bundan ötrü daha təsirli, daha güclü silahdan, dövlət qarşısında duran vəzifələrin izahından istifadə edilməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlətə gərəkli olan ləyaqətli vətəndaşlar tərbiyə etmək lazımdır. Kerşenşteynerin əqidəsinə görə qara camaatın balaları üçün məktəb açmaq, özü də əmək məktəbi açmaq, bu cür məktəbin şəbəkəsini genişləndirmək lazımdır; belə məktəblərdə həmin uşaqları fiziki əməyin müxtəlif növlərinə hazırlamaqla dövlətə xidmət edə biləcək ləyaqətli vətəndaşlar yetişdirmək mümkündür. Həmin ləyaqətli vətəndaşlar dövlətdə mövcud olan qanun-qaydalara sözsüz əməl etməyə borcludurlar.

Geniş xalq kütlələrinin balaları üçün əmək məktəbləri açmaq, orada uşaqları fiziki əməyin müxtəlif növlərinə hazırlamaq və dövlətin qanunlarına sözsüz əməl etmək yolu ilə yararlı vətəndaşlar hazırlamağı məqsədə müvafiq hesab edən pedaqogika ləyaqət pedaqogikasıdır.

Hərəkət pedaqogikası. Cərəyanın əsasını məşhur alman pedaqoqu Vilhelm Lay (1862-1926) qoymuşdur. O, XIX əsrdə sözlü təlim üsuluna qarşı çıxaraq «Hərəkət pedaqogikası»nı işləyib ortaya qoymuşdur. Laya görə orqanizmin bütün üzvləri üç mərhələdən keçir: qavrama, götür-qoy etmə və hərəkət. Onun fikrincə sonuncu mərhələ, yəni hərəkət ən vacibidir. Bu səbəbdən də Lay öz nəzəriyyəsini hərəkət pedaqogikası adlandırmışdır.

Hərəkət pedaqogikası uşaqlarda hərəkət reaksiyaları formalaşdırmağı, yəni modelləşdirmə, şəkilçəkmə, yapışdırma, aktyorluq, bitkilərə xidmət və s. ilə əlaqədar hərəkət tələb edən bacarıqları onlara aşılamağı məsləhət görmüşdür. Bununla da o, sistemli nəzəri biliklərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini kölgədə qoymuş, uşaqlarda «alman ruhunun», dinin tərbiyəsinə üstünlük vermişdir.

Hərəkət tələb edən bacarıqların aşılmasına, «alman ruhunun» və dinin təbliğinə üstünlük verərək sistemli nəzəri biliklərə məhəl qoymayan pedaqogika hərəkət pedaqogikasıdır.

Eksperimental pedaqogika. Məşhur alman pedaqoqu Erness Meyman (1862-1915) və fransız psixoloqu Alfred Bine (1857-1911) bu cərəyanın nümayəndələri olmuşdur. Onlar çalışmışlar ki, uşaqların təlim-tərbiyə işini elmi əsaslarda qursunlar. Lakin bu gözəl arzuya onlar səhv yolla gəlmişlər. Əvvəla, Meyman güman etmişdir ki, eksperimental pedaqogikanın əsasları uşaqla əlaqədar olan elmlərin məlumatlarından götürülməlidir; ikincisi, uşaqlarla fərdi psixoloji tədqiqatı təbii təlim və tərbiyə şəraitində deyil, süni şəraitdə-psixoloji laboratoriya şəraitində aparılmalıdır. Bundan əlavə, Meyman da, Bine də uşaq psixikasının təzahür formalarını (diqqəti, hafizəni, təfəkkürü) ayrılıqda tədqiq etmişlər.

Belə bir cəhd, əlbəttə, öz dövrü üçün irəliyə addım kimi qiymətləndirilməlidir. O da nəzərə alınmalıdır ki, Meyman uşaqlar üçün vahid məktəbin və bərabər təhsil hüququnun əleyhinə olmuşdur. Hətta onlar belə bir zərərli qənaətə gəlmişlər ki, uşaqlarda bacarıq və qabiliyyət anadangəlmədir: zəhmət adamlarının balaları kamillikdən uzaqdır.

Tək-tək uşaqlarla fərdi psixoloji təcrübə aparan, bacarıq və qabiliyyətləri anadangəlmə hesab edən, uşaqlar üçün bərabər təhsil hüququnun əleyhinə olan pedaqogika eksperimental pedaqogika adlanır.

Şəxsiyyət pedaqogikası. Yaradıcısı alman pedaqoqu Hüqo Qaudiq (1860-1923) olmuşdur. Qaudiqə görə şəxsiyyət anadangəlmə fərdi xüsusiyyətlərlə mədəni mühit arasındakı qarşılıqlı təsirlərin nəticəsidir. Bu fikir pedaqogika tarixində irəli sürülmüş mütərəqqi fikirlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Şəxsiyyətin mahiyyəti barədə Qaudiqin həmin fikri Leypsik qadın müəllimlər seminarıyısında təlim-tərbiyə işinin, habelə onun keçirdiyi «Pedaqoji hərəkət»in nəzəri əsasını təşkil etmişdir. Qaudiqin pedaqoji görüşləri eyni zamanda herbartçılığın təsirini zəiflətməyə yönəlmişdir.

İnsan xarakterini anadangəlmə fərdi xüsusiyyətlərlə ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqələrin məhsulu hesab edən və təlim-tərbiyə işini bu əsasda qurmağı məsləhət görən pedaqogika şəxsiyyət pedaqogikasıdır.

Monarxist-saray pedaqogikası. Cərəyanın bünövrəsi Sergey Uvarov (1786-1855) və Dmitri Runis (1778-1860) tərəfindən qoyulmuşdur. Rusiyada XIX əsrin ortalarında yaranmışdır. Monarxist-saray pedaqogikasının əsasını üç söz təşkil edir: «Pravoslaviye», «Samoderjaviye» və «Narodnost». Mürtəcə dövlət xadimi, Peterburq tədris dairəsinin popeçiteli, Elmlər Akademiyasının prezidenti, xalq maarif naziri olmuş Uvarov həmin ideyaları təkidlə məktəblərə yeritmişdir. O, monarxiya ideyalarını və dini ehkamları məktəblərdə bütün təlim və tərbiyənin əsasına çevirməyə çalışmışdır; «narodnost» (xəlqiliyi) isə həyatda təhkimçiliyin saxlanması kimi başa düşmüşdür. Bu səbəblərdən də Uvarov orta və ali təhsildə silk ideyasını gücləndirmiş, orta təbəqədən olanların universitetlərə daxil olmasının qarşısını almış, 40-a qədər dvoryan institutları və pansionatları açmışdır.

Monarxiya ideyalarını və dini tərbiyə işinin əsasına çevirən, təhsil sistemində silk ideyasını gücləndirən pedaqogika monarxist-saray pedaqogikası hesab edilir.

Xəlqilik pedaqogikası. Bu pedaqogikanın yaradıcısı Konstantin Dimitriyeviç Uşinski (1824-1870) olmuşdur. O, həyatının mənasını vətənə mümkün qədər çox fayda verməkdə görmüşdür. Uşinski həyatının sonunadək öz məqsədinə dönmədən əməl etmişdir. Təsadüfi deyil ki, xəlqilik Uşinskinin həm elmi-nəzəri, həm də əməli pedaqoji fəaliyyətinin əsasında durmuşdur. Onun məşhur «Detskiy mir» və «Rodnoye slovo» adlı dərsləklərinin ana xəttini məhz xəlqilik ideyası təşkil etmişdir. Uşinskiyə görə xəlqilik deyəndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1. Gənc nəslin tərbiyəsi xalqa həvalə edilməli; 2. Gənc nəsil icbari təhsillə əhatə olunmalı; 3. Tərbiyə uşaqlara real təhsil verməli və onları həyata, əməyə hazırlamalı; 4. Təlim ana dilində aparılmalı; 5. İnsanın formalaşmasında ana dili mərkəzdə

durmalı; 6. Uşaqlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətlər: əməksevərlik, vicdanlılıq, düzlük, vətənə məhəbbət, insana hörmət formalaşdırmalı; 7. Qadınlara kişilərlə bərabər təhsil və tərbiyə verilməli; 8. Kənar tərbiyə sistemlərini xəlqilik mövqeyindən tənqidi şəkildə nəzərdən keçirmədən tətbiqinin yolverilməzliyi.

Tərbiyə işinin xalqa verilməsini, gənc nəslin icbari təhsilə cəlbini, uşaqları həyata-əməyə hazırlamağı, təlimin ana dilində aparılmasını, uşaqlarda xalq üçün faydalı keyfiyyətlərin formalaşmasını, qadınlara kişilərlə bərabər təhsil hüququnun verilməsini tələb edən pedaqogika xəlqilik pedaqogikasıdır.

Hümanizm pedaqogikası. Aparıcı idealoqları Fransua Rable (1494-1553), Mişel Monten (1533-1592) və b. olmuşdur. Cərəyanın tərəfdarları orta əsr asketizminə, sxolastikasına, mövhumata qarşı çıxmış, insanı ən ülvi varlıq hesab etmiş, onun azad, sərbəst inkişafına şərait yaradılmasını tələb etmişlər. Bu səbəbdən də onlar tərbiyədə uşaq şəxsiyyətinə hörməti ön plana çəkmiş, tərbiyə işini uşaq şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına xidmət edəcək fənlər əsasında qurmağı təbliğ etmişlər.

Təhsildə asketizmə və sxolastikaya qarşı çıxan, insanı ülvi varlıq hesab edən, tərbiyədə uşaq şəxsiyyətinə hörməti ön plana çəkən, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını tələb edən pedaqogika hümanizm pedaqogikası adlanır.

Neohumanizm pedaqogikası. Vilhelm Humbolt (1767-1835) və Fridrix Volf (1759-1824) bu cərəyanın aparıcı nümayəndələri olmuşdur. İkisi də alman pedaqoqlarıdır. Neohumanistlər təbiət və cəmiyyət haqqında real, elmi biliklərin gənc nəslə öyrədilməsinin tərəfdarları olmuşlar. Bu səbəbdən də məktəbi kilsədən, dini məktəb təlimindən ayırmağa çalışmışlar. Humbolt gimnaziyanın tədris planına riyaziyyat, tarix, coğrafiya, ana dili, nəgmə və rəsm fənlərini daxil etmiş, hətta kamal attestatı imtahanları sırasından ilahiyyəti çıxartmağa nail olmuşdur. O, fikrini belə əsaslandırmışdır: «İlahiyyət üzrə abituriyentlərin bilikləri onların elmi yetkinliyinin və ya qeyri-yetkinliyinin göstəricisi ola

bilməz». Gimnaziyada dərs demək istəyənlər üçün imtahan tətbiq edən Humbolt teoloqların gimnaziyaya yolunun qarşısını almışdır. O, ölkədə vahid təhsil sisteminin bərqərar olmasına və professor-müəllim heyətinin həm də elmi tədqiqatla məşğul olmasına çalışmışdır.

Real elmi biliklərin tədrisini, məktəbin kilsədən ayrılmasını, kamal attestatı imtahanları arasından ilahiyyatın çıxarılmasını, müəllimlərin tədqiqatla məşğul olmasını istəyən pedaqogika neohumanizm pedaqogikası adlanır.

Neotomizm pedaqogikası. Neotomizm iki sözdən əmələ gəlmişdir. Neo-yeni deməkdir; tomizm-Foma Akvinskinin sxolastik nəzəriyyəsinə deyilir. Neotomizm pedaqogikasının ideoloqlarından biri fransız Jak Maritendir (1882-1948). Cərəyana görə insan və onun ictimai həyatı ilahi qüvvə tərəfindən yaradılıb. Guya insanların əcdadları günaha batdıqlarından ilahilik əlamətlərini itirmiş və bu səbəbdən tam xoşbəxt ola bilmirlər. Lakin insanlar yaradana qovuşa bilsələr ilahiləşərlər. Odur ki, Allah xofu daim üstümüzdə olmalı, ona itaətdə durmalıyıq.

Dini ideyalardan qidalanan neotomizm pedaqogikasına görə əbədiyyət dərk edən, aləmdə qayda-qanunu və ruhlar birliyini yaradan müdriklik və etiqad elmdən, gözə görünən səbəblərdən yüksək tutulmalıdır. Bu pedaqogika dini elmdən üstün tutduğundan bütün məktəbləri katolik məktəblərə çevirməyə çalışmış, dindarlığı elmi bilikdən vacib saymış, dövlət məktəblərində dini tərbiyənin bərpasını tələb etmişdir.

Neotomizm pedaqogikası elmin və tərəqqinin əleyhinə olduğundan mürtəcə qüvvələrin silahına çevrilmişdir.

Dini elmdən üstün tutan, məktəbləri katolik məktəblərə çevirməyə çalışan, dövlət məktəblərində dinin tədrisinin bərpasını tələb edən pedaqogika neotomizm pedaqogikasıdır.

Neokantizm pedaqogikası. Bu cərəyan alman filosofu və pedaqoqu İmmanuil Kantın (1724-1804) idrak və əxlaq nəzəriyyəsiindən çıxış edir. Onun ən təsirli nümayəndəsi Paul Natorp (1854-1924) olmuşdur. Kant isbat etməyə çalışırdı ki, uşağı anadan olan gündən tərbiyə etməli və tərbiyənin

üsulları yaşdan asılı olaraq dəyişməli, dözümlülük, səliqəlik, əməksevərlik diqqət mərkəzində olmalı, maddi həvəsləndirmə mənəvi həvəsləndirmə ilə, fiziki cəza mənəvi cəza ilə əvəz edilməli, dövlət məktəbləri ilə yanaşı xüsusi məktəblər də açılmalı, cəmiyyətdə həmrəylik yaradılmalıdır.

Kantın həmin ideyalarına söykənən Natorp tərbiyənin əsas məqsədini adamın daim ali vəzifəyə, əxlaqi kamilliyə çatmasında görmüşdür, iradi fəallığı inkişaf etdirməyi, adamlara şüurun ümumiliyini təmin etməyi həmin məqsədə çatmağın əsas yolları hesab etmişdir.

Sosial-pedaqoji meyli mütəxəssis olan Natorpa görə, tərbiyə siniflərin birgə sağlam, yanaşı yaşamasını təmin etməyin vasitəsi və cəmiyyəti təkmilləşdirməyin yeganə yoludur.

Uşağı anadan olan gündən tərbiyə etməyi, maddi həvəsləndirməni mənəvi həvəsləndirmə ilə, fiziki cəzanı mənəvi cəza ilə əvəz etməyi, dövlət məktəblərindən əlavə xüsusi məktəblərin açılmasını, tərbiyəni cəmiyyətin inkişafını təmin edən vasitəyə çevirməyi vacib sayan pedaqogikaya neokantizm pedaqogikası deyilir.

Filantropizm pedaqogikası. Filantrop yunan sözüdür, insanlıq, insansevərlik deməkdir. Filantropizm pedaqogikası XVII əsrin sonunda Almaniyada yaranmışdır. Cərəyanın əsasını İohann Bazedov (1723-1790) qoymuşdur. Komenskinin, Russonun və Lokkun ideyalarından ilhamlanan Bazedov cəmiyyət üçün faydalı şəxslər yetişdirməyi tərbiyənin məqsədi elan etmiş və filantropin adlı, internat tipli tədris müəssisələri yaratmışdır; şagirdləri söz əsasında deyil, hadisələri bilavasitə təbiətdə və cəmiyyətdə müşahidə əsasında öyrətməyə çalışmışdır. Təlim-tərbiyə üsulu kimi ekskursiyaya, oyuna, əməli işlərə üstünlük vermişdir. Tədris planına təbiət fənləri, müasir dillər, əmək məşğələləri, latın dilinin qrammatikası əvəzinə şifahi nitqi daxil etmişdir. Filantropistlər təlimdə yeniliyi gücləndirmiş, uşaqların meyl və maraqlarını nəzərə almış, bədən tərbiyəsini intensivləşdirmiş və s. Bununla da filantropistlər Almaniyada pedaqoji fikrin və təhsilin mütərəqqi meylinin artmasına təkan vermişdir.

Tərbiyənin məqsədini cəmiyyət üçün faydalı şəxslər hazırlamaqda görə, təlimi söz əsasında deyil, müşahidə əsasında quran, real elmi biliklərin öyrədilməsinin tərəfdarı olan, uşaqların meyl və maraqlarını nəzərə alan və bu fikirlərin tətbiqini təşkil edən pedaqogika filantropizm pedaqogikası adlanır.

Praqmatizm pedaqogikası. Praqmatizm pedaqogikası yunan (praqmatos) sözündəndir, iş, əməl deməkdir. Praqmatizm subyektiv fəlsəfənin bir qoludur. Cərəyanın aparıcı ideoloqu Con Dyui (1859-1952) olmuşdur. Praqmatizm fəlsəfəsinə görə nəzəriyyə həyata uyğunlaşmaq vasitəsi, hərəkət vasitəsidir və özünün obyektiv olması ilə deyil, praktik faydası ilə haqq qazanır. Bu cür başa düşülən fəlsəfədən çıxış edən Dyui tərbiyə nəzəriyyəsini kapitalizm şəraitində şəxsiyyəti həyata daha yaxşı uyğunlaşmağa hazırlayan tərbiyə sistemi kimi başa düşürdü. Onun tərbiyə nəzəriyyəsinə görə şagirdlərə yalnız həyatda tətbiqi mümkün olan bilik və bacarıqlar öyrədilməlidir; adam o şeyi yaxşı bilir ki, onu özü düzəldir. Bu səbəbdən də Dyui təlimi uşaqların şəxsi təcrübəsi əsasında qurmağa çalışırdı. Odur ki, onun təlim-tərbiyə sistemində şagirdlər əlaqəli, müntəzəm nəzəri biliklər qazana bilmirdilər.

Pedosentrizm nəzəriyyəsində olduğu kimi, Dyuinin praqmatizm pedaqogikasında müəllim məsləhətçiyə çevrilir, uşaqların müxtəlif oyunlarına, ekskursiyalarına, əməli işlərinə, mətbəxdə bişir-düşür fəaliyyətinə üstünlük verilir; onlar maksimum sərbəst olurlar.

Həyatla bilavasitə bağlı olan Dyuinin əmək məktəbi bir sıra ölkələrdə özünə xeyli tərəfdarlar tapa bilmişdir.

Praktikada tətbiqi mümkün olan biliklərin uşaqlara öyrədilməsini, ictimai-siyasi mühitə uyğunlaşmağa onların hazırlanmasını, təlimdə sistemli bilikləri öyrətməyin o qədər də zəruri olmadığını əsaslandıran pedaqogika praqmatizm pedaqogikasıdır.

Ekzistensializm pedaqogikası. Ekzistensia latın sözüdür, mövcud olmaq, yaşamaq deməkdir. Ekzistensializm yaşamaq fəlsəfəsidir. Bu fəlsəfəyə görə ölüm hadisəsi adamın

həyatında qorxu, qayğı, vicdan, qətiyyət kimi təzahürlərə səbəb olur; insan mübarizədə, əzab-əziyyətdə özünü dərk edir və sərbəstliyə nail olur, öz mahiyyətinə qovuşur, məsuliyyəti artır.

Ekzistensializmə əsaslanan pedaqogika özünütərbiyəyə üstünlük verir; göstərir ki, hər kəs özü haqqında düşünməli, özünə gün ağılamalı, öz xarakterini formalaşdırmalıdır; məktəb və ailə tərbiyəsinin başlıca vəzifəsi ağıl və əxlaq cəhətdən kamil olmadığını uşağa anlatmaqdan ibarət olmalıdır.

Bu pedaqogika özünütərbiyəni məktəb və ailə tərbiyəsindən üstün tutmuş, mühitin təsirinə məhəl qoymamış, tərbiyə işində məqsədyönlülüüyü və planlılığı əhəmiyyətsiz iş hesab etmişdir.

ABŞ-da A.Fallinkton, fransada J.P.Sartır, Almaniyada E.Qrızebax ekzistensializm pedaqogikasının görkəmli nümayəndələrindəndir.

Özünütərbiyəni ailə və məktəb tərbiyəsindən üstün tutan, hər kəsin özünə gün ağılamasını təbliğ edən, tərbiyənin vəzifəsini kamil olmadığını uşağa anlatmaqda görün pedaqogika ekzistensializm pedaqogikasındır.

Antropoloji pedaqogika. Antropologiya iki yunan sözündən (antropos-insan və logiya-nəzəriyyə) əmələ gəlmişdir, insan haqqında nəzəriyyə deməkdir.

Antropoloji pedaqogika ilk dəfə K.D.Uşinski (1824-1870) tərəfindən pedaqoji ədəbiyyata gətirilmişdir.

Bu pedaqoji cərəyana görə insanla əlaqədar olan bütün elmlər pedaqogikanın əsasını təşkil etməlidir. Uşinski yazırdı ki, əgər pedaqogika insanı hərtərəfli tərbiyə etmək istəyirsə, onda onu hər cəhətdən tanıyıb bilməlidir. Təsadüfi deyil ki, Uşinski özünün ən böyük fundamental nəzəri əsərlərindən birini belə adlandırmışdır: «Çelovek kak predmet vospitaniya». O da təsadüfün məhsulu deyil ki, Uşinski həmin başlığın altında yarımbaşlıq da vermişdir: «Opıt pedaqoqiçeskoy antropologii».

Pedaqogika üçün insanın fiziki, fizioloji, mənəvi-psixoloji və s. cəhətlərinə dair biliklərin zəruriliyini xüsusi vurğulayan Uşinski, pedaqogikanın öz başlıca obyektinə, yəni pedaqoji

prosesə, onun qanunauyğunluqlarına layiq olduğu qiyməti verə bilməmişdir.

Uşinski xəlqilik pedaqogikası ilə yanaşı antropoloji pedaqogikanı əsaslandırmaqla tam ardıcıl olmadığını göstərmişdir.

İnsanı tərbiyənin obyektini hesab edən, insanla əlaqədar olan bilikləri pedaqogikanın əsasına çevirən, pedaqoji prosesin öz daxili qanunauyğunluqlarına məhəl qoymayan və tərbiyə ilə pedaqogikanı eyniləşdirən pedaqogika antropoloji pedaqogika hesab edilir.

Futurologiya pedaqogikası. Futurologiya iki yunan sözündən (futurum-gələcək və logiya-nəzəriyyə) əmələ gəlmişdir. Futurologiya pedaqogikası gələcəyin pedaqogikası barədə nəzəriyyə, fikir deməkdir. Bu pedaqoji cərəyan yaxın gələcəkdə məktəbin necə olacağını, onun inkişaf yollarını müəyyənləşdirməyə çalışır. Həmin cərəyana görə gələcəkdə dövlət məktəbsiz olacaq; məktəb tədris mərkəzlərinə, evdə məktəblərə çevriləcək, müxtəlif texniki vasitələrdən, xüsusi elektron kompyuterlərindən geniş istifadə ediləcəkdir; fərdi təlimə üstünlük veriləcək, məktəbin funksiyaları qismən də kitabxanaların, muzeylərin, parkların, digər mədəni-maarif müəssisələrinin üzərinə düşəcəkdir.

Bu cərəyan tərəfdarlarının fikrincə, məktəbdə tədris edilən biliklər tez köhnəlir. İstehsalatda və mədəni-maarif müəssisələrində isə yeniliklər nisbətən çox olur. Bu səbəbdən də gənclər sonunculara daha meyllidirlər.

Futurologiya pedaqogikasının aparıcı nümayəndələri ABŞ-da Q.Broydi, A.Duayt, U.Ziqler və başqalarıdır.

Məktəbin gələcəkdə necə olacağını, hansı dəyişikliklərə uğrayacağını müəyyənləşdirməyə çalışan pedaqogika futurologiya pedaqogikası adlanır.

Utopik sosializm pedaqogikası. Bu pedaqogikanı elmi pedaqogikanın mənbələrindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Onun ən böyük nümayəndələri Tomas Mor (1478-1535), Tomazo Kampanella (1568-1639), Robert Ouen (1771-1858) və başqalarıdır. Tomas Mor «Utopiya» adlı, Tomazo Kampanella «Qorod solntsa» adlı əsərlərdə xəyali dövləti təsvir edirlər. Orada xüsusi mülkiyyət yoxdur,

ictimai mülkiyyət mövcüddür, dövlət hesabına ümumi icbari təhsil həyata keçirilir, oğlanlar və qızlar birlikdə təhsil alır, təhsil məhsuldar əməklə birləşdirilir. Şəxsiyyət hərtərəfli inkişaf etdirilir və s. Robert Ouen bu nəzəri müddəaları kapitalizm şəraitində əməli olaraq həyata keçirməyə çalışmış, lakin təcrübəsi baş tutmamışdır.

Gənc nəslin təlimində, tərbiyə və təhsilində arzu etdikləri mütərəqqi xüsusiyyətləri xəyalda canlandıran pedaqogikanı utopik sosializm pedaqogikası adlandırmaq olar.

Marksizm pedaqogikasını və sovet pedaqogikasını isə pedaqoji cərəyan kimi deyil, pedaqoji elmin inkişafında müəyyən mərhələ kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Marksizm pedaqogikası. Yaradıcıları Karl Marks (1818-1883) və Fridrix Engels (1820-1895) olmuşdur. Onlar dialektik və tarixi materializmdən çıxış edərək əsaslandırırdılar ki, cəmiyyət öz daxili qanunauyğunluqları əsasında inkişaf edir; tərbiyə cəmiyyətin başlıca funksiyalarından biri olduğundan obyektiv xarakter daşıyır və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarından asılı olaraq dəyişir. Bu pedaqogika ümumi, politexnik və əmək təhsilinin vəhdətdə olmasını, məktəbin kilsədən ayrılmasını, icbari təhsilin dövlət hesabına olmasını və s. məsələlərin zəruriliyini nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır.

Göründüyü kimi, *utopik sosializm pedaqogikasından qidalanaraq tərbiyənin obyektiv xarakter daşdığı, cəmiyyətin inkişafından asılılığını, ümumi, politexnik və əmək təhsilinin vəhdətini, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını nəzəri cəhətdən əsaslandıran pedaqogika marksizm pedaqogikasıdır.*

Sovet pedaqogikası. Sovet dövründə formalaşmış məşhur pedaqoqlar dəstəsi (P.N.Oqorodnikov, İ.K.Kairov, N.K.Qonçarov, B.P.Yesipov və başqaları) marksizm-leninizm ideyalarından qidalanaraq, gənc nəslin təlim-tərbiyə və təhsil məsələlərini Sov.İKP proqramlarının tələbləri baxımından şərh etmiş, tərbiyəni kommunist tərbiyəsi adlandırmış, onun məqsədini fəal kommunizm qurucuları hazırlamaqda, məzmununu bu məqsədə xidmət edəcək biliklərdə, bacarıq və vərdislər, habelə mənəvi keyfiyyətlərdə görmüşdür. Bununla yanaşı, sovet pedaqogikası

təhsil sisteminin əsaslarını, istiqamətlərini və bütün digər məsələlərini Sov.İKP qurultayları və Sov.İKP MK-nın müvafiq qərarları baxımından hər dəfə yenidən nəzərdən keçirmiş və özünü dünya pedaqoji fikrinin ən yüksək zirvəsi hesab etmişdir. Deməli, *sovet adamlarının təlim, tərbiyə və təhsil məsələlərini Sov. İKP ideyalarına uyğun şəkildə şərh edən pedaqogika sovet pedaqogikasıdır.*

Milli pedaqogika. Azərbaycanda milli pedaqogika marksizm pedaqogikasından da, sovet pedaqogikasından da xeyli fərqlənir.

Milli pedaqogikanın mahiyyətini yığcam belə ifadə etmək olar: *Azərbaycan Respublikasının müasir pedaqoji təcrübəsi və pedaqoji fikrini keçmiş pedaqoji irsi ilə üzvi şəkildə əlaqələndirərək buna üstünlük verən; başlıca pedaqoji məfhumlara tam aydınlıq gətirən və digər ölkələrin pedaqoji təcrübəsi və pedaqoji fikrinə laqeyd olmayan pedaqogika milli pedaqogikadır.*

Milli pedaqogika və milli pedaqogika kursu məfhumları dünya pedaqoji ədəbiyyatında ilk dəfə Azərbaycanda işlədilir və yaradılır. Onun səciyyəvi cəhətlərindən biri də müasirliyin və tarixiliyin vəhdətini təmin etməsidir.

Milli pedaqogikanın başlıca qayəsi təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf sahəsində Azərbaycan xalqının ehtiyaclarına elmi cəhətdən xilmət etməkdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Pedaqoji elmin qollarını sadalayın.*
2. *Pedaqogika nə üçün digər elmlərlə əlaqədardır?*
3. *Pedaqoji biliyin mənbələrini adlandırın.*
4. *Pedaqoji bilikləri öyrənməyin üsullarını dilə gətirin.*
5. *Pedaqoji eksperimentdən hansı hallarda istifadə olunur?*
6. *Hansı hallarda riyazi üsullara əl atılır?*
7. *Pedaqoji cərəyanların adlarını deyən və səciyyələndirin.*
8. *Pedaqoji cərəyanlardan hansını müasir dövr üçün daha faydalı hesab edirsiniz və nə üçün?*

III FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESDƏ TƏLİM, TƏRBIYƏ, TƏHSİL VƏ PSIXOLOJİ İNKİŞAFIN VƏHDƏTİNİ TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

1. Pedaqogika kursunun ənənəvi strukturunu və onun tənqidi təhlili

Pedaqogika kursunun ənənəvi strukturunu. SSRİ şəraitində rus pedaqoqlarının çap etdirdikləri dərs vəsaitlərinin strukturunda iki sahə üstünlük təşkil etmişdir: tərbiyə məsələləri və didaktika məsələləri. Bəzi dərs vəsaitlərində tərbiyə məsələləri tərbiyə nəzəriyyəsi kimi, təlim və təhsil məsələləri isə didaktika kimi verilmişdir. Fərq yalnız bunlardan hansının əvvəlcə, hansının isə sonra şərhində özünü göstərir. Məsələn, N.İ.Boldırevin, N.K.Qonçarovun, B.P.Yesipovun və F.F.Korolyovun müəllifliyi ilə çapdan çıxmış «Pedaqogika»¹ da əvvəlcə «Təhsil və təlim nəzəriyyəsi», bunun ardınca «Tərbiyə nəzəriyyəsi» izah olunur. Q.İ.Şukinanın redaktəsi ilə nəşr edilmiş «Pedaqogika şkolı»² adlı dərs vəsaiti, əksinə, «Tərbiyə nəzəriyyəsi» ilə başlayır, «Təlim nəzəriyyəsi» ilə bitir.

Pedaqogika üzrə Azərbaycanda çap olunmuş dərs vəsaitlərinin müəllifləri dərin kök salmış bu ənənəyə əsasən sadıq olmuşlar.

Soruşulur: pedaqogika kursunun strukturundakı həmin ənənəni bundan sonra da davam etdirməyə dəyərmə? Bəri başdan deyək ki, dəyməz! Reallığı əsas götürən milli pedaqogika bu ənənəyə tənqidi yanaşmağın vaxtı çatdığını bildirir. Təlim nəzəriyyəsinə və tərbiyə nəzəriyyəsinə indiyədək kəskin şəkildə ayırmaq və yalnız ayrılıqda nəzərdən keçirmək bir çox cəhətdən qüsurludur. Əvvəla, məsələni bu şəkildə qoyan müəlliflər, istər-istəməz, ayrılıqda təlimə və

1 ., “ ”, 1968.

2 ., “ ”, 1977.

ayrılıqda tərbiyəyə xas olan prinsiplərin, üsulların, təşkilat formalarının olduğunu süni yollarla göstərmək məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Halbuki, real həyatda təlim üçün və tərbiyə üçün ayrılıqda nəzərdə tutulan prinsiplər, üsullar və təşkilat formaları əksər halda üst-üstə düşür, nəticədə mənasız təkrarlara səbəb olur. İkincisi, belə çıxır ki, təlim və tərbiyə eyni məqsədə deyil, başqa-başqa məqsədlərə xidmət edir. Üçüncüsü, belə bir təəssürat yaranır ki, təlimin mahiyyətində və tərbiyənin mahiyyətində üst-üstə düşən, eyniyyət təşkil edən cəhətlər yoxdur; halbuki, təlim, təhsil və tərbiyə ən dialektik məfhumlardır. Dördüncüsü, belə çıxır ki, təlim, təhsil və tərbiyə işinin daşıyıcıları başqa-başqa adamlar olmalıdır. Halbuki, real həyatda və əksər halda təlim, tərbiyə və təhsil vəzifələrini əsasən eyni şəxslər həyata keçirirlər. Beşincisi, diqqətin başdan-başa ayrılıqda təlim, təhsil və tərbiyə məsələləri üzərində cəmləşdirilməsi şəxsiyyətin psixoloji inkişafına tam laqeydliklə nəticələnir. Halbuki, real həyatda psixoloji inkişaf təlim, təhsil və tərbiyədən ayrılmazdır və pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi özünü göstərir.

Pedaqoji proses kateqoriyasının pedaqogika üçün zəruriliyi. Pedaqoji proses kateqoriyasını zərurətə çevirən bir sıra amillər var. Bu, birinci növbədə, təlim, təhsil, tərbiyə və inkişaf kateqoriyalarının mahiyyətcə vəhdətdə olması ilə şərtlənir. Real həyatda tərbiyədən uzaq sırf təlim olmur. Təlim kateqoriyasının mahiyyətini açan tərifdən göründüyü kimi, təlim eyni zamanda tərbiyələndirici funksiyalara malikdir. Həmin sözlər tərbiyəyə də aiddir: real həyatda hər bir tərbiyəvi tədbir gəncliyə müəyyən bilik, bacarıq və ya vərdiş də aşılayır, onun psixoloji funksiyalarına bu və ya digər səviyyədə təsir göstərir. Belə bir qarşılıqlı əlaqə və vəhdət təhsil kateqoriyasına da xasdır.

Təhsil kateqoriyasının mahiyyətini ifadə edən tərifdən göründüyü kimi, təhsil kateqoriyası ilə təlim kateqoriyası arasında qarşılıqlı əlaqə və vəhdət üç cəhətdən özünü göstərir: təhsil, yəni sistemə salınmış milli və ümumbəşəri biliklər, bacarıq və vərdişlər sistemi bir halda təlimin əsası,

digər halda təlimin nəticəsi olur; təhsil hərəkətə gətirildikdə isə təlim prosesinə çevrilir. Təlim formasına düşən təhsil isə güclü tərbiyə və inkişaf imkanlarına malikdir. Bu mənada tərbiyə imkanından məhrum olan sırf təlim və ya sırf təhsil, yaxud təlim imkanından məhrum olan sırf tərbiyə yoxdur; real mövcud olan pedaqoji prosesdir. Pedaqoji proses real həyatda yalnız nisbi mənada təlim, təhsil, tərbiyə və psixoloji inkişaf formasında cərəyan edir.

Pedaqoji proses kateqoriyasını zərurətə çevirən ikinci amil təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf kateqoriyalarının mahiyyətindəki digər cəhətlə bağlıdır. Pedaqogikadan ənənəvi dərş vəsaitlərində təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarına verilmiş təriflərdə onları vahid məxrəcə gətirən, hamısı üçün səciyyəvi ola bilən ümumi cəhət göstərilir. Belə çıxır ki, pedaqogikanın həmin başlıca kateqoriyaları arasında heç bir qohumluq, heç bir üzvi yaxınlıq yoxdur.

Pedaqogika üzrə dərş vəsaitlərinin bəzilərində tərbiyə kateqoriyasının başlıca xüsusiyyətləri kimi, onun məqsədyönlü və mütəşəkkilliyi qeyd edilir. Təlim kateqoriyası səciyyələndirilərkən, adətən, müəllimin öyrətmə və şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətlərinin birliyi ön plana çəkilir. Belə çıxır ki, məsələn, mütəşəkkillik və məqsədyönlük təlim üçün, yaxud müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti tərbiyə üçün səciyyəvi deyil.

Nəzəriyyədə belə ola bilər. Bəs real həyatda vəziyyət necədir? Real həyatda isə vəziyyət bir qədər başqadır: mütəşəkkillik və məqsədyönlük nəinki tərbiyəyə, təlimə də, təhsilə də xasdır; müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti nəinki təlimdə, tərbiyədə də mövcuddur. Deməli, təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyaları üçün mahiyyətə ümumi olan əlamətlər var. Həmin ümumilik açılmalıdır. Bu ümumilik məqsəd birliyində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafda məqsəd birliyi. Pedaqogikadan ənənəvi dərş vəsaitlərində təlim, tərbiyə və təhsil üçün ümumi olan məqsəd nəzərdən keçirilmir, yalnız tərbiyə ilə əlaqədar məqsəd aydın ifadə edilir: *şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin etmək*. Təlim və

təhsillə əlaqədar bu cür məqsəd aydınlığı dərs vəsaitlərində yox dərəcəsidir. Nəticədə belə bir təəssürat yaranır ki, təlim, tərbiyə və təhsil qarşısında vahid məqsəd ola bilməz. Milli pedaqogika isbat edir ki, həmin prosesləri vahid axına yönəldən ümumi məqsəd olmalıdır.

Pedaqoji proses anlayışını zərurətə çevirən amillərdən biri məhz təlimdə, tərbiyə və təhsildə məqsəd birliyi. Müasir Azərbaycanda pedaqoji prosesin məqsədi, özü də strateji məqsədi milli pedaqogikada belə ifadə olunur: *milli və ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqədar olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin məqsədyönlü, mütəşəkkil və planlı formada mənimsənilməsi yolu ilə Respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərəzi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, Azərbaycanı dünyada ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərdən birinə çevirməyə qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir.*

Azərbaycanda təlim də, tərbiyə də, təhsil də həmin strateji məqsədə xidmət etməlidir. Təlim gənc nəsə əsasən xarici ələmə dair dünyəvi dəyərləri mənimsətmək yolu ilə, tərbiyə isə əsasən adamlar arasında münasibətlərə dair mütərəqqi mənəvi dəyərlərlə silahlandırmaq yolu ilə həmin ümumi məqsədə yardım göstərir.

2. Təlim prinsiplərində və tərbiyə prinsiplərində ümumilik

Pedaqogikadan ənənəvi dərs vəsaitlərində təlim kateqoriyasının ayrılıqda, tərbiyə kateqoriyasının da ayrılıqda şərhə nəticəsində təlim üçün prinsiplər və üsullar, tərbiyə üçün prinsiplər və üsullar müəyyənləşdirilmişdir. Həmin dərs vəsaitlərinin təhlili göstərir ki, təlimə və tərbiyəyə aid edilmiş prinsiplərin əksəriyyəti təkrar olunur, üst-üstə düşür. Məsələn, həyatla əlaqələndirmə, fərdi və yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, əməkdaşlıq, şüurluluq və fəallıq, elmilik, bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi kimi prinsiplər həm təlimə, həm də tərbiyəyə aid edilir.

Prinsiplərlə əlaqədar digər anlaşılmazlıqlar da vardır. Məsələn, tərbiyəyə aid edilmiş bəzi prinsiplər təlimə aid

edilmir. Məqsədyönlük, nikbinlik, hörmət və tələbkarlığın vəhdəti, tələblərdə vahidlik, sözlə əməlin birliyi, müsbət cəhətlərə istinad edilməsi, nümunə, kompleks yanaşma, kollektivdə kollektiv vasitəsilə təsir, aşkarlıq kimi prinsiplər buna misal ola bilər. Ənənəvi dərslər vəsaitlərindəki fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, sadalanan prinsiplər yalnız sırf tərbiyə zamanı tətbiq edilə bilər, təlimdə isə onlar nəzərə alınmır. Dərs vəsaitlərində məsələ belə qoyulur. Bəs real həyatda vəziyyət necədir?

Real həyatda isə həmin prinsiplərdən də müəllimlərimiz təlim zamanı bolluca istifadə edir. Ayırı-ayrı fənlərdən dərs deyən müəllim nikbin olmasa, şagirdin müsbət cəhətlərinə istinad etməsə, şagird şəxsiyyətinə kompleks şəkildə yanaşmasa, sinfin gücündən, imkanlarından istifadə etməsə, öz işini aşkarlıq şəraitində qurmasa, dediyi sözlə əməli üst-üstə düşməsə qətiyyət müvəffəqiyyət qazana bilməz. Təlimlə əlaqədar pedaqogika üzrə dərs vəsaitlərindən lazımi məlumatlar almasalar da müəllimlərin əksəriyyəti öz işlərini həmin prinsiplərə uyğun qurur.

Eyni sözlər ənənəvi dərslər vəsaitlərinin təlim prinsiplərinə dair fikirlərinə də aid edilə bilər. Dərs vəsaitlərinin təlimə aid hissələrində elə prinsiplərin adları çəkilir ki, tərbiyə prinsipləri sırasında onlar xatırlanmır. Əyanilik, əməkdaşlıq, əks əlaqənin yaradılması, müntəzəmlik, təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici prinsiplər buna misal ola bilər.

Tərbiyə işi ilə əlaqədar bu prinsiplərin xatırladılmaması o deməkdir ki, tərbiyə zamanı onlara müraciət edilmir və ya müraciət edilməməlidir? Qətiyyət! Təcrübə dönə-dönə göstərir ki, tərbiyə ilə məşğul olan şəxslər əyanilikdən də, əməkdaşlıq prinsipindən də, əks əlaqənin yaradılmasından da, müntəzəmlik prinsipindən də, tədbirin təhsilləndirici və inkişafetdirici ideyalarından da yeri gəldikcə istifadə edirlər.

Gətirilən faktlardan irəli gələn nəticə belədir: prinsipləri iki qrupa ayırmağın, bir qrupunu təlimə, digər qrupunu isə tərbiyəyə aid etməyin elmi əsası yoxdur. Çünki, əvvəla, hər iki qrupda təmsil olunan prinsiplərin bir qismi mahiyyətcə eyniyyət təşkil edərək təkrar olunur; ikincisi, tərbiyə

prinsipləri sırasında adları çəkilməyən, lakin, süni şəkildə təlimə aid edilən prinsiplər də tərbiyə zamanı tətbiq edilir və əksinə; üçüncüsü, təlim prinsipləri arasında qeyd edilməyən tərbiyə prinsiplərindən təlim zamanı da istifadə olunur. Başqa sözlə, bu, o deməkdir ki, həmin prinsiplər vahid prosesin – təlim və tərbiyəni özündə birləşdirən pedaqoji prosesin ümumi prinsipləri olmalıdır. Bəs üsullar məsələsində vəziyyət necədir?

3. Təlim üsullarında və tərbiyə üsullarında ümumilik

Pedaqogikadan dərs vəsaitlərində təlim üsulları və tərbiyə üsulları ayrılıqda, özü də əlaqəsiz şəkildə şərh edilir. Halbuki, bu dərs vəsaitlərində ayrılıqda təlimə və tərbiyəyə aid edilən üsulların böyük əksəriyyəti həm ad, həm də məzmun cəhətdən eyniyyət təşkil edir. Müsahibə, məruzə və mühazirə, təmrin (məşq), yarış, nəzarət, özünənəzarət, özünəqiymət, problemlə situasiya, fəaliyyətin təşkili kimi üsullar buna misal ola bilər. Dərs vəsaitlərinin müəllifləri, özləri hiss etmədən, həmin üsulların təlimdə də, tərbiyə işində də tətbiq edildiyini etiraf etmiş olurlar.

Bundan əlavə, ənənəvi dərs vəsaitlərində tərbiyəyə aid edilən bəzi üsullar təlim üsulları sırasına aid edilmir. Rəğbətləndirmə, cəzalandırma, nümunə, ictimai rəy, pedaqoji tələb, gün rejimi, disput kimi üsul və vasitələr bu qəbildəndir. Həmin dərs vəsaitlərindən belə çıxır ki, təlim zamanı bu üsullardan istifadə olunmur, yaxud istifadə olunmamalıdır; halbuki, rəğbətləndirmə, cəzalandırma, nümunə, ictimai rəy, pedaqoji tələb, gün rejimi, disput kimi üsulların tətbiqi üçün təlim zamanı imkanlar daha genişdir və müəllimlərimiz bu imkanlardan istifadə edirlər.

Bu fikir dərs vəsaitlərinin təlim üsullarına aid hissəsinə də şamil edilə bilər. Kitab üzərində iş, müşahidə, tədqiqat xarakterli tapşırıqlar, təkrar, müstəqil işlərin təşkili, müvəffəqiyyətin qiymətləndirilməsi kimi təlimlə əlaqədar səciyyələndirilən üsullar həmin vəsaitlərdə tərbiyəyə aid edilmir. Oxucu buradan təbii olaraq belə bir nəticə çıxara

bilər ki, guya həmin üsullardan tərbiyə işində bu və ya digər səviyyədə istifadə edilə bilməz; yaxud, istifadə edilməməlidir. Halbuki, pedaqoji işdə, o cümlədən tərbiyədə kitab üzərində iş, müşahidə, tədqiqat xarakterli tapşırıqlar, təkrar, müstəqil işlərin təşkili, müvəffəqiyyətin qiymətləndirilməsi üsullarından lazım gəldikcə istifadə olunur.

Bu faktlardan irəli gələn məntiqi nəticə belədir: təlim üsullarını və tərbiyə üsullarını əməli cəhətdən deyil, yalnız nəzəri cəhətdən bir-birindən ayırmaq mümkündür və bu, pedaqoji təhsilin bakalavr pilləsi üçün məqbul sayıla bilər. Pedaqoji təhsilin növbəti pilləsi üçün həmin üsulları iki qrupa ayırmaq, bir qrupunu təlimə, digər qrupunu tərbiyə işinə aid etmək səhv olardı. Çünki tərbiyə işi üçün ayrılan üsullardan təlim zamanı, təlim üçün nəzərdə tutulan üsullardan tərbiyə zamanı da istifadə olunduğunu magistrələr anlamağa qadirdirlər; üsulların hamısı əməli işdə həm təlim, həm də tərbiyə üçün ümumi olduğundan və hər ikisinə xidmət etdiyindən tamın, yəni pedaqoji prosesin üsullarına çevrilir.

4. Təlimin təşkili formalarında və tərbiyənin təşkili formalarında ümumilik

Pedaqogika üzrə ənənəvi dərs vəsaitlərində təlimin təşkili formaları və tərbiyənin təşkili formaları da ayrılıqda şərh edilir. Halbuki, təşkilat formalarında da ümumi cəhətlər az deyil. Məsələn, tərbiyə işlərinin formaları, adətən, üç qrupa bölünür: fərdi işlər, qrup halında aparılan işlər və kütləvi işlər. Məlum olduğu kimi, bu iş formaları təlimdə də təşkil edilir. Təlim zamanı müəllimlər, lazım gəldikdə, tək-tək şagirdlərlə fərdi iş, yaxud qrup halında iş aparırlar. Dərsdənkənar (auditoriyadankənar) iş formalarına aid edilən fənn dərnəkləri daha çox təlim səciyyəli deyilmi?!

Dərsdənkənar tərbiyə işinin kütləvi formalarına daxil edilən müsabiqələr, disputlar, konfranslar, olimpiadalar, turist gəzintiləri, teatr və kino tamaşalarına kollektiv baxış, kitab müzakirələri, qabaqcıl adamlarla görüşlər, fənn gecələri, adətən, müvafiq fənn müəllimləri tərəfindən aparılır və

təlim xarakterli olur. Deməli, təlimin və tərbiyənin təşkili formalarında üst-üstə düşən ümumi cəhətlər çoxdur. Bu ümumi cəhətlər də təlim və tərbiyənin məzmun və məqsəd cəhətdən qovuşmasına, yəni pedaqoji prosesin tamlığına əlavə imkan yaradır.

Ayrı-ayrı fənlərdən dərəcəli üzrə məşğələlər zamanı şagirdlərin (tələbələrin) əldə etdikləri biliklər müvafiq müəllimlərin təşkil etdikləri fənn dərəcələrində bir qədər də dərinləşir; yaxud, diyarşünaslıq muzeylərinə, dövlət xadimlərinin, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin ev muzeylərinə şagirdlərin (tələbələrin) ekskursiyaları tarix, coğrafiya və ya ədəbiyyat məşğələlərində mənimsənilən biliklərin həyatiliyini xeyli artırır. Fənn müəlliminin məsləhətinə əsasən televiziya verilişlərinə, kinoya baxmaq, teatra getmək, əlavə ədəbiyyat oxumaq, onların müzakirəsini keçirmək, alınmış təəssürlərdən məşğələlər zamanı istifadə etmək şagirdlərin (tələbələrin) dünyagörüşünün, etik və estetik baxışlarının formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Bu cür faktlardan aydın olur ki, təlimin təşkili formalarında və tərbiyənin təşkili formalarında ümumilik var. Bu ümumilik pedaqoji prosesin tamlığına əlavə sübutdur.

5. Təlimin və tərbiyənin ziddiyyətlərində və qanunauyğunluqlarında ümumilik

Son zamanlar pedaqoji elmdə təlim və tərbiyə ilə əlaqədar ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar məsələsinə diqqət artırıldığı faydalı hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bu sahədə tədqiqatın ilk mərhələsi kimi təlimin ziddiyyətləri və qanunauyğunluqlarını ayrılıqda, tərbiyənin ziddiyyətləri və qanunauyğunluqlarını da ayrılıqda şərh etməklə razılaşımaq olardı. Lakin, indi müəyyən təcrübə toplandığından və müvafiq anlayış formalaşdığından, əvvəlki fikri təkmilləşdirməyə ehtiyac vardır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, təlimə xas olan ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar, habelə tərbiyəyə xas olan ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar çox halda eyniyyət təşkil edir. Məsələn, təlim üçün səciyyəvi olan ziddiyyətlər də, tərbiyə

üçün səciyyəvi sayılan ziddiyyətlər də iki qrupa ayrılır: zahiri ziddiyyətlər və daxili ziddiyyətlər.

Məsələ burasındadır ki, birinci qrupa aid edilən ziddiyyətlərin adlarında da, ikinci qrupa aid edilən ziddiyyətlərin adlarında və məzmununda da eyniyyət qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, tərbiyə prosesinə xas olan daxili ziddiyyətlər səciyyələndirilərkən şagirdin arzusu ilə psixoloji imkanları arasındakı ziddiyyətin adı çəkilir. Təlim prosesinin ziddiyyətlərinin şərhində də bu cür eyniyyət mövcuddur.

Zahiri ziddiyyətlərin şərhində də bu cür eyniyyət vardır. Məsələn, məktəbin və ailənin uşağa təsirindəki ziddiyyətin həm təlimə, həm də tərbiyəyə xas olduğu göstərilir.

Sual olunur: eyni daxili və zahiri ziddiyyətlər həm təlimə, həm tərbiyəyə xasdırsa, onları ayrılıqda nəzərdən keçirməyə və ayrılıqda şərh etməyə ehtiyac varmı? Əlbəttə, ehtiyac yoxdur! Təlimə və tərbiyəyə eyni ziddiyyətlərin, yəni həm daxili, həm də zahiri ziddiyyətlərin xas olduğu pedaqoji prosesin tamlığını sübut etməmi? Əlbəttə, sübut edir! Əgər belədirsə, magistraturada təlim və tərbiyənin ziddiyyətləri ayrılıqda deyil, birlikdə, yəni pedaqoji prosesin ziddiyyətləri kimi şərh edilməlidir.

Təlimin və tərbiyənin qanunauyğunluqlarının şərhində də vəziyyət belədir. Təlimin qanunauyğunluqları və tərbiyənin qanunauyğunluqları indiyədək ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Məlum olur ki, bir sıra qanunauyğunluqların adları bəzi dərs vəsaitlərinin həm təlim bölməsində, həm də tərbiyə bölməsində çəkilmişdir. Təlim və tərbiyənin cərəyan etdiyi mühitlə əlaqədar, müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə əlaqədar üzə çıxarılmış qanunauyğunluqlar buna misal ola bilər. Deməli, təlim və tərbiyənin qanunauyğunluqları əksər halda eyniyyət təşkil etdiyindən təhsilin magistratura pilləsində pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları kimi nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Beləliklə, pedaqogikadan ənənəvi dərs vəsaitlərinin tənqidi şəkildə təhlili göstərir ki:

1. Pedaqogika kursunun strukturunu təkmilləşdirmək zəruridir

2. Təlim və tərbiyənin prinsiplərini, üsullarını, təşkili formalarını, ziddiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını ayrı-ayrılıqda şərh etmək ənənəsindən magistratura pilləsindən əl çəkmək lazımdır.

3. Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf prosesləri bir çox cəhətdən bir-birini şərtləndirdiyində və bir-birini tamamladığından vahid proses kimi nəzərdən keçirilməlidir.

4. Bu vahid prosesi isə pedaqoji proses adlandırmaq məqsədəuyğun sayılmalıdır.

5. Pedaqoji proses çərçivəsində cərəyan edən təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafda ümumi, ortaq cəhətlərin üstünlük təşkil etməsi onların hər birinə xas olan spesifik cəhətlərin varlığını inkar etmir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Pedaqogika kursunun ənənəvi strukturu nə üçün tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilməli idi?*

2. *Nə üçün pedaqoji proses ümumi kateqoriya kimi işlədilməlidir?*

3. *Ənənəvi dərslər vəsaitlərində təlim və tərbiyə prinsiplərində eyniyyət olduğunu isbat edin.*

4. *Təlim üsullarında və tərbiyə üsullarında eyniyyət olduğunu bilməyin əhəmiyyətini açın.*

5. *Təlim və tərbiyənin ziddiyyətlərində və qanunauyğunluqlarındakı ümumilikdən hansı nəticəyə gəlmək olur?*

6. *Pedaqoji prosesin məqsədini bilməyin nəzəri və praktik əhəmiyyəti nədən ibarətdir?*

IV FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESDƏ ZİDDİYYƏT, QANUNAUYGUNLUQ VƏ QANUN MƏFHUMLARI

1. Pedaqoji prosesdə ziddiyyət məsələsi

Pedaqoji ziddiyyətlər məfhumu. Pedaqoji prosesdə ziddiyyətlər məsələsi pedaqogikada köklü nəzəri məsələlərdən biridir. Bu məsələnin düzgün başa düşülməsi və elmi şərhli pedaqogikanın digər məsələlərinin uğurlu həlli üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji ədəbiyyatda belə bir yanlış fikir formalaşmışdır ki, guya təlim və tərbiyə prosesində özünü göstərən uyğunsuzluqlar və ya ziddiyyətlər bu prosesin hərəkətverici qüvvələridir. Axıradək düşünülməmiş bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki, həmin ziddiyyətlər qaldıqca təlim və tərbiyənin səmərəsi nəinki artmır, hətta azalır. Ziddiyyətlər özlüyündə pedaqoji prosesin irəliyə hərəkətini ləngidən amillərdən biridir. Təlim və tərbiyədə, bütövlükdə pedaqoji prosesdə müşahidə olunan uyğunsuzluqlar, *ziddiyyətlər əslində aradan qaldırıldıqda hərəkətverici qüvvəyə çevrilir. Deməli, pedaqoji prosesin səmərəsini azaldan uyğunsuzluqlar onun ziddiyyətləridir. Bu cür ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, dəf edilməsi isə pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvələrindən biridir.*

Pedaqoji prosesin ziddiyyətləri iki qrupa ayrılır: zahiri ziddiyyətlər və daxili ziddiyyətlər.

Zahiri ziddiyyətlər. Zahiri ziddiyyətlər müxtəlif səciyyəli olur: tədris müəssisəsi qarşısında qoyulan vəzifələrlə onun imkanları arasında uyğunsuzluqlar; pedaqoji təsirlərlə mühit amillərinin təsirləri arasında uyğunsuzluqlar; şəxsə ailənin təsiri ilə tədris müəssisəsinin təsiri arasında uyğunsuzluqlar; ayrı-ayrı müəllimlərin tələbəyə (şagirdə) təsirləri arasında uyğunsuzluqlar və s.

Bu cür uyğunsuzluqlar, yəni ziddiyyətlər dərk edilmədikdə və ya onlara laqeydlik göstərildikdə təlim və tərbiyənin səmərəsi artmır.

Bəzi tədris müəssisələrində maddi-texniki bazanın: məşğələ otaqlarının, texniki vasitələrin azlığı, məktəbyanı sahənin olmaması və ya məhdudluğu, idman və musiqi alətlərinin qıtlığı, əmək və istehsalat təcrübəsi üçün xammalın çatışmaması belə tədris müəssisələrinin qarşısına qoyulmuş vəzifələrin normal yerinə yetirilməsinə imkan vermir. Tədris müəssisəsinin rəhbərləri və müəllimlər onun maddi-texniki bazasını həmin vəzifələr səviyyəsinə qaldırmaq üçün əlavə enerji sərf etdikdə və uyğunsuzluq aradan qaldırıldıqda pedaqoji iş irəliləyir, səviyyə yüksəlir.

Şəxsə mütəşəkkil və məqsədyönlü pedaqoji təsirlə mühitin qeyri mütəşəkkil təsiri arasında uyğunsuzluq halları da tədris müəssisəsinin işini xeyli çətinləşdirir. Tədris müəssisəsi bir istiqamətdə, küçə, kino, bəzi televiziya verilişləri, ictimai mühitin digər amilləri isə şagirdlərə (tələbələrə) başqa istiqamətdə təsir göstərdiyi hallarda faydalı keyfiyyətlərin şəxsə formalaşması xeyli çətinləşir. Bu cür uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün, yəni pedaqoji prosesin səmərəsini artırmaq üçün şagirdi (tələbəni) əhatə edən mühiti müəyyən qədər pedaqojiləşdirmək və pedaqoji təsirin gücünü artırmaq lazım gəlir.

Tədris müəssisəsinin və ailənin şagirdə (tələbəyə) təsirdəki fərq də pedaqoji işə mane olur. Tədris müəssisəsinin, müəllimlərin şagird qarşısında qoyduğu tələblərin pedaqoji mənasını lazımınca başa düşməyən valideynlər, istə-istəməz, pedaqoji işi çətinləşdirirlər. Belə hallarda tədris müəssisəsi də, müəllim də şagirdlərin (tələbələrin) gözü qarşısında nüfuzdan düşə bilər. Bu səbəbdən də tədris müəssisəsi valideynlər arasında əlavə iş aparmalı olur, nəzərə çarpan uyğunsuzluğu aradan qaldırır.

Eyni auditoriyada (kursda) məşğələ aparən müəllimlərin tələbələr qarşısında qoyduqları tələblərin, göstərdikləri psixoloji təsirlərin fərqləndiyi hallarda pedaqoji işin səviyyəsi aşağı düşür. Təəssüf ki, real həyatda müəllimlərin

şagirdlərə pedaqoji və psixoloji təsirlərində ahəngdarlığa, uyğunluğa çox nadir hallarda rast gəlmək olur. Tələbələrin məşğələyə davamiyyətinə, tapşırıqların icrasına, davranışlarına, danışıq tərzlərinə, görkəmlərinə və s. cəhətlərinə müəllimlərin eyni tələblərlə yanaşdıqları kurslarda mənimsəmənin, tərbiyəliliyin səviyyəsi yüksəlir. Bu səbəbdən də müəllimlərin tələbələrə münasibətlərinin xarakteri pedaqoji kollektivin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Göründüyü kimi, *zahiri ziddiyyətlər pedaqoji işi çətinləşdirərək onun səmərəsini azaldırsa, bu ziddiyyətləri vaxtında görmək, onları dəf etmək üçün əməli fəaliyyət göstərmək pedaqoji işin səmərəsini artırır, pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.*

Etiraf olunmalıdır ki, pedaqoji ədəbiyyatda zahiri ziddiyyətlər məfhumunun mahiyyəti indiyədək açılmamış və, deməli, ona tərif vermək təşəbbüsü olmamışdır. Halbuki, *zahiri ziddiyyətlərin mahiyyətini açmağa böyük ehtiyac var. Milli pedaqogika onu belə dəyərləndirir: Pedaqoji prosesin cərəyan etdiyi mühit amillərindən ona təsir göstərərək gedişini çətinləşdirən, lakin aradan qaldırılması mümkün olan uyğunsuzluqlar zahiri ziddiyyətlərdir.*

Daxili ziddiyyətlər. Pedaqoji prosesin daxili ziddiyyətləri də az deyildir. Pedaqoji prosesə cəlb olunmuş şəxsin qarşısında qoyulan ictimai əhəmiyyətli vəzifələrlə bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün onun mövcud marağı arasında uyğunsuzluq; ətraf mühitə şüurlu münasibət göstərməyin əhəmiyyətinin getdikcə artması ilə belə bir münasibətin reallaşmasına imkan verən bilikləri mənimsəməyin zəruriliyini şəxsin lazımınca dərk edə bilməməsi arasında uyğunsuzluq; doğma yurdun əsl vətəndaşı olmağın obyektiv zəruriliyi ilə həyat təcrübəsinin şəxsə azlığı arasında uyğunsuzluq; seçilmiş məqsədlə şəxsin subyektiv imkanları arasında uyğunsuzluq; şəxsin nail olduğu psixoloji inkişaf səviyyəsi ilə onun həyat təzi arasında uyğunsuzluq; şəxsə işləmək, bilikli və bacarıqlı olmaq arzusu ilə işin çətinliyi arasında uyğunsuzluq; şəxsin fəaliyyət motivləri arasında uyğunsuzluq və s. buna misal ola bilər.

Valideynin və ya müəllimin qoyduğu tələb, yaxud verdiyi tapşırıq ilə ona əməl etmək üçün şəxs (şagirdin, tələbənin) malik olduğu psixoloji imkanlar arasında uyğunsuzluqlara pedaqoji prosesdə tez-tez rast gəlirik. Tapşırığın icrası şəxsdən müəyyən biliyi yada salmağı, müvafiq bacarıq işlətməyi, iradi səy göstərməyi tələb edir. Şəxsin ya biliyində, ya bacarığında, yaxud da iradəsində müəyyən kəsir ola bilər. Çatışmazlıq bəzən bu cəhətlərin üçündə də müşahidə olunur. Şəxs həmin çatışmazlıqları çətinlik kimi duyur və onu aradan qaldırmağa çalışır, çox halda buna nail olur; bəzən isə çətinlik üzündən müxtəlif bəhanələrlə tapşırıqdan boyun qaçırır. Tələblər, tapşırıqlar və ya vəzifələr isə gündən-günə mürəkkəbləşir, yeni ziddiyyətlər yaranır, onları aradan qaldırmaq lazım gəlir.

Gənc nəslin yaş dövrü və fərdi inkişafı ilə əlaqədar maraqları və ehtiyacları olur. Kənardan göstərilən təsirlər, edilən təkliflər, verilən məsləhətlər, irəli sürülən tələblər mexaniki qəbul olunmur, daxili aləmdən süzülüb keçir. Marağa və ehtiyaca uyğun gələnlər qəbul edilir, uyğun gəlməyənlər ziddiyyət əmələ gətirir. Bu cür ziddiyyətləri duymaq və aradan qaldırmaq lazım gəlir. Bundan ötrü şəxsin maraq və ehtiyac dairəsini diqqət mərkəzində saxlamaq, öyrənmək və nəzərə almaq gərəkdir.

İctimai və təbii mühit amilləri adamlara təsir etdiyi kimi, onlar da, öz növbəsində, ətraf mühitə müəyyən münasibət göstərirlər. Münasibətlər isə cəmiyyətin və təbiətin həm xeyrinə, həm də zərərinə ola bilər. Hazırda gənc nəslədən cəmiyyətə, məktəbə, ailəyə şüurlu münasibət tələb olunur. Lakin belə münasibətin reallaşması üçün gənc nəsəl müvafiq biliyə, bacarığa, əməli davranış qaydalarına yiyələnmişdir. Bu cür keyfiyyətlərlə silahlanmağın vacibliyinə inam onda, adətən, lazımi səviyyədə olmur. Buna görə də cəmiyyətə, məktəbə, ailəyə şüurlu münasibətin getdikcə artmasına olan ehtiyacla bu ehtiyacı ödəməyə imkan verən bilik və davranış qaydalarını mənimsəməyin zəruriliyinə şüurlu münasibətin gənc nəslə çatışmaması arasında ziddiyyətlər əmələ gəlir. Belə ziddiyyətlər də aradan qaldırılmalıdır.

Pedaqoji prosesdə müəllimlərin, valideynlərin və digər tərbiyəçilərin təsiri ilə şagird (tələbə) hiss edir ki, ölkəsinin əsl vətəndaşı kimi böyüməlidir; nəinki ailəsinin və oxuduğu məktəbin üzünü ağ etməlidir, bütövlükdə Vətəni üçün faydalı şəxs kimi böyüməlidir. Bu məqsədlə əməli fəaliyyət göstərməlidir. Lakin çox halda şəxsin iradi səyində, əməli fəaliyyətində qüsurlar üzə çıxır. Doğma yurdun alovlu vətənpərvəri olmağın obyektiv zəruriliyi ilə ona nail olmağa imkan verməyən bir sıra psixoloji keyfiyyətlər arasında uyğunsuzluq yaranır. Şəxs bu uyğunsuzluğa laqeyd qala da, onu aradan qaldırmağa təşəbbüs göstərə də bilər. Burada, əlbəttə, pedaqoji rəhbərliyə böyük ehtiyac duyulur.

Ülvi məqsədlər, gözəl ideallar adamlara, o cümlədən uşağa yad deyil. Onlar həyat hadisələrinin, oxuduqları və eşitdiklərinin təsiri ilə özlərinə müvafiq ideallar seçirlər, öz ideallarına yaxınlaşmaq, ona qovuşmaq arzusu ilə yaşayırlar. Lakin idealın malik olduğu psixoloji keyfiyyətlərin özlərində hələ formalaşmadığını başa düşdükdə şəxs narahatlıq keçirir və idealdan uzaq düşmək təhlükəsi yaranır. Belə hallarda pedaqoji rəhbərliyin rolu azalmır, artır.

Şəxs (uşaq, şagird, tələbə) həm fiziki, həm psixoloji, həm də mənəvi cəhətdən daim inkişaf edir. Onun ailədə və məktəbdə həyat təzi isə çox halda o qədər də dəyişmir. Valideyn də, müəllim də bəzən şəxsə dünənki gözlə baxır, dünənki ölçü ilə yanaşır; uşağın başqalaşdığını, onda əmələ gələn yeni keyfiyyətləri vaxtında sezə bilmirlər. Şəxsin yeni inkişaf səviyyəsi ailədə və məktəbdə onun həyat təzinə uyğun gəlmir: ziddiyyətlər üçün zəmin yaranır. Ziddiyyətləri pedaqoji yolla aradan qaldırmaq əvəzinə, həyat təzini təkmilləşdirmək və pedaqoji təsir vasitələrini yeniləşdirmək əvəzinə, çox halda şəxsə baş qaldıran yeni keyfiyyətləri məhdudlaşdırmaq, hətta onların qarşısını almaq üçün tənbehedici tədbirlərə əl atılır. Nəticədə ziddiyyətlər daha da dərinləşir.

Maddi və mənəvi ehtiyaclar adamı fəaliyyətə təhrik edən güclü amillərdəndir. Şəxs yeməyə və geyməyə ehtiyacını ödəmək üçün müəyyən fəaliyyət göstərdiyi kimi, idmana, bədii ədəbiyyata, musiqiyə, texniki yaradıcılığa və s. olan

ehtiyacını ödəmək üçün də zəhmət çəkməli olur. Lakin ehtiyacla onun ödənilməsindəki çətinlik arasında ziddiyyətlər yarana bilər. Məsələn, kimsə gözəl şəkil çəkmək istəyir, buna ehtiyac hiss edir. Amma gözəl rəsm əsəri yaratmaq çətin başa gəlir, bəzilərinə alınmır. Yaxud, o, şer yazmaq həvəsinə düşür, yazdığı şer ürəyinə yadır, çətinliyi duyur, həvəsdən düşə bilər. Deməli, hər hansı ehtiyacı ödəmək üçün çətinliyi duymaq azdır, bu çətinliyi aradan qaldırmağa hazır olmaq, onun öhdəsindən gəlmək də tələb olunur. Zəhmətdəki çətinliyi duymağı da, onu dəf etməyi bacarmağı da gənc nəsle öyrətmək gərəkdir: ehtiyacı ödəmək isə çətinliksiz mümkün deyil.

Qütbləşən hissələrdə dialektika aydın duyulur. Bu dialektikanı duymaq, hissələrdən birinin digərinə çevrilməsini sürətləndirmək lazım gəlir. Qütbləşən hissələr həyatda əksliklər kimi nəzərə çarpır. Hər kəs öz həyatında dönə-dönə razılıq və narazılıq, inam və şübhə, şadlıq və kədər kimi qütbləşən hissələr keçirir. Şəraitdən asılı olaraq razılıq narazılığa və əksinə, şadlıq kədərə və əksinə çevrilə bilər. Pedaqoji proses mənfi hissələrin müsbət hissələrə keçilməsində və sonuncuların davamlılığını artırmaqda gənc nəsle köməklik göstərə bilər; anladılır ki, öz fikrinin doğruluğuna inamın yolu şübhələri aradan qaldırmaqdır; cəsarətliyin yolu qorxaqlığa üstün gəlməkdir; gözəlliyə aparan yol həyatdakı eybəcərliklərə nifrətdən keçir və s.

Gənc nəslin müxtəlif inkişaf mərhələsində sərbəstliyə meyli ilə yaşlıların himayədarlığı arasında ziddiyyətlər olur. Məsələn, 2-3 yaşlı uşağın əlindən tutub yeridəndə «özüm-özüm» deyir. Yaxud, sərbəstliyə can atan yeniyetmə qabarıq ifadə olunan hər cür himayədarlığa qarşı çıxır. Sərbəstliyə meyl tələbələrdə daha güclü olur. Bu cür ziddiyyətlər düzgün pedaqoji rəhbərlik sayəsində asanlıqla həll edilir. Belə rəhbərliyin olmadığı şəraitdə şəxsə tərslik baş qaldıra, əsəbilik arta bilər; intizamsızlığa yol açılır.

Gətirilən faktları ümumiləşdirərək pedaqoji prosesdə daxili ziddiyyətlərin mahiyyətini milli pedaqogika belə dəyərləndirir: *pedaqoji proses ünsürlərinin təsiri ilə şəxsin*

psixologiyasında yaranan və həlli mümkün olan uyğunsuzluqlar onun daxili ziddiyyətləridir.

Zahiri ziddiyyətlərdə olduğu kimi, daxili ziddiyyətlərin vaxtında duyulması və aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəldir. Bu, müəllimin, valideynin və digər tərbiyəçinin yüksək pedaqoji ustalığa malik olduğunu göstərən vacib meyarlardan biridir.

Pedaqoji prosesin ziddiyyətlərində və aradan qaldırılmasında müəyyən qanunauyğunluqlar müşahidə olunur.

2. Pedaqogikada qanunauyğunluq və qanun məfhumları

Fikrin tarixinə qısa bir nəzər. Mövcud ədəbiyyatdan məlum olur ki, pedaqoji fikir tarixində pedaqoji prosesin deyil, təlimin və ya tərbiyənin qanunauyğunluğu və qanun məfhumları işlədilmişdir. Odur ki, pedaqoji proses məfhumu işlədərkən biz tarixi səpkidə təlim və ya tərbiyə məfhumlarını nəzərdə tuturuq.

Məlumdur ki, hər hansı elmin, o cümlədən pedaqogikanın yetkinlik dərəcəsi həm də onun müəyyənləşdirdiyi və aydın ifadə etdiyi qanunauyğunluqlarla ölçülür.

Pedaqoji fikir klassiklərindən N.Tusi, Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, J.J.Russo, K.D.Uşinski və başqalarının əsərlərində pedaqoji qanunauyğunluqlar məsələsinə bu və ya digər formada toxunulmuşdur.

Pedaqoji qanunauyğunluq və qanun problemi ilə pedaqoqlardan P.N.Qruzdev, N.A.Petrov, V.Y.Struminski, A.D.Alfredov, N.P.Petuxov, V.Y.Qmurman, B.T.Lixaçov, M.A.Danilov, M.A.Skatkin, D.O.Lordkipanidze, Y.K.Babanski, Z.İ.Qaralov, Y.Talıbov, B.A.Əhmədov, bu yazının müəllifi və başqaları xüsusi məşğul olmuşlar. Onların əsərləri pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumlarını yeni fikirlərlə zənginləşdirmişdir. Buna baxmayaraq, problemin həllində xeyli qeyri-müəyyənlik qalmaqdadır. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını təlim, tərbiyə və təhsildən kənarında axtarmaq; eyni qanunauyğunluğu müxtəlif formada ifadə etmək; prinsipi qanunauyğunluq, qanu-

nauyğunluğu qanun kimi təqdim etmək; elmin qanunauyğunluğunu onun tədqiqat sahəsində cərəyan edən qanunauyğunluqla eyniləşdirmək; pedaqoji qanunauyğunluqların adını çəkib mahiyyətini açmamaq və s. buna misal ola bilər.

Pedaqoji tədqiqatların bir qisminə təlimin qanunu və qanunauyğunluğu məfhumları arasında fərq qoyulmur. Məsələn, Y.K.Babanskinin redaktəsi ilə çap olunmuş kitabda¹ təlimin qanunu və qanunauyğunluğu məfhumları gah ayrılıqda, gah da yanaşı işlədilir, lakin heç bir izahat verilmir. Belə çıxır ki, onların arasında fərq yoxdur.

Deyilən fikir tərbiyə ilə əlaqədar çap olunmuş bəzi mənbələrə də şamil edilə bilər. Məsələn, N.P.Petuxovun «Tərbiyənin qanunu» adlandırdığını İ.S.Maryenko, B.T.Lixaçov, A.D.Alfredov «Tərbiyənin qanunauyğunluğu» kimi işlədirlər.

Bəzən də bir elm kimi pedaqogikanın və ya metodikanın özünə xas olan qanunauyğunluqlar onun tədqiqat sahəsi olan pedaqoji prosesin (təlimin, tərbiyə və təhsilin) qanunauyğunluqları ilə eyniləşdirilir². Məsələn, D.O.Lordkipanidzenin «Didaktika» adlı əsərində yazılır: «Tərbiyənin başlıca qanunauyğunluqları eyni zamanda tərbiyə haqqında elm kimi pedaqogikanın da qanunauyğunluqlarıdır» (səh.12).

Bu cür dolaşılıq Azərbaycana da yol açmışdır. 1993-cü ildə «Maarif» nəşriyyatının buraxdığı kitab «Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri» adlansa da məzmununda təlim-tərbiyənin qanunauyğunluqları və prinsipləri şərh edilir.

Pedaqoji qanunauyğunluqların cərəyan etdiyi sahənin həddlərinə dair. Bu məsələ bir elm kimi pedaqogikanın tədqiqat sahəsi ilə bağlıdır.

Pedaqoqların bir qismi, məsələn, B.T.Lixaçov, V.Suxomlinski, pedaqoji qanunauyğunluqları insanın mühitlə qarşılıqlı əlaqəsində axtarır və bunu başqalarına da məsləhət görürlər.

---

1 . . . , “ . . . ”, 1983.

2 . . . , “ . . . ”, 1964, 3; . . . .
Tbilisi universitetinin nəşri, 1985.

B.T.Lixaçov haqlı olaraq yazır ki, uşaq yaşlı adamların həyat təcrübəsini müşahidə edir, ətraf mühitlə müxtəlif münasibətlərdə olur və müvafiq dəyişikliyə uğrayır. O, bu düzgün fikirdən yanlış nəticə çıxarır və pedaqoji qanunauyğunluqları yalnız həmin münasibətlərdə axtarmağa çalışır.

Bu mövqedə duran hər kəs pedaqoji qanunauyğunluqları nəinki təlim-tərbiyə prosesində, habelə qeyri mütəşəkkil, qeyri-planlı, qeyri məqsədyönlü təsirlər sistemində axtarmalı olar. Yəni pedaqogika öz hədudlarından çox-çox kənara çıxar, digər elmlərin, o cümlədən sosiologiyanın, psixologiyanın və s.-in funksiyalarını da öz üzərinə götürər.

Bir çox pedaqoqlar uşağın fəaliyyətini pedaqoji prosesin daxili, müəllimin və digər tərbiyəçilərin fəaliyyətini isə onun xarici cəhəti adlandırırlar. Nəticədə uşaq fəaliyyətində və müəllim fəaliyyətində qanunauyğunluqlar ayrılıqda axtarılır; əsil pedaqoji qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq işi çətinləşir. Vahid olan pedaqoji prosesi iki hissəyə parçalamaq və qanunauyğunluqları həmin hissələrdə ayrılıqda axtarmaq meylə metodistləri, o cümlədən Azərbaycan dili metodistlərini də çaşdırmışdır. Dil metodistlərindən bəziləri təlimin qanunauyğunluqlarını uşaqların psixoloji aləmində axtarırlar. Buna görə də onlardan bəziləri, məsələn, «Təfəkkürün və dilin vəhdəti»ni Azərbaycan dili tədrisi metodikasının əsas qanunauyğunluğu adlandırırlar. Halbuki, təfəkkür və dilin vəhdəti təkəcə Azərbaycan dilinin tədrisi üçün deyil, bütün fənlərin tədrisi üçün, ümumiyyətlə bütün adamların idrak fəaliyyəti üçün səciyyəvidir.

Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları yalnız pedaqoji prosesin özündə, milyonlarla gənc nəslin təlimi, tərbiyəsi, təhsili və psixoloji inkişafı prosesində axtarılmalıdır. Bu zaman, əlbəttə, pedaqoji prosesin cərəyan etdiyi mühit unudulmamalıdır.

Pedaqoji qanunauyğunluğun əvvəl, qanunun isə ondan törəmə olması. Pedaqoqların çoxu belə fikirdədir ki, pedaqoji qanun əvvəldir, pedaqoji qanunauyğunluq isə ondan törəmədir. Bu fikir Azərbaycan pedaqoqları arasında daha geniş yayılmışdır. Gətirilən əsas dəlil budur ki, qanunauy-

ğunluq söz birləşməsində qanun sözü əvvəldədir. Aydın olmalıdır ki, həmin dəlil formal məntiqə əsaslanır, elmə yox. Unudulur ki, qanunauyğunluq xarici aləmə, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə xasdır. Bu cür real qanunauyğunluqlar açıldıqdan və elmdə aydın ifadə olunduqdan sonra alimlər tərəfindən qısa, qanun formasında ifadə olunur¹. Başqa sözlə, əslində pedaqoji qanunauyğunluq birincidir, qanun isə ondan törəmədir.

Mövcud ədəbiyyatın yığcam təhlili əsasında pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumları ilə əlaqədar müəyyən edilən nöqsanların iki əsas səbəbi vardır. Birincisi pedaqoji hadisələrdə səbəb-nəticə əlaqələrinin mürəkkəbliyidir; ikincisi isə pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumlarının mahiyyətinin indiyədək açılmadığı və, deməli, inandırıcı elmi tərifin verilmədiyidir.

3. Pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumlarının pedaqoji ədəbiyyatda ifadə tərzləri

İfadə tərzlərinin müxtəlifliyi. Bəzi pedaqoji əsərlərdə təlimin qanunu və ya qanunauyğunluğu qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edilir, fərqləri anlaşılmır. Məsələn, M.A.Danilov və M.N.Skatkinin redaktəsi ilə 1975-ci ildə çapdan çıxmış «Didaktika sredney şkolı» adlı mötəbər kitabda təlimin qanunauyğunluqlarından biri belə ifadə olunmuşdur: «Təlim və tərbiyədə şagirdlərin fəallığı». Göründüyü kimi, bu ifadədə təlim hadisələrindən yalnız birinə – şagird fəallığına işarə var. Səbəb-nəticə əlaqəsi isə nəzərə alınmır. Yaxud, keçmiş SSRİ PEA-sı və keçmiş ADR PEA-sının birlikdə nəşr etdirdikləri əsərdə təlimin qanunauyğunluğu bu cür təqdim olunur: «Tərbiyəvi təsirlə tərbiyə olunanların fəal işi arasında qanunauyğun əlaqə vardır»² (s. 103). Bu ifadədə müvafiq pedaqoji hadisələr (tərbiyəvi təsir və tərbiyə olunanların fəallığı) arasında asılılıq olduğu etiraf edilir. Lakin asılılığın mahiyyəti açılmır.

---

¹ Bu barədə bir qədər sonra ətraflı danışılır.

² . . . , “ . . . ”, 1978.

Təlim hadisələrinin əlamətlərini ədəbiyyatda qanunauyğunluq kimi təsəvvür etmək halları da var. Məsələn, İ.Y.Lerner «Prosess obuçaniya i eqo zakonomernosti»¹ adlı kitabında yazır: «Hər cür təlim yalnız öyrədənin və öyrənilən obyektin məqsədyönlü və qarşılıqlı münasibətində cərəyan edir». Aydın ki, təlimdə müəllim və şagird iştirak edir. O da sirr deyil ki, onların birgə fəaliyyətinə imkan verən öyrənilən obyektidir. Bəs təlimin sadalanan cəhətləri arasında qarşılıqlı əlaqə zamanı baş verən qanunauyğunluğun mahiyyəti nədən ibarətdir? Sual cavabsız qalır.

Bəzi tədqiqatlarda pedaqoji qanunauyğunluğun ifadəsində səbəb və nəticə asılılığı nəinki qeyd edilir, hətta bu asılılığın qanunauyğun olduğu da nəzərə çatdırılır.

Y.K.Babanskinin redaktəsi ilə buraxılmış və yuxarıda adını çəkdiyimiz «Pedaqoqika» dərslər vəsaitində də sadalanan qanunauyğunluqların hamısı belə ifadə edilir. Onlardan birini nümunə üçün göstərək: «Pedaqoji prosesin vəzifələri, məzmunu, seçilən üsul və vasitələri onun təşkili formalarını qanunauyğun şəkildə şərtləndirir»². Göründüyü kimi, burada da həm səbəb (pedaqoji prosesin vəzifələri, məzmunu, üsul və vasitələri), həm nəticə (pedaqoji prosesin təşkili formaları), həm asılılıq, hətta asılılığın qanunauyğun olduğu etiraf edilir. Lakin qanunauyğunluqda ən vacib cəhət – yəni həmin asılılığın mahiyyəti açılmır.

Pedaqoji qanunauyğunluqların mahiyyətini açmaqda çətinliyin səbəbi. Soruşulur: pedaqoji qanunauyğunluq məfhumundakı qeyri-müəyyənliyin, pedaqoji qanunauyğunluq kimi təqdim olunan ifadələrdə asılılığın mahiyyətinin indiyədək açılmadığının başlıca səbəbi nədir? Pedaqoji ədəbiyyatdan gətirdiyimiz faktlar göstərir ki, bunun başlıca səbəbi pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumlarına xas olan əsas əlamətlərin nədən ibarət olduğunun göstərilmədiyi və bu əsasda onlara elmi tərif verilmədiyidir. Ümumiyyətlə, pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumla-

---

1 . . . . . , “ . . . . . ”, 1980.

2 . . . . . , “ . . . . . ”, 1983, ... 78.

rının mahiyyəti açılmayınca ayrı-ayrı qanunauyğunluqları aydın ifadə etmək mümkün deyil.

Pedaqoji qanunauyğunluqların elmdə, nəzəriyyədə qeyri-müəyyən, qeyri dəqiq ifadəsi pedaqoji prosesə səmərə vermir; qanunauyğunluğun əməli əhəmiyyətini, ondan müəllimlərin və digər tərbiyəçilərin istifadə imkanlarını azaldır.

Unutmaq olmaz ki, pedaqoji elmin ən ümdə vəzifələrindən biri pedaqoji prosesin, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın məhz qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən, üzə çıxarmaqdan, aydın ifadə etməkdən və qanun şəklinə salmaqdan ibarətdir. Pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumlarının əlamətlərini açmağın və bu zəmində onlara düzgün, əsaslandırılmış tərif verməyin həm pedaqogika üçün, həm də pedaqoji iş üçün müstəsna əhəmiyyəti var. Həmin məfhumlara diqqəti cəlb etmək bir də ona görə vacibdir ki, elmi ədəbiyyatda onların mahiyyəti indiyədək açılmayıb. Problemə aydınlıq gətirmək üçün əvvəlcə pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunun əlamətləri açılmalıdır.

Pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunun başlıca əlamətləri. Ümumiyyətlə qanunauyğunluq məfhumunun mahiyyəti elmdə məlumdur: təbiət və cəmiyyət hadisələri arasında döənə-döənə təkrar olunan asılılıqlar qanunauyğunluq hesab edilir. Qanunauyğunluq məsələsi ensiklopedik biliklər dühası N.Tusini də vaxtilə maraqlandırmış və onun mahiyyətini açmağa çalışmışdır: «Hər bir mürəkkəb varlığın özünə xas olan səciyyəvi, ümumi qanunauyğunluq, xüsusiyyət və sistemi vardır ki, bu onun tərkibinə daxil olan ünsür və elementlərdə, ayrı-ayrılıqda təsadüf edilməz, insan cəmiyyətində də elə bir qanunauyğunluq, xüsusiyyət və quruluş və sistem vardır ki, o, ayrı-ayrı, tək adamda ola bilməz»¹.

Pedaqoji proseslə bağlılıq pedaqoji qanunauyğunluğun başlıca əlamətlərindən biridir. Bu bağlılıq pedaqoji prosesin saysız-hesabsız cəhətlərində-hadisələrində təzahür edir. Müəllim və şagird münasibətləri, onların fəallıq dərəcəsi, biliyə verilən qiymətin şagirdə (tələbəyə) təsiri, şagirdin

---

¹ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 1980, səh. 193.

(tələbənin) şəxsi əməyi və onun qabiliyyət dərəcəsi, şagirdin (tələbənin) gün rejimi və səhəti, təhsilin maddi bazası və mənimsəmənin səviyyəsi və i.a. pedaqoji proses hadisələridir. Qanunauyğunluqlar məhz bu cür pedaqoji hadisələrdə cərəyan edir.

Pedaqoji qanunauyğunluğun növbəti əlaməti *pedaqoji hadisələrin səbəbləri ilə bağlılığındadır*. Pedaqoji proses hadisələrindən bəziləri səbəb kimi, bəziləri isə nəticə kimi özünü göstərir. Məsələn, müəllimin pedaqoji ustalığını və şagirdin mənimsəmə səviyyəsini götürək. Müəllimin yüksək pedaqoji ustalığı şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsini artırmağın səbəblərindən biri olur. Yaxud, şəxsi zəhmətlə qabiliyyət arasındakı əlaqəyə nəzər salmaq. Şagirdin (tələbənin) səmərəli müstəqil əməyi onda müvafiq qabiliyyətlərin inkişafı səbəbinə çevrilir və s.

Pedaqoji qanunauyğunluğun növbəti əlaməti *pedaqoji hadisələrdəki nəticə ilə əlaqədar olmasıdır*. Pedaqoji prosesdə səbəb rolunu oynayan hər hansı hadisə hökmən başqa bir hadisə ilə nəticələnir. Məsələn, yuxarıda gətirilən pedaqoji hadisələrin birində müəllimin pedaqoji ustalığı səbəb idisə, şagirdin (tələbənin) mənimsəmə səviyyəsi nəticə idi; ikinci misalda şagirdin (tələbənin) səmərəli müstəqil əməyi səbəb idisə, qabiliyyətin inkişafı nəticə idi.

Pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunu səciyyələndirən əlamətlərdən biri də *səbəb və nəticə arasında asılılığın mahiyyətinin açılmasıdır*. Pedaqoji hadisələrdə səbəb və nəticəni üzə çıxartmaq pedaqoji qanunauyğunluq üçün nə qədər vacibdirsə, səbəb və nəticə arasında asılılığın xarakterini aydınlaşdırmaq ondan da vacibdir. Yuxarıdakı misallara qayıdaq. Tədqiqat göstərmişdir ki, qanunauyğunluğun mahiyyəti birinci halda müəllimin *pedaqoji ustalığı dərəcəsi* və şagirdlərin *mənimsəmə səviyyəsi* ilə, ikinci halda isə şagirdin (tələbənin) müstəqil əməyinin *təşkilinin səmərəlilik dərəcəsi və müvafiq qabiliyyətin onda formalaşma səviyyəsi* ilə bağlı olur.

Pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunu səciyyələndirən başlıca əlamətlər əsasında onun mahiyyətini milli pedaqo-

gika belə ifadə edir: *pedaqoji hadisələrdə səbəb və nəticə arasında davamlı təkrarlanan asılılığın mahiyyətinin aydın və dəqiq ifadəsi pedaqoji qanunauyğunluqdur. Pedaqoji qanun isə pedaqoji qanunauyğunluğun yığcam, qısa ifadəsidir.*

Göründüyü kimi, pedaqoji ziddiyyət, qanunauyğunluq və qanun məfhumlarında aydınlıq pedaqoji prosesin mahiyyətinə nüfuz etməyə və bu əsasda işin səmərəsini xeyli artırmağa imkan verir.

Bu ümumi anlama uyğun olaraq pedaqoji prosesin konkret qanunauyğunluqlarını açmaq və aydın, dəqiq ifadə etmək mümkündür.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Pedaqoji ziddiyyət məfhumunu necə başa düşürsünüz?*
2. *Daxili və zahiri ziddiyyətlərin mahiyyətini açın.*
3. *Pedaqoji ziddiyyətləri bilməyin əhəmiyyəti nədir?*
4. *Pedaqoji prosesin qanunauyğunluğu və qanunu ədəbiyyatda indiyədək necə ifadə olunurdu?*
5. *Həmin ifadə tərzləri ilə nə üçün razılaşmaq olmaz?*
6. *Pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyətini açmaq və aydın ifadə etmək indiyədək nə üçün çətin olmuşdur?*

V FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESİN BƏZİ QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ QANUNLARI

1. Pedaqoji prosesin tamlığı ilə, həyatla, məzmunu və məqsədi ilə əlaqədar qanunauyğunluqlar

Pedaqoji prosesin tamlığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Deyildiyi kimi, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlıdır; bu cür bağlılıq pedaqoji prosesi, onun tamlığını əmələ gətirir. Real olan bu bağlılıqda müəyyən qanunauyğunluqlar var: təlim təhsilin həyata keçirilməsi prosesi kimi cərəyan edir; təhsil bir halda təlimin şərti, digər halda isə nəticəsi kimi özünü göstərir; təlim həm təhsil verir, həm tərbiyə edir, həm də psixoloji inkişafa səbəb olur; psixoloji inkişaf bir halda təlim və tərbiyənin ayrılmaz ünsürü, digər halda nəticəsi, üçüncü halda isə vacib şərtlərdən biri olur.

Məsələ burasındadır ki, pedaqoji prosesin tamlığını, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın qarşılıqlı surətdə əlaqədə olduğunu, bir-birini şərtləndiyini bilən və pedaqoji işdə nəzərə alan müəllimin əldə etdiyi nəticə ilə həmin əlaqəyə məhəl qoymayan və iş zamanı ona istinad etməyən müəllimin pedaqoji nəticəsi arasında xeyli fərq olur. Tərbiyəlilik, mənimsəmə və inkişaf cəhətdən birinci qrupa aid olan müəllimlərin şagirdləri (tələbələri) ikinci qrupa aid olan müəllimlərin şagirdlərinə (tələbələrinə) nisbətən üstünlük təşkil edir. Burada belə bir qanunauyğunluq özünü qabarıq şəkildə göstərir: *pedaqoji prosesin tamlığını, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqənin varlığını müəllim və digər tərbiyəçi bildikdə və pedaqoji fəaliyyət zamanı onu nəzərə aldıqda şagirdlərin (tələbələrin) tərbiyəlilik, bilik və inkişaf səviyyəsi artır.*

Bu pedaqoji qanunauyğunluğun pedaqoji qanun formasında ifadəsi belədir: *pedaqoji prosesin tamlığı qanunu.*

Pedaqoji prosesin həyatla, sosial-iqtisadi mühitlə əlaqə-sində qanunauyğunluq. Ölkəmizdə pedaqoji proses sosial-iqtisadi həyatla qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf edir. Pedaqoji prosesin vəzifələri də, məzmunu da sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi həyatımızın tələblərinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilir. Tədris müəssisələrinin tədris planları, tədris proqramları və dərslikləri tərtib olunarkən sosial-iqtisadi həyatın müvafiq sahələrinin ehtiyacları hökmən nəzərə alınır. Həyatımızın hər hansı sahəsinə xidmət etməyən tədris müəssisəsinin ömrü uzun olmur.

Tədris müəssisələri və sosial-iqtisadi həyat arasında qarşılıqlı əlaqə nəinki tədris olunan fənlərin məzmununda, hətta fənnin əhatə etdiyi ayrı-ayrı mövzuların tədrisində də nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatlarla isbat olunmuşdur ki, öyrədilən hər hansı tədris mövzusu həyatla, istehsalatla əlaqələndirildikdə şagirdlər (tələbələr) həmin mövzu üzrə biliyi daha şüurlu mənimsəyir və buna görə də yaddaşlarında uzun müddət saxlaya bilirlər. Mövzunun tədrisi həyat hadisələri ilə əlaqələndirilmədikdə biliyin həyatiliyi azalır, ömrü gödəlir, tez unutmaq təhlükəsi yaranır. Göründüyü kimi, tədris mövzusunun mənimsənilmə səviyyəsi ilə həmin mövzunun tədrisini həyatla əlaqələndirməyin vəziyyəti arasında təkrar olunan qanunauyğun asılılıq mövcuddur. Səciyyələndirdiyimiz qanunauyğunluq tərbiyədə də müşahidə olunur. Bu qanunauyğunluğun mahiyyəti belədir: *pedaqoji proses həyatla nə qədər ətraflı əlaqələndirilsə şagirdlərin (tələbələrin) bilik və bacarıq səviyyələri bir o qədər yüksək olur.* Pedaqoji prosesin həmin qanunauyğunluğunu qanun formasında ifadə edək: *pedaqoji prosesin həyatla qarşılıqlı əlaqəsi qanunu.*

Pedaqoji proseslə onun həyata keçirildiyi mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqədə qanunauyğunluq. Pedaqoji proses həyata keçirildiyi şəraitdən ayrılmazdır. Çünki, pedaqoji proses müəyyən maddi-texniki şəraitdə (sınıf otağında, auditoriyada, fənn kabinetində, laboratoriyada, emalatxanada, idman zalında, fabriklərdə və ya zavod sexində, kənd təsərrüfatı sahəsində və s. yerlərdə) mümkün olur.

Xüsusi tədqiqatlarla isbat olunmuşdur ki, pedaqoji prosesin cərəyan etdiyi şərait, onun necəliyi, zəruri avadanlıqlarla təchizi vəziyyəti, binanın və otaqların gigiyenik və estetik tələblərə nə dərəcədə cavab verməsi şagirdlərin (tələbələrin) təlim-tərbiyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir, onun səmərəsini artırır, yaxud azalda bilər.

Eyni sözlər tədris müəssisəsində hökm sürən mənəvi-psixoloji mühitə də şamil edilməlidir. Faktlar dönə-dönə göstərir ki, tədris müəssisəsinin rəhbərləri ilə müəllimlər arasında, müəllimlərin özləri arasında, müəllimlərlə şagirdlər arasında olan münasibətlərin xarakteri də pedaqoji prosesin necəliyində əks-səda verir: şagirdlərin (tələbələrin) təlimə, tərbiyəyə, ümumən tədris müəssisəsinə marağını gücləndirir və ya zəiflədir. Şərh olunan hadisələrdə müəyyən qanunauyğun asılılığın varlığı özünü qabarıq şəkildə göstərir: *münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitdə cərəyan edən pedaqoji proses şagirdlərdə (tələbələrdə) mənim səmərənin və tərbiyəliliyin səviyyəsini artırır*. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: *pedaqoji prosesin səmərəliliyi üçün münasib şəraitin yaradılması qanunu*.

Pedaqoji prosesin iştirakçıları ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Tədris müəssisəsinin, hətta bir sinfin (auditoriyanın) şagirdləri (tələbələri) ilə bir neçə müəllim məşğul olur. Müəllimlər və digər tərbiyəçilər şagirdlərə (tələbələrə) pedaqoji proses üsulları ilə, onlara yanaşma tərzləri ilə, hətta geyimləri, davranışları, danışmaq tərzləri ilə təsir göstərirlər. Eyni pedaqoji hala, məsələn, şagirdlərin dərəcə davamiyyətinə, yaxud, tapşırıqlara nə dərəcədə əməl edildiyinə müəllimlərin, digər tərbiyəçilərin münasibətlərində qabarıq şəkildə nəzərə çarpan fərqlər olur. Bu cür fərqlər pedaqoji işdə çətinliklər yaradır, şagirdlərin (tələbələrin) xarakterini başqa-başqa istiqamətə yönəldə bilər: məşğələyə davamiyyətdəki və ya ev tapşırıqlarının icrasındakı kəsirlər müəllimin (tərbiyəçinin) diqqətindən yayınmadıqda şagirdlərdə məsuliyyət artır, müəllim bu cür hallara əhəmiyyət vermədikdə məsuliyyətsizlik üçün əlavə zəmin yaranmış olur.

Uşağın davranışında eyni hala valideynlərin fərqlənən münasibətləri də təkcə ailə tərbiyəsini deyil, bütövlükdə pedaqoji prosesi çətinləşdirir. Valideynlər həmrəy olduqda, eyni mövqedə durduqda isə ailədə tərbiyə işi xeyli uğurlu gedir. Deməli, pedaqoji proses zamanı məktəb və ailənin, müəllim və valideynlərin gənc nəsə münasibətlərində yaranan müxtəliflik pedaqoji prosesə zərər vurursa, fikir birliyi onu asanlaşdırır. Göründüyü kimi, burada müəyyən qanunauyğunluq hökm sürür: *təlim-tərbiyənin eyni hallarına pedaqoji proseslə məşğul olan şəxslərin münasibətləri nə qədər çox yaxınlaşırsa, həmrəylik artırsa pedaqoji səmərə bir o qədər yüksək olur; əksinə, münasibətlər nə qədər fərqlənirsə pedaqoji səmərə bir o qədər azalır*. Bu qanunauyğunluğun qanun forması belədir: *pedaqoji proses iştirakçılarının həmrəylik və əməkdaşlıq qanunu*.

Pedaqoji prosesin məzmunu və məqsədi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Pedaqoji prosesin təşkili təcrübəsi göstərir ki, onun məzmunu və məqsədi arasında qanunauyğun asılılıq mövcuddur: pedaqoji prosesin, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın qarşısında qoyulan məqsəd onun məzmununu şərtləndirir. Sovet dövründə pedaqoji prosesin, bütövlükdə tədris müəssisəsinin başlıca məqsədi sovet quruluşuna, kommunizmə sadıq olan gənc nəsə yetişdirməkdən ibarət idi. O zaman tədris müəssisəsində həyata keçirilən bütün tədbirlər, istifadə olunan dərsləklər, dərş vəsaitləri həmin məqsədə xidmət edirdi.

Hazırda vəziyyət kökündən dəyişmişdir. Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Onun tədris müəssisələri qarşısında tamam yeni məqsəd qoyulmuşdur. Pedaqoji prosesin məzmunu da yeni məqsəd baxımından nəzərdən keçirilir. Milli və ümumbəşəri dəyərlərin gənc nəsə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılınması üçün Azərbaycanda tədris müəssisələrinin ali məqsədi belədir: *Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, Azərbaycanı dünyanın inkişaf etmiş demokratik ölkələrindən birinə çevirməyə qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir*.

İndi Azərbaycanın tədris ocaqlarında aparılan pedaqoji işlərin bütün növləri, onların məzmunu həmin məqsədin icrasına yönəldilməlidir.

Pedaqoji prosesin konkret vəzifələrində də belədir. Məsələn, əgər pedaqoji prosesdə tərbiyəçinin yaxın vəzifəsi uşaqlarda düzlük və doğruçuluq, yaxud dostluq və yoldaşlıq hissləri aşılamaqdırsa, o, başqa-başqa materiallar toplayır və işdə istifadə edir: toplanan faktik materiallar birinci halda düzlük və doğruçuluğa, ikinci halda isə dostluq və yoldaşlığa aid olur. Bu cür hallarda pedaqoji prosesin səmərəsi artır.

Təəssüf ki, pedaqoji işdə bunun əksi də müşahidə olunur, keçirilən tədbirin, görülən işin məqsədi və ya vəzifəsi lazımınca dəqiqləşdirilmir, təsadüfi faktlar toplanır. Nəticədə pedaqoji tədbirin səmərəsi xeyli azalır. Qanunauyğunluq göz qabağındadır: *hər bir konkret halda pedaqoji işin məzmunu onun məqsədinə və ya vəzifəsinə tam uyğun seçildikdə və təlim-tərbiyə məhz bu zəmində aparıldıqda onun səmərəsi artır.*

Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: *pedaqoji prosesin məzmununun məqsəddən asılılığı qanunu.*

2. Pedaqoji üsullarla, yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə, pedaqoji proses iştirakçılarının fəallıq dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluqlar

Pedaqoji iş üsullarının mənəvi keyfiyyətlərlə əlaqəsində qanunauyğunluq. Səciyyələndirdiyimiz qanunauyğunluq pedaqoji prosesin üsul və vasitələrinin seçilməsi və tətbiqində müşahidə olunur. Məlumdur ki, pedaqoji işin hər hansı konkret sahəsində tətbiqi mümkün olan üsullar çoxdur. Hər bir konkret halda hansı üsullar, hansı meyar əsasında seçilə bilər? Suala dəqiq cavab vermək üçün öyrədilməli bilik və bacarığın, yaxud aşılmalı mənəvi keyfiyyətin gənc nəsil nümayəndələrində necəliyini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Onların müvafiq anlayışlarında hansısa çatışmazlıq aşkar edilərsə buna uyğun üsullardan (məsələn, izahatdan, müsahibədən, yaxud disputdan) davra-

nışlarında, əməli münasibətlərində nöqsanlar müəyyənləşərsə başqa qrup üsullardan (məsələn, alışıdırma, məşq, nümunə və s-dən) istifadə etməyə daha çox ehtiyac duyulur. Məsələnin məğzi burasındadır ki, şagirdlərdə (tələbələrdə) biliyin və mənəvi keyfiyyətin mövcud səviyyəsi nəzərə alınaraq pedaqoji iş üsulları seçildikdə və tətbiq olunduqda istənilən səmərəni əldə etmək mümkün olur; biliklə, mənəvi keyfiyyətlə əlaqədar şagirdlərin (tələbələrin) tərbiyəlilik dərəcəsini dəqiqləşdirmədən tətbiq edilən üsullardan isə o qədər də fayda götürmək mümkün olmur. Göründüyü kimi, pedaqoji proses üsullarının seçilməsi və tətbiqində də müəyyən qanunauyğunluq vardır: *formalaşdırılacaq mənəvi keyfiyyətin gənc nəsil nümayəndələrində mövcud vəziyyəti nəzərə alınaraq pedaqoji iş üsulları seçildikdə və tətbiq edildikdə səmərəsi xeyli artır*. Qanun formasında həmin qanunauyğunluğun ifadəsi belədir: *biliyin və mənəvi keyfiyyətlərin mövcud səviyyəsinə nəzərən pedaqoji iş üsullarının seçilməsi qanunu*.

Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə mənimsəmə arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq. Bir sıra fizioloji və psixoloji tədqiqatlar və müşahidələrlə isbat olunmuşdur ki, pedaqoji prosesdə müvəffəqiyyətin səviyyəsi ilə şagirdlərin (tələbələrin) yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri arasında müəyyən asılılıq mövcuddur. Eyni pedaqoji tədbir eyni məzmununda və eyni üsullarla müxtəlif yaş dövrlərində keçirildikdə anlaşılmazlıq və çətinliklər yaranır. Səbəbi budur ki, müxtəlif yaş dövrlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə laqeydlik göstərilir. Halbuki, diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür, iradə və s. psixoloji proseslər, habelə fizioloji və fiziki proseslər müxtəlif yaş dövrlərində başqa-başqa xüsusiyyətlərə malik olur. Bu xüsusiyyətlər pedaqoji proses zamanı nəzərə alındıqda müvəffəqiyyətə yol açılmış olur.

Təlim və tərbiyə işində uğur qazanmaq üçün yaş dövrlərinə xas olan fiziki, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaq nə qədər vacibdirsə ayrı-ayrı uşaqları, yeni-yetmə və gəncləri səciyələndirən fərdi xüsusiyyətlərlə hesablaşmaq da bir o qədər zəruridir.

Pedaqoji prosesdə fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almamaq halları müəllimin (tərbiyəçinin) işini xeyli çətinləşdirir. Uşaqların, şagirdlərin (tələbələrin) fərdi xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxlayan müəllim (tərbiyəçi) öz işində uğura bel bağlaya bilər.

Tədris tapşırıqlarının verilməsində, tərbiyəvi tədbirlərin planlaşdırılıb həyata keçirilməsində cinsi xüsusiyyətlərə mənə verilməsi də pedaqoji prosesin səmərəsini artıran amilə çevrilir.

Göründüyü kimi, psixoloji, fizioloji və fiziki xüsusiyyətlərlə mənimsəmə və tərbiyəlilik arasında müəyyən asılılıq mövcuddur: *pedaqoji proses zamanı gənc nəslin yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri nə qədər diqqətlə nəzərə alınrsa təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi bir o qədər yüksəlir*. Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: *pedaqoji prosesdə yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması qanunu*.

Öyrədənə əyrənənlərin fəaliyyətlərindəki əlaqədə qanunauyğunluq. Pedaqoji qanunauyğunluqlardan biri də öyrədən və əyrənənlərin fəaliyyətləri arasında qarşılıqlı asılılıqda özünü göstərir. Məsələ burasındadır ki, öyrədən şəxs bütün pedaqoji addımları əyrənənlərin mənimsəmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri əsasında mümkün olur. Bu səbəbdən də öyrədən şəxs hər hansı mövzunun, anlayışın əsaslı mənimsənilməsinə imkan verən biliklərin, məlumatların vəziyyəti ilə maraqlanır; unudulmuş cəhətlər olduqda xatırladır; lazım gəldikdə müvafiq izahat verir; bu addımlardan sonra mətləbə keçir. Öyrədilən anlayışın möhkəmləndirilməsi zamanı öyrədən əyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinə nəzərən tapşırıqlar verir, yenidən yoxlayır, köməyə ehtiyacı olanlara yardım edir, qabiliyyətlilərə əlavə tapşırıq verir və s. Başqa sözlə, bu cür hallarda əks əlaqə tam təmin edilir. Nəticədə əyrənənlər pedaqoji prosesdə uğurla irəliləyə bilirlər.

Pedaqoji təcrübədən belə bir nəticə də çıxır ki, pedaqoji prosesdə öyrədənin irəliləmə sürəti də əyrənənlərin qavrama, anlama və yaddaxlama dərəcəsi ilə şərtlənir. Əyrənənlərin pedaqoji prosesdə müvəffəqiyyəti, yəni mənimsənilən anlayışların, məlumatların şüurluluq və davamlılıq dərəcəsi

həm də öyrədənin pedaqoji səriştəsindən, ustalığının, qayğı-keşliyinə səviyyəsindən asılı olur. Bu mənada Məhəmməd peyğəmbərin müəllimliyə verdiyi qiyməti xatırlamaq yerinə düşərdi. O, hədislərinin birində demişdir: «Ən xeyirli sədəqə odur ki, bir müsəlman elm öyrənə və sonra onu öz müsəlman qardaşına öyrədə»

Pedaqoji prosesdə öyrənənlərin necə dinlədiklərinə, necə düşündüklərinə, necə işlədiklərinə laqeyd qalan müəllim və digər tərbiyəçi müvəffəqiyyətə bel bağlaya bilməz. Çünki bu cür hallarda əks əlaqə təmin olunmur.

Beləliklə, tam aydındır ki, öyrədənin pedaqoji fəaliyyət xüsusiyyətləri öyrənənlərin mənimsəmə xüsusiyyətlərini şərtləndirdiyi kimi, öyrənənlərin mənimsəmə xüsusiyyətləri də öyrədənin pedaqoji fəaliyyət xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Qarşılıqlı asılılıqda özünü göstərən qanunauyğunluq göz qabağındadır: *pedaqoji proses zamanı öyrənənlərin mənimsəmə xüsusiyyətləri nə qədər diqqətlə və ətraflı nəzərə alınarsa onların müvəffəqiyyəti bir o qədər artır və əksinə, öyrənənlər pedaqoji prosesdə nə qədər müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərsə öyrədən də bir o qədər səmərəli işləməli olur. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: pedaqoji prosesdə öyrədən və öyrənənlərin fəaliyyətlərinin bir-birini şərtləndirməsi qanunu, yaxud, düz və əks əlaqənin vəhdəti qanunu.*

Pedaqoji proses iştirakçılarının fəallıq dərəcələrində qanunauyğunluq. Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, bəzi müəllimlər və digər tərbiyəçilər pedaqoji proses zamanı özləri az danışır, şagirdləri (tələbələri) isə çox düşündürür və çox danışdırır, özləri az işləyir, öyrənənləri daha çox işlədirlər. Bəziləri isə əksinə, özü çox düşünür, çox danışır, şagirdlərini (tələbələrini) isə az düşündürür, az danışdırır və az işlədir. Pedaqoji səmərə isə başqa-başqa olur: birinci halda mənimsəmənin səviyyəsi ikinci hala nisbətən yüksək olur. Nə üçün? Çünki həmin hallarda öyrədən və öyrənənlərin fəallıq dərəcələrində xeyli fərq olur: öyrədənin fəallığı qabarıq ifadə olunmur, onun fəallığı daxilə yönəlir; öyrənənlərin fəallığı isə qabarıq ifadə olunur. Öyrənənlərin fəallıq dərəcəsi artanda mənimsəmə səviyyəsinin yüksəldiyi

müşahidə olunur. Müəllimin (tərbiyəçinin) fəallığının görkəmcə güclənməsi hesabına şagirdlərin (tələbələrin) fəallığı zəiflədikdə isə mənimsəmənin səviyyəsi aşağı düşür. Deməli, öyrədənin fəallıq dərəcəsi ilə öyrənənlərin fəallıq dərəcəsi arasında qanunauyğun asılılıq vardır. Asılılığın mahiyyəti tərs mütənasibliyindədir: *pedaqoji prosesdə müəllimin (tərbiyəçinin) fəallıq dərəcəsi qabarıq şəkildə artdıqca tələbələrin fəallıq dərəcəsi isə azaldıqca mənimsəmənin səviyyəsi aşağı düşür; müəllimin (tərbiyəçinin) fəallıq dərəcəsinin daxilə keçməsi hesabına şagirdlərin (tələbələrin) fəallığı gücləndikdə mənimsəmənin səviyyəsi artır.* Bu qanunauyğunluğu qanun formasında ifadə edək: *Öyrədən və öyrənənlərin fəallıq dərəcələrində tərs mütənasiblik qanunu.*

3. Problemlə situasiya ilə, elmiliklə, təlimin vəzifələri ilə, əyani-liklə, üsulların müxtəlifliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluqlar

Problemlə situasiya yaradılmasında qanunauyğunluq. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarından biri problemlə situasiya ilə əlaqədardır. Pedaqoji prosesdə problemlə situasiyanı adətən müəllim yaradır, özü də onu açır, şagirdlərə isə dinləmək, müəllimin mühakiməsini izləmək qalır. Belə hallarda şagirdlər (tələbələr) problemlə situasiyada yaradılmış ziddiyyəti duysalar da, onun araşdırılmasına fəal qoşulmur, o qədər də zehni gərginlik keçirmirlər. Bu cür hallarda öyrənənlər problemin həllinin iştirakçısına deyil, müşahidəçisinə çevrilirlər.

Problemlə situasiyada ziddiyyətin yaradılmasına və ifadə olunmasına şagirdlər (tələbələr) fəal qoşulduqda, onun reallığına inam yaradıldıqda, ziddiyyəti aradan qaldırmaq işinə onlar cəlb edildikdə başqa pedaqoji nəticə alınır: şagirdlər (tələbələr) dərinləndən düşünməli, cavab tapmalı, fikirlərini əsaslandırmalı, ziddiyyətdəki yeniliyi dərinləndən dərk etməli olurlar. Qanunauyğunluq belədir: *problemlə situasiyada ziddiyyətin yaradılmasına, ifadə olunmasına və aradan qaldırılmasına şagirdlər (tələbələr) fəal cəlb edildikdə onların zehni fəallığı xeyli güclənir, ziddiyyətdən doğan fikrin*

yeniliyini şüurlu başa düşürlər. Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: problemlı situasıyadakı zıddıyyətın duyulması və aradan qaldırılması qanunu.

Pedaqoji prosesin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Elmiliklə əlaqədar da qanunauyğunluq vardır. Bu qanunauyğunluq pedaqoji prosesin bütün sahələrini: məzmununu, üsullarını, təşkili formalarını və s. əhatə edir. Təlimə nəzər salmaq. Tədris planları əsasında tədris proqramları və dərslıklər tərtib edilərkən elmdə isbat olunmuş fikirlər və faktlar nəzərə alınır.

Bununla yanaşı, müəllim növbəti məşğələyə hazırlaşarkən müvafiq elmdə və texnika sahəsində əldə olunmuş elmi nailiyyətlərə də xüsusi diqqət yetirir, şagirdləri (tələbələri) elm və texnikanın son nailiyyətlərinə qovuşdurur. Tərbıyəvi tədbirlərdə də belədir.

Pedaqoji proses zamanı hansı üsullardan istifadə etməli? Pedaqoji prosesi necə təşkil etməli? Bu cür suallara müəllimin (digər tərbıyəcənin) əsaslandırılmış cavabı, nə üçün məhz seçdiyi üsulları tətbiq edəcəyini, nə üçün pedaqoji prosesi məhz düşündüyü kimi təşkil edəcəyini sübuta yetirməsi elmiliklə bağlıdır. O, bu cür hallarda müvəffəqiyyət qazanır.

Məşğələni necə gəldi təşkil edən, alışdığı üsuldən əl çəkməyən, atdığı metodik addımın elmi əsası ilə maraqlanmayan müəllim (digər tərbıyəçi) pedaqoji işdə çətin uğur qazanır.

Pedaqoji prosesin elmiliyi onun ardıcıl və sistemli qurulmasında da özünü göstərir. Tədris planına əsasən təhsil müddətində müxtəlif fənlərin öyrənilməsində, habelə ayrı-ayrı fənlər üzrə tədris proqramlarında və dərslıklərdə materialların düzülüşündə ardıcılılıq və sistemlilik gözlənilir. Bu xüsusiyyət ayrı-ayrı məşğələlərdə də müşahidə olunur.

Deməli, burada müəyyən qanunauyğunluq var: *Pedaqoji prosesin məzmunu və gedişi elmi cəhətdən nə qədər əsaslı olursa mənim səməninin səviyyəsi bir o qədər yüksəlir.* Həmin qanunauyğunluğun qanun forması: *pedaqoji prosesin məzmununun və gedişinin elmiliyi qanunu.*

Pedaqoji prosesin tərbıyələndirici vəzifəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Pedaqoji prosesin həyata keçirdiyi üç başlıca

vəzifələrdən biri tərbiyədir. Pedaqoji prosesin tərbiyə imkanları isə genişdir. Öyrədilən materialların məzmununda, öyrətmə üsullarında, müəllimin (tərbiyəçinin) nitqində, mühakimə tərzində, davranışında, görkəmində və s. cəhətlərdə bu cür imkanlar olur. Pedaqoji prosesin bu cür tərbiyəvi imkanları olduğunu biləndə, məşğələ zamanı həmin imkanlardan istifadə ediləndə onun tərbiyələndirici təsiri güclənir.

Lakin təlimin yalnız bir vəzifəsini - fənn üzrə bilik və bacarıqların öyrədilməsini diqqət mərkəzində saxladıqda, onun tərbiyələndirici vəzifəsinə qayğı göstərilmədikdə gənc nəslin tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəltmək çətinləşir. Başqa sözlə desək, pedaqoji prosesin tərbiyələndirici imkana malik olduğunu bilib-bilməməyin, həmin imkanlardan istifadə edib-etməməyin səmərəlilik dərəcəsinə dəxli vardır. Təsvir edilən hadisələrdə qanunauyğunluq özünü göstərir: *pedaqoji prosesin tərbiyə imkanlarına malik olduğunu müəllim (tərbiyəçi) bildikdə və öz işində nəzərə aldıqda onun səviyyəsi yüksəlir. Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: Təlimin tərbiyələndirici imkanlarından istifadə qanunu.*

Pedaqoji proses zamanı psixoloji inkişaf əlaqədar qanunauyğunluq. Pedaqoji proses real olaraq şagirdlərdə (tələbələrdə) psixoloji funksiyaların, yəni qavrayışın, təsəvvürün, təxəyyülün, təfəkkürün, diqqətin, iradənin və s.-in təkmilləşməsinə müəyyən təsir göstərir. Lakin həmin təsir güclü də, zəif də ola bilər. Təsirin dərəcəsi müəllimin bu sahədə nəzəri və əməli hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

Məlumdur ki, pedaqoji prosesin məzmununda, üsullarının tətbiqində, təşkili formalarında, müəllimin şəxsiyyətində şagirdlərin psixoloji inkişafı üçün müəyyən imkanlar var. Məsələn, dərslük materiallarının şərhindəki məntiq, təhlil, tərkib, ümumiləşmə, müqayisə, sübut halları az deyil. Dərslük materiallarının şərhindəki həmin təfəkkür tərzlərini şagirdlərin (tələbələrin) diqqətinə çatdırmaq halları da, buna məhəl qoymamaq halları da olur. Birinci halda şagirdlər (tələbələr) üçün təfəkkür tərzlərinin nümunələri göz qabağındadır; ikinci halda isə şagirdlər (tələbələr) belə imkandan uzaq düşürlər.

Pedaqoji proses zamanı mühakimələrdə məntiq tələblərinə ciddi əməl edən, fikrini tutarlı dəlillərlə sübuta yetirən, fakt və hadisələri tutuşdurən, oxşarlığı və fərqləri aşkara çıxaran, ümumiləşdirmələr edən və bu təfəkkür əməliyyatlarını şagirdlərinə (tələbələrinə) öyrədən müəllimlər var. Bununla yanaşı, necə gəldi danışan, şagirdləri (tələbələri) təfəkkür əməliyyatlarına alışdırmayan müəllimlər çoxdur. Faktlar dönə-dönə sübut edir ki, birinci qrupa aid olan müəllimlərin şagirdlərində psixoloji inkişaf daha intensiv cərəyan edir. Deməli, burada müəyyən qanunauyğunluq nəzəri cəlb edir: *dərslük materiallarındakı mühakimə tərzlərinə şagirdlərin diqqəti xüsusi olaraq cəlb edildikdə, müəllimin öz mühakimələri məntiqi qurulduqda və şagirdlərdən (tələbələrdən) məntiqi danışmaq tələb edildikdə onların psixoloji inkişaf sürəti xeyli artır.* Bu qanunauyğunluğun qanun forması belədir: *pedaqoji prosesin inkişafetdirici imkanlarından istifadə qanunu.*

Əyaniliyin tətbiqi sahəsində qanunauyğunluq. Pedaqoji proses zamanı əyani vasitələrdən istifadədə iki meyl özünü göstərir. Bəzən şagirdlərin (tələbələrin) diqqəti nümayiş etdirilən əyani vasitənin konkret əlamətinə yönəldilir, eyni tipli digər cisimlərdə bu cür əlamətlərin olduğu isə diqqətdən yayınır. Nəticə etibarilə şagirdlərdə (tələbələrdə) ümumi əlamət, ümumi anlayış deyil, əyani vasitə ilə əlaqədar olan konkret təsəvvür formalaşır. Məsələn, botanikadan bitkilərin kök sistemləri öyrədilərkən müəllim buğdanın və lobyanın köklərini şagirdlərə göstərir və deyir:

-Baxın, birləpəli toxum olan buğdanın kökü saçaqlı, ikiləpəli toxum olan lobya isə mil köklüdür.

Eyni əyani vasitədən eyni mövzu ilə əlaqədar istifadənin başqa halları da müşahidə edilir. Bu cür hallarda müəllim şagirdlərin diqqətini ayrılıqda buğda və lobya toxumlarının kök sistemlərindəki ümumi əlamətlərə yönəldir və deyir:

-Uşaqlar, görürsünüz ki, birləpəli toxum olan buğdanın kökü saçaqlı, iki ləpəli toxum olan lobya isə mil köklüdür. Bütün birləpəli toxumlar saçaqlı kökə malikdir; bütün ikiləpəli toxumlar isə mil köklüdür.

Birinci halda əyanilik konkret hadisələri (buğdanın və lobyann), ikinci halda isə konkret hadisələrə xas olan xüsusiyyətlər ümumi əlaməti dərk etmək vasitəsinə çevrilir. Başqa sözlə, əyanilik birinci halda daha çox təsəvvürün, ikinci halda isə daha çox anlayışın formalaşmasına istiqamətlənir. İkinci halda şagirdlər qavrayışdan anlayışa doğru yüksəlirlər. Burada müəyyən qanunauyğunluq özünü aydın şəkildə göstərir: *Əyani vasitələrin tətbiqi zamanı şagirdlərin (tələbələrin) diqqəti yalnız müşahidə olunan cisimlərin əlamətləri çərçivəsində qaldıqda əsasən qavrayış və təsəvvürün, həmin əlamətlər ümumiləşdirilərək eyni tipli digər cisimlərə aid edildikdə isə anlayışın formalaşmasına imkan yaranır.* Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi: *əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi qanunu.*

Üsulların müxtəliflik dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Təcrübə göstərir ki, eyni mövzunun öyrədilməsi zamanı müəllimlər (tərbiyəçilər) bir neçə üsuldan istifadə edirlər. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər (tələbələr) gah qoyulan suallara cavab verir, gah sorğu kitabını varaqalayır, gah təcrübə qoyur, gah müşahidələr aparır, gah əyani vasitələrə əl atır, gah texniki vasitələrdən istifadə edir, gah yoldaşlarının mühakimələrinə öz münasibətini bildirir və s. Mövzunun öyrənilməsi zamanı bu cür müxtəlif üsullardan istifadə edən müəllimlərin şagirdlərində (tələbələrində) müxtəlif duyğu üzvləri işə qoşulur, nəticədə mənimsəmənin səviyyəsi yüksəlir.

Bunun əksi də müşahidə edilir. Bəzi müəllimlərin (tərbiyəçilərin) metodikasında davamlı stereotip yaranır, onlar məhdud dairədə üsullara alışırlar, sözlü üsullara üstünlük verirlər, əyani və texniki vasitələrə, müstəqil işlərin təşkilinə nadir hallarda müraciət edirlər. Belə hallarda şagirdlərin (tələbələrin) əsasən eşitmə üzvləri fəal olur. Pedaqoji üsullardan istifadədə rəngarənglik, müxtəliflik olmadıqda şagirdlər (tələbələr) pedaqoji prosesə az maraq göstərirlər, nəticədə istənilən sərəməni almaq mümkün olmur.

Göründüyü kimi, pedaqoji prosesdə tətbiq olunan üsulların müxtəliflik dərəcəsi ilə mənimsəmə səviyyəsi arasında müəyyən qanunauyğun asılılıq var: *Öyrənilən mövzunun xarakterindən*

asılı olaraq tətbiq edilən üsulların müxtəliflik dərəcəsi artdıqca şagirdlərin (tələbələrin) mənimsəmə səviyyəsi yüksəlir. Bu qanunauyğunluq qanun şəklində belə ifadə edilir: üsulların müxtəlifliyindən mənimsəmənin asılılığı qanunu.

4. Yaddaşa, inamla, hörmət və tələbkarlıqla, tələblərlə, söz və əməllə əlaqədar qanunauyğunluqlar

Öyrənilən materialın yaddaqalma müddəti ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Xüsusi tədqiqatlarla isbat olunmuşdur ki, pedaqoji proses zamanı bir sıra zəruri didaktik tədbirlər görülmədikdə öyrənilən materialların unudulması halları çoxala bilər. Biliyin mənimsənilməsi zamanı xüsusi didaktik əməliyyatlar, məsələn, öyrənilən məfhumların, faktların, hadisələrin tutuşdurulması; oxşar və fərq əlamətlərinin üzə çıxarılması və ümumiləşdirilməsi; materialın hissələrə ayrılması, onlara başlıqlar verilməsi; əsas ideyanı yadda saxlamağın gələcək həyatda əhəmiyyətinin dərk olunması və s. biliyin hafizədə qalma müddətini artırır. Uzun müddət yadda qalan bilik isə pedaqoji prosesdə sonrakı müvəffəqiyyətin əsasına çevrilir. Çünki, hazırda öyrənilən bilik əvvəllər möhkəm mənimsənilmiş biliklər üzərində ucalır və gələcəkdə öyrəniləcək biliklərin şüurlu mənimsənilməsinə münasib yol açır. Biliyin möhkəmliyi, əslində mənimsəmənin səmərəliliyini isbat edən başlıca göstəricidir. Deməli, tədqiqatlardan və əməli təcrübədən aydın olmuşdur ki, pedaqoji proses zamanı şagirdlərə (tələbələrə) öyrədilən biliklərin, anlayışların yaddaqalma müddəti ilə istifadə olunan üsulların xarakteri arasında müəyyən asılılıq vardır. Asılılığın mahiyyəti belədir: *biliyin mənimsənilməsi zamanı təfəkkür əməliyyatları işə düşdükdə və vaxtaşırı şüurlu təkrar təşkil edildikdə həmin biliyin möhkəm yaddaqalma müddəti artır, unudulma halları azalır.* Bu qanunauyğunluğu qanun formasında belə ifadə etmək olar: *Pedaqoji prosesdə qazanılan bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi qanunu.*

Müəllimin (tərbiyəçinin) inam dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. İnam insan fəaliyyətində, onun uğurlarında böyük psixoloji amildir. Pedaqoji prosesdə də bu həqiqət

özünü doğruldu. Təlim-tərbiyə işində inamla fəaliyyət göstərən müəllim (tərbiyəçi) daim nikbin olur; heç bir çətinlik onu geri çəkməyə, bədbinliyə vadar edə bilmir.

Çətin anlayan, çətin qavrayan, çətin tərbiyə olunan uşaq, şagird, tələbə nikbin müəllimin (tərbiyəçinin) rəhbərliyi ilə, nəhayət, ram edilir; müəllim (tərbiyəçi) pedaqoji işdə uğur qazanır, istədiyinə nail olur. Belələri deyir:

-Necə olur olsun, bu adamı düzgün yola dəvət edəcəyəm. Nikbin olmayan, zəif inamlı müəllim (tərbiyəçi) isə pedaqoji işdə çətinliklərlə qarşılaşdıqda tez tərksilah olur, şikayətlənir, məqsədindən dönməyə başlayır. Bu cür müəllimlərdən (tərbiyəçilərdən) tez-tez eşidilir.

-Bu addımı başa salmaq olmur, nə qədər deyirsən anlamır ki, anlamır.

-Əşi, filan şagirdin (tələbənin) öhdəsindən gəlmək olmur.

-Qozbeli qəbr düzəldər.

Nikbin olmayan müəllim (tərbiyəçi) pedaqoji işdə uğursuzluğa düşər olur. Nəticədə pedaqoji prosesin səviyyəsi aşağı düşür.

Müəllimin (tərbiyəçinin) nikbinlik dərəcəsi ilə pedaqoji işdə uğuru arasında təkrar olunan asılılıq göz qabağındadır: *pedaqoji işdə müəllimin (tərbiyəçinin) nikbinliyi gücləndikcə uğurları artır*. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: *Pedaqoji prosesdə nikbinlik qanunu*.

Hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar qanunauyğunluq. Bu məsələ ilə əlaqədar müəllimləri (tərbiyəçiləri) üç qrupa bölmək olur. Birinci qrupa aid olan müəllimlər (tərbiyəçilər) tələbələrə münasibətdə yalnız hörmətə üstünlük verirlər. Belə müəllimlər güman edirlər ki, uşaqlara qarşı həlim olmaq, yumşaqlıq göstərmək, onların şəxsiyyətini nəzərə almaq faydalıdır: ciddilik, tələbkarlıq uşaqları müəllimdən (tərbiyəçidən) uzaqlaşdırır.

İkinci qrup müəllimlər (tərbiyəçilər), əksinə, pedaqoji işdə tələbkarlığı, ciddiliyi ön plana çəkirlər. Belə müəllimlər düşünürlər ki, tələbkarlıq, ciddilik uşaqları səfərbər edir, intizama alışdırır, onlara məsuliyyət hissi aşılayır.

Üçüncü qrup müəllimlər (tərbiyəçilər) eyni zamanda həm tələbkarlığın, həm də hörmətin tərəfdarıdır. Belə müəllimin

(tərbiyəçinin) əqidəsinə görə uşaqlara, şagirdlərə, tələbələrə qarşı tələbkar olmaq və eyni zamanda onların şəxsiyyətinə hörmət etmək müəllim (tərbiyəçi) simasında birləşməlidir.

Müəllim (tərbiyəçi) mülayim, həlim, mehriban olduğu qədər də ciddi, tələbkar, kobudluqdan uzaq olan sərt olmağı bacarmalıdır.

Faktlar göstərir ki, şagirdlər (tələbələr) adətən, sonuncu qrupa aid olan müəllimləri (tərbiyəçiləri) daha çox sevirlər, belə müəllimlərin məsləhətlərinə məsuliyyətlə əməl etməyə çalışırlar. Birinci qrup müəllimlərin şagirdlərində (tələbələrində) məsuliyyətsizlik, vəziyyətdən sui istifadə halları, ikinci qrup müəllimlərin tələbələrində isə müəllimə (tərbiyəçiyə) və onun fənninə, məsləhətinə soyuqluq halları baş qaldıra bilər.

Göründüyü kimi, öyrənənlərin şəxsiyyətinə hörmət və tələbkarlıqla mənimsəmə və tərbiyəlilik arasında müəyyən asılılıq mövcuddur: *müəllimin (tərbiyəçinin) şəxsiyyətində hörmət və tələbkarlıq keyfiyyətləri birləşdiyi hallarda mənimsəmə və tərbiyəlilik səviyyəsi yüksək olur*. Həmin qanunauyğunluğun qanun forması belədir. *Pedaqoji prosesdə hörmət və tələbkarlığın vəhdəti qanunu*.

Tələblərlə əlaqədar qanunayğunluq. Təcrübə göstərir ki, müəllimlərin (tərbiyəçilərin) eyni məsələ üzrə uşaqlar (şagirdlər), tələbələr qarşısında qoyduqları tələblərdə müxtəliflik olur. Bu cür tələblərdə müxtəliflik pedaqoji iş üslubunda müxtəlifliyə gətirib çıxarır. Pedaqoji iş üslubundakı müxtəliflik isə tələbələri çəşmə salır, tərbiyəni çətinləşdirir.

Məlumdur ki, eyni sinfin (kursun) dinləyiciləri ilə bir deyil, bir neçə müəllim (tərbiyəçi) işləyir. Həmin müəllimlər (tərbiyəçilər) başqa-başqa üslubda iş apardıqda şagirdlər (tələbələr) onlara alışmaqda çətinlik çəkirlər. Məsələn, müəllimlərdən biri son məşğələdə olmayan tələbələri ilk növbədə danışıdır, çalışır ki, onlarda məsuliyyət hissini gücləndirsin, iştirak etmədikləri məşğələnin materialını öyrənsinlər.

Bəzi müəllimlər isə əksinə, əvvəlki məşğələdə olmayan şagirdləri sorğu-suala tutanda təqribən belə cavab alır:

-Müəllim, əvvəlki məşğələdə olmamışam.

Təəssüf doğuran budur ki, həmin müəllimlər cavabla razılaşırlar.

Bu cür cavabla razılaşan müəllim, istər-istəməz, məşğələdə olmamağa və bu səbəbdən də növbəti məşğələyə hazırlaşmamağa haqq qazandırmış olur. Eyni zamanda digər şagirdlərə zərərli nümunə verilir.

Sual olunur: tələbə bu iki iş üslubundan, bu iki tələbdən hansına alışımalı, hansına əməl etməli, hansına meyllənməlidir? Aydındır ki, anlayışı zəif, təcrübəsi az olan tənbel tələbələr ikinci müəllimin iş üslubuna meyllənirlər, nəticədə mənimsəmənin səviyyəsi aşağı düşür.

Eyni sinifdə məşğələ aparən müəllimlərin hamısı birinci tələbi əsas götürdükdə, birinci üslubda işlədikdə, başqa sözlə, tələblərdə vahidliyi təmin etdikdə pedaqoji işin səmərəsi xeyli artır. Bu fikir ailədə pedaqoji işə, valideynlərə də aiddir. Valideynlər də öz övladları qarşısında vahid tələblər qoymalıdırlar. Bu faktlarda qanunauyğunluq var: *Pedaqoji proses zamanı tələblərdə vahidlik təmin edildikdə tərbiyəliliyin və mənimsəmənin səviyyəsi yüksəlir. Qanunauyğunluğun qanun forması belədir: pedaqoji proses zamanı tələblərdə vahidlik qanunu.*

Sözlə əməlin nisbətində qanunauyğunluq. Adamlarda sözün və əməlin üst-üstə düşməsi tələbi Azərbaycan xalqının ən qiymətli mənəvi dəyərlərindən biridir. Bu tələb əsrlər boyu xalqımızın mənəvi sərvətləri sistemində ən önəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Soydaşlarımızın əksəriyyəti bu mənəvi tələbə əməl edir. Lakin, təəssüf ki, sözdə bir, əməldə başqa olan adamlarımız da az deyil.

Sözlə əməlin vəhdəti pedaqoji prosesdə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dönə-dönə isbat olunur ki, ümumiyyətlə gənclik, o cümlədən şagirdlər (tələbələr) əməli sözündən fərqlənməyən, dediyi kimi hərəkət edən müəllimlərə (tərbiyəçilərə) böyük rəğbət göstərir, onlardan nümunə götürürlər. Nəticədə pedaqoji prosesin səviyyəsi yüksəlir.

Bununla yanaşı təəssüf doğuran hallar da olur: bəzi müəllimlər (tərbiyəçilər) heç də həmişə dedikləri kimi hərəkət etmirlər, sözdə düzlükdən, doğruculuqdan, haqdan, ədalətdən danışırlar, əməldə isə bir qədər fərqli mövqe

tuturlar. Bu cəhətlərin şahidi olan uşaqların, şagirdlərin və tələbələrin həmin müəllimlərə (tərbiyəçilərə), onların söylədiklərinə inamları azalır, fənlərinə maraqları sönür. Nəticədə tərbiyəlilik və mənimsəmə səviyyəsi aşağı düşür.

Göründüyü kimi, *pedaqoji prosesdə sözlə əməlin üst-üstə düşdüyü hallar tərbiyəlilik səviyyəsinin yüksəlməsinə, əməlin sözdən fərqləndiyi hallar isə tərbiyəlilik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.* Bu qanunauyğunluğun qanun forması belədir: *sözlə əməlin vəhdəti qanunu.*

Deyilənlərdən belə bir ümumi nəticə irəli gəlir ki, pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını bilməyin və pedaqoji iş zamanı onlara istinad etməyin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Tələbələrin mənimsəmə və tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəltməyin vacib şərtlərindən birisi məhz pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarından hali olmaqdır. Başlıcası budur ki, pedaqoji qanunauyğunluqları bilmək pedaqoji hadisələrin səbəblərini başa düşməyə və düzgün nəticə çıxarıb uğurlu tədbir görməyə imkan verir. Bu mənada böyük Tusi düzgün qeyd edirdi ki, səbəb aydın olarsa, məqsəd də tez yerinə yetirilər.

Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını bilməyin zəruriliyi həm də ondan irəli gəlir ki, onlar pedaqoji proses prinsiplərinin elmi əsasını təşkil edir: pedaqoji prosesin prinsipləri pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarından törəmədir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Təlim və tərbiyənin qanunauyğunluqları və qanunları məfhumları pedaqoji ədəbiyyatda indiyədək necə izah olunmuşdur.*

2. *Pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumlarına dair izahlardakı nöqsanların səbəbini nədə görürsünüz?*

3. *Pedaqoji prosesin qanunauyğunluğu və qanunu arasındakı fərqi açın.*

4. *Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarına dair milli pedaqogikanın mövqeyi ilə razılaşırsınızsa əsaslandırın.*

İKİNCİ BÖLMƏ

PEDAQOJİ PROSESİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

VI FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESİN ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ

1. Pedaqoji prosesin prinsipi məfhumu

Prinsip məfhumuna dair. Deməliyə ki, indiyədək ədəbiyyatda pedaqoji proses prinsipi məfhumu deyil, təlim prinsipi və ya tərbiyə prinsipi məfhumları işlədilmişdir. Yuxarıda isbat etməyə çalışmışdıq ki, ayrılıqda təlim prinsipi və tərbiyə prinsipi məfhumlarını təhsilin magistratura pilləsində pedaqoji proses prinsipi məfhumu əvəz etməlidir.

Prinsip latın sözündən (*principium*) alınıb, əsas ideya, ilkin ideya, başlıca tələb mənasında işlənib. Pedaqoji ədəbiyyatda təlim prinsipi və ya tərbiyə prinsipi məfhumları həmin mənada saxlanmışdır. Məsələn, pedaqogika üzrə dərş vəsaitlərindən birində yazılır: «Təlim prinsipləri təlimin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsini təmin etmək üçün irəli sürülən əsas tələblər deməkdir»¹. Bu fikir yazıldığı dövr üçün düzgün hesab edilə bilər. Lakin müasir dövrdə həmin anlamla tam razılaşmaq çətinədir. Ona görə ki, əvvəla, həmin anlam elmi cəhətdən heç cür əsaslandırılmır; ikincisi, o anlam prinsipin müvafiq pedaqoji qanunauyğunluqdan irəli gəldiyini nəzərə almır. Təlim və ya tərbiyə prinsiplərinin pedaqoji proses qanunauyğunluqlarından törəmə olduğunu bilməyən müəllimdə elmi inam çətin yaranır. Pedaqoji proses prinsiplərinin elmi köklərindən hali olan müəllim isə həmin prinsiplərin zəruriliyinə inanır və pedaqoji işdə onlardan sözsüz istifadə edir.

---

¹ Pedaqogika (M.Muradxanovun redaktəsi ilə). Bakı, Azərtədrisnəşr, 1964, səh. 99.

Pedaqoji proses prinsiplərinin pedaqoji proses qanunauyğunluqlarından irəli gəldiyini bilməyin zəruriliyi. Bu bilik müəllimə (tərbiyəçiyə) imkan verir ki, pedaqoji proses zamanı necə hərəkət etməli olduğundan düzgün baş çıxartsın. Pedaqoji fəaliyyətin texnologiyası məhz bu zəmində – qanunauyğunluqlar əsasında qurulmalıdır. Pedaqoji prosesin real qanunauyğunluqlarını bilmədən, onlara əsaslanmadan inandırıcı, etibarlı elmi metodika yaratmaq mümkün deyil. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarından irəli gələn, həm müəllimin (tərbiyəçinin), həm də tələbənin fəaliyyətini əhatə edən prinsiplər pedaqoji prosesin məzmununa da, üsulların tətbiqinə də və təşkili formalarına da güclü təsir göstərir; nəticədə pedaqoji prosesin səviyyəsi xeyli yüksəlir.

Deyilənləri nəzərə alaraq pedaqoji prosesin prinsipləri məfhumunun mahiyyətini milli pedaqogika belə ifadə edir: *pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarından irəli gələn, onun məzmununa, üsullarına və təşkili formalarına təsir göstərən, müəllim (tərbiyəçi) və tələbələrin fəaliyyətini səmərəli qurmağa imkan verən aparıcı ideyalara pedaqoji prosesin prinsipləri deyilir.*

Prinsiplərin miqdarında müxtəliflik. Nə təlim prinsiplərinin, nə də tərbiyə prinsiplərinin miqdarı cəhətdən pedaqoji ədəbiyyatda fikir birliyi yoxdur. Məsələn, M.A.Danilovun «Дидактика средней школы»¹ adlı əsərində təlimin - 7, Y.K.Babanskinin redaktəsi ilə çap olunmuş «Pedaqogika»² da - 10, N.İ.Boldirev, N.K.Qonçarov və başqalarının müəllifliyi ilə buraxılmış «Pedaqogika»³ da - 7, Q.İ.Şukinanın redaktəsi ilə çap olunmuş «Pedaqogika»⁴ nın və D.O.Lordkipanidzenin «Дидактика»⁵ sının hərəsində – 5 prinsipin olduğu göstərilir.

Tərbiyənin prinsipləri sahəsində də vəziyyət belədir. Məsələn, bəzi pedaqoji əsərlərdə tərbiyənin - 7, başqa bir qismində - 10, digərlərində - 15 prinsipin adı çəkilir.

---

1 , “ ”, 1975.

2 , “ ”, 1983.

3 , “ ”, 1968.

4 , “ ”, 1977.

⁵ Tbilisi Universitetinin nəşri, 1985.

Məsələnin mahiyyəti yalnız ondan ibarət deyil ki, təlim və ya tərbiyə prinsiplərinin miqdarında müxtəliflik hökm sürür. Başlıca cəhət budur ki, heç bir müəllif təklif etdiyi prinsiplərin miqdarını əsaslandırmağa səy göstərmir.

Prinsiplərin adlarında müxtəliflik. Prinsiplər nəinki miqdarca, ad cəhətdən də əsaslandırılır. Bu səbəbdən də hətta mənaca eyni prinsip müxtəlif mənbələrdə başqa-başqa ifadə olunur. Məsələn, eyni prinsip gah «Tələbkarlıq və hörmət», gah «Uşaq şəxsiyyətinə hörmət etmək və ondan tələb etmək», gah da «Hörmət və tələbkarlığın birləşməsi» kimi adlandırılır.

Eyni prinsipin müxtəlif cür adlandırılmasından aydın olur ki, müəlliflər real göstəricilərə deyil, şəxsi mülahizələrinə əsaslanırlar. Halbuki, real göstəricilər var. Bu göstəricilər isə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarıdır. Prinsiplərin adlarını da, miqdarını da pedaqoji prosesin müvafiq qanunauyğunluqları əsasında müəyyənləşdirmək nəinki lazımdır, hətta zəruridir.

Prinsiplərin qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşdirilməsi. Pedaqoji prosesin iyirmi qanunauyğunluğunu əvvəlki fəsildə şərh etdik. Pedaqoji prosesin prinsipləri həm miqdar, həm də ad cəhətdən o qanunauyğunluqlar əsasında müəyyən edilir. Bu səbəbə görə sırf təlim zamanı və sırf tərbiyə zamanı istifadə olunan prinsiplər bunlardır:

1. Pedaqoji prosesin tamlığı prinsipi.
2. Pedaqoji prosesin həyatla qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi.
3. Pedaqoji proses üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi.
4. Pedaqoji proses iştirakçılarının həmrəylik və əməkdaşlıq prinsipi.
5. Pedaqoji prosesin məzmununun məqsəddən asılılığı prinsipi.
6. Pedaqoji iş üsullarının seçilməsində biliklərin və ya mənəvi keyfiyyətlərin səviyyəsinin nəzərə alınması prinsipi.
7. Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi.

8. Öyrədən və öyrənənlərin fəaliyyətlərinin bir-birini şərtləndirməsi prinsipi, yaxud: düz və əks əlaqənin vəhdəti prinsipi.

9. Öyrədən və öyrənənlərin fəallıq dərəcələrində tərs mütənasiblik prinsipi.

10. Problemlə situasiyada ziddiyyətin duyulması və aradan qaldırılması prinsipi.

11. Pedaqoji prosesin məzmununun və gedişinin elmiliyi prinsipi.

12. Pedaqoji prosesin tərbiyələndirici imkanlarından istifadə prinsipi.

13. Pedaqoji prosesin inkişafetdirici imkanlarından istifadə prinsipi.

14. Pedaqoji prosesdə əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipi.

15. Müxtəlif usullardan istifadə prinsipi.

16. Bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipi.

17. Pedaqoji prosesdə nikbinlik prinsipi.

18. Pedaqoji prosesdə hörmət və tələbkərlığın vəhdəti prinsipi

19. Pedaqoji proses zamanı tələblərdə vahidlik prinsipi.

20. Pedaqoji prosesdə sözlə əməlin vəhdəti prinsipi.

Pedaqoji prosesin həmin prinsiplərini səciyyələndirək.

2. Prinsiplərin səciyyələndirilməsi

Pedaqoji prosesin tamlığı prinsipi. Bu prinsipə əsasən müəllim (tərbiyəçi) yadda saxlayır ki, pedaqoji proses tamlıqdır; O, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafı özündə birləşdirir. Həmin prinsipə görə hər hansı fənni tədris edən müəllim bilməlidir ki, o, yalnız bilik, təhsil vermir, həm də gəncliyin şəxsiyyətini formalaşdırır, onun psixoloji inkişafına təkan verir.

Pedaqoji prosesin tamlığı prinsipini əsas götürən tərbiyəçi də, sırf tərbiyə işi ilə məşğul olan mütəxəssis də öz fəaliyyətini yalnız etik anlayışların, yaxud yalnız estetik anlayışların, fiziki, əmək, hüquq, ekoloji və s. anlayışların gənc nəslə aşılması

ilə məhdudlaşdırmır. O, həmin anlayışlar vasitəsi ilə gənc nəsə real biliklər verməli, onun şəxsiyyətini formalaşdırmalı, psixoloji inkişafını sürətləndirməli olur.

Pedaqoji prosesin tamlığı prinsipi tələb edir ki, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf hadisələri hərəkətdə götürülsün; yəni real həyatda həmin hadisələrin bir-birinə çevrildiyi müəllimə (tərbiyəçiyə) imkan verir ki, pedaqoji prosesdə uşaq şəxsiyyətini, tələbə şəxsiyyətini hissə-hissə deyil, tamlıqda, bütövlükdə formalaşdırsın.

Pedaqoji prosesin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsip müxtəlif istiqamətdə həyata keçirilir. Əvvəla, o, tələb edir ki, müəllim (tərbiyəçi) məktəbin, təhsilin həyatla, istehsalatla qarşılıqlı əlaqədə olduğunu daim yadda saxlasın: tədris müəssisələrinin yaradılması da, oradakı təhsilin məzmunu da həyatın, istehsalatın ehtiyaclarından irəli gəlir və bu ehtiyacların ödənilməsinə yönəlir. Pedaqoji proses, o cümlədən təlim prosesi cəmiyyətimizin sonrakı inkişafına imkan verir.

İkincisi, həmin prinsip müəllimdən (tərbiyəçidən) tələb edir ki, pedaqoji prosesdə öyrədilən biliklərin həyat üçün əhəmiyyətini tələbələrin başa düşmələrini təmin etsin, biliklərin tələbələr üçün mənasız yükə çevrilməsinə imkan verməsin, onların elmə, biliyə maraqları artsın, şüurluluq dərəcəsi yüksəlsin.

Üçüncüsü, imkan düşdükcə kənd, qəsəbə, şəhər, respublika həyatından, hətta digər ölkələrin həyatından faktlar gətirilir. Nümayiş etdirilən bu cür həyat faktları tələbələri geniş sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi həyata qovuşdurur.

Pedaqoji proses üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi. Müəllim (tərbiyəçi) yadda saxlayır ki, bu prinsipin əsasında belə bir qanunauyğunluq durur: münasib maddi-texniki və sapğlam mədəni-psixoloji mühitdə cərəyan edən pedaqoji proses tələbələrdə mənimsəmənin və tərbiyəliliyin səviyyəsini artırır. Belə bir qanunauyğunluğa istinad edən tədris müəssisəsinin rəhbərləri, müəllimlər və digər tərbiyəçilər çalışırlar ki, pedaqoji proses üçün zəruri olan şərait yaratsınlar: məşğələ otaqları gigiyenik tələblərə cavab

versin, tələbələrin sayı normada olsun, zəruri əyani və texniki vasitələr, habelə tədris vəsaitləri tələbələrin sərəncamında olsun, tədris müəssisəsində sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaradılsın.

Məşğələ otağına kifayət qədər işıq düşməli, otağın havası təmiz olmalı, stullar, stollar tələbələrin yaşına uyğun gəlməli, otaqların tərtibatı pedaqoji təsir gücünə malik olmalıdır. Məşğələ otağında istilik dərəcəsinin də mənimsəməyə dəxli vardır. Pəncərələri, şüşələri, qapıları sahmanda olmayan, normadan artıq isti və soyuq olan məşğələ otağı nəinki tələbələrin, müəllimlərin (tərbiyəçilərin) də iş əmsalını aşağı salır.

Əyani və texniki vasitələrin, tədris vəsaitlərinin təhsil ocağında olması, məşğələyə qədər otağa gətirilməsi və yerli-yerində istifadəsi böyük pedaqoji əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumən tədris müəssisəsində, o cümlədən məşğələ zamanı sağlam mənəvi – psixoloji mühitin yaradılması da pedaqoji prosesin səmərəsinə güclü təsir göstərir. Tələbələr arasında, müəllimlərlə tələbələr arasında, tədris müəssisəsinin rəhbərləri və müəllimləri arasında, valideynlərlə müəllimlər arasında münasibətlərin xarakteri pedaqoji prosesin səviyyəsində əks səda verir. Tələbələr arasında çəkişmələr, müəllimlər arasında dedi-qodu, tələbələr və müəllimlər arasında anlaşılmazlıqlar pedaqoji prosesin səviyyəsini aşağı salır.

Haqqında danışdığımız prinsipə əsaslanan müəllim (tərbiyəçi) çalışır ki, pedaqoji proses zamanı dostluq və yoldaşlıq, qarşılıqlı hörmət, səmimiyyət, əməkdaşlıq, həmrəylik hökm sürsün. Məhz belə bir sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə müəllimin (tərbiyəçinin) də, tələbələrin də fəaliyyəti istənilən səmərəni verir.

Pedaqoji proses iştirakçılarının həmrəylik və əməkdaşlıq prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, müəllimlər (tərbiyəçilər) tələbələrə pedaqoji prosesin bərabər hüquqlu fəal üzvləri kimi baxsınlar; onlarla əməkdaşlıq etsinlər, həmrəylik yaratsınlar; onların tədris fəaliyyətlərini qayğı ilə təşkil etsinlər, lazım gəldikdə köməklik göstərsinlər. Həmin prinsip xatırladır ki, tələbələr özlərinin ehtiyaclarını duyan,

valideyn qayğısı göstərən, şəxsiyyətləri ilə hesablaşan, şəxsiyyətlərinə hörmət edən müəllimə (tərbiyəçi) rəğbət göstərir, özlərinin həqiqi tərbiyəçisi, məsləhətçisi, müdrik yaşlı yoldaşı kimi baxırlar. Onlar bu cür müəllimi səbirsizliklə gözləyirlər, böyük məmnuniyyətlə onunla ünsiyyətə girirlər, fikir və hisslərini belə müəllimlə bölüşdürürlər. Şagirdlər (tələbələr) məhz bu cür müəllimin fənnini sevir, sözüünə hörmət edir, həvəslə tədris fəaliyyətinə qoşulurlar.

Tələbələrə yuxarıdan baxan, özünün bilikli olduğunu, tələbənin isə biliksiz olduğunu nəzərə çarpdıran, onunla hesablaşmayan, əməkdaşlığa hazır olmayan, çətinliklərini nəzərə almayan, ehtiyaclarını duymayan, təhqirə hazır olan müəllim (tərbiyəçi) tələbələrini özündən uzaqlaşdırır. Nəticədə pedaqoji prosesin səviyyəsi aşağı düşür.

Pedaqoji prosesin məzmununun məqsəddən asılılığı prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, müəllim (tərbiyəçi) atacağı pedaqoji addımın, görəcəyi pedaqoji işin məqsədini özü üçün əvvəlcədən tam aydın ifadə etsin. Məqsədi aydın olmayan pedaqoji işdən maksimum səmərə əldə etmək çətin olur.

Görülməli işin məqsədini qabaqcadan düşünməyin vacibliyini xalqımız çoxdan yəqin etmişdir. Müdrik ağsaqqalarımız haqlı deyiblər: qarşıdakı ili düşünürsənsə, -çovdar ək, qabaqdan gələn onillikləri düşünürsənsə, -ağac ək, əsirləri düşünürsənsə, -uşaqları tərbiyə elə.

Doğrudan da, məqsəd aydınlığı uğurun vacib şərtlərindəndir. Məqsəd aydın olanda ona çatmaq üçün görülməli işləri müəyyənləşdirmək asanlaşır.

Pedaqoji prosesdə strateji ali məqsəd və bəzi konkret vəzifələr diqqət mərkəzində olur; ali, strateji məqsəd uzunmüddətli, vəzifələr isə qısamüddətli olur. Uzunmüddətli məqsəd bütün müəllimlərə (tərbiyəçilərə) ünvanlandığından, hamı tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Onun mahiyyəti belədir: sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərləri gənc nəsə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılamaq yolu ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, Azərbaycanı

dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik ölkələrindən birinə çevirməyə qadir olan əsil vətəndaş yetişdirməkdən ibarətdir.

Müəllimlərimizin (tərbiyəçilərimizin) həyata keçirdikləri bütün gündəlik tədbirlərindəki qısamüddətli vəzifələr həmin uzunmüddətli ali, strateji məqsədə xidmət etməlidir.

Şəhidlərin qəbirlərini ziyarət etmək, qaçqınlara maddi yardım etmək, bu və ya digər muzeyə ekskursiyaya getmək və s. və i. a. kimi konkret tədbirlərin qarşısında qoyulan qısa müddətli vəzifələr yuxarıda göstərilən ali, strateji məqsədin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilir.

Pedaqoji iş üsullarının seçilməsində biliklərin və ya mənəvi keyfiyyətlərin səviyyəsinin nəzərə alınması prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, müəllim (tərbiyəçi) qarşıdakı pedaqoji işi həyata keçirmək üçün məqsədlə yanaşı, tələbələrdə mövcud mənəvi keyfiyyətlərin və biliklərin səviyyəsini nəzərə alsın. Bunsuz təlim və ya tərbiyə işində müvəffəqiyyət qazanmaq xeyli çətin olur.

Bu və ya digər mövzu üzrə tələbələrin anlayışları müxtəlif səviyyədə ola bilər. Səviyyəni müəyyənləşdirməyə çalışan müəllim (tərbiyəçi) müxtəlif mənzərənin şahidinə çevrilir: ya mövzu üzrə tələbələrin anlayışları yoxdur; yaxud, anlayışları ümumidir, konkret deyil; və ya müəyyən anlayışları var.

Nəzərə alınmalıdır ki, pedaqoji prosesin hər hansı üsulunu həmin səviyələrin üçündə də eyni uğurla tətbiq etmək mümkün olmur. Üsullar aşılınması nəzərdə tutulan biliklərin və ya mənəvi keyfiyyətlərin tələbələrdə mövcud səviyyəsinə nəzərən seçildikdə və tətbiq edildikdə istənilən nəticəni almaq xeyli asanlaşır. Ona görə də pedaqoji iş üsullarını seçərkən hər konkret halda tələbələrin mövcud anlayışlarının səviyyəsini nəzərə almaq zərurətə çevrilir.

Öyrədən və öyrənmələrin fəaliyyətlərinin bir-birini şərtləndirməsi prinsipi. Bu prinsip əvvəlki prinsiplə sıx bağlıdır. Müəllim (tərbiyəçi) bilməlidir ki, onun fəaliyyəti müəyyən dərəcədə tələbələrin pedaqoji prosesdə irəliləmə tempindən asılıdır. Eyni zamanda o, tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərini şərtləndirə bilər. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alan müəllim pedaqoji prosesdə müvəffəqiyyətlə

irəliləmək üçün öyrənənlərlə daim təmasda olmalı, onları sorğu-suala tutmalı, əks əlaqə yaratmalı, necə düşündükləri, necə mənimsədikləri ilə maraqlanmalıdır. Bu səbəbdən də həmin prinsipini həm də belə adlandırmaq olur: *düz və əks əlaqənin vəhdəti prinsipi*. Tələbələrin anlam səviyyəsini, bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməyin vacibliyini hələ vaxtilə N.Tusi qeyd etmişdir: «Müdərris və müəddiblər mütəllimlərin ağıl və mənimsəmə dərəcəsini müəyyənləşdirməklə, bu və ya digər elmi onlara sürətlə öyrədə bilərlər».

Öyrədən və öyrənələrin fəallıq dərəcələrində tərs mütənasiblik prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, öyrənənlərə nisbətən öyrədənin daha çox fəal olduğu hallarda mənimsəmə səviyyəsinin aşağı düşdüyünü, öyrədənə nisbətən öyrənənlərin daha çox fəal olduğu hallarda isə mənimsəmə səviyyəsinin yüksəldiyini müəllim (tərbiyəçi) nəzərə alsın; o, çalışsın ki, pedaqoji proses zamanı, yəni ayrı-ayrı tədris mövzuları üzrə məşğələlərdə və ya sırf tərbiyəvi tədbirlərin təşkili və keçirilməsində tələbələr daha çox fəallıq göstərsinlər.

Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Bu prinsipə görə pedaqoji işdə uğur qazanmaq sorağında olan müəllim (tərbiyəçi) iki əsas tələbə əməl etməlidir. Birinci budur ki, müəllim (tərbiyəçi) təlim alan və ya tərbiyə olunan şəxslərin yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərindən hali olmalıdır. Bu məqsədlə həmin xüsusiyyətləri öyrənməlidir. «Uşaqları meyilləri olan sahədə tərbiyə edin» – deyən N.Tusi yanılırmıdır. İkinci tələb budur ki, öyrənilən yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlər müəllim (tərbiyəçi) tərəfindən təlim və tərbiyə işində nəzərə alınmalıdır. Əlişir Nəvai fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını nəinki müəllimlərə, şahlara da məsləhət görürdü:

«Şah rəftar eyləsin hər kəslə gərək,

O şəxsin özünün xasiyyəti tək»¹.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün əsil vətəndaş yetişdirmək istəyən müəllim (tərbiyəçi) iş apardığı şəxsləri hərtərəfli öyrənməlidir, yəni onların yaşını səciyyələndirən,

---

¹ Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Bakı, "Azərənər", 1968, səh. 63.

birini o birindən fərqləndirən fərdi xüsusiyyətləri, hətta cinsi xüsusiyyətləri aydın təsəvvür etməlidir. Həm də bu əsasda gənc nəslə güclü təsir göstərmək mümkündür. Fərdi, yaş və cinsi xüsusiyyətləri bilməyin və onları nəzərə almağın vacibliyi fikir bahadırlarını keçmişdə də düşündürmüşdür. Məsələn, Nizami yazırdı:

*«Güclünün yanına güclünü göndər,
Alimin üzünü alimə döndər»*¹.

yaxud, Sədi deyirdi:

*«Cavanlar qılıncla yıxar düşməni,
Qocalar tədbirlə sıxar düşməni»*².

N.Tusi öyrədirdi: «İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğuna nəzər yetirmək, ağıl, fərasətinə fikir vermək, müşahidə nəticəsində hansı sənətə və elmə çox meyli olduğunu müəyyənləşdirmək, sonra isə haman işlə də məşğul etdirmək lazımdır»³.

Atalar sözündə təsadüfi deyilmir ki, gücünə bax, şələni bağla.

Problemlə situasiyada ziddiyyətin duyulması və aradan qaldırılması prinsipi. Məlumdur ki, problemlə situasiyanı həm fənlərin tədrisi zamanı, həm də tərbiyəvi tədbirlərin keçirilməsində yaratmaq mümkündür. O da məlumdur ki, problemlə situasiya müəllim (tərbiyəçi) tərəfindən yaradılır.

Həmin prinsip xatırladır ki, müəllim problemlə situasiya zamanı tələbələrin mövcud təsəvvürləri ilə mənimsənilməli olan elmi anlayış arasında ziddiyyət (uyğunsuzluq) yaradır. Bu zaman müəllim tələbələri bu ziddiyyətin aradan qaldırılması prosesinə fəal şəkildə qoşur. Ziddiyyətin açılmasında şagirdlər (tələbələr) tam acizlik göstərdikdə müəllim (tərbiyəçi) bu vəzifəni öz öhdəsinə götürür.

Pedaqoji prosesin elmiliyi prinsipi. Bu prinsipə görə müəllim (tərbiyəçi) pedaqoji işdə atacağı hər bir addımı, görəcəyi hər bir tədbiri, çıxaracağı hər bir qərarı elmi cəhətdən əsaslandırır; elmiliyinə inanmadığı, faydalı nəticə

¹ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 5.

² Sədi. Büsyan. Bakı, "Azərənşr", 1964, səh. 58.

³ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 159.

verəcəyinə bel bağlamadığı tədbirə əl atmır. Pedaqoji prosesin bütün cəhətləri elmi əsaslarda qurulmalıdır, öyrədiləcək bilik də, aşılacaq mənəvi keyfiyyət də, bu biliyin və ya mənəvi keyfiyyətin aşılma üsulu da, işin təşkili, forması da, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr də pedaqogikanın müəyyənləşdirdiyi real qanunauyğunluqlara söykənməlidir. Pedaqoji prosesi «mənə belə gəlir», «mən belə düşünürəm», «güman edirəm» kimi şəxsi mülahizələr zəminində qurmaq elmlikdən uzaqdır.

Pedaqoji prosesin tərbiyələndirici imkanlarından istifadə prinsipi. Bu prinsip müəllimdən (tərbiyəçidən) tələb edir ki, pedaqoji prosesin bütün tərbiyə imkanlarını diqqət mərkəzində saxlasın və ondan maksimum dərəcədə istifadə etsin. Pedaqoji prosesin tərbiyə imkanları isə tükənməzdir. Buraya müəllimin görkəmindən, geyimindən, nitqindən, təfəkkür tərzindən, tələbələrə münasibətindən tutmuş pedaqoji prosesin məzmununa, orada baş verən hər hansı bir konkret hala, bu hala müəllimin (tərbiyəçinin) necə münasibət göstərəcəyinə qədər hətta cüzi hesab edilə biləcək cəhətlər də aiddir. Belə imkanlar isə hələ gerçəklik demək deyil. Həmin imkanları gerçəkləşdirmək üçün müəllim (tərbiyəçi) öz tələbələrinə gözəl nümunə olmalıdır: geyiminə, görkəminə, danışıqına, düşüncə tərzinə, nümayiş etdirdiyi konkret faktlara və pedaqoji prosesin digər cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirməyə borcludur.

Pedaqoji prosesin inkişafetdirici imkanlarından istifadə prinsipi. Bu prinsip müəllimdən (tərbiyəçidən) tələb edir ki, pedaqoji proses zamanı tələbələrin psixoloji inkişafını sürətləndirsin. Həmin prinsipə əməl etmək üçün müəllim (tərbiyəçi) əsas üç istiqamətdə iş aparmalıdır. Birincisi, o, psixoloji inkişafın nə demək olduğunu öyrənməlidir. İkincisi, o, psixoloji inkişafın əhatə etdiyi keyfiyyətləri özündə formalaşdırmalıdır. Üçüncüsü, yalnız bu zəmində tələbələrin psixoloji inkişafına güclü təsir göstərə bilər.

Müşahidəçiliyi, təsəvvürü, təxəyyülü, iradəni, diqqəti, təfəkkür tərzlərini, yəni müqayisələr aparmaq, təhlil etmək, ümumiləşmələr aparmaq kimi qabiliyyətləri inkişaf etdir-

mək üçün fənlərin tədrisi imkanlarından, sırf tərbiyəvi tədbirlərin imkanlarından istifadə olunmalıdır. N.Tusinin vaxtilə söylədiyi bir fikri xatırlamaq yerinə düşərdi: «Əsl elmi idrak, zəka ona deyilir ki, çoxlu hadisə və xüsusiyyətlər içərisindən, ilk baxışda dərhal, ani surətdə özünə lazım olanı seçə bilib asanlıqla düzgün nəticə çıxara biləsən»¹.

Pedaqoji prosesdə əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipi. Bu prinsipə görə müəllim (Tərbiyəçi) pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadə edən zaman çalışır ki, tələbələrin müşahidə etdikləri cisimlərə dair təəssüratları qavrayış və təsəvvür səviyyəsində qalmasın; əyanilik ümumiləşdirmə vasitəsinə, müvafiq anlayışları formalaşdırmaq vasitəsinə çevrilsin.

Cismin və ya hadisələrin rəngini, formasını, səsini, dadını, istiliyini, bərkliyini və s. əlamətlərini əyani vasitələrlə duymaq pedaqoji proses üçün zəruri olsa da kifayət deyil. Əyani vasitələrin köməkliyi ilə yaranan belə duyğular müvafiq anlayışlar səviyyəsinə qaldırılmalıdır.

Əyani vasitələrin növləri müxtəlifdir: təbii əyanilik, şəkil əyaniliyi, sözlü əyanilik, şərti əyanilik, hərəkətli əyanilik.

Təbii əyani vasitələr: bitki, yarpaq, toxum, cücərti, süxur, spirtdə saxlanan həşərat və s.

Şəkil əyaniliyi: təbiət və cəmiyyət hadisələrinin şəkilləri, təsviri incəsənət əsərləri.

Sözlü əyanilik: obrazlı ifadələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər, müdrik ifadələr, bənzətmələr, təşbehlər və s.

Şərti əyani vasitələr: sxem, xəritə, cədvəl, diaqram, qrafik, çertyoj və s.

Hərəkətli əyani vasitələr: kino, videomaqnitafon, hərəkətli maketlər və s.

Müxtəlif üsullardan istifadə prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, müəllim (tərbiyəçi) pedaqoji proses zamanı mövzunun mahiyyətini şüurlu şəkildə başa düşməyə xidmət edə bilən bir deyil, bir neçə üsuldən istifadə etsin: tələbənin gah müşahidəsi təşkil edilsin, gah bu barədə tələbə mühakimə

---

¹ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 84.

yürütsün, gah aldığı nəticənin doğruluğunu yoxlasın, gah da öyrəndiyi biliyi təcrübədə tətbiq etsin. Belə olduqda tələbələrin nəinki mümkün qədər çox duyğu orqanları işə düşür, bununla yanaşı, onların təfəkkürləri də hərəkətə gəlir.

N.Tusinın aşağıdakı fikrini nəzərə almaq da faydalı olardı: «tərbiyəni bir sözlə, bir nəsihətlə, bir moizə ilə vermək məsləhət deyil; bu, həkimin xəstəyə verdiyi dərman kimi, hissə-hissə, az-az işlədilməli və yeri gəldikcə, zəruri olduqda verilməsi məqsədə müvafiq sayılmalıdır».

Bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipi. Həmin prinsip belə bir qanunauyğunluğa söykənir: biliyin mənim-sənilməsi zamanı təfəkkür əməliyyatları işə düşdükdə və vaxtaşırı şüurlu təkrar təşkil edildikdə biliyin möhkəm yadda qalma müddəti artır, unudulma halları azalır. Bu qanunauyğunluqdan törəyən prinsip tələb edir ki, müəllim (tərbiyəçi) biliyin tələbə hafizəsində qalma müddətini artırmaq üçün hər sözün, hər ifadənin, hər məfhumun mənasının tələbələr tərəfindən şüurlu başa düşülməsini təmin etsin, öyrənilənlərin həyatda tətbiqi imkanlarını açıb göstərsin. Böyük Tusi demiş: öyrənilənləri yaşatmaq gərəkdir!

Tarixi rəqəmləri, telefon nömrələrini, adları, şer parçalarını və s. bu kimi materialları yadda saxlamaq üçün həmin rəqəmlərdə, nömrələrdə, adlarda, şer parçalarında məntiqi əlaqələr üzə çıxarılanda və bu əlaqələrə istinad ediləndə onlar hafizədə tez canlanır.

Öyrənilən nədirsə onun həyat üçün əhəmiyyəti aydın başa düşüldükdə də yadda qalma müddəti artır. Deməli, şüurla, ağılla müşaiyət edilən təkrarın bütün formaları unutmanın qarşısını almaq, yadda qalmanın müddətini uzatmaq məqsədi güdür və nəticə etibarilə bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipinə xidmət edir. Nizami Gəncəvi xatırladır:

«Hər bir şey təməldən möhkəm qurulur,

Təməlsiz binələr çox tez də uçar»¹.

Pedaqoji prosesdə nikbinlik prinsipi. Bu prinsip belə bir qanunauyğunluqdan irəli gəlir: pedaqoji işdə müəllimin

---

¹ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 285.

(tərbiyəçinin) nikbinliyi, inamı gücləndikcə uğurları artır. Həmin qanunauyğunluqdan çıxış edən müəllim (tərbiyəçi) təlim-tərbiyə işində inamlı olmağa çalışır, hər hansı uşağa, yeniyetmə və ya gəncə qarşı inamını itirmir, yadda saxlayır ki, tərbiyəsi mümkün olmayan, tərbiyəyə yatmayan uşaq yoxdur və ola da bilməz. Bu inamı qidalandıran həm də belə bir həqiqətdir ki, uşaq mənəvi qüsurlarla doğulmur, uşağın xarakterində müşahidə edilən nöqsan mühitin və tərbiyədə yol verilən səhvlərin məhsuludur. Bundan əlavə, nöqsanlı hesab edilən hər bir uşaqda, yeniyetmə və ya gəncdə hansısa müsbət xüsusiyyət də olur.

Nikbinlik prinsipinə əsaslanan müəllim (tərbiyəçi) bu cür müsbət xüsusiyyətləri üzə çıxarır və onlara istinad edərək, onları etiraf edərək nöqsanların aradan qaldırılmasına nail ola bilir. Adamlarda yalnız nöqsan axtaranları, yaxşı cəhətləri görməyi bacarmayanları nəzərdə tutan Sədinin bu kəlamını xatırlamaq yerinə düşərdi:

*«Əgər eyib görməyi adət eyləsən,
Tovuzda sən çirkin ayaq görərsən»¹.*

Nikbinlik insana, onun imkanlarına inanmağı tələb edir. İnanasan ki, insanın əlindən hər iş gələ bilər. İslamın ilk üləmələrindən hesab edilən İmam Qəzzali «Xoşbəxtlik iksiri» adlı əsərində haqlı olaraq yazmışdır ki, insan bütün elmləri öyrənməyə və sənətlərə yiyələnməyə qadirdir².

Belə bir bəşəri fikri pedaqoji işdə yalnız nikbin olan şəxs deyə bilər. Təəssüflər olsun ki, son zamanlar hər şeyi ilahi qüvvəyə bağlayanlar ayrı-ayrı sahələrdə özünü göstərən və göstərməyən qabiliyyətləri Allah vergisi hesab edərək nikbinlikdən uzaq düşürlər.

Pedaqoji prosesdə hörmət və tələbkarlığın vəhdəti prinsipi.

Bu prinsipə görə müəllim (tərbiyəçi) təhsil alanlara (tərbiyə olunanlara) münasibətdə birtərəfli mövqe tutmamalıdır, yəni, yalnız tələbkar və ya yalnız yumşaq, həlim olmalıdır. Çünki, hər iki hal ayrılıqda müəllimə nəinki şöhrət gətirmir, hətta hörmətdən salır. Digər tərəfdən tələbələr

¹ Sədi. Büstan, Bakı, "Azərənşr", 1964, səh. 137.

² Bax: "Aydınlıq qəzeti", № 10, 6 oktyabr 1990.

yalnız tələbkarlıq göstərən, hörmət eləməyi bacarmayan müəllimdən (tərbiyəçidən) qaçdıqları kimi, yalnız yumşaq olan, tələbkarlığı bacarmayan, tələblərində ardıcıl, təkidlilə olmayan müəllimdən (tərbiyəçidən) də uzaqlaşırırlar.

Mirzə Rəcəb Vəssaf nə qədər uzaqgörən olmuşdur. O, fikrini poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

*«Şirinə, acıya məna ver dərin,
Nə çox acı olma, nə də çox şirin»*¹.

Atalar dəqiq deyib: «Hər şeyin həddi var». Bu mənada Caminin fikri də maraqlıdır:

*«Həlimlik yaxşıdır, lakin həddi var,
Səbrdə aqillər həddi aşmazlar»*².

Həmin prinsip xatırladır ki, müəllim (tərbiyəçi) tələbələrə qarşı münasibətdə tələbkar olduğu qədər də mehriban olsun, onların şəxsiyyətinə hörmət etməyi bacarsın. Bu iki keyfiyyət müəllim (tərbiyəçi) simasında üzvi şəkildə qovuşmalıdır. Bu keyfiyyətləri özündə formalaşdıran müəllim (tərbiyəçi) hədə-qorxuya, cəzalandırmağa deyil, ağıla bel bağlayır, ağılla hərəkət etmiş olur. Atalar əbəs yerə deməmişlər: «Qüvvə çox şeyi, ağıl isə qüvvəni sındırır».

Tapşırığın, tələbin yerinə yetirilməsində çətinlik çəkən uşağa, yeniyetməyə, gəncə qarşı qabarmaq, əsəbiləşmək deyil, kömək etmək məsləhət görülür. Bu həqiqəti müdriklərimiz də bilmişlər: «Uşağı buyur, dalınca yüyür», yaxud «kiçikdən xəta, böyükdən ətə».

Pedaqoji proses zamanı tələblərdə vahidlik prinsipi. Bu tələb yalnız müəllimlərə aid deyil, həm də məktəb rəhbərlərinə, şagird təşkilatlarına, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrinə, valideynlərə, ictimaiyyət nümayəndələrinə, ümumiyyətlə gənc nəslin təlimi, tərbiyəsi və təhsili ilə əlaqədar olan bütün təşkilat və şəxslərə aiddir. Çünki, onların hamısı uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə təsir göstərmək və gənc nəsl qarşısında müvafiq tələblər qoymaq imkanına malikdirlər. Bu səbəbdən də bütün müəllimlərin, məktəb rəhbərlərinin,

---

¹ Mirzə Rəcəb Vəssaf. Əxlaqnamə (Bax: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 27 aprel, 1990).

² Əbdürrəhman Cami. Yusif və Züleyxa. Bakı, “Azərneşr”, 1965, səh. 126.

valideynlərin və ictimaiyyət nümayəndələrinin uşaqlar, yeniyetmə və gənclər qarşısında qoyduqları tələblərdə mümkün qədər vahidlik təmin olunmalıdır. Tələblərdə vahidlik təlim, tərbiyə və təhsil sahəsində uğurların rəhnidir.

Vaxtilə böyük Tusi xəbərdarlıq edirdi: «Müəllim bu və ya digər üsuli-tərbiyəni tətbiq edərkən heç bir rütbə, vəzifə və silk nəzərə almamalıdır», hamıya eyni nəzərlə baxmalıdır.

Tələblərdə vahidlik prinsipi xatırladır ki, hər hansı iri və ya xırda məsələ üzrə, ailədə valideynlər, yaxud, məktəbdə müəllimlər başqa-başqa mövqedən çıxış etdikdə tərbiyə (təlim və ya təhsil) işi xeyli çətinləşir.

Pedaqoji prosesdə sözlə əməlin birliyi prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, şəraitdən asılı olmayaraq müəllimin (tərbiyəçinin) sözü əməli ilə üst-üstə düşsün, dediyi kimi hərəkət etsin. Müəllimin (tərbiyəçinin) sözü ilə əməli arasında azacıq da olsa fərq görən tələbənin ona inamı sarsıyır. Müəllim (tərbiyəçi) birinci halda hörmətə minir və pedaqoji prosesin səviyyəsi yüksəlir, ikinci halda isə hörmətdən düşür və pedaqoji prosesin səmərəsi azalır.

Sözlə əməlin vəhdəti prinsipi təkcə müəllimlərə aid deyil, tədris müəssisələrinin rəhbərlərinə, valideynlərə, pedaqoji işlə məşğul olan digər şəxslərə də aiddir. Onların bir-birinə münasibətlərində, uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə münasibətlərində əməlləri söylədikləri fikirlərə uyğun gəlməlidir.

Bu tələb atalar sözlərində də ifadə olunmuşdur: «Kişinin sözü ilə işi bir olsun gərək», «Adamın dili ilə ürəyi bir olsun gərək».

Keçmiş söz ustalarının da diləyi belə olmuşdur. Məsələn, böyük Əvhədi xəbərdarlıq edirdi:

*«Sözün, qəlbin, işin əgər olsa düz,
Sən hər istəyinə çatarsan, sözsüz».*

Yaxud, Dəhləvi «Şirin və Xosrov» əsərində məsləhət görürdü:

*«Yaxşı olmaq üçün özün də düz ol,
Həmişə işində, sözündə düz ol»¹.*

---

¹ Əmir Xosrov Dəhləvi. «Şirin və Xosrov». Bakı, «Azərənəşr», 1973, səh. 39.

Pedaqoji prosesin prinsiplərinə dair faktlardan irəli gələn başlıca nəticə budur ki, həmin prinsiplərdən həli olan, onların hansı qanunauyğunluqlardan irəli gəldiyini bilən və təlim-tərbiyə zamanı nəzərə alan müəllimin (tərbiyəçinin) fəaliyyəti uğurlu olur. Çünki, belə fəaliyyət elmə, elmi-pedaqoji biliklərə əsaslanır. Əbdürrəhman Cami bu fikri poetik formada çox düzgün ifadə etmişdir:

«Hər işi mükəmməl bilməli insan,

Biliklə görülən iş olar asan»¹.

İkinci nəticə budur ki, pedaqoji prosesin prinsipləri və üsulları onun mərhələləri ilə sıx bağlıdır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İndiyədək pedaqoji mənbələrdə təlim prinsiplərinin və tərbiyə prinsiplərinin həm miqdarında, həm də adlarında müxtəlifliyin səbəbi nə olmuşdur?

2. Pedaqoji prosesin prinsipləri ilə əlaqədar Milli pedaqogikanın yeniliklərinə münasibətinizi bildirin.

3. Hansı prinsip hansı qanunauyğunluqdan irəli gəlir?

4. Pedaqoji prinsipləri bilməyin əhəmiyyətini izah edin.

5. Sizcə, həmin prinsipləri nəzərə almamaq nə ilə nəticələnər?

---

¹ Əbdürrəhman Cami. Yusif və Züleyxa. Bakı, "Azərənəşr", 1965, səh. 156.

VII FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

1. Pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumu

Məsələnin ədəbiyyatda qoyuluşu. Mövcud pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, tərbiyə prosesinin mərhələləri məsələsinə toxunulmamışdır. Təlimin mərhələləri haqqında isə bir çox mütəxəssislər fikir söyləmişlər. Pedaqogikadan bəzi dərslər vəsaitlərində, monoqrafiyalarda, o cümlədən didaktikaya aid kitablarda «təlimin vəsilələri», bəzilərində «təlimin komponentləri», bəzilərində «təlimin ünsürləri», bəzilərində «təlimin mərhələləri» ifadəsinə rast gəlmək olur.

Aydındır ki, eyni pedaqoji hadisənin müxtəlif cür adlandırılması elmdə və əməli işdə yalnız dolaşdıqlığa səbəb olur.

Deməliyə ki, bəzən eyni məfhum, məsələn, təlimin mərhələləri bir mənbədə təhsilin mərhələləri kimi¹, digər mənbədə dərslərin mərhələləri kimi² şərh edilir.

Təlimin mərhələlərini və ya vəsilələrini dərslərin mərhələləri, yaxud vəsilələri kimi şərh edən mənbələrdə də müxtəliflik hökm sürür. Məsələn, M.A.Danilov yuxarıda istinad etdiyimiz məşhur kitabda təlim prosesinin beş vəsilədən ibarət olduğunu yazır və onları belə adlandırır: 1. Problemin qoyuluşu və idrak vəzifələrinin başa düşülməsi; 2. Cisim və hadisələrin qavranılması, anlayışların formalaşması, şagirdlərdə müşahidəçiliyin, təxəyyülün və təfəkkürün inkişafı; 3. Biliklərin möhkəmləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi, bacarıq və vərdişlərin aşılması; 4. Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin tətbiqi; 5. Şagirdlərin müvəffəqiyyətinin təhlili, onların biliklərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi və zehni inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi.

---

1 . . . . . “ . . . . . ”, 1968, . 134-143.

2 . . . . . “ . . . . . ”, ... ”, 1975, . 101-109.

Y.K.Babanski isə təlim prosesinin tərkib komponentləri adlandırıdığı təlim mərhələlərinə belə ad vermişdir: 1. Məqsədli; 2. Stimul-motivli; 3. Məzmunlu; 4. Fəaliyyətli-hərəkətli; 5. İdarəedici-nəzarətli; 6. Qiymətləndirici-nəticə¹.

Göründüyü kimi, dərslə əlaqədar komponent və ya vəsilə adlandırılan eyni hadisə nəinki miqdarca (birində 5, digərində 6) hətta ad cəhətdən də bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Bundan əlavə, həmin mənbələrdə təlim yalnız dərslə məhdudlaşdırılır və buna görə də əslində bir-birini ardıcıl şəkildə tamamlayan dərslər sisteminin, yəni təlim prosesinin mərhələləri nəzərdən qaçmış olur.

Buradan belə bir nəticə də hasil olur ki, təkcə təlim mərhələləri məfhumuna deyil, bütövlükdə pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumuna aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Bir də ona görə ki, vahid pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olan tərbiyənin mərhələləri məsələsinə pedaqoji ədəbiyyatda indiyədək toxunulmamışdır.

Soruşulur: tərbiyə prosesində mərhələlər olarmı? Bu məsələni araşdırmağa ehtiyac varmı? Bizcə, nəinki var, hətta araşdırmaq lazımdır. Təkcə təlim prosesinin deyil, bütövlükdə pedaqoji prosesin vəsilələri, ünsürləri, komponentləri əvəzinə mərhələləri ifadəsini işlətmək məqsədə müvafiqdir. Çünki, mərhələ məfhumu nəzərdə tutulan pedaqoji hadisənin mahiyyətini daha dolğun açmağa imkan verir, ünsür və ya komponent məfhumları başqa mənalar daşıyır, onların da yaşamaq haqqı vardır.

Pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumu. Pedaqoji prosesin mərhələləri deyəndə hər hansı təlim və ya tərbiyə mövzusunun mənimsənilməsindəki keçidlər nəzərdə tutulur. Bu cür suala cavab vermək lazım gəlir: mövzuların öyrədilməsi nədən başlayır, necə cərəyan edir və nə ilə nəticələnir? Həmin sualların aydınlaşdırılması pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumunun mahiyyətini açmağa imkan verir.

Küllü miqdarda faktların təhlili göstərir ki, *sinifdən və fəndən asılı olmayaraq tədris mövzularının mənimsənilməsi*

---

¹ T □ * m ö ~ £353.

təqribən eyni mərhələlərdən keçir. Həmin mərhələlər bir məşğələdə ardıcıl davam edə və başa çata da, bir neçə məşğələni əhatə edə də bilir. Bu, tədris mövzusunun xarakterindən asılı olur. Başqa sözlə desək, məşğələnin və ya dərsin mərhələləri ilə pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumlarını eyniləşdirmək olmaz. Mövzunun mənimsənilməsi bir məşğələdə (dərsdə) başa çatırsa, onun mərhələləri pedaqoji prosesin mərhələləri ilə üst-üstə düşə bilir; mövzunun mənimsənilməsi iki və ikidən artıq məşğələdə davam edirsə pedaqoji prosesin mərhələləri məşğələnin mərhələlərindən kənara çıxır, cədvəl üzrə məşğələdən kənar işləri (fərdi tapşırıqları, məsləhətləşmələri, əlavə mənbələrə baxmağı və s.i.) də nəzərdə tutur və spesifik səciyyə daşıyır. Bu spesifikasiylik mövzudan-mövzuya qapanan dövrə formasında təkrarlanır.

Pedaqoji prosesin mərhələləri milli pedaqogikada belə müəyyənləşdirilir: 1) yeni biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən qavranılması (ilkin tanışlıq); 2) həmin biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən başa düşülməsi; 3) biliklərin, bacarıq və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən möhkəmləndirilməsi və tətbiqi; 4) müvəffəqiyyətə nəzarət: onun qiymətləndirilməsi və hesaba alınması.

Sırf tərbiyə işində də təqribən həmin mənzərə, yəni həmin mərhələlər müşahidə edilir. Məsələn, səliqəlilik kimi mənəvi keyfiyyətin uşaqlara aşılınması ilə məşğul olan tərbiyəçi (valideyn) ilk mərhələdə uşağın diqqətini səliqəliliyə, mənzildəki (otaqdakı) səliqə-səhmana yönəldir. İşin sonrakı mərhələsində səliqəliliyin, səliqə faktlarının əhəmiyyətini açıqlayır: özü üçün, ailə üçün, cəmiyyət üçün onun mənasını aydınlaşdırır. Növbəti mərhələdə tərbiyəçi (valideyn) səliqəli olmağı, səliqəli geyinməyi, səliqəli yazmağı, öz iş guşəsini səliqədə saxlamağı, otaqda (mənzildə) daim səliqə-səhman yaratmağı uşaqdan tələb edir, tələbin icrasına nəzarət qoyur. Eyni istiqamətdə aparılan işin son mərhələsində o, səliqəlilik sahəsində uşağın fəaliyyətinə öz münasibətini bildirir, müəyyən formada qiymətləndirir.

Deyilənlər nəzərə alınaraq, məsələ burada *təlimin* mərhələləri və ya *tərbiyənin* mərhələləri kimi deyil, hər ikisinin

ümumi cəhətlərini özündə birləşdirən *pedaqoji prosesin* mərhələləri kimi ifadə edilir. Ulu babalarımız da idrak prosesində müəyyən ardıcılığın olduğunu bilmiş və onu belə bir müdrik kəlamda ifadə etmişlər: «Nərdivanı ilk pillədən çıxarlar».

2. Mərhələlərin səciyyələndirilməsi

Yeni biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən qavranılması. Yeni tədris materialı nə deməkdir? Burada söhbət elm üçün yeni olan materialdan getmir, tələbə üçün yeni olan material nəzərdə tutulur. Bu cür material isə elmdə müəyyənləşdirilmiş qanun, qanunauyğunluq, teorem, nəzəriyyə, qayda, mənəvi keyfiyyət, fakt və s. ola bilər.

Pedagoji prosesin ilk mərhələsində tələbələr yeni tədris materialı ilə ilkin tanış olurlar. Onlar öyrənməli olduqları cismin, hadisənin, məfhumun, qanun və ya qaydanın əlamətlərini görür, eşidir, duyurlar, mümkünsə dadırlar, toxunurlar. Pedagoji prosesin bu ilk mərhələsində şagirdlərin diqqəti öyrənilən cisim və hadisələr üzərində cəmləşdirilir.

Azərbaycanın görkəmli filosofu Bəhmənyarın bu fikrində böyük həqiqət var: «Anladığımız hər bir şeyi ya hiss (duyğu) ilə, ya da ağıl ilə anlayırıq»¹.

Pedagoji prosesin ilk mərhələsində şagirdlərin (tələbələrin) mövcud bilikləri, həyat təcrübələri də *qavrama* prosesinə qoşulur, qavranılan cisim və ya hadisə ilə həyat təcrübəsi tutuşdurulur, lazım gəldikdə həyat təcrübəsinə düzəlişlər edilir. İdrak prosesində duyğuya müstəsna əhəmiyyət verən Bəhmənyar yazırdı: «İnsan yalnız duyğudan gələn, yaxud duyğunun təsdiqlədiyi şeyə inanır»².

İlkin qavrayış zamanı uşaqların mövcud həyat təcrübələrini xatırlamağın əhəmiyyətini P.K.Anoxin xüsusi apardığı tədqiqatla da isbat etmişdir. Sübut olunmuşdur ki, hazırkı qavrama faktına qədər cisim haqqında qabaqlar eşidilmiş və ya oxunmuş məlumat həmin cismin müvafiq əlamətlərini ətraflı, əsaslı duymağa imkan verir. Bu psixo-

¹ Z.C.Məmmədov. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, "Elm", 1983, səh. 127.

² Yenə orada, səh. 144.

loji qanunauyğunluqdan xəbərdar olan müəllim (tərbiyəçi) qavrayış mərhələsini lazımı izahatla müşayiət etdirir.

Mövzu üzrə müvafiq materialın qavranmasını təşkil edərkən tələbəni yalnız müşahidəçiyə çevirmək olmaz. O, qavrama prosesinə fəal surətdə qoşulmalıdır; onun mümkün qədər daha çox duyğu orqanları işə salınmalı, əyaniliyin müxtəlif növlərindən istifadə edilməlidir. Çünki pedaqoji prosesin sonrakı mərhələlərinin uğuru qavramanın dolğunluğundan, dəqiqliyindən və deməli, bünövrənin möhkəmliyindən çox asılıdır.

Mövzunun əhatə etdiyi materialın möhkəm, əsaslı, tutarlı qavranması şüurdan kənar mümkün deyil. Materialı başa düşmək üçün qavrayış əsasında fikir formalaşmalıdır. Tələbə müəllimin (tərbiyəçinin) rəhbərliyi ilə qavradığı materialı götür-qoy etməli, fikir süzgəcindən keçirməli, onun necəliyinə varmalıdır. Pedaqoji prosesin bu ilk mərhələsində tələbə qavranılan cismə sadəcə baxmır, onu görür; o, səsi sadəcə eşitmir, ona qulaq asır; onun necəliyini dərk etməyə çalışır; mətni oxumaqla kifayətlənmir, ayrı-ayrı söz və ifadələri başa düşmək istəyir; tarixi şəxsiyyətin necə hərəkət etdiyini anlamağa səy göstərir və s.

Müəllim tələbələrin diqqətini aparılan təcrübənin, alınan kimyəvi reaksiyanın, fiziki hadisənin mahiyyətinə cəlb edir, bu məqsədlə suallar qoyur, tapşırıqlar verir, çalışır ki, yeni tədris materialını tələbələr *şüurlu surətdə qavrasınlar*. Atalar gözəl deyib: «Bir dəfə görmək yüz dəfə eşitməkdən yaxşıdır». Müasir elmi dəlillər də nəzərə alınarsa deməliyik: bir dəfə şüurlu görmək yüz dəfə mexaniki baxmaqdan yaxşıdır.

Hələ XI əsrdə yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan filosofu Bəhmənyar «İdrak» adlı əsərində xarici aləmin başa düşülməsi üçün qavrama, anlama və dərk etmə mərhələlərindən keçməyin zəruriliyini göstərmişdir.

Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən başa düşülməsi. Mövzu ilə əlaqədar materialı qavramaq və ilkin anlamaq idrak prosesinin ilk mərhələsi kimi zəruridir; lakin həmin materialı tam mənimsəmək üçün kifayət deyil. Bundan ötrü növbəti addım atmaq lazım gəlir: materialın

əsaslı mənimsənilməsi, tutarlı dərk olunması təşkil edilir. Bu məqsədlə müəllim (tərbiyəçi) tələbələrin şüurunu xüsusi tərzlərlə hərəkətə gətirir, onları düşünməyə, fikir yürütməyə vadar edir, diqqətlərini öyrənilən cisim və ya hadisələrdə səbəb-nəticə əlaqələrinə yönəldir, mahiyyətini dərk etməyə istiqamətləndirir.

Pedaqoji prosesin bu mərhələsində tələbələr müəllimin (tərbiyəçinin) rəhbərliyi ilə müəyyən əqli nəticələr çıxarır, öz fikirlərinin doğruluğunu isbat etməyə çalışır, müqayisələr, ümumiləşmələr aparırlar.

Şərqi ilk ədəbi abidələrindən birində yazılır ki, «Oxu-
mağın faydası əzbərləməkdə yox, dərk etməkdədir»¹. Dərk etməyin yolları barədə düşünənlər isə az olmamışdır. Məsələn, N.Tusi təlimdə müvəffəqiyyətin şərtləri barədə düşünərkən inandırmağa çalışırdı ki, «təlim zamanı izah etmək, təhlil və tərkib aparmaq təlimin təməli, özülüdür». Bu cür ağıl qüvvələrindən birinə – müqayisəyə böyük əhəmiyyət verən N.Nərimanov deyirdi: «...bu qüvvə, yəni gördüyümüz, eşitdiyimiz, anladığımız şeylərə təfəvüt qoymaq və sonra bir-birinə oxşayan şeyləri bir yerə toplayıb qeyri bir yerə toplanmış digər cinsdən olan şeylərdən ayırmaq, tərcih vermək qüvvəsi insanı heyvan dərəcəsiindən xilas edir»².

Yüksək dərəcədə müqayisələr aparmaq qabiliyyətinə malik olan şəxslər sərrast ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləməyə qadirdirlər. Məsələn, Xaqani Şirvani oxşar görkəmi olan qarğuların mahiyyətini müqayisə əsnasında belə açmışdır:

*«Qamışlıqda qarğuların bütün rəngi görünsə bir,
Birisindən şəkər çıxır, digərindən quru həsir»³.*

Yaxud, insanın soyuğa və istiyə münasibətində fərqi müqayisə yolu ilə klassik formada ifadə etmək mümkün olmuşdur:

*«Soyuğu istidə istəyir insan,
Soyuqda isti də istəyir insan»⁴.*

---

¹ Kəlilə və Dimnə, səh. 39.

² Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərənşr", 1985, səh. 281.

³ Əfzələddin Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərənşr", 1978, səh. 13.

⁴ Fəxri Gürgani. Vis və Ramin. Bakı, "Azərənşr", 1974, səh. 385.

Bu cür tutarlı fikirlər əlavə olaraq göstərir ki, şüur səviyyəsində cərəyan edən pedaqoji proses biliklərin intensiv formalaşmasına imkan verir. Şagirdlər öz bilik ehtiyatlarından vəziyyətin tələb etdiyi bilikləri seçib istifadə edirlər. Mənimsəmənin bu ikinci mərhələsində formalaşan bilik və bacarıq tələbələrin malik olduğu biliklərə qovuşur, ağılı sərvətinə çevrilir. Atalar gözəl deyib: «Göz görmək, ağılı başa düşmək üçündür». Görünür, orta əsrin qüdrətli Azərbaycan filosofu Bəhmənyar da həmin atalar sözündən bəhrələnmişdir. O, isbat edirdi ki, hadisəni görmək hələ onu dərk etmək, başa düşmək demək deyil.

Biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən möhkəmləndirilməsi və tətbiqi. Pedaqoji prosesin mərhələləri müvafiq biliklərin və ya mənəvi keyfiyyətlərin qavranması və başa düşülməsi ilə məhdudlaşmır. Qavranmış və başa düşülmüş biliklərin, mənəvi keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsi də tələb olunur.

Müvafiq bilik və bacarıqlar əsaslı şəkildə dərk olunsa da sonralar möhkəmləndirilmədikdə unutmaq təhlükəsi yaranır. Unutmaq halları isə təfəkkür prosesini, mühakimə yürütmək qabiliyyətini zəiflədir. Hafizəsində lazımınca bilik ehtiyatı olmayan tələbələrin fikri səthiliyi ilə fərqlənir.

Unutmağın təlimdə zərəri və öyrənilən biliklərin möhkəm yadda qalmasının vacibliyi tarixdə böyük şəxsiyyətləri düşündürmüşdür. Məsələn, N.Tusi xatırladırdı ki, «Tədarüs etmək lazım, lakin yaddan salınmamasına iqdam etmək daha zəruridir». Eyni fikri Xaqani Şirvani poetik şəkildə məsləhət görmüşdür:

*«Məktəbdə elm oxu, fənn öyrən, dərs al,
Hər nə oxumusan bir-bir yada sal».*

Bilikləri möhkəmləndirmək tədbirləri həmin biliklərin hafizədə uzun müddət qalmasına və təfəkkürün zənginləşməsinə imkan verir. Bu səbəblərə görə müəllimlər (tərbiyəçilər) pedaqoji prosesdə bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi ilə xüsusi məşğul olurlar: keçilmiş materiallar götür-qoy edilir, bəzi anlayışlar, ümumiləşmələr, qaydalar, isbatlar və s. vaxtaşırı yada salınır.

Təcrübə göstərir ki, hər cür təkrar yox, mexaniki təkrar yox, məhz *şüurlu təkrar* materialın hafizədə qalma müddətini xeyli artırır. Pedaqoji işdə tələsikliyə yol vermək olmaz: atılan hər bir addım əsaslı olduqda, öyrənilən biliyin şüurlu təkrarı, möhkəm yadda qalması təmin edildikdə növbəti məsələyə keçilir. Atalar əbəs yerə deməmişlər: «Yavaş gedən çox gedər».

Bilik və bacarıqların möhkəmliyi üçün onların şüurlu təkrarı kifayət deyil. Bilik və bacarıq nəinki şüurluluğu ilə, həm də əməli səciyyə daşması ilə fərqlənir. Mənim səməninin tamlığını təmin etmək üçün öyrənilən bilik və bacarıqların tətbiqini təşkil etmək lazım gəlir. Bu həqiqət atalar sözünə də yol açmışdır: «Elm para ilə yox, çalışmaqla ələ gəlir».

Biliyi tətbiq etməyin, təcrübənin faydasını ulularımız da bilmiş və demişdir: «Təcrübə insanda ağıl və kamal oyadır». Bilikdən istifadə edilmədikdə, onun tətbiqinə şərait yaradılmadıqda, yalnız hafizədə toplanıb qaldıqda əhəmiyyətini itirir, lazımsız yükə çevrilir.

Öyrənilən mövzunun məzmunu və xarakterindən asılı olaraq bilik və bacarıqlar müxtəlif formada tətbiq edilir. Tədris müəssisələrində bu cəhətdən geniş imkanlar var: misal və məsələ həlli, laboratoriyalarda əməli təcrübələrin təşkili, emalatxanalarda ayrı-ayrı xammalın emalı üzrə iş, idmanın başqa-başqa növləri üzrə məşq, özünəxidmət əməyi, ictimai-faydalı əmək, məktəbyanı sahədə, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində tələbələrin əməyi, şifahi və yazılı nitqin təşkili və s.

Bilik və bacarıqların əməli işdə tətbiqi bir çox cəhətdən faydalıdır. Bilik və bacarığından istifadə etdiyini görəndə şəxs sevinc hissi keçirir; o, yeni-yeni bilik və bacarıqlar əldə etməyə can atır, güclü olduğunu duyur, hiss edir ki, güc bilikdədir, düşünür: «Bunu bilirəm», «Bunu bacarıram». Əssar Təbrizi haqlı olaraq yazırdı:

*«Çalışmayan ən sadə bir məsələni anlamaz,
Bilik əmək tələb edir, tənbel bilikli olmaz»¹.*

¹ Əssar Təbrizi. «Mehr və müştəri». Bakı, «Yazıçı», 1988, səh. 38.

Müvəffəqiyyətə nəzarət: onun yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və hesaba alınması. Pedaqoji prosesdə tələbələrin mənimsəmə fəaliyyətinə nəzarət, onun yoxlanılması və qiymətləndirilməsi pedaqoji prosesin vacib mərhələlərindən biridir. Mənimsəmə fəaliyyətinə nəzarətin növləri müxtəlifdir: məşğələ zamanı nəzarət, tənəffüs zamanı nəzarət, imtahan formasında nəzarət və s.

Tələbələrin mənimsəmə fəaliyyətinə nəzarəti müəllim (tərbiyəçi) həyata keçirir. Nəzarətin vəzifələri çoxdur. Nəzarət müəllimə (tərbiyəçiyə) imkan verir ki, tələbələrin bilik və bacarıqlarının, davranışlarının cari vəziyyətindən hali olsun, ehtiyacı olanlara, çətinlik çəkənlərə yerindəcə lazımı köməklik göstərsin, müvafiq istiqamət versin, arzu edənlər qarşısında əlavə tələblər qoysun.

Tələbələrin mənimsəmə fəaliyyətinə nəzarətin müəllim (tərbiyəçi) üçün də əhəmiyyəti var. Nəzarət imkan verir ki, müəllim (tərbiyəçi) öz fəaliyyətini, öz iş üslubunu, öz metodikasını tələbələrin mənimsəmə və davranış xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qiymətləndirsin: lazım gələrsə metodikasına düzəlişlər etsin, onu təkmilləşdirsin. Burada böyük Nizaminin kəlamı yada düşür:

*«Dünyada o şəxsin ucalar başı,
Çox sayıq davranır hər işə qarşı»¹.*

Məlumdur ki, pedaqoji prosesdə tələbələrin mənimsəmə fəaliyyətinə və davranışına lazıminca diqqət yetirməyən, onların bilik və bacarıqlarının, mənəvi keyfiyyətlərinin mövcud vəziyyətini üzə çıxarmaq üçün təşəbbüs göstərməyən və həmin vəziyyətin necəliyini sonrakı işində nəzərə almayan müəllim (tərbiyəçi) pedaqoji işdə tam müvəffəqiyyət qazana bilmir.

Pedaqoji prosesdə nəzarətin vəzifələrindən biri də müəyyənləşdirilən bilik və bacarığın, mənəvi keyfiyyətin səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Tələbə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi pedaqoji prosesin son mərhələsinin tərkib hissəsi kimi müəllimdən (tərbiyəçidən) böyük ustalığ, pedaqoji takt,

---

¹ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 118.

məsuliyyət tələb edir. Çünki, verilən qiymət tələbəni daha da ruhlandırma və ya ruhdan sala bilər.

Tələbənin mənimsəmə fəaliyyətini, mənəvi keyfiyyətlərini yazılı və şifahi formada qiymətləndirmək olur. Hər iki halda vacib olan budur ki, verilən qiymət obyektiv, ədalətli olsun və tələbəni ruhdan salmasın, gələcək fəaliyyətə həvəsini artırsın. Bu mənada atalar sözünü də yadda saxlamaq faydalı olar: «İki düşün, bir danış».

3. Mərhələlərin qarşılıqlı əlaqəsi, meyarı və ardıcılığı

Pedaqoji proses mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsi. Həmin mərhələlərə biryolluq müəyyənləşdirilmiş, donmuş hal kimi baxmaq düzgün olmazdı. Təlim və tərbiyə, bütövlükdə pedaqoji proses daim hərəkətdədir.

Bu səbəbdən də pedaqoji prosesin mərhələləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, biri digərini şərtləndirir, biri digərini tamamlayır, hətta biri digərinə çevrilə, biri digərində iştirak edə bilər. Məsələn, pedaqoji prosesin ilk mərhələsi olan qavramada anlama - başa düşmə əlamətləri, başa düşmə mərhələsində qavrama əlamətləri mövcud olur. Yaxud, bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi mərhələsində anlayışların formalaşması əlamətləri də müşahidə edilir. Deməli, pedaqoji prosesin mərhələləri mütləq mənada deyil, nisbi mənada başa düşülür və bir-birindən fərqləndirilir.

Pedaqoji prosesin mərhələlərini müəyyənləşdirməyin meyarı. Sual olunur: nisbi mənada başa düşülən pedaqoji proses mərhələlərini bir-birindən fərqləndirməyə imkan verən əsas meyar varmı? Varsa həmin meyar nədən ibarətdir? Milli pedaqogikada sübut olunmuşdur ki, belə bir meyar pedaqoji prosesin hər hansı mərhələsində həll edilən *başlıca pedaqoji vəzifədir.*

Pedaqoji prosesin qarşısında qoyulan və həll edilən vəzifələr çox olur: məşğələdə (tədbirdə) tələbələrin iştirakı vəziyyəti ilə tanışlıq, tapşırığın icra vəziyyətini yoxlamaq, öyrədilməli mövzu üzrə tələbələrin mövcud anlayışlarını üzə çıxartmaq, öyrənilməli hadisənin, prosesin, mənəvi keyfiy-

yətin təzahürünün müşahidəsini təşkil etmək, bu barədə müvafiq izahat vermək, izahatın necə başa düşüldüyünü yoxlamaq, biliyin tətbiqini təşkil etmək və s. və i.a.

Hər konkret halda bu cür vəzifələr arasında biri, məsələn, hadisənin müşahidə olunması, yaxud anlayışın formalaşdırılması, üstünlük təşkil edir, qalan vəzifələr həmin başlıca pedaqoji vəzifəyə xidmət edir. Məhz bu cür başlıca vəzifəyə nəzərən pedaqoji prosesin mərhələsi müəyyənləşdirilir.

Pedaqoji proses mərhələlərinin ardıcılığı. Pedaqoji prosesin mərhələləri həll edilən başlıca vəzifəyə görə müəyyənləşdirilir. Deyildiyi kimi, pedaqoji proses zamanı bir halda bilik və bacarıqların, yaxud mənəvi keyfiyyətlərin qavranması, başqa halda bilik və bacarıqların və ya mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması, üçüncü halda bilik və bacarıqların, yaxud mənəvi keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsi, dördüncü halda bilik və bacarıqların və ya mənəvi keyfiyyətlərin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üstünlük təşkil edir.

Pedaqoji prosesin mərhələlərində müəyyən ardıcılıq mövcuddur. Pedaqoji prosesin mərhələləri həm də idrak prosesinin mərhələlərinə uyğun gəlir. Lakin burada özünəməxsusluq var. Spesifik cəhətlərdən birisi budur ki, pedaqoji prosesə xas olan bir mərhələ (biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin və ya mənəvi keyfiyyətlərin yoxlanması və qiymətləndirilməsi) elmi idrak üçün səciyyəvi deyil.

Pedaqoji prosesin bütün mərhələləri üçün ümumi olan cəhət mövcuddur. Ümumi cəhət budur ki, müəllim (tərbiyəçi) fəaliyyəti pedaqoji prosesin bütün mərhələlərində həlledici rola malikdir. Pedaqoji prosesin hər bir mərhələsində müəllim (tərbiyəçi) tələbələrin mənimsəmə fəaliyyətinin *təşkilatçısına, rəhbərinə* çevrildikdə həm bilik və bacarıqların, həm mənəvi keyfiyyətlərin, həm də psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşma tempi xeyli artır.

Pedaqoji prosesin mərhələləri isə, öz növbəsində, onun üsullarını seçməyin və qruplaşdırmağın elmi əsasına çevrilir. Başqa sözlə, pedaqoji prosesin üsullarını pedaqoji prosesin mərhələlərinə uyğun müəyyənləşdirmək və seçmək mümkün olur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Təlimin və tərbiyənin mərhələləri barədə indiyədək ədəbiyyatda vəziyyət necə olub?*
- 2. Pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumu hansı zərurətdən irəli gəlib?*
- 3. Pedaqoji prosesin mərhələlərini hansı meyar əsasında müəyyən etmək mümkün olmuşdur?*
4. Bu fəsildə pedaqoji elmə Milli pedaqogikanın gətirdiyi yenilikləri deyın.

VIII FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESİN ÜMUMİ ÜSULLARI

1. Pedaqoji prosesin üsulları məfhumu; üsulların qruplaşdırılması məsələsi

Pedaqoji prosesin ümumi üsulları məfhumuna dair. Bəri başdan deyək ki, pedaqoji prosesin ümumi üsulları məfhumu pedaqogikada ilk dəfədir ki, işlədilir. İndiyədək pedaqoji ədəbiyyatda təlimin üsulları və tərbiyənin üsulları məfhumları ayrılıqda dəbdə olmuşdur.

Mütəxəssislər arasında təlim üsulları və ya tərbiyə üsulları barədə rəy birliyi yoxdur: müxtəlif yanaşmalar və bu səbəbdən də müxtəlif təriflər mövcuddur. Təlim üsuluna tərif verərkən bəzi pedaqoqlar (M.Muradxanov¹, D.O.Lordkipanidze²) müəllimin və şagirdlərin fəaliyyətlərini ayrılıqda əsas götürürlər; digərləri (Y.K.Babanski³ və ya Q.İ.Şukina⁴) əksinə, müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyət tərzlərini ön plana çəkirlər. Üçüncü qrup pedaqoqlar (M.N.Skatkin və Y.A.Lerner⁵) tərifdə şagirdlərin idrak fəaliyyəti tərzlərinə üstünlük verirlər. Dördüncü qrup pedaqoqlar (N.İ.Boldırev, N.K.Qonçarov⁶) tərifdə təlimin funksiyalarına istinad edirlər.

Təlim üsulunun təlim vəzifələri ilə əlaqələndirilməsi, müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətlərinin nəzərə alınması həmin anlayışlarda səmərəli cəhətlərdir. Bununla belə, təriflərdən ayrılıqda heç birini məqbul saymaq mümkün deyil. Çünki, onların heç biri, əvvəla, təlimin mahiyyətini tam əhatə etmir; ikincisi, təlim üsullarının qruplaşdırılmasına istiqamətlənmir; üçüncüsü, təlimin mərhələlərini nəzərə

---

¹ Pedaqogika. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1964, səh. 154.

² Didaktika. Tbilisi Universitetinin nəşri, 1985, səh. 203.

³ "Pedaqogika", 1988, . 168.

⁴ "Pedaqogika", 1977, . 305.

⁵ "Pedaqogika", 1975, . 151.

⁶ "Pedaqogika", 1968, . 169.

almır və nəhayət, təlim üsullarının sistemini yaratmağa imkan vermir.

Bəs təlim üsuluna verilən tərif hansı tələblərə cavab verməlidir? Həmin tərif elmi tələblərə cavab verməlidir, yəni təlimin mahiyyətini əks etməli, təlimin mərhələlərini nəzərə almalı, müəllim və şagirdlərin başlıca vəzifələrini aydın ifadə etməli, təlim üsullarını qruplaşdırmağa və sistemə salmağa imkan verməlidir.

Təlim üsulları və tərbiyə üsulları əsasən üst-üstə düşdü-yündən, yuxarıdakı tələblər nəzərə alınmaqla onların mahiyyətini Milli pedaqogika belə ifadə edir: *pedaqoji prosesin mərhələlərinə uyğun olaraq, müəllimin (tərbiyəçinin) rəhbərliyi altında tələbələrin müəyyən biliklərə, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələri, tərbiyə olunmaları və inkişaf etmələri yollarına pedaqoji prosesin üsulları deyilir.*

Pedaqoji proses üsullarının qruplaşdırılması məsələsi. Pedaqoji proses üsullarının qruplaşdırılması məfhumu da pedaqogikada ilk dəfədir işlədilir. Ədəbiyyatda təlim üsullarının qruplaşdırılması məfhumu var. Təlim üsullarını qruplaşdırmaq məsələsində də fikirlər müxtəlifdir. Onların arasında ən geniş yayılan fikrə görə üsullar bilik mənbəyi əsasında qruplaşdırılmalıdır. Tələbələr üçün biliyin guya üç mənbəyi var: söz, əyanilik və praktika. Bu bölgünün tərəfdarları təlim üsullarını üç qrupa ayıraraq belə adlandırır: sözlü üsullar, əyani üsullar və praktik üsullar.

Bu bölgünü elmi, məntiqi bölgü hesab etmək olarmı? Olmaz! Çünki, əvvəla, belə çıxır ki, əyani və ya praktik adlandırılan üsullar sözsüz, lal üsullardır. Halbuki, əyani üsullardan istifadə zamanı da sözdən, izahatdan, təsvir və təhlildən yan keçmək mümkün deyil. İkincisi, çoxdan məlumdur ki, söz bilik mənbəyi deyil, bilik vasitəsidir, biliyin əsil mənbəyi təbiət və cəmiyyət cisimləri və hadisələridir. Üçüncüsü, eyni sözlər əyaniliyə də addır: əyani vasitələr hansısa biliyi dərindən öyrənmək, başa düşmək və yadda saxlamaq vasitəsidir, biliyin əsil mənbəyi deyil.

Göründüyü kimi, təlim üsullarını bilik mənbəyinə əsasən qruplaşdırmaq sünidir və buna görə də qəbul edilməzdir.

Tərbiyə üsulları ilə əlaqədar söylənmiş fikirlərdə də vəziyyət təqribən belədir. Mütəxəssis pedaqoqların bir qismi tərbiyə üsullarını dörd qrupa, digər qismi – üç qrupa, başqa qismi – iki qrupa ayırır. Məsələn burasındadır ki, tərbiyə üsulları qruplarının nəinki miqdarında, adlarında da müxtəliflik vardır. Məsələn, V.A.Slastyonin¹ tərbiyə üsullarını dörd qrupa bölür və belə adlandırır:

1. Şəxsiyyətin şüurunu (inamını, baxışlarını, ideallarını) formalaşdıran üsullar.

2. Fəaliyyəti, ünsiyyəti, ictimai davranışı təşkil edən üsullar.

3. Fəaliyyəti və davranışı stimullaşdıran və motivləşdirən üsullar.

4. Fəaliyyət və davranışa nəzarət, özünə nəzarət və özünəqiymət üsulları.

Şukininin redaktəsi ilə çap olunmuş «Pedaqoqika»da² isə tərbiyə üsulları üç qrupa ayrılır: 1. Fəaliyyət prosesində müsbət davranış təcrübəsinin formalaşdırılması üsulları; 2. Şüurun formalaşdırılması üsulları; 3. Həvəsləndirmə və cəzalandırma üsulları.

V.A.Lanik tərbiyə üsullarını yalnız iki qrupa bölür: İnandırma üsulları və uşaqların həyat və fəaliyyətlərinin təşkili üsulları.

Sual olunur: təlim üsulları və tərbiyə üsulları qruplarının miqdarı və adlarındakı fikir ayrılıqlarını nə ilə izah etmək olar? Səbəbi subyektivlikdə, elmi mövqeyin olmadığından axtarmaq lazımdır. Təlim üsullarını və ya tərbiyə üsullarını qruplaşdırmağın məntiqi əsası açılmadığından və elmi cəhətdən isbat olunmadığından oxucunu inandırmır. Dünya şöhrətli bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun bir fikri burada yada düşür: «Övladı xeyir yolda tərbiyə etmək üçün tərbiyənin yolunu da bilmək lazımdır. Tərbiyənin yolunu ancaq elm sayəsində bilmək mümkündür»³.

1 . . . . . , “ . . . . . ”, 1988, . 106.

2 . . . . . , “ . . . . . ”, 1977, . 35-36.

3 Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1985, səh. 128.

Pedaqoji ədəbiyyatdakı fikirlərin təhlilindən belə bir ümumi nəticə çıxır ki, təkcə tərbiyə üsullarının və ya təlim üsullarının deyil, bütövlükdə pedaqoji proses üsullarının elmi cəhətdən düzgün qruplaşdırılması bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

1. Pedaqoji üsullar vahid əsasə görə qruplaşdırılmalıdır.
2. Həmin əsas bütün pedaqoji proses üsullarını əhatə etməlidir
3. Pedaqoji proses üsullarını qruplaşdırmağın əsası başlıca pedaqoji vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət etməlidir.

Pedaqoji prosesin mərhələləri məfhumu sadalanan tələblərə cavab verir. Pedaqoji prosesin mərhələləri isə əvvəlki fəsildə səciyyələndirilmişdir. Deməli, təlimdə və tərbiyədə yerinə yetirilən başlıca pedaqoji vəzifələr üst-üstə düşdüyündən, habelə onların üsullarındakı oxşarlıq üstünlük təşkil etdiyindən, həmin üsulları pedaqoji prosesin mərhələlərinə görə qruplaşdırmaq zərurətə çevrilir: 1. Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən qavranmasına xidmət edən üsullar; 2. Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən başa düşülməsinə xidmət edən üsullar; 3. Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən möhkəmləndirilməsinə və tətbiqinə xidmət edən üsullar; 4. Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin mənimsənilməsinə nəzarət, onların yoxlanılması və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar.

2. Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən qavranmasına xidmət edən üsullar

Müşahidə, göstəriş, tələb, nümunə və müsahibə bilik və bacarıqların, habelə mənəvi keyfiyyətlərin əsasən qavranmasına xidmət edən üsullardandır.

Müşahidə. Müşahidə təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə əlaqədar öyrənilməsi zəruri olan faktları, bilikləri, keyfiyyətləri qavramağa imkan verir.

Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi və ya sırf tərbiyə zamanı tələbələrin əvvəlcə müşahidəsi təşkil edilir. Müəllimin (tərbi-

yəçinin) göstərişi ilə tələbələr, məsələn, müxtəlif təbii şəraitdə bitkilərin, böcəklərin, heyvanların yaşayış xüsusiyyətlərini, yaxud laboratoriya şəraitində kimyəvi reaksiyaları, kompüterlə iş xüsusiyyətlərini, bu və ya digər əxlaqi keyfiyyətin adamlarda təzahür xüsusiyyətlərini müşahidə edirlər.

Müşahidələr qısamüddətli və uzunmüddətli ola bilər.

Göstəriş. Bilik və bacarıqların və ya mənəvi keyfiyyətlərin qavranmasına xidmət edən üsullardan biri də göstərişdir. Pedaqoji prosesin üsulu kimi, göstəriş bütün yaş dövrlərində tətbiq edilir. Məsələn, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqları özünəxidmət və məişət əməyinə qovuşdurmaq məqsədi ilə valideynləri onlara bu cür göstərişlər verirlər: «Özünə stul gətir», «Paltarını dəyiş», «Əl-üzünü yu», «Dibçəyə su tök», «Otağı süpür», «Stola süfrə sal» və s.

Orta ümumtəhsil məktəblərində müəllim və tərbiyəçilər şagirdləri ictimai-faydalı əməyə qovuşdurmaq üçün göstəriş üsuluna tez-tez əl atırlar: «Yazı lövhəsini sil», «Pəncərəni aç, otağın havası dəyişsin», «Dərs haqqında xəstə yoldaşına məlumat ver», «Həyəti daş-kəsəkdən təmizləyin», «Məktəbyanı sahədəki ləkləri sulayın» və s.

Göstəriş üsulundan istifadə halları ali məktəbdə də az deyil. Məsələn, elmi tədqiqat işi barədə ilkin təsəvvür yaratmaq üçün ali məktəb müəllimi tələbəyə bu cür tapşırıqlar verir: «Götürdüyün mövzu üzrə ədəbiyyat siyahısı hazırla», «Siyahıdakı mənbələr üzrə referat yaz», «Ədəbiyyat əsasında mövzu üzrə yazacağın kurs (diplom) işinin planını hazırla» və s.

Bu cür tapşırıqların başlıca vəzifəsi bəzi hallarda uşaqların, digər hallarda isə şagirdlərin və ya tələbələrin diqqətini aşılması nəzərdə tutulan mənəvi keyfiyyətlərə yönəltməkdir. Misal kimi gətirdiyimiz göstərişlərin nəzərdə tutduğu keyfiyyətlər isə bunlardır: işgüzarlıq, qayğıkeşlik, səlhiqəlik, böyüklərin tapşırıqlarına əməl etmək, müstəqil işə alışmaq.

Tərbiyəçi çalışır ki, pedaqoji işin ilk mərhələsində tapşırıqlar yolu ilə uşaqlar və gənclər müvafiq keyfiyyətləri (indiki misallarda işgüzarlığı, qayğıkeşliyi, səlhiqəliyi, böyük-

lərin sözüne əməl etməyi, müstəqil işləməyi) duysunlar, hiss etsinlər, görsünlər.

Aydındır ki, tapşırıq söz vasitəsilə verilir. Unutmaq olmaz ki, tapşırığın söz vasitəsilə deyilişi tərzii böyük pədaqoji əhəmiyyətə malikdir. Ataların belə bir kəlamını daim yadda saxlamalıyıq: «Söz ilə olan, zor ilə olmaz». Tapşırıq amiranə deyil, mülayim tərzdə verilməlidir ki, necə deyərlər, cana sarı yağ kimi yayılsın. El sözüdür, deyərlər: «Şirin dil ilanı da yuvasından çıxarar».

Tələb. Əgər tapşırıq uşaqların diqqətini arzu olunan faydalı keyfiyyətlərə yönəldirsə, tələb vasitəsilə, bundan əlavə, nələrin yolverilməz, zərərli olduğu onların nəzərinə çatdırılır. Tələb müxtəlif formada ifadə olunur: vəzifə borcu formasında, əmr formasında və inkar formasında.

Tələbin vəzifə borcu formasında ifadəsi: «Ev işlərini vaxtında yerinə yetirmək lazımdır», «Zəng olan kimi sinif otağına gəlmək lazımdır», «Cavab vermək üçün əl qaldırmaq kifayətdir», «Yoldaşa qayğı göstərmək lazımdır», «Yeməkdən əvvəl əlləri yumaq lazımdır», «Danışanı dinləmək lazımdır» və s.

Tələbin əmr forması: «Ev işləri vaxtında yerinə yetirilməlidir», «Zəng olan kimi sinif otağına (auditoriyaya) daxil olunmalıdır», «Yoldaşa qayğı göstərilməlidir», «Təklif olunan ədəbiyyat oxunmalıdır», «Danışana qulaq asılmalıdır» və s.

Tələbin inkar forması: «Ev işlərini vaxtında yerinə yetirməmək olmaz», «Cavab vermək üçün yerdən mən-mən demək yaramaz», «Yoldaşa qayğı göstərməmək olmaz», «Yeməkdən əvvəl əlləri yumamaq olmaz», «Danışana qulaq asmamaq olmaz» və s.

Tələbin ifadə formaları üçün ümumi cəhət budur ki, tərbiyə olunanların diqqəti müvafiq keyfiyyətlərə: bəzən arzu olunan, bəzən də arzu olunmayan keyfiyyətlərə yönəlsin: intizamlılığa, qayğıkeşliyə, təmizkarlığa, mədəniyyət əlamətlərinə, habelə həmin keyfiyyətlərin pozulduğu hallara istiqamətləndirilsin.

Nümunə. Nümunə də formalaşdırmaq istədiyimiz biliyin və ya mənəvi keyfiyyətin duyulmasına, görünməsinə, müşahidə olunmasına imkan verir. Şəxs nümunəvi hərəkəti, işi, yazını, tələffüzü və s. əlamətləri görür və daxilən düşünməli olur: o cür hərəkət etməyi, işləməyi, yazmağı, tələffüz etməyi arzulayır. Bu mənada atalar haqlı deyib: «Görən görüb götürər», yaxud, «Yaxşı timsal yüz yönsüz sözdən yaxşıdır», «Gözü ilə görən tanrıdan çox bilir», «Qonşu qonşuya baxar, canını oda yaxar».

Nümunənin növləri çoxdur: valideyn nümunəsi, müəllim nümunəsi, yoldaş nümunəsi, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin fəaliyyət nümunəsi, tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsi, milli qəhrəmanların nümunəsi, iş nümunəsi, yazı nümunəsi, bədii qiraət nümunəsi, bədii obraz nümunəsi və s. və i. a.

Valideyn nümunəsinin balaca uşaqlara təsiri daha güclü olur və buna görə də uşaq hafizəsində uzun müddət qalır. Bu səbəbdən də valideynlər hər cəhətdən uşaqlarına nümunə olmalıdırlar. Müdriklərimiz ailədə valideyn nümunəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Məsələn, «Qabusnamə» bildirir: «Arvad gərək... atasının və anasının necə ev saxladığını, necə ev dolandırdığını görmüş olsun»¹. «Kitabi-Dədə Qorqud»da təqribən eyni fikirdədir: «Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz», «Qız anasından görməyincə öyüd almaz».

Müəllim nümunəsi həmişə aktual olan məsələdir. Müəllim daim yadda saxlamalıdır ki, gənc nəslin həssas nəzəri ona zillənir. Müəllimin görkəmi də, nitqi də, davranışı da, hərəkətləri də, sevinmək və ya kədərlənmək tərzini də, başqalarına münasibəti də gənc nəsəl üçün nümunə ola bilər. Bu mənada müəllim dövlət və xalq qarşısında məsuliyyətini unutmamalıdır.

Nümunənin digər növlərindən müəllimlər, valideynlər və pedaqoji işlə məşğul olan digər şəxslər yeri gəldikcə, imkan düşdükcə, lazım bilindikcə istifadə edirlər. Nümunənin ayrı-ayrı növlərinə pedaqoji işdə müraciət etmək imkanları

---

¹ Qabusnamə. Bakı, "Azərənşər", 1989, səh. 114.

genişdir. Belə imkanlar bütün fənlərin tədrisində, auditori-yadankənar tədbirlərdə, ailə şəraitində, ictimai yerlərdə, istehsalatda, kütləvi informasiya vasitələrində və s.-də vardır.

Pedaqoji mövzuda müsahibə. Gənc nəslin diqqətini formalaşdırmaq istədiyimiz biliyə və ya mənəvi keyfiyyətə yönəltmək lazım gəldikdə, pedaqoji mövzuda tərbiyəvi söhbətlərə müraciət etmək mümkündür. Belə söhbətlər, adətən, sual-cavab formasında aparılır. Müəyyən əxlaqi, estetik, fiziki və s. keyfiyyətə, yaxud konkret biliyə dair uşaqların anlaq dərəcəsini üzə çıxarmağa yönələn söhbətlər olur. Belə söhbətlər diqqəti eyni zamanda həmin mənəvi keyfiyyət və ya bilik üzərində cəmləşdirir və fikir mübadiləsinə çevrilə bilər. Bu vacib cəhət də nəzərə alınarsa pedaqoji mövzuda söhbətlər əvvəlcədən düşünülür və planlaşdırılır.

Pedaqoji mövzuda söhbət planlaşdırılarkən bir sıra şərtlərə əməl olunur:

1. Söhbətin mövzusu kimi seçilmiş keyfiyyətin, biliyin ön plana keçməsinin zəruriliyi müəllim (tərbiyəçi) üçün məlum olur: nə üçün başqa keyfiyyətlər deyil, indiki məqamda tərbiyə olunanların diqqəti məhz həmin keyfiyyətə (və ya biliyə) yönəldilir?

2. Suallar gənc nəslin anlaq dərəcəsinə uyğun qoyulur.

3. Suallar həyat faktları ilə bağlı olur.

4. Söhbətdə tərbiyə olunanların maksimum fəallığı təmin edilir.

5. Gələcək pedaqoji tədbirlər üçün söhbətdən müvafiq nəticələr çıxarılır.

3. Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən başa düşülməsinə xidmət edən üsullar

Formalaşdırılan biliyin (və ya mənəvi keyfiyyətin) şüurlu başa düşülməsi və bu sahədə möhkəm inam yaradılması üçün bir qədər fərqli üsullardan istifadə edilir. Bu, o deməkdir ki, müəllim (tərbiyəçi) pedaqoji prosesin növbəti mərhələsinə keçmişdir. O, nəzərdə tutduğu biliyə (və ya keyfiyyətə) dair tərbiyə olunanlarda yaratdığı ilkin

təsəvvürün anlayışa çevrilməsinə, şüurlu başa düşülməsinə çalışır. Bu məqsədlə bir sıra üsullara, o cümlədən izaha, problemlə vəziyyətə, məruzəyə, disputa, əsər müzakirəsinə, nəsihətə əl atılır.

İzah. Bu üsulun başlıca xüsusiyyətləri adında nəzərdə tutulur. Müəllim (tərbiyəçi) hər hansı biliyi (və ya keyfiyyəti) sadəcə təsvir etmir, onun mahiyyətini açır, izah edir. İzah ya əyani vasitələrlə, ya texniki vasitələrlə, yaxud da canlı sözlə, obrazlı ifadələrlə müşayiət edilir. Tələbələrin vəzifəsi müəllimin məntiqli mühakiməsini, gətirdiyi dəlil və sübutları dinləməkdən, nümayiş etdirdiyi əyani və ya texniki vasitələri, yaxud laborator təcrübəni müşahidə etməkdən, qoyulan suallara əsaslandırılmış cavab verməkdən ibarət olur. Həsirəddin Tusi vaxtilə çox haqlı olaraq öyrədirdi: «Uşağı lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başsalmaq yolu ilə, pul vermək, şirnikdirmək, əsilnəsəbə aid şeylərlə yox»¹. Sədinin poetik şəkildə dediyi bir kəlamı burada xatırlamaq da yerinə düşərdi:

«Dəlildə, sübutda olur güc, qüvvət,

Qanun olan yerdə iş görməz hiddət»²

Problemlə vəziyyət. *Problemlə vəziyyət pedaqoji prosesdə sual vasitəsilə müəllimin (tərbiyəçinin) yaratdığı fikri çətinliyin tələbələr tərəfindən duyulması və həlli üçün göstərilən cəhddir.* Bu üsulun tətbiqi problem səciyyəli sual üzrə fikir müxtəlifliyi yaratmağı, bu fikirlər arasında ən düzgününü müəyyənləşdirməyi və onun düzgünlüyünü sübut etməyi nəzərdə tutur.

Problemlə vəziyyət yaratmaq üsulu tələbələr üçün yenidirsə, onlar bu üsula hələ alışmamışlarsa, müəllim (tərbiyəçi) özü mühakimə yürüdü, özü sual qoyur, özü müxtəlif fikirlər söyləyir, özü bunlardan daha düzgününü seçir və onun doğruluğunu isbat edir. Sonralar, tədrisən, tələbələr bu üsula alışdıqca, müəllim (tərbiyəçi) onları problemlə vəziyyətə fəal cəlb edir.

¹ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 156.

² Sədi. Büstan. Bakı, "Azərənşr", 1964, səh. 100.

Məruzə. Pedaqoji prosesdə geniş istifadə olunan üsullardan biri məruzədir. Məruzə üçün səciyyəvi cəhət budur ki, o, hər hansı bir mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi mənada tam anlayış yaradılmasına yönəlir. Məruzə elmiliyi, dərinliyi, ardıcılığı və sistemliliyi ilə fərqlənir. Bu səbəbdəndə məruzə anlayışlar səviyyəsində cərəyan edir və şüura əsaslanır.

Məruzə məruzəçidən ciddi məsuliyyət, əsaslı hazırlıq tələb edir. Dinləyicilər də qarşıdakı məruzəyə hazır olmalıdırlar. Bu məqsədlə məruzənin günü və saati barədə əvvəlcədən elan verilir.

Disput. Disput müstəqil tədbir kimi təşkil edilib keçirilə də, bu və ya digər məşğələnin tərkibində bir üsul kimi tətbiq edilə də bilər. *Hər hansı mövzu və ya problem üzrə mümkün olan mövqe müxtəlifliyini üzə çıxartmaq və fikir birliyi yaratmaq üçün tətbiq olunan üsula disput deyilir.* Disputun tətbiq sahəsi genişdir. O, məsələn, yuxarı sinif şagirdləri və tələbələr arasında, müəllimlər arasında və valideynlər arasında keçirilir. Bu səbəbdən də disputun mövzusu çox müxtəlif olur: tələbələri maraqlandıran təlim-tərbiyə mövzuları, müəllimləri (tərbiyəçiləri) maraqlandıran metodik mövzular, valideynlər üçün gərəkli olan pedaqoji mövzular və s.

Disputun səmərəsi ona hazırlığın səviyyəsindən asılı olur. Disputun mövzusu, keçirilmə vaxtı, müzakirəyə qoyulan konkret suallar, müvafiq mənbələr (ədəbiyyat) iştirakçılara xeyli əvvəl məlum olmalıdır.

Əsər müzakirəsi. Bədii, tarixi, elmi, pedaqoji əsərlər müzakirə mövzusu ola bilər. Əsər müzakirəsi yalnız şagirdlər və ya tələbələr arasında deyil, müəllimlər, valideynlər və əhalinin digər təbəqələri arasında da təşkil edilir.

Keçirildiyi yerdən, iştirakçılarının tərkibindən və mövzusunun asılı olmayaraq bütün müzakirələr üçün səciyyəvi cəhətlər var: müzakirə ediləcək əsərdən bütün iştirakçıların hali olması, müzakirə məqsədinin iştirakçılar üçün aydınlığı, müzakirə vaxtının əvvəlcədən elan edilməsi.

Aşağı siniflərdə hekayə, şer, nağıl və ya dastan müzakirəsinin məzmununu zənginləşdirmək məqsədi ilə müvafiq

tapmacalardan (məsələn, «Dili yoxdur, dilləndirir, insanı elmləndirir», «O nədir ki, özü qara, sözü ağ») da istifadə etmək olur.

İzah və problemləli vəziyyət kimi, məruzə, disput və əsər müzakirəsi də müvafiq anlayışların formalaşmasına xidmət edir.

Nəsihət. Nəsihətdə anlayışların formalaşması üçün münasib imkanlar az deyil. Nəsihət bilavasitə şüura ünvanlanır, bir şəxsə, bir qrup adama, bütöv bir xalqa da aid ola bilər. Nəsihət həyatın başqa-başqa sahələrində insanları cəmiyyət üçün, xalq üçün faydalı fəaliyyətə istiqamətləndirir. Nəsihətə qulaq asanlar da, ona əməl edənlər də olur; nəsihətə biganə qalanlar da tapılır. Qoca şərqi böyük ustadı Sədi gözəl demişdir:

«Yazıq o şəxsə ki, sevmir nəsihət,

Nəsihət sevənlər qazanar sərvət»¹

Nəsihətin nəticəsini düşünməyən, nəsihət qapısını qıfıllı saxlayan şəxs üçün nəsihət acı olur. Bu həqiqət atalar sözündə çox düzgün ifadə olunmuşdur: «Nəsihət acı olur, meyvəsi şirin».

Nəsihətin həyat üçün, yaşayış üçün əhəmiyyətini aydın bilən Məhəmməd peyğəmbər demişdir: «Xoşbəxt olan başqasından nəsihət alandır».

Onu da yadda saxlayaq ki, məsləhət formasında təqdim olunan nəsihətin şüura təsir gücü xeyli artır: «Məsləhətli don gen olar» deyən atalar qətiyyənlər yanılır.

4. Biliklərin, bacarıqların və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən möhkəmləndirilməsinə və tətbiqinə xidmət edən üsullar

Biliklərin, bacarıq və mənəvi keyfiyyətlərin əsasən möhkəmləndirilməsinə xidmət edən üsullar bunlardır: təkrar, çalışmalar, məşq, alıxdırma, özünəxidmət əməyi, məişət əməyi, ictimai-faydalı iş, rejim, tədqiqat xarakterli iş.

---

¹ Sədi. Büstan. Bakı, «Azərənər», 1964, səh. 78.

Təkrar. Təkrar pedaqoji prosesdə geniş istifadə olunan üsullardan biridir. Öyrənilmiş hər hansı fikrin (anlayışın, qaydanın, qanunauyğunluğun, mətnin, faktın, rəqəmlərin və s.-in) yada salınması və dildə ifadəsi təkrar deməkdir. Təkrar əsasən hafizəyə istinad edir.

Təkrar prosesinə şüur qoşulduqda yadda qalmanın müddəti xeyli uzanır. Bu cür hallarda təkrar mexaniki deyil, şüurlu səciyyə daşıyır. Təkrar olunan materialın gələcək fəaliyyət üçün, həyat üçün əhəmiyyətini başa düşmək, onun mənasını dərk etmək təkrarın şüurluluğuna xidmət edir.

Yerinə yetirdiyi vəzifəyə görə təkrarı üç növə ayırmaq olar: 1. Yeni anlayışın aydın başa düşülməsinə xidmət edən müvafiq məlumatların təkrarı. 2. Unutmanın qarşısını alan təkrar. 3. Ümumiləşdirici və sistemləşdirici təkrar.

Çalışmalar. Bəzən müəllim (tərbiyəçi) tələbələrdə biliyi, mənəvi keyfiyyəti möhkəmləndirmək üçün təkrarla kifayətlənmir, həmin biliyin və ya mənəvi keyfiyyətin bacarıq və vərdişə çevrilməsi məqsədi ilə müxtəlif çalışmalar təşkil edir.

Yalnız zehni əməliyyatlar tələb edən təkrardan fərqli olaraq çalışma həm də əməli fəaliyyət tələb edir. Çalışma eyni əməli hərəkətin və ya hərəkətlər sisteminin dəfələrlə təkrarı deməkdir.

Çalışma bir neçə mərhələdən keçir: müəllim (tərbiyəçi) əməlin necə icra ediləcəyini aydınlaşdırır və nümayiş etdirir, tələbələr qulaq asır və müşahidə edir; tələbə əməlin icrasında özünü sınayır, səhv hərəkət olduqda aşkara çıxarılır və ona düzəlişlər edilir; əməlin icrası yenidən təkrar edilir. Əməl səliqəli, qüsursuz icra edilənədək tələbə sınaqları davam etdirir.

Əməli işinə eyni zamanda izahat verməyi (öyrənənlərdən) tələb edən müəllimlərə (tərbiyəçilərə) bəraət qazandırmaq lazımdır. Çünki, bu cür hallarda uşaqlarda nitq və təfəkkür də işə qoşulur, formalaşan bacarıq və vərdişin şüurluluq dərəcəsi artır.

Bacarıq və vərdişlərin şüurluluq dərəcəsini artırmaq üçün bəzən çalışmaların formasını dəyişdirmək lazım gəlir. Bu cür hallar müəllimə (tərbiyəçiyə) imkan verir ki, öz

biliklərindən, bacarıq və vərdişlərindən tələbələrin dəyişmiş şəraitdə necə istifadə etdiklərini görə bilsin. Həmin səbəbdən də təcrübəli müəllimlər (tərbiyəçilər) birvariantlı çalışmalardan müxtəlifvariantlı çalışmalara keçirlər.

Təkcə pedaqoji işdə deyil, ümumən həyatda, fəaliyyətdə vərdişin əhəmiyyətini böyük mütəfəkkirlərdən bəziləri bilmiş və poetik şəkildə ifadə etmişlər. Məsələn, Nizami Gəncəvi yazır:

*«İnsan etsə bir işə vərdiş,
Çətin olsa belə, görülər bu iş.
Zənn etmə əməlin şücaətdəndir,
Güclülükdən deyil, bu, adətdəndir»¹*

Eyni fikri başqa formada Əlişir Nəvai (1441-1501) belə ifadə etmişdir:

*Vərdişi yox isə çətin olur iş,
İş çox olur, olduqca vərdiş»²*

N.Tusiyə görə «...davranış qaydalarını öyrətmək, onları yerinə yetirməyə təhrik etmək məsləhətdir»³.

Təhsil müəssisələrində tədris olunan bütün fənlər üzrə çalışmalar təşkil etmək imkanı var. Məsələ və misal həlli, kino, televizor, diafilm, diapozitiv, elektron hesablayıcı maşın, kompüter kimi texniki vasitələrdən istifadə, xətkəş, ştansensirkul, mikrometr, ampermetr, voltmetr, termometr kimi ölçmə vasitələrinin tətbiqi, sxem, diaqram, cədvəl, xəritə, rəsm kimi əyani vasitələrin çəkilməsi, emalatxana və laboratoriyalarda avadanlıq və xammaldan istifadə və s. bu cür imkanlara malikdir.

Çalışmalara yaxın olan üsullar məşq və alışdırmaadır.

Məşq. Təkrar əsasən şifahi formada, çalışmalar əsasən yazılı formada, məşq isə əsasən fiziki hərəkətlər formasında aparılır. Çeviklik, dözümlük, güc, elastiklik kimi fiziki keyfiyyətlər, yerimək və qaçmaq, uzununa və hündürlüyə tullanmaq, xizək və konki sürmək, motosiklet və avtomobil

---

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, "Yazıçı", 1983, səh. 104.

² Əlişir Nəvai. Xosrov və Şirin. Bakı, "Azərbaycan", 1968, səh. 68.

³ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 156.

sürmək, futbol, voleybol və basketbol oynamaq kimi fiziki bacarıqlar ən çox məşq sayəsində formalaşır.

Məşqdə də eyni hərəkət dönə-dönə icra edilir. Lakin, çalışmalardan fərqli olaraq, məşq zamanı təkrar-təkrar icra olunan fiziki hərəkətin miqdarı xeyli çox olur və uzun müddət davam edir. Bundan əlavə, məşqdə, demək olar ki, bədənin bütün əzaları fəal iştirak edir. Mustafa Kamal Atatürk (1881-1938) xatırladırdı: «Yaşamaq – fəaliyyətdə olmaq deməkdir»¹.

Fiziki keyfiyyətlərin və bacarıqların məşq yolu ilə formalaşdırılmasında müasir idman növləri ilə yanaşı, qılınc oynatmaq, ox atmaq, at çapmaq kimi xalq idman növlərinin, «Çovkan», «Sürpapaq», «Yaylıq», «Piyalə və ox» kimi xalq oyunlarının imkanlarından da istifadə olunmalıdır.

Tarixən isbat olunmuşdur ki, idman - sağlamlığın rəhnidir. Qoca Şərfin müdriklərindən Əbu Əli İbn Sinanın bu kəlamı qulağımızda sığa olmalıdır: «İdmanla məşğul olanın heç bir müalicəyə ehtiyacı yoxdur. Onun müalicəsi hərəkətdədir».

Məşqə yaxın üsul alışdırmadır.

Alışdırma. Bacarıq və vərdişin zəruriliyi mənəvi keyfiyyətlərin, o cümlədən əxlaqla və əməklə əlaqədar olan keyfiyyətlərin möhkəm mənimsənilməsində daha qabarıq müşahidə olunur. Dönə-dönə şahidi oluruq ki, uşaqlar, yeniyetmə və gənclər düzlük və doğruçuluğun, yoldaşlıq və dostluğun, insanpərvərliyin, vətənpərvərliyin, intizamın və s. mənəvi dəyərlərin mənasını da, əhəmiyyətini də bilirlər. Lakin onlardan bir qismi əməldə qeyri səmimiyyə, kobudluğa, intizamsızlığa yol verir, şəxsi mənafeyi ön plana çəkir. Bu cür hallarda alışdırma üsuluna əl atmaq lazım gəlir. Əməlin fikirdən fərqləndiyi hallarda müəllim (tərbiyəçi) əməlin sahibini elə şəraitə salır ki, həmin şərait onu fikrinə uyğun fəaliyyət göstərməyə təhrik etsin. Eyni zamanda uşaq, yeniyetmə, gənc üzərində ciddi nəzarət

---

1

qoyulur. Əməl sözə uyğun gələnədək, yəni müvafiq vərdiş yarananadək nəzarət davam edir. Böyük Əvhədi təsadüfi deməmişdir:

*«Sözün, qəlbin, işin əgər olsa düz,
Sən hər istəyinə çatarsan, sözsüz».*

Çalışmaya və məşqə nisbətən alışdırma daha çox vaxt aparır, hətta bəzən aylar azlıq edir.

Gələcək fəaliyyətə hazırlaşan hər bir gənc atalar sözlərini də yadda saxlamalıdır: «Heyvanın dişinə baxarlar, insanın işinə». «İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək».

Rejim. Anlayışların formalaşmasında, onların möhkəmlənməsində, bacarıq və vərdişə çevrilməsində, digər üsullarla yanaşı, rejimin də mühüm rolu qeyd edilməlidir. İctimai həyatın bütün sahələrində rejimdən bu və ya digər dərəcədə istifadə edilir. məsələn, istehsalatda iş müəyyən vaxt başlayır, müəyyənləşdirilmiş vaxtda bitir, eyni vaxtda nahara çıxırlar.

Tədris müəssisələrində də rejimə əməl edilir: məşğələlərin başlanma, davam etmə və bitmə vaxtı stabil olur, dəyişmir.

Rejim nəinki müəssisələrin, idarələrin, habelə tədris ocaqlarının müvəffəqiyyətli fəaliyyətləri üçün başlıca şərtlərdən biridir. Öz həyat və fəaliyyət tərzini rejim əsasında qurmağı bacaran ayrı-ayrı şəxslər bir çox cəhətdən uğur qazanırlar.

Uşaqların, yeniyetmə və gənclərin təlim-tərbiyəsində rejimdən istifadə edən müəllimlərimiz (tərbiyəçilərimiz) az deyil.

Gənc nəslin gün rejiminin təşkilinə xüsusi qayğı göstərilməlidir. Təcrübə göstərir ki, müəllimin (tərbiyəçinin) təkidi ilə gün rejiminə, yəni müəyyənləşdirilmiş vaxtda yuxudan qalxmağa, əl-üzünü yumağa, səhər idmanı ilə məşğul olmağa, səhər, günorta və axşam eyni vaxtda yeməyə, əylənməyə, hər gün eyni vaxtda təhsil müəssisəsinə getməyə, istirahət etməyə, öz üzərində işləməyə, eyni vaxtda yatmağa alışan tələbə uğurla oxuyur, əsəbləri sakit olur, səhhəti möhkəmlənir.

Özünəxidmət əməyi. Əməklə əlaqədar olan anlayışların, bacarıq və vərdişlərin ilkin təməli ailədə özünəxidmət əməyi vasitəsi ilə qoyulur. Təcrübəli valideynlər uşaqlarını balacalıqdan özünəxidmət əməyinə cəlb edirlər. Uşaqlar özləri üçün çay gətirmək, stəkan-nəlbəkisini aparmaq, yatağını açmaq və yığıdırmaq, üst-başını səliqə-səhmanda saxlamaq, paltarına ütü çəkmək, ayaqqabısını təmizləmək, gigiyenik qaydalara əməl etmək kimi bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Bir qədərdən sonra uşaqların qayğı dairəsi genişlənir. Onlar tək özləri üçün deyil, ailənin digər üzvləri barədə, xüsusən ana və ataları haqqında düşünür, onlara da qayğı göstərir, məişət əməyində iştirak etməyə başlayırlar.

Məişət əməyi. Təcrübəli valideynlərin ailələrində uşaqların özünəxidmət əməyində qazandıqları bacarıq və vərdişlər tədricən məişət əməyi sahəsində bacarıq və vərdişlər səviyyəsinə qalxır. Belə ailələrdə uşaqlar ev işlərinə cəlb olunurlar. Onlar çayın dəmlənməsində, süfrənin açılmasında, qab-qacağın gətirilməsində, süfrənin yığılmasında, döşəmənin süpürülməsində, zibilin atılmasında, mənzilin havasının təmizlənməsində, toyuq-cücəyə, mal-qaraya, qoyun-quzuya baxılmasında, həyətyanı sahədəki işlərdə məmnuniyyətlə fəaliyyət göstəriirlər.

Uşaqların məişət əməyi sahəsində qazandıqları bacarıq və vərdişlər bir qədər sonra ictimai-faydalı əməkdə fəal iştirak etmək üçün gözəl zəminə çevrilir.

İctimai-faydalı əmək. Ailə şəraitində məişət əməyinə alışan, məişət əməyinin müxtəlif sahələrində bacarıq və vərdişi olan şagirdlər, sonralar isə tələbələr təhsil aldıkları tədris müəssəsində ictimai faydalı əməkdə daha çox fəallıq göstəriirlər. Onların əmək qayğıları ailə çərçivəsindən çıxaraq ictimai xarakter kəsb edir. Tələbələr ictimai faydalı əməyin başqa-başqa sahələrində öz bacarıqlarını xeyli inkişaf etdirmək imkanına malikdirlər. Onlar növbətçilikdə, əmlakın təmir edilməsində, divar qəzetlərinin çıxarılmasında, fotomontaj və stendlərin hazırlanmasında, kütləvi tədbirlərin keçirilməsində, tələbə təşkilatlarının işində, məktəblərarası yarışlarda, məktəbyanı sahənin səliqə-sahmana

salınmasında, ev heyvanlarının bəslənməsində və s. işlərdə bilik və bacarıqlarını daha da genişləndirirlər.

Tədqiqat xarakterli iş. Elmə məlum olan biliyin tələbələr tərəfindən əsaslı və möhkəm mənimsənilməsində tədqiqat xarakterli işin xüsusi yeri vardır. Bu üsul onları müstəqil düşünməyə, müstəqil mühakimə yürütməyə alışdırır, əsil elmi tədqiqata hazırlayır.

Tədqiqat xarakterli iş tədris müəssisəsinin laboratoriya və fənn kabinetləri ilə, canlı guşəsi ilə, məşğələləri ilə, meşə ilə, çay kənarı ilə, istehsalatla və s. yerlərlə əlaqədar ola bilər. Müəllimin (təربiyəçinin) tapşırığı üzrə tələbələr məsələn, budaqların gövdədə, yarpaqların budaqlarda düzülüşünü, bitki örtüyünün müxtəlifliyini, bitkilərin relyefdən asılılığını, yaşayış məntəqələrinin suya yaxınlığını, iqlimin relyefdən asılılığını, nitqdə məntiqi əlaqəni, ləhcə xüsusiyyətlərini, şəhərdə danışmaq, davranış xüsusiyyətlərini, təbiətə və cəmiyyətə aid digər cəhətləri müşahidə edə bilirlər. Onlar topladıqları faktları təhlil edir, qruplaşdırır və müvafiq nəticələr çıxarırlar.

5. Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin mənimsənilməsinə nəzarət üsulu

Nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə məfhumları. Bu məfhumlara mütəxəssis alimlərin münasibətləri başqa-başqadır. Bəzi dərslər vəsaitləri və monoqrafiyalarda təlim üsulları şərh edilir; lakin bilik və bacarıqların yoxlanması və qiymətləndirilməsinə toxunulmur. Belə çıxır ki, bilik, bacarıq və vərdişlərə nəzarətin üsulları və onların yoxlanması üsulları yoxdur. «Дидактика средней школы»¹ və «Проблемы социалистической педагогики»² adlı əsərlər buna misal ola bilər.

Bəzi mənbələrdə nəzarət və yoxlama məfhumlarına diqqət yetirilir, lakin onlara fərqli qoyulmur; eyni mənəvi

---

¹ , “ ”, 1975.

² Moskva, “Педагогика” nəşriyyatı, 1973.

məfhumlar kimi işlədilir. Ç.Kupiseviçin «Osnovı obşey didaktiki»¹ adlı kitabındaki fikir bu qəbıldəndir.

Yoxlamayı və qiymətləndirməni ayrılıqda tərbiyədə nəzarətin² və təlimdə nəzarətin³ üsulları kimi başa düşmək halları da var.

Elə dərs vəsaitləri də var ki, təlimdə və ya tərbiyədə nəzarət probleminə orada heç əhəmiyyət verilmir. B.P.Yesipov tərəfindən məsələ konkret belə qoyulur: «Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin yoxlanması və qiymətləndirilməsi»⁴.

Göründüyü kimi, məsələ barəsində fikir birmənalı deyil. **Sual olunur:** mövcud fikirlərdən hansı həqiqətə daha yaxındır? Bizcə, heç biri! Çünki, əvvəla, həyatda, pedaqoji təcrübədə geniş istifadə olunan nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə məsələlərinə pedaqogika üzrə dərs vəsaitlərində toxunmamaq həmin vəsaitlərin ciddi nöqsanı hesab edilməlidir. İkincisi, nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə məfhumlarını eyniləşdirmək də, onların fərfini görməmək də eyni dərəcədə qüsur sayılmalıdır. Üçüncüsü, bütün hallarda deyil, yalnız tək-tək hallarda yoxlama nəzarətə xidmət edir. Buna görə də ümumiyyətlə yoxlamayı nəzarət vasitəsi hesab etməyin məntiqi əsası tutarlı deyil. Nəhayət, dördüncüsü, biliklərin, bacarıq və vərdişlərin yoxlanması və qiymətləndirilməsini qəbul etmək, lakin nəzarətə əhəmiyyət verməmək halları da birtərəfli mövqe kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bəs hansı mövqe düzgün hesab edilməlidir? Fikrimizcə, real pedaqoji işdə vəziyyət necədirsə, məsələ eləcə də ifadə olunmalıdır. Real pedaqoji prosesdə isə təlimdə də, tərbiyədə də nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə üsullarından ayrılıqda istifadə edilir.

---

¹ , “ ”, 1986, . 314-315.

² V.A.Slastyonun “Tərbiyədə nəzarət və özünənəzarət üsulları” (Bax: . “ ”, 1988, . 121-123).

³ Y.K.Babanski. “Təlimdə nəzarət və özünənəzarət üsulları” (Bax: . “ ”, 1988, . 407-409).

⁴ Bax: . “ ”, 1968, . 196-201.

Pedaqoji prosesdə nəzarət üsulu. Nəzarət təlim və tərbiyə zamanı tələbələrin necə qulaq asdıqlarını, necə düşündüklərini, necə işlədiklərini, necə davrandıqlarını bilmək üçün müəllimə imkan verir. Pedaqoji prosesdə nəzarət, adətən, müşahidə formasında cərəyan edir.

Nəzarət üsulundan pedaqoji prosesin bütün təşkili formalarında: mühazirədə, seminarlarda və s.-də, tərbiyəvi tədbirlərdə (gəzintilərdə, kino və teatra kollektiv baxışda, şəhidlər xiyabanına ziyarətdə, döyüşçülərlə görüşdə və s.-də, məşğələlərarası fasilələrdə, ailədə və s. yerlərdə) istifadə etmək mümkündür. Məşğələ aparən müəllim və ya tədbir keçirən tərbiyəçi məşğələnin, yaxud tədbirin əvvəlindən sonunadək hər bir tələbəni diqqət mərkəzində saxlayır, izahata, verilən məlumata onun nə dərəcədə maraqlı olduğunu, nə dərəcədə fəal olduğunu, tapşırıqlara nə dərəcədə əməl etdiyini özü üçün aydınlaşdırır.

Məşğələlərarası fasilələrdə, məktəb həyatında, məktəbdən aralıqda, ictimai yerlərdə, ailədə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin fəaliyyətinə, davranışına diqqət yetirməyə, lazım gəldikdə istiqamət verməyə ehtiyac duyulur.

Müəllimin (tərbiyəçinin) nəzarəti tələbənin özünənəzarəti ilə nəticələnə bilər. Tələbə də tədricən öz sözlərinə, öz mühakimələrinə, öz hərəkətlərinə nəzarət etməyə alışmalıdır.

Bu cür nəzarətin həm tələbələr üçün, həm də müəllim (tərbiyəçi) üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Nəzarət zamanı müşahidədən alınan məlumatlar əsasında müəllim (tərbiyəçi) diqqəti yayınan, nəyisə yaxşı başa düşməyən, passivlik göstərən tələbələrə yerindəcə, operativ şəkildə istiqamət verir, yardım əlini uzadır. Bunun nəticəsi olaraq tələbələrin biliklərinin, bacarıq və vərdislərinin, mənəvi keyfiyyətlərinin səviyyəsi yüksəlir.

Nəzarətin müəllim (tərbiyəçi) üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müşahidələr əsasında öz iş üslubunda, iş metodikasında müvafiq dəyişikliklər aparır, onu daha da təkmilləşdirə bilər.

Nəzarət həm tələbələrə, həm də müəllimə (tərbiyəçiyə) faydalı olduğundan nəticədə ümumi pedaqoji prosesin səmərəsi artır.

Pedaqoji prosesin son mərhələsində geniş istifadə edilən üsullardan biri də yoxlamadır.

6. Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin yoxlanması və qiymətləndirilməsi

Yoxlamanın mənası. Nəzarət zamanı lazımi məlumatlar əsas müşahidə vasitəsi ilə, yoxlama üsulunun tətbiqi zamanı isə məlumatlar müxtəlif vasitələrlə əldə edilir. Yoxlamanın mahiyyəti tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətlərinin, mənəvi keyfiyyətlərinin necəliyini, habelə müəllimin (tərbiyəçinin) işinin səmərəlilik dərəcəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Yoxlamanın vəzifələri müxtəlif ola bilər: tələbələrin anlayışlarındakı nöqsanları müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq; nəzəri biliklərini əməli işə tətbiq etmək bacarığını üzə çıxartmaq; təlim və tərbiyə işində tətbiq edilən ayrı-ayrı üsulların səmərəlilik dərəcəsini təyin etmək; müəllimin (tərbiyəçinin) fəaliyyətinə qiymət vermək; bütövlükdə tədris müəssisəsinin işini səciyyələndirmək və s.

Yoxlamanın növləri: cari, yəni gündəlik yoxlama; tematik yoxlama (bəzən buna kollokvium deyilir); dövrü yoxlama (rüb və ya semestr yoxlaması); yekun yoxlaması (fənnin və ya kursun tədrisi başa çatdıqda); test yoxlaması; proqramlaşdırılan (maşınla və maşınısız) yoxlama.

Yoxlamanın formaları: şifahi yoxlama; yazılı yoxlama; qrafik vasitələrlə (çertyoj çəkməklə, cədvəl və ya diaqram tərtib etməklə, eskiz və ya kontur xəritə hazırlamaqla) yoxlama; tədqiqat xarakterli təcrübə qoymaqla yoxlama; mətn oxutmaqla yoxlama; mühakimə yürütməklə yoxlama, ictimai faydalı tapşırıqlarla yoxlama və s.

Yoxlamaları fərdi, qrup və frontal şəkildə aparmaq mümkündür.

Yoxlamaya verilən ləzəblər: yoxlama şagirdlərə (tələbələrə) və müəllimə (tərbiyəçiyə) kömək məqsədi güdməlidir; yoxlama

işgüzar, xeyirxah səciyyə daşmalıdır; yoxlama aşkarlıq şəraitində aparılmalıdır; yoxlama hərtərəfli olmalı, nöqsanlarla yanaşı fərhləndirici cəhətləri də üzə çıxarmalıdır; yoxlamanın nəticəsi müəyyən formada qiymətləndirilməlidir.

Formasından asılı olmayaraq hər bir halda yoxlamanın nəticəsi qiymətləndirilməklə başa çatdırılır.

Müfəffəqiyyəti qiymətləndirməyin tarixinə dair. Təlim və tərbiyə zamanı tələbələrin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməkdə tarixən vahid sistem olmamışdır. 1917-ci ilə qədər Rusiyanın bəzi məktəblərində şagirdlərin bilik və bacarıqları «yetirir» və ya «yetirmir», bəzi məktəblərində «kafi» və ya «qeyri-kafi», bəzi məktəblərində isə geniş xasiyyətnamə yazmaq formasında olmuşdur.

Beşbal sistemi tətbiq edən məktəblər də vardı. Belə məktəblər arasında qiymətə üstəgəl və çıxma işarələri artırmaq halları da olmuşdur.

Kadet korpuslarında, gimnaziyalarda, xüsusən qadın gimnaziyalarında on iki bal sistemindən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında şagirdlərin bilik və bacarıqları bir müddət sözlü beşbal sistemi (çox yaxşı, yaxşı, kafi, pis, çox pis) ilə, sonralar rəqəmli beşbal sistemi (5, 4, 3, 2, 1) ilə qiymətləndirilmişdir.

Xarici ölkələrdə müxtəlif bal sistemləri tətbiq olunur. Bu yaxınlara qədər, məsələn, Hollandiya və İtaliyada on bir bal sistemindən, Polşa və Almaniyada beşbal sistemindən istifadə olunurdu.

7. Azərbaycan Respublikasının tədris müəssisələrində qiymətləndirmə məsələləri

Respublikamızın tədris müəssisələrində təhsil alan şəxslərin fəaliyyətləri müxtəlif formalarda qiymətləndirilir. Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin qiymətləndirilməsində və ali məktəb tələbələrinin qiymətləndirilməsində həm fərqli olan, həm də ümumi olan cəhətlər var. Ümumtəhsil məktəbləri üçün özünəməxsusluq qiymətləndirmənin əsas iki formada aparılmasındadır:

1. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi

2. Şagirdlərin davranışlarının qiymətləndirilməsi

Şagirdlərimizin fənn üzrə yetirmə dərəcəsi əsasən ənənəvi rəqəmli beşbal sistemi üzrə qiymətləndirilir. Bununla yanaşı doqquzbal sistemi də bəzi rayonların məktəblərində sınaq məqsədi ilə tətbiq edilir.

Ali məktəblərimizdə tələbələrin bilik və bacarıqları əsasən iki formada: yazılı beşbal sistemi və məqbul (qeyri-məqbul) formasında qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, bəzi ali məktəblərdə tələbə fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərinin yüzbəlbə sistemi üzrə qiymətləndirilməsi də təcrübədə sınaqdan keçirilir.

Beşbal sistemi həm ümumtəhsil məktəblərində, həm də ali məktəblərimizdə tətbiq edildiyindən, bu sistem üzrə qiymətləndirmə meyarlarını burada açıqlamaq yerinə düşərdi.

Beşbal sistemi üzrə qiymətləndirmənin meyarları. Hər fənnin özünə xas olan xüsusiyyətlərə uyğun meyarları var. Bununla yanaşı, bütün fənlər üzrə və təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə təhsil alanların biliklərinə, bacarıq və vərdişlərinə aid olan ümumi meyarlar da mövcuddur. Burada həmin ümumi meyarlara əsasən qiymətləndirmə barədə söhbət açılır. Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin qiymətləndirilməsində təhsil alanların mənəvi keyfiyyətləri, pedaqoji prosesə göstərdikləri səyin dərəcəsi də nəzərə alınır.

Təhsil alan şəxs proqram materialını şüurlu başa düşdüyünü, biliyini əməli işə tətbiq etməyi bacardığını, məntiqli nitqə malik olduğunu, heç bir səhvə yol vermədiyini, ədəbli olduğunu və səylə oxuduğunu nümayiş etdirdikdə «5» («əla») yazılır.

Təhsil alan şəxs proqram materialını şüurlu bildikdə, biliyini əməli işə tətbiq etdikdə, lakin nitqində və davranışında nöqsanları olduqda, oxumağa kifayət qədər səy göstərmədikdə «4» («yaxşı») yazılır.

Təhsil alan şəxs proqram materialını əsasən bildikdə, lakin biliyin əməli işə tətbiqi zamanı çətinlik çəkdikdə, nitqində və davranışında nöqsanları olduqda, habelə oxumağa lazımi səy göstərmədikdə «3» («kafi») yazılır.

Təhsil alan şəxs proqram materialını bilmədikdə, lakin müəllimin yönəldici suallarına inamsız cavab verdikdə, davranışında və səyində ciddi nöqsanlar olduqda «2» («pis») yazılır.

Təhsil alan şəxs proqram materialını tamam bilmədikdə, oxumaq üçün heç səy göstərmədikdə və davranışı qüsurlu olduqda «1» («çox pis») yazılır.

Deməli ki, müəllimlərin əksəriyyəti sonuncu qiymətə əl atmır: heç kəsə «1» yazılmır. Nəticədə beşbal sistemi əvəzinə dördbal sistemi tətbiq olunur. Belə nöqsan aradan qaldırılmalıdır: ya dördbal sistemi rəsmən qəbul olunmalı, yaxud da beşbal sisteminin tam tətbiqi təmin edilməlidir.

Bunlarla yanaşı, həm ümumtəhsil məktəblərimizdə, həm də ali məktəblərimizdə qiymətləndirmənin başqa formalarından da istifadə edilir. Biz şagirdlərin və tələbələrin rəğbətləndirilməsi və tənbəh edilməsi üsul və formalarını nəzərdə tuturuq.

Rəğbətləndirmə üsulu. Bu üsulun həm psixoloji, həm də pedaqoji mənası var. Rəğbətləndirmənin psixoloji mənası həvəsləndirməkdən ibarətdir. Bu və ya digər formada təriflənən şagird və ya tələbə həvəslənir, daha yaxşı oxumaq, daha yaxşı davranmaq, müəllimin (tərbiyəçinin) daim rəğbətini qazanmaq üçün hərəkətə gəlir.

Vaxtilə Tusi əbəs yerə deməmişdir ki, «Uşaqdan yaxşı bir hərəkət baş verdikdə həvəsləndirib artırmaq lazımdır»¹.

Bəs uşaqların, yeniyetmə və gənclərin pedaqoji prosesdə fərəhləndirici cəhətlərini görməmək və ya görüb qiymətləndirməmək nəyə səbəb ola bilər? M.F.Axundov bu cür suala qismən cavab vermişdir: «Sevinc və şənlik bəxş edən vasitələrdən uzaqlaşmaq hisslərin sustlaşmasına və ağılı kütləşməsinə səbəb olar»².

Rəğbətləndirmənin pedaqoji mənası məktəbdə, bütövlükdə cəmiyyətimizdə nələrin bəyənildiyini şagirdlərin (tələbələrin) nəzərinə çatdırmaqdır. Müəllim məktəbdə xalqı, dövləti təmsil edir. Şagirdin və ya tələbənin yaxşı

¹ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 157.

² M.F.Axundov. Kəmallüdüvlə məktubları. Bakı, "Gənclik", 1969, səh. 58.

oxumasına, nümunəvi davranışına, təhsildə səyinə görə müəllimin (tərbiyəçinin), bütövlükdə məktəbin rəğbətləndirmə formasında verdiyi qiymət xalqın, dövlətin verdiyi qiymət kimi qəbul olunur.

Rəğbətləndirmənin formaları. Mürəkkəblik dərəcəsinə görə rəğbətləndirmənin formalarını iki qrupa ayırmaq olar: sadə rəğbətləndirmə və yüksək rəğbətləndirmə formaları.

Sadə rəğbətləndirmə formaları: uşağın başına sığal çəkmək; «Afərin!», «Sağ ol!», «Qoçaq qızım!», «Qoçaq oğlum» kimi ifadələr işlətmək; arzusunu yerinə yetirmək (konsertə, sirkə, kinoya, teatra, muzeyə, sərgiyə və s. yerlərə aparmaq); kitab alıb hədiyyə vermək; yaxşı yazısını, nitqini, davranışını, səyini və digər cəhətlərini nümunə gətirmək və s.

Yüksək rəğbətləndirmə formaları: şifahi və yazılı təşəkkür elan etmək; adlı təqaüdə təqdim etmək; turizm gəzintisi üçün putyovka vermək; adına tərifnamə yazmaq; qızıl və ya gümüş medalla təltif etmək; fərqlənmə diplomu vermək; magistraturaya və aspiranturaya təqdim etmək; xaricə oxumağa göndərmək; şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq, kütləvi yığıncaqlarda adını yaxşılığa çəkmək; haqqında qəzetə məqalə yazmaq və s.

Tənbeh üsulu və onun formaları. Bu üsul tarixən cəza üsulu adlandırılmış və indinin özündə də belə adlanır. Lakin respublikamız demokratiya yolunu tutduğundan, cəza sözü əvəzinə tənbeh sözünün işlədilməsi daha münasibdir.

Tənbeh üsulunun da həm psixoloji və həm də pedaqoji mənası var. Tənbeh üsulunun psixoloji mənası peşiman olmaq, xəcalət çəkmək hissini yaratmasındadır. Hansısa sözü və ya əməli üçün tənbeh olunan şəxs xəcalət hissi, peşimançılıq hissi keçirməli olur; çalışır ki, yenidən xəcalət hissi, peşimançılıq hissi keçirməmək üçün bir daha qəbahətə yol verməsin.

Tənbehin pedaqoji mənası məktəbdə və, deməli, cəmiyyətdə nəyin yolverilməz olduğunu uşağın, yeniyetmə və ya gəncin başa düşməsini və nəzərə almasını təmin etməkdir.

Tənbeh üsulunun təzahür formalarını da iki qrupa ayırmaq olar: yüngül tənbeh formaları və ağır tənbeh formaları.

Yüngül tənbeh formaları: müəllimin (tərbiyəçinin) sifə-tində narazılıq əlamətləri; «Belə olmaz!», «Belə yaramaz», «Razı deyiləm», «Narazı qaldım!» kimi ifadələr; diqqəti yayınana yaxınlaşmaq; səsin tonunu qaldırmaq və ya endirmək; istəyə əməl etməmək və s.

Ağır tənbeh formaları: bir müddət danışdırmamaq; məzəmmət etmək; şifahi töhmət vermək; yazılı töhmət elan etmək; yığıncaqda nöqsanını qeyd etmək; adlı təqaüddən məhrum etmək; başqa məktəbə köçürmək; sinifdə (kursda) saxlamaq; təhsil müəssisəsindən xaric etmək və s.

8. Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsinə verilən tələblər; qiymətləndirmənin hesaba alınması; pedaqoji proses vasitələri

Qiymətləndirməyə verilən tələblər.

1. Verilən qiymət, o cümlədən rəğbətəndirmə və ya tənbeh yığcam şəkildə səciyyələndirilməlidir.

2. Qiymət ədalətli, obyektiv olmalıdır. Bu mənada Nəvvabın bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi: «Heç bir kəsin günahını aydınlaşdırmamış tənbeh etmə»¹.

3. Rəğbətəndirmədə və tənbehdə əndazə gözlənilməlidir; bu tədbirlərə nadir hallarda əl atmaq lazımdır. Çünki, «Çox danlamağı adət etmək, hər şeyi qadağan etmək... sırtıqlaşmağa... sövq edər,.. nəsihətə qulaq asmaqdan bezər»².

4. Qiymətləndirmədə bir hal deyil, bir neçə hal nəzərə alınmalıdır.

5. Qiymət, o cümlədən rəğbətəndirmə və ya tənbeh halı mütləq xarakter, biryolluq verilmiş qiymət xarakteri daşımamalıdır. Uşağa, (şagirdə, tələbəyə) məlum olmalıdır ki, bu gün yüksək qiymət alan, rəğbətəndirilən şagird sabah aşağı qiymət ala, tənbeh edilə bilər və əksinə, bu gün aşağı qiymət alan və ya tənbeh edilən uşaq, şagird (tələbə) sabah yüksək qiymət ala və rəğbətəndirilə bilər.

¹ Mir Möhsün Nəvvab. Nəsihətnamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, səh. 33.

² N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 157.

6. Tənbeh edilməli şəxs günahını etiraf etdiyi, günahın bağışlanmasını xahiş etdiyi hallarda güzəştə getmək məsləhətdir. Məhəmməd peyğəmbər də buyurmuşdur: «Günah işlədən tövbə edirsə onu əfv et».

7. Qiymət, o cümlədən tənbeh və ya rəğbətləndirmə bütün hallarda tərbiyə məqsədi güdməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, tənbeh olunan və ya rəğbətləndirilən şəxsin özü gələcəkdə bu üsullara əl atmalı olacaq. Nizami gözəl demişdir:

*«Oğlunun yaxşı-pis işi üçün, dayan,
Cəza vermə, o da alar oğlundan»¹.*

8. Fiziki cəza yolverilməzdir. Azərbaycanda tarixən olduğu kimi, indinin özündə də mütərəqqi fikirli şəxslər təlim-tərbiyə zamanı fiziki cəzanı yolverilməz hesab etmişlər. Çünki, fiziki cəza əxlaqı pozur, şəxsi yalançılığa, riyakarlığa, ikiüzlülüyə təhrik edir. M.F.Axundov xəbərdarlıq edirdi: «Uşaqları tərbiyə edərkən onlara çubuq və sillə vurmaq uşaqların əxlaqını pozur, təbiətini alçaldır, fitri cöhrini boğur, onların qorxaq və yalançı olmasına səbəb olur»².

Həsən bəy Zərdabi də eyni mövqedə olmuşdur: «Biz deyirik ki, yumruq, sillə ortalıqdan çıxsın. Uşaq ilə adamyana rəftar olunsun ki, özü yaxşını yamandan dərk edib bəd əmələ mürtəkib olmasın»³.

Qiymətləndirmənin hesaba alınması. Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin səviyyəsinin yoxlanması və qiymətləndirilməsi təkcə şagirdlərə (tələbələrə) aid deyil. Bunun müəllimə (tərbiyəçiyə) də, dövlətə və xalqa da dəxli var. Şagirdlərin (tələbələrin) müvəffəqiyyət və tərbiyəlilik dərəcəsi müəllim (tərbiyəçi) əməyinin güzgüsüdür. Bu güzgüyə görə müəllim (tərbiyəçi) də, məktəbin rəhbərləri də, nazirliyin rəhbərləri də gələcək üçün nə kimi tədbirlər görməyin lazım gəldiyini düzgün müəyyənləşdirməyə çalışırlar.

---

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Yazıçı", 1983, səh. 60.

² M.F.Axundov. Kəmallüdüvlə məktubları. Bakı, "Gənclik", 1969, səh. 58.

³ Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərənşər", 1960, səh. 18.

Şagirdlərin və ya tələbələrin müvəffəqiyyəti və tərbiyəlilik dərəcəsi hesaba alınarkən rəqəmlərlə kifayətlənmək olmaz, keyfiyyət göstəriciləri də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Respublikamızda təhsilin vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə və onun səviyyəsini yüksəltməkdə şagirdlərin, habelə tələbələrin biliklərinə, bacarıq və vərdişlərinin, mənəvi keyfiyyətlərinin səviyyəsinə müntəzəm nəzarət qoymağın, onu obyektiv qiymətləndirməyin və düzgün hesaba almağın əhəmiyyətini daim yadda saxlamaq lazımdır.

Pejaqoji proses vasitələri. *Pedaqoji proses üsullarının tərkibində istifadə olunan maddi ünsürlərə pedaqoji prosesin vasitələri deyilir.*

Pedaqoji proses vasitələri bunlardır: dərs vəsaitləri, məktəblər, modellər, əyani vasitələr, texniki vasitələr, laboratoriya və emalatxana avadanlıqları, dəzgahlar, elektron hesablayıcı qurğular, kompyüter, perfokartlar, paylama materialları, skeletlər, mulyajlar, preparatlar, sorğu kitabları, lüğətlər, məsələ və misal topluları, imla və ifadə topluları və s.

Pedaqoji prosesin şərh edilən üsulları və vasitələri pedaqoji prosesin təşkili formalarında tətbiq edilir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Pedaqoji prosesdə nəzarətin zəruriliyini nə ilə izah edərsiniz?*

2. *Təlim üsullarında və tərbiyə üsullarında ümumi cəhətlər nədən ibarətdir.*

3. *Pedaqoji proses üsulunun mahiyyətini açan təriflərdən hansını daha düzgün hesab edirsiniz? Nə üçün?*

4. *Pedaqoji proses üsullarını hansı meyar üzrə qruplaşdırmaq məqsədə uyğundur?*

5. *Rəğbətləndirməni və ya tənbehi nə üçün qiymətləndirmə üsullarına aid etmək məsləhətdir?*

IX FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESİN TƏŞKİLİ FORMALARI

1. Tədris planı üzrə auditoriya məşğələləri

Pedaqoji prosesin təşkili formalarının ədəbiyyatda qoyuluşu. Ali təhsilin bakalavr pilləsində təlimin təşkili formaları ayrılıqda, tərbiyənin təşkili formaları da ayrılıqda öyrədilir. Magistratura pilləsində isə təlimin təşkili formalarını və tərbiyənin təşkili formalarını ayrılıqda deyil, pedaqoji prosesin təşkili formaları kimi birlikdə nəzərdən keçiririk.

Pedaqoji prosesin təşkili formalarının qruplaşdırılması. Pedaqoji prosesin təşkili formaları tədris planı ilə bağlılıq dərəcəsinə görə iki böyük qrupa ayrılır: tədris planı üzrə məşğələlər və tədris planından kənar iş növləri.

Tədris planı üzrə məşğələlər də iki qrupa ayrılır: auditoriya məşğələləri və auditoriyadankənar məşğələlər.

Təsdiq edilmiş məşğələ cədvəli üzrə zənglə başlayıb zənglə qurtaran tədris işi formalarına auditoriya məşğələləri deyilir.

Tədris planı üzrə auditoriya məşğələləri: mühazirə, seminar, dərs, laborator məşğələ və s. auditoriya məşğələləridir.

Mühazirə. Mühazirəni səciyyələndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Məşğələ cədvəli ilə bağlılığı onun xüsusiyyətlərindəndir. Pedaqoji prosesin təşkili formalarından biri kimi, mühazirə həmişə məşğələ cədvəlinə uyğun təşkil edilir.

Tədris proqramı ilə bağlılıq da mühazirəni səciyyələndirən xüsusiyyətdir. Mühazirə bu və ya digər fənn üzrə tədris proqramının müəyyən mövzusunda həsr olunur. Həmin mövzu əvvəlki mövzu üzərində qurulur və növbəti mövzunun öyrədilməsinə zəmin yaradır.

Dinləyicilərin tərkibinin mühazirəyə daxil vardır. Mühazirədə, adətən, *sabit tərkibli* dinləyicilər iştirak edirlər.

Mühazirə *zənglə başlayır, zənglə də bitir*; onun davam etmə müddəti dəyişməzdir, bir qoşa akademik saatdır.

Deyilənləri nəzərə alan Milli pedaqogika mühazirəyə belə tərif verir: *məşğələ cədvəlinə və tədris proqramına uyğun olaraq sabit tərkibli birləşmədəki dinləyicilərlə bir qoşa akademik saat ərzində aparılan məşğələyə mühazirə deyilir.*

Mühazirənin növləri. Dinləyicilərin maraq dərəcəsinə və məzmununa görə mühazirələr fərqlənir. Dinləyicilərin maraq dərəcəsinə görə mühazirələri üç qrupa ayırmaq mümkündür: dinləyicilər üçün maksimum maraqlı olan mühazirələr, dinləyicilər üçün az maraq doğuran mühazirələr və dinləyicilər üçün maraqsız keçən mühazirələr.

Həmin mühazirələrdə mühazirəçilərin və dinləyicilərin fəaliyyət xüsusiyyətləri bir-birindən xeyli fərqlənir.

Dinləyicilər üçün maksimum maraqlı keçən mühazirədə müəllim fənnin tədris proqramına aid olan mövzu üzrə tələbələr qarşısında problemlər qoyur, canlı müzakirə aparır. O, mühazirə boyu suallar qoyur, dinləyiciləri düşünməyə, cavab verməyə vadar edir; lazım gəldikdə cavabları dəqiqləşdirir. Suallar, adətən, keçilmiş mövzularla və həyat təcrübəsi ilə bağlı olur. Başqa sözlə, mühazirəçi çalışır ki, mövzunun əhatə etdiyi biliyin (anlayışın) dinləyicilər tərəfindən şüurlu başa düşülməsini-mənimsənilməsini təşkil etsin. Mühazirəçi məşğələ boyu bütün dinləyiciləri öz diqqət mərkəzində saxlayır. Onlarda diqqətin yayınması halı istisna edilir. Bu cür mühazirələrdə dinləyicilərin vəzifəsi əsasən qulaq asmaq deyil, düşünmək, fikirləşmək, yada salaraq mühakimə yürütmək, fikrifəaliyyətdə olmaqdır.

Dinləyicilər üçün az maraqlı olan mühazirələrdə müəllim tez-tez qarşısındakı mühazirə mətninə müraciət edir, bəzən onu oxuyur, diqqətlə qulaq asmağı, yadda saxlamağı dinləyicilərdən xahiş edir; düşündürücü suallar, demək olar ki, qoyulmur. Bu cür mühazirələrdə dinləyicilərin əsas vəzifəsi sakit oturub deyilənlərə qulaq asmaqdan ibarət olur. Başqa sözlə, belə mühazirələr dinləyicilərin şüuruna deyil, əsasən hafizəsinə istinad edir.

Dinləyicilər üçün maraqsız olan mühazirələrdə müəllimin fəaliyyəti mühazirə mətnini cümlə-cümlə oxuyub dinləyicilərə yazdırmaqdan ibarət olur. Təbiidir ki, bu cür cərəyan

edən mühazirələrdə dinləyicilərin vəzifəsi deyilənləri dəftərə yazmaqdan ibarət olur. Nəticədə müvafiq biliklər əsasən dəftərdə qalır, beyinlərə hopmur. Qəribədir ki, məhz bu qəbildən olan dinləyicilər şparqalka deyilən xəstəliyə daha tez tutulurlar.

Sual olunur: hansı qrupa aid olan mühazirələr daha çox səmərə verir? Təcrübə göstərir ki, birinci qrupa aid olan mühazirələr! Bu qəbildən olan mühazirələr həm biliyin (mənəvi keyfiyyətin) möhkəm, əsaslı mənimsənilməsini, həm dinləyicilərdə psixoloji funksiyaların inkişaf səviyyəsini, həm də tərbiyəlilik səviyyəsini artırır.

Mühazirələr məzmununa görə də üç qrupa ayrılır: tematik mühazirələr, icmal mühazirələr, yekun mühazirələr.

Seminar. Latın sözündən (seminarium) alınıb, mənası pöhrə ağac əkəndir. Pedaqoji prosesin təşkili formalarından biri olan seminar məşğələsi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Seminar da məşğələ cədvəlinə daxil edilir və həmin cədvələ uyğun keçirilir.

Seminar məşğələsi də *tədris proqramı* əsasında təşkil edilir. Bu məşğələnin də *müddəti* mühazirənin müddəti qədərdir. Bu məşğələ *sabit tərkibli* qrup tələbələrini əhatə edir.

Seminar məşğələsinin spesifik cəhətləri də vardır. Seminar da tələbə dinləyici kimi iştirak etməli olmur. O, işləməli, fəal düşünməli, müxtəlif fikirləri tutuşdurmalı, mühakimə yürütməli olur. Tələbə seminar məşğələsinin mövzusu üzrə verilmiş plana uyğun olaraq göstərilən mənbələri nəzərdən keçirir və qarşıdakı müzakirəyə hazır gəlir. Deməli, *Milli pedaqogikaya görə təsdiq edilmiş cədvələ və tədris proqramına əsasən bir qoşa akademik saat ərzində sabit tərkibli qrupdakı şəxslərin fikri fəallığına maksimum imkan verən məşğələyə seminar deyilir.*

Seminar məşğələsinin növləri müxtəlifdir: tematik seminarlar və xüsusi seminarlar; nəzəri istiqamətli seminarlar və praktik istiqamətli seminarlar; problemlə seminarlar və referativ seminarlar.

Sınıf-dərs sisteminin tarixinə dair. İndiyədək belə hesab edilirdi ki, sınıf-dərs sisteminin ilk əlamətləri XVI əsrdə

Ukraynada qardaşlıq məktəblərində yaranmışdır. Deyilirdi ki, XVII əsrdə böyük slavyan pedaqoqu Yan Amos Komenski sinif-dərs sisteminin vacibliyini «Böyük didaktika» adlı əsərində nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır.

İndi bizə məlum olur ki, hələ XI əsrdə yaşamış səlcuq türklərinin görkəmli nümayəndəsi Nizamimülkün yaratdığı «Nizamiyyə» universitetində sinif-dərs sistemi əməli şəkildə tətbiq edilmişdir.

Müasir dövrdə orta təhsil verən bütün tədris müəssisələrində pedaqoji prosesin ən geniş yayılan təşkili forması dərslərdir.

Dərsin başlıca xüsusiyyətləri. Dərsin xüsusiyyətləri çoxdur. Başlıcaları isə dördüdür. Dərs müəyyən *siniflə* əlaqədar təşkil edilir. Sinif deyəndə otaq (sinif otağı) deyil, məktəbdə eyni yaşlı və *sabit tərkibli şagirdlər qrupu* nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, dərs hər hansı fənnin *tədris proqramı* ilə əlaqədar təşkil edilir. Pedaqoji prosesin bu təşkili formasının *dərs cədvəli* ilə də bağlılığı vardır. Dərs cədvəlindən kənar təşkil olunan məşğələ dərs hesab edilmir. Nəhayət, dərsin *müəyyən vaxt ölçüsü* vardır: dərs adətən 45 dəqiqə davam edir, zənglə başlayır, zənglə qurtarır.

Sadalanan xüsusiyyətlərinə əsasən dərs məfhumunun mahiyyətini Milli pedaqogika belə açıqlayır: *müvafiq sinifdə təsdiq edilmiş cədvəl üzrə müəyyən vaxt ərzində tədris proqramına uyğun təşkil edilən məşğələyə dərs deyilir.*

Dərs tiplərini müəyyənləşdirməyin meyarı. Dərslər saysız hesabsız olsa da onları qruplaşdırıb tiplərə aid etmək mümkündür. Bəzi pedaqoqlar (məsələn, N.K.Kazantsev) dərsin tiplərini tətbiq edilən üsullara görə, digərləri (Məsələn, S.V.İvanov) – təlimin xüsusiyyətlərinə görə, üçüncü qrup pedaqoqlar (Məsələn, V.A.Onişuk) – şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırırlar.

Sual olunur: bu bölgülərdən hansı həqiqətə daha yaxındır? Heç biri! Nə üçün! Çünki, dərstdə təlimin də, şagird təfəkkürünün də xüsusiyyətləri var; dərs zamanı müvafiq üsullar da tətbiq edilir. Lakin bunlardan heç biri dərsin tipini müəyyənləşdirmək üçün həlledici əhəmiyyətə malik olmur.

Yenə ortaya **sual çıxır**: bəs dərslərin tipini müəyyənləşdirmək üçün əsas meyar nə ola bilər? Milli pedaqogikaya görə: *dərs zamanı həll edilən başlıca didaktik vəzifə!*

Aydın ki, dərslərdə həll edilən didaktik vəzifələr çox olur: davamiyyətin yoxlanması; ev tapşırıqlarının icra vəziyyətinə nəzarət; yeni tədris materialının qavranması; həmin materialın hafizədə möhkəmləndirilməsi; yeni biliyin təcrübəyə tətbiqi; bilik və bacarıqların yoxlanması və qiymətləndirilməsi və s. Lakin konkret dərslərdə həmin vəzifələrdən biri, adətən, aparıcı rola malik olur, digərləri həmin aparıcı vəzifəyə xidmət edir.

Dərslərdə həll edilən başlıca didaktik vəzifə yeni mövzunun (biliyin, anlayışın) öyrədilməsidirsə, həmin dərslərin tipi belə adlanacaq: *yeni tədris materialının əsasən qavranmasını təmin edən dərs.*

Dərslərdə həll edilən başlıca didaktik vəzifə bilik və bacarıqların başa düşülməsini təmin etməkdirsə, həmin dərslərin tipi belə adlanacaq: *bilik və bacarıqların əsasən başa düşülməsini təmin edən dərs.*

Dərs zamanı həll edilən əsas didaktik vəzifə bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi və əməli iş tətbiqidirsə, həmin dərslərin tipi belə adlanacaq: *bilik və bacarıqların əsasən möhkəmləndirilməsini və tətbiqini təmin edən dərs.*

Bilik və bacarıqların yoxlanması və qiymətləndirilməsi dərslərin başlıca didaktik vəzifəsi olduqda həmin dərs belə adlanacaq: *bilik və bacarıqların əsasən yoxlanması və qiymətləndirilməsini təmin edən dərs.*

Çox hallarda dərs zamanı həll edilən didaktik vəzifələr bərabər hüquqlu olur; onlardan heç birinə üstünlük verilmir. Bu cür hallarda tamamilə yeni tipli dərslər – *qarışıq dərs tipi ilə qarşılaşmış oluruq.*

Göründüyü kimi, həll etdiyi başlıca didaktik vəzifəyə görə sayısız-hesabsız dərslər beş tipə ayrılır.

Laborator məşğələ. Laborator məşğələ orta ümumtəhsil məktəblərində də, orta və ali ixtisas məktəblərində də təşkil edilir. Fəndən və ixtisasdan asılı olaraq laboratoriyalarda təşkil edilən məşğələlərin məzmunu və aparılma üsulları

başqa-başqa olur. Buna baxmayaraq, bütün mərhələlərdə keçirilən laborator məşğələlər üçün ümumi olan cəhətlər vardır. Məsələn, fəndən asılı olaraq, laborator məşğələ zamanı tələbələr (şagirdlər) ya fiziki, ya fizioloji, ya kimyəvi, ya bioloji, ya texnoloji və s. prosesləri bilavasitə müşahidə etmək imkanına malik olurlar. Onlar çox halda həmin proseslərin təşkilatçıları və tədqiqatçılarına çevrilirlər.

Laborator məşğələnin başlıca məqsədi fənnin elmi-nəzəri əsaslarını daha dərinlən mənimsətməkdən, müxtəlif cihazlardan və müasir texnikadan istifadə etməklə eksperiment qoymağ qüsullarına və bacarıqlarına yiyələnməkdən ibarətdir.

Fənnin xüsusiyyətlərindən və təhsil müəssisəsinin imkanlarından asılı olaraq laborator məşğələni frontal, qrup və fərdi formada təşkil etmək olur.

Praktiki məşğələ. Müəllimin rəhbərliyi altında aparılan praktiki məşğələ bu və ya digər fənn üzrə elmi-nəzəri biliklərin daha da dərinləşdirilməsini, əməli tətbiqini və müvafiq bacarıqların formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Fənnin xarakterindən asılı olaraq praktiki məşğələlər müxtəlif formalarda təşkil olunur. Praktiki məşğələdə ixtisasla bağlı həm tədris, həm də idrak tapşırıqlarını icra etmək olur. Praktiki məşğələ nəzəriyyənin təcrübəyə tətbiqi üçün münasib şərait yaradır, peşə-ixtisas təcrübəsinə qovuşmağa imkan verir.

Fakultativ məşğələ. Şagird (tələbə) öz meyl və maraqlarına uyğun olaraq bu və ya digər fənn, ixtisas üzrə fakultativ məşğələdə könüllü iştirak edir. Fakultativ məşğələlər adətən dərinləşdirilmiş tədris proqramları üzrə təşkil edilir. Elmi-nəzəri məsələlər bu məşğələlərdə daha dərinlən öyrədilir. Fakultativ məşğələlərdə referat yazmaqdan, qısa müddətli tədqiqat səcyyəli işdən, yeni kitablar üzrə icmal yazmaqdan, müzakirə və mübahisədən, çıxış və məruzədən və s. tədbirlərdən geniş istifadə olunur. Fakultativ məşğələlər zamanı bu rəngarəng tədbirlər şagirdlərdə və ya tələbələrdə qabiliyyətlərin inkişafını intensivləşdirməyə münasib imkan yaradır.

2. Auditoriya məşğələlərinə verilən müasir tələblər

Pedaqoji prosesin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişaf-etdirici vəzifələri vəhdətdə həyata keçirilməlidir. Biliklərin, bacarıq və vərdislərin mənimsədilməsi zamanı şagirdlərin mənəviyyatını zənginləşdirən və psixoloji keyfiyyətlərini inkişaf etdirən məşğələ müasir məşğələ hesab edilir. Pedaqoji prosesin məzmunu da, istifadə edilən üsullar da, məşğələdə ümumi əhval-ruhiyyə də, müəllimin (tərbiyəçinin) görkəmi, davranışı və nitqi də tələbələrin tərbiyəsinə və psixoloji inkişafına xidmət etməlidir.

Məşğələdə əks əlaqə təmin edilməlidir. Məşğələ zamanı məlumatın müəllimdən (tərbiyəçidən) tələbələrə yönəlməsi ilə (düzünə əlaqə ilə) yanaşı, məlumatın tələbələrdən müəllimə (tərbiyəçiyə) yönəlməsinə (əks əlaqəyə) də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tələbələri daha çox düşündürən, danışdıran və işlədən müəllim (tərbiyəçi) onların necə fikirləşdikləri, nəyi möhkəm mənimsədikləri, nələrdə çətinlik çəkdikləri barədə məlumat alır. Növbəti metodik addımlarında həmin məlumatlara istinad edir.

Əyani və texniki vasitələr (o cümlədən kompüter) tələbələrə anlaşıqların formalaşmasına xidmət etməlidir. Bəzi təcrübəsiz müəllimin (tərbiyəçinin) məşğələsində istifadə edilən əyani və texniki vasitələr şagirdlərdə yalnız konkret təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olur. Bu, təlimdə nöqsandır. Vacib olsa da kifayət deyil; çünki, əyanilikdən istifadə hallarında başlıca məqsəd tələbələrdə təsəvvürlər deyil, ümumi anlayışlar yaratmaqdır. Çalışmaq lazımdır ki, əyani və texniki vasitələrin köməkliyi ilə konkret fakt və hadisələrdə müşahidə olunan oxşar əlamətlər tələbələrin nəzərinə çatdırılsın və ümumiləşdirilsin, onlarda anlayışlar formalaşsın.

Məşğələdə insanpərvərlik əhval-ruhiyyəsi hökm sürməlidir. Məşğələ zamanı müəllim (tərbiyəçi) və tələbə münasibətlərinin necəliyi pedaqoji prosesin keyfiyyətinə güclü təsir göstərir. Məşğələnin gedişində tək-tək müəllimin (tərbiyəçinin) kobud hərəkətləri, hörmətlə əlaqələndirilməyən quru tələbkarlığı, tələbələrin halına qalmaması, güzəştə gedə

bilməməsi, səsini qaldırması, təhqiramiz ifadələrə yol verməsi, hətta bəzən zor işlətməsi tələbələri nəinki belə müəllimdən (tərbiyəçidən), onun fənnindən küsdürür, hətta məktəbdən, təhsildən uzaqlaşdırma bilir. Nəticədə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi aşağı düşür.

Müəllimlərin (tərbiyəçilərin) əksəriyyətinin təcrübəsində bunun əksi də müşahidə olunur. Müəllim (tərbiyəçi) öz tələbələrində övladları kimi baxdıqda, onlarla mülayim və mərhəmətli davrandıqda, tələbkərliliyini tələbə şəxsiyyətinə hörmətlə birləşdirdikdə, lazım bilindi zaman güzəştə gedə bildikdə tələbələrin müəllimə (tərbiyəçiyə) və onun fənninə rəğbəti xeyli artır: onlar həvəslə oxuyurlar. Nəticədə təlim-tərbiyənin səviyyəsi yüksəlir. Bu səbəbdən insanpərvərlik ruhu bütün məşğələlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birinə çevrilməlidir.

Məşğələ vaxtından səmərəli istifadə edilməlidir. Məşğələ vaxtından istifadəyə münasibətin xarakteri təlim və tərbiyə işinin keyfiyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Məşğələyə lazımınca hazırlıq işləri görülmədikdə, məşğələnin mərhələləri və hər mərhələyə ayrılan vaxt əvvəlcədən düşünülmədikdə, davamiyyət mənalandırılmadıqda, məşğələ zamanı mövzudan kənara çıxmaq hallarına yol verildikdə, uzun-uzadı, yersiz mübahisəyə girişildikdə vaxt itkisinə şərait yaranır; məşğələnin səmərəsi azalır.

Təcrübəli müəllim (tərbiyəçi) auditoriyaya nəzər salan kimi davamiyyət barədə təsəvvürə malik olur, yaxud olmayanlar haqqında qrup nümayəndəsindən məlumat alır, mövzudan kənara çıxmır, məşğələnin bütün mərhələlərini əvvəlcədən ətraflı ölçüb-biçir, vaxt itkisinə qətiyyət yol vermir. Nəticədə iş əmsalı artır.

3. Tədris planı üzrə auditoriyadankənar məşğələlər

Ekskursiya, akademik borcun ləğvi, müstəqil iş, məsləhət, məqbul (zaçot), imtahan.

Ekskursiya. Ekskursiyalar iki qrupa bölünür: tədris proqramı üzrə təşkil edilən ekskursiyalar və tədris proqramından kənar ekskursiyalar.

Ekskursiyaları məqsədinə və keçirildiyi yerə görə qruplaşdırmaq olar.

Birinci qrupa aid olan ekskursiyalardan məqsəd real hadisələrlə ilkin tanışlıqdan, yaxud öyrənilmiş biliyin əməli əhəmiyyətini konkretləşdirməkdən və ya fənn üzrə bilikləri ümumiləşdirməkdən ibarət olur.

Keçirildiyi yerə görə ekskursiyalar bunlardır: təbiət ekskursiyalar, istehsalata ekskursiyalar, tarixi yerlərə ekskursiyalar, coğrafi və arxeoloji ekskursiyalar, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət muzeylərinə ekskursiyalar və s.

Ekskursiyanın səmərəsi ona hazırlığın təşkilindən çox asılıdır. Ekskursiyanın planı, məqsədi, məzmunu, marşrutu tələbələrə məlum olmalıdır. Ekskursiya zamanı görüləcək işlər, toplanacaq materiallar, aparılacaq qeydlər hazırlıq planına daxil edilir. Ekskursiyaya yekun vurulur; ekskursiyada toplanmış materiallarla fənn kabinetləri, laboratoriya və muzeylər zənginləşdirilir.

Akademik borc (kredit). Bu və ya digər səbəb üzündən tələbənin məşğələdə iştirak etmədiyi və ya mövzunu bilmədiyi hallar olur. Belə hallarda təcrübəli müəllim həmin tələbəni diqqət mərkəzində saxlayır, olmadığı məşğələnin materialını və ya bilmədiyi mövzunu öyrənməyi ona tapşırır. Müəyyənləşdirilmiş vaxtda həmin tələbəni dinləyir, materialın mənimsənilmə dərəcəsini qiymətləndirir: borc ləğv edilir.

Müstəqil iş. Müstəqil iş biliklər, bacarıq və vərdislər qazanmaqda tələbələrin müstəqilliyini formalaşdırmaq məqsədi güdür. Müstəqil işin növləri çoxdur: kitab üzərində, o cümlədən dərslik və dərs vəsaitləri üzərində iş; məşğələdə və məşğələdən kənarında jurnal və qəzet məqalələri və tarixi sənədlər üzərində iş; konspekt tutmaq; referat yazmaq; tezis yazmaq; mühazirə mətni üzərində işləmək; laboratoriya və emalatxana şəraitində müstəqil işləmək; məsələ və misal həll etmək; idman növləri üzrə və çalğı alətlərində məşq etmək; müstəqil müşahidələr aparmaq; imla və ya inşa yazmaq; məruzə mətni hazırlamaq; tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və s.

Məsləhət. Məsləhətdən əsas məqsəd tələbənin müstəqil işində, nəzəri və əməli tapşırıqların yerinə yetirilməsində ona pedaqoji köməklik göstərməkdir.

Məsləhətin iki əsas növü var: məcburi məsləhət və könüllü məsləhət. Tədris planı üzrə təşkil edilən məsləhət məcburi məsləhətdir. Tələbənin və ya müəllimin təşəbbüsü ilə təşkil olunan məsləhət könüllüdür. Hər iki halda məsləhətin vaxtı şagirdlərə və ya tələbələrə məlum olmalıdır.

Məsləhət ya sual-cavab formasında, yaxud müsahibə formasında aparılır.

Tələbəni sual verməyə, sualı ifadə etməyə alısdırmaq lazımdır. Onun sualı biliyindəki kəsirlərlə və ya tədris bacarığının lazımınca formalaşmadığı ilə bağlı ola bilər. Müəllim (təbiyyəçi) bu cəhətləri nəzərdə tutmalıdır.

Məqbul (zaçot). Məqbul pedaqoji prosesin təşkili formalarından biri kimi, adətən, ali təhsil müəssisəsində tətbiq olunur. Məqbul müəyyən fənnin və ya onun böyük bir bölməsinin tədrisi başa çatanda keçirilir. O, fənn və ya onun bölməsi üzrə tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək forması kimi özünü göstərir.

Seminar məşğələlərində *müntəzəm və fəal iştirak* edən tələbələrə sorğu-sualsız məqbul yazılır. Məşğələlərdə arasına iştirak edən və fəalliq göstərməyən tələbələr isə sorğu-suala tutulur, fənn üzrə bilik və bacarıqlarının səviyyəsi nəzərə alınmaqla məqbul və ya qeyri-məqbul yazılır.

İmtahan. İmtahan da pedaqoji prosesin təşkili formalarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Fənnin tədrisi imtahanla və ya məqbullu başa çatır. Fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin tələbələr tərəfindən mənimsənilmə dərəcəsi imtahan zamanı daha dəqiq müəyyənləşdirilir və qiymətləndirilir. İmtahan biletlərindəki suallar müvafiq fənn üzrə tədris proqramını əhatə etməlidir.

İmtahan nəinki tələbələrin biliklərinin, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini, həm də müəllimin pedaqoji və metodik hazırlığının necəliyini üzə çıxartmağa imkan verir.

İmtahanların üç növü var: şifahi imtahanlar, yazılı imtahanlar və əməli imtahanlar.

Şifahi imtahan biletlər üzrə aparılır. Əvvəlcədən tərtib və təsdiq edilən biletlər çevrilmiş şəkildə stolun üstünə qoyulur. İmtahan verən şəxs nömrəsi və yazısı görünməyən biletlərdən birini götürüb nömrəsini bildirir; bir qədər düşünür və cavab verir.

Yazılı imtahan zamanı tapşırıqları, adətən, çətinlik dərəcəsi eyni olan müxtəlif variantda təklif etmək olur. Bu halda ali məktəblərdə yüzbəl sistemi üzrə yazılı imtahanların hazırlanması, gedişi və yekunlaşdırılması daha mürəkkəbdir. Yanaşı əyləşən tələbələr başqa-başqa variantda tapşırıq icra etməli olurlar.

Praktik bacarıqlarla müşayiət edilən fənlər üzrə imtahanlarda əməli tapşırıqlar da yerinə yetirilir.

İmtahana ən yaxşı hazırlıq fənlər üzrə ilboyu gündəlik tapşırıqlara yüksək səviyyədə əməl edilməsidir.

İmtahan bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

1. İmtahanda insanpərvərlik əhval-ruhiyyəsi hökm sürməlidir.

2. İmtahan obyektiv aparılmalıdır; yazılan qiymət verilən cavaba tam uyğun gəlməlidir.

3. İmtahan nəinki yoxlayıcı və qiymətləndirici, həm də öyrədici səciyyə daşmalıdır: tələbənin bilmədiyi və ya lazımı səviyyədə bilmədiyi məsələni müəllim, ehtiyac olarsa, imtahandan sonra aydınlaşdırmalıdır.

4. Bilik və bacarığa yazdığı qiyməti müəllimin qısa da olsa səciyyələndirməsi məsləhətdir.

5. İmtahan aşkarlıq şəraitində keçirilməlidir: şifahi imtahana gələnlərin mümkün qədər hamısı verilən cavabları, yazılan qiymətləri, onların qısa səciyyələndərilməsini eşitmələri məqsədəuyğun hesab edilir.

Tədris planı üzrə auditoriyadankənar digər işlər haqqında kurs işi, diplom işi, istehsalat və pedaqoji praktika, elmi-texniki yaradıcılıq və s. barədə bu dərsləyin sonrakı hissələrində danışılır.

4. Tədris planından kənar iş növləri

Tədris planından kənar iş növləri üç qrupa ayrılır: fərdi işlər; qrup halında işlər; kütləvi işlər.

Fərdi işlər. Öz arzu və marağına əsasən, yaxud müəllimin (tərbiyəçinin) göstərişi ilə tələbənin müstəqil yerinə yetirdiyi iş tədris planından kənar fərdi iş hesab edilir. Mütaliə, divar qəzetinə məqalə yazmaq, ədəbi yaradıcılıq, texniki yaradıcılıq, kolleksiyaçılıq, fotostend, yaxud fotoalbom hazırlamaq və s. fərdi işə aiddir...

Fərdi işin təşkilindən başlıca məqsəd – fərdin arzu və marağının reallaşmasına şərait yaratmaq, nəyə qadir olduğunu üzə çıxartmaq və qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir.

Tələbələrə fərdi yaradıcılıq fəaliyyətinə həvəsləndirmək üçün onların fərdi işlərinin sərgisi təşkil edilir, müsabiqəsi keçirilir, qiymətləndirilir.

Qrup halında işlər. Şagirdlərdə və ya tələbələrdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edən fəaliyyət formalarından biri də qrup halında görülən işlərdir: fənn dərnəkləri, özfəaliyyət dərnəkləri, hazırcavablar klubu, ədəbi klublar, lektoriyalar, gənc texniklər dərnəyi, gənc təbiətçilər dərnəyi, məktəblərdə yaradılan (ədəbiyyat, tarix, incəsənət və s.) muzeyləri, idmanın müxtəlif növlərini əhatə edən komandalar, folklor dərnəyi və s.

Qrup halında işlərin spesifik xüsusiyyəti orasındadır ki, bu cür fəaliyyət formaları maraq dairəsinə görə şagirdləri, yaxud tələbələrə bir yerə yığır, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırır, müvafiq sahələr üzrə biliklərinin dərinləşməsinə, bacarıq və vərdislərinin genişlənməsinə şərait yaradır, qabaqcıl əmək adamları ilə, yazıçı, bəstəkar və rəssamlarla əlaqələrini möhkəmləndirir.

Kütləvi işlər. Tələbələrdə yaradıcılığı, təşkilatçılığı inkişaf etdirən, onlara sevinc, şadlıq, emosionallıq hissləri bəxş edən pedaqoji prosesin təşkili formaları kimi, kütləvi işlərin də böyük əhəmiyyəti vardır. Səhərciklər, axşamlar, yarışlar, müsabiqələr, bayramlar, disputlar, konfranslar, olimpiadalar, iməciliklər, oyunlar, krosalar, turist gəzintiləri, mədəni

yürüşlər, kino və teatr tamaşalarına kollektiv baxışlar, kitab müzakirələri və s. kütləvi işlərə aiddir.

Fərdi işlər, qrup halında işlər və kütləvi işlər həm auditoriyadankənar, həm də məktəbdənkənar tədbirlər formasında təşkil edilir. Bu mənada məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrinin imkanlarından da geniş istifadə olunur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Təlimin təşkili formaları və tərbiyənin təşkili formaları arasında oxşarlıq varmı? Varsa, oxşarlıq nədən ibarətdir?

2. Auditoriya məşğələlərini və auditoriyadankənar məşğələləri sadalayın.

3. Auditoriya məşğələsi və auditoriyadankənar məşğələ hansı meyar üzrə müəyyənləşdirilir?

X FƏSİL

TƏHSİL PEDAQOJİ PROSESİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

1. Təhsilin növləri və formaları

Başlıca xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq yuxarıda təhsil məfhumuna belə tərif verilmişdi: *sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi kimi, təhsil - müvafiq tədris müəssisəsində müəyyən müddətdə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil öyrədilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanları olan, təlimin bir halda zəruri şərti, digər halda isə nəticəsi kimi özünü göstərən, habelə milli və ümumbəşəri səciyyəli biliklər, bacarıq və vərdişlər sistemidir.*

Bu cür başa düşülən təhsilin müxtəlif növləri və formaları var.

Təhsilin növləri. Təhsil ümumiləşmiş məfhumdur. Bu məfhum təhsilin bütün növlərini və formalarını özündə cəmləşdirir. Ümumi təhsil, peşə təhsili, ixtisas təhsili, təkmilləşmə təhsili, aspirantura təhsili, doktorantura təhsili, özünü-təhsil və s. təhsil məfhumunun məzmununa daxildir.

Sadalanan təhsil növləri də nisbi mənada ümumi məfhumlardır. Məsələn, ümumi təhsil deyəndə ibtidai təhsil, natamam orta təhsil və ümumi orta təhsil nəzərdə tutulur. Yaxud, ixtisas təhsili məfhumuna orta ixtisas təhsili və ali ixtisas təhsili məfhumları daxildir. Sonuncu təhsil növləri də xeyli şaxələnir. Məsələn, orta ixtisas təhsilinə orta pedaqoji, orta tibb, orta mühasibat, orta rabitə, orta inşaat və s. və i.a. təhsili aiddir.

Ali ixtisas təhsilinin də növləri çoxdur. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa əsasən ali təhsil iki pillədən ibarətdir: bakalavar pilləsi və magistr pilləsi. Bununla Azərbaycanda ali təhsil qabaqcıl ölkələrin ali təhsil strukturuna yaxınlaşdırılmışdır.

Təhsilin formaları. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəyyənləşdirilmiş təhsil hüququ müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Bu yollardan biri də təhsilin formalarındakı rəngarənglikdir. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlar aşağıdakı formalarda təhsil ala bilərlər: əyani təhsil, qiyabi təhsil, axşam təhsili, evdə təhsil, ekstern təhsili, məsafədən təhsil.

2. Təhsilin məzmunu

Təhsilin məzmunu aşağıdakı sənədlərdə əks olunur: təhsilin baza sənədləri, təhsil proqramı (kurrikulum), dövlət təhsil standartı, baza tədris planı, tədris planı, tədris proqramı, dərslik, dərs vəsaitləri.

Təhsilin baza sənədləri. Təhsilin baza sənədlərinə aiddir: təhsil proqramları, dövlət təhsil standartları və baza tədris planları.

Təhsilin hər mərhələsi üçün təhsil proqramı olur: məktəbəqədər təhsil proqramı, ümumi orta təhsil proqramı, orta ixtisas təhsil proqramı, ali ixtisas təhsil proqramı və s.

Təhsil proqramı. Təhsilin müvafiq mərhələsinə aid olan bütün məsələləri təhsil proqramı özündə cəmləşdirir. Buna kurrikulum da deyilir.

Dövlət təhsil standartı. Bu da təhsilin mərhələləri ilə əlaqədar olan sənəddir. Təhsilin hər mərhələsi üçün minimum dövlət tələbləri müəyyənləşdirilir. Təhsilin müvafiq mərhələsi üçün həmin tələblərin məcmusu dövlət təhsil standartı hesab edilir.

Baza tədris planı. Təhsilin hər mərhələsində təhsilin müxtəlif növləri fəaliyyət göstərir. Təhsilin həmin növlərinə xas olan ümumi cəhətlər baza tədris planında əks olunur.

Eyni tipli təhsil müəssisələrinin hər biri üçün ayrılıqda tədris planı hazırlananda həmin baza tədris planı əsas götürülür.

Təhsilin real, konkret məzmunu üç əsas sənətdə əks olunur: tədris planında, tədris proqramlarında və dərsliklərdə.

Tədris planı. Müxtəlif tipli təhsil müəssisələrinin tədris planları başqa-başqa olur. Çünki, onların qarşısında fərqli vəzifələr qoyulur. Nəinki müxtəlif profilli (məsələn, pedaqoji və ya tibbi) təhsil müəssisələrinin, hətta eyni profilli təhsil müəssisəsinin (məsələn, pedaqoji institutun) özündə ayrı-ayrı fakültələrin tədris planları da bir-birindən fərqlənir.

Təhsil müəssisələrinin tipləri nə qədər müxtəlif olsa da, onların tədris planları üçün ümumi olan cəhətlər də var. Təhsil müəssisəsi üçün tədris planının əsas sənəd olması, keçiləcək fənlərin adlarının orada əks olunması, həmin fənlərin tədrisi ardıcılığının qeyd edilməsi, hər fənn üçün saatların miqdarının göstərilməsi, təhsil müddətinin müəyyənliyi, tələbənin fəaliyyət formaları, rüblər və ya semestrlərin, imtahan və ya məqbulların göstərilməsi və s. bütün tədris planları üçün səciyyəvi cəhətlərdir.

Tədris planı təhsil müəssisi və müvafiq icra hakimiyyət orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Təhsil müəssisəsində təlim və tərbiyə işi başlıca sənəd hesab edilən tədris planı əsasında təşkil edilir.

Deməli, *bu və ya digər təhsil müəssisəsində öyrədilən fənlərin adlarını, onların tədrisi ardıcılığını, hər fənnə ayrılan saatların miqdarını, təhsil müddətini, işin formalarını göstərən sənədə tədris planı deyilir.*

Tədris proqramı. Hər fənn üzrə tədris proqramı tərtib edilir. Bütün fənlər üzrə tərtib edilən tədris proqramları müxtəlif olsa da, onları səciyyələndirən ümumi xüsusiyyətlər də mövcuddur.

Tədris proqramı, adətən, iki hissədən - izahat vərəqindən və proqramın məzmunundan ibarət olur. İzahat vərəqində fənnin tədrisi qarşısında qoyulan vəzifələr, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanları, müəllimə aid olan metodik göstərişlər qeyd edilir.

Tədris proqramı tədris planına uyğun tərtib olunur. Fənnin adı, onun bütövlükdə tədrisinə ayrılan saatların miqdarı və məzmunu tədris planına əsasən müəyyənləşdirilir.

Tədris planında nəzərdə tutulmuş təhsilin istiqaməti və xarakteri tədris proqramında konkretləşdirilir. Fənnin

hissələrinin, bölmələri və mövzularının adları, onların tədrisinə ayrılan saatların miqdarı tədris proqramında qeyd edilir. Hissələrin, bölmə və mövzuların əhatə etdiyi məsələlər tədris proqramında sadalanır.

Tədris proqramının tərtibində iki prinsip mövcuddur: konsentrik prinsip və düzxətli prinsip. Birinciyə görə, eyni adda olan tədris materialına sonrakı kurslarda yenidən qayıdılaraq daha dərindən öyrədilir. İkinciyə görə, mənimsənilməli tədris materialları zəncirvari düzülür: öyrədilmiş materiala sonrakı kurslarda yenidən qayıdılmır. İkinci prinsip hazırda geniş istifadə olunur.

Deməli, *tədris planına əsasən fənnin hissələrini və ya bölmələrini, mövzularını, mövzulara aid başlıca məsələləri göstərən, fənnin tədrisi üçün ayrılmış saatları mövzular arasında bölüşdürən və izahat vərəqəsinə malik olan sənədə tədris proqramı deyilir.*

Dərslük. T əhsilin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanları dərslükdə konkretləşdirilir.

Dərsliyi adi kitabdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər var.

1. Dərslük müvafiq tədris proqramı üzrə tərtib edilir. Dərslükdə bölmələrin, mövzuların adları tədris proqramından götürülür. Onların ardıcılığı da tədris proqramına uyğunlaşdırılır.

2. Zəruri məfhumlar, təriflər, teoremlər, qaydalar, qanunlar, qanunauyğunluqlar dərslükdə, adətən, iri qara hərflərlə verilir ki, oxucunun diqqətini cəlb etsin və yadında qalsın.

3. Dərslükdəki bəzi məlumatlar əyaniliklə (şəkil, sxem, cədvəl və s.-lə) müşayiət olunur.

4. Dərsliyin dili aydın, konkret, inandırıcı, emosional olur.

5. Dərslük şagirdlərin (tələbələrin) müstəqil düşünməsi, mühakimə yürütməsi, işləməsi üçün istiqamət verir. Mövzuların sonundakı sual və tapşırıqlar həmin məqsədə xidmət edir.

6. Dərslükdəki məlumatlar, faktlar və onların şərhinin xarakteri oxucunun ideya-siyasi, əxlaqi, estetik, əmək tərbiyəsinə xidmət edir.

7. Dərsliyin bölmələri, bölmədəki mövzular, paraqraflar, paraqrafda məsələlərin şərh məntiqi cəhətdən bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilir.

8. Dərslik başdan-başa elmi səciyyə daşıyır və elmin müasir səviyyəsinə uyğun gəlir.

Göründüyü kimi, *tədris proqramının materiallarını aydın, dəqiq şərh edən, əyaniliklə müşayiət olunan, oxucuları düşündürərək işləməyə istiqamətləndirən, onların tərbiyəsinə və psixoloji inkişafına güclü təsir göstərən kitaba dərslik deyilir.*

Dərs vəsaitləri. Dərslikdən əlavə müxtəlif məzmunlu və başqa-başqa formalı dərs vəsaitləri də olur: məsələ və misallar məcmuəsi; dildən çalışmalar toplusu; imla və ifadə toplusu; sorğu kitabları; paylama materialları; test kartoçkalrı; müntəxəbatlar; lüğətlər; dil və ədəbiyyat üzrə, musiqi üzrə plastinkalar; maqnitafon yazıları; albomlar; tarix və coğrafiya üzrə xəritələr toplusu; quşların səsindən ibarət maqnitafon yazıları və s.

Tədris fənni və elmin əsasları. Pedaqoji ədəbiyyatda «tədris fənni» və «elmlərin əsasları» məfhumlarını eyniləşdirmək halları var. Bəzən deyilir ki, məktəbdə elmlərin əsasları öyrədilir. Əslində isə məktəbdə öyrədilən elmlərin əsasları deyil, tədris fənləridir.

Əvvəla, tədris fənni təmsil etdiyi elmin nəinki bütün sahələrini, hətta onun əsaslarını hərtərəfli əhatə etmir. Məsələn, fizikada, kimyada, riyaziyyatda və s. elm sahəsində elə məfhumlar var ki, elmlərin əsasları hesab edilsə də məktəbə gətirilmir.

İkincisi, tədris fənninin məzmununa daxil etmək üçün müvafiq elmdən götürülən anlayışlar didaktik cəhətdən işlənir.

Üçüncüsü, gənc nəslə aşılınması zəruri sayılan bir çox əməli bacarıq və vərdislər, yaradıcı fəaliyyətə gərəkli olan tədqiqat xarakterli tapşırıqlar elmin əsaslarına aid olmasa da tədris fənninin tərkib hissəsinə çevrilir.

Dördüncüsü, anlayışların elmdəki sistemi ilə tədris fənnindəki sistemi arasında bəzən fərq olur. Məsələn, bitki anatomiyası elmdə hüceyrənin və toxumanın quruluşunu

nəzərdən keçirməkdən başlayır və sonra bitki formalarının tədricən necə dəyişdiyini izləyir. Botanikanın məktəbdə tədrisi isə hüceyrənin öyrənilməsindən deyil, ətraf mühitdə bitki örtüyünün müşahidəsindən başlayır.

Beşincisi, elmin əsasları tədqiqat əsərlərində, kitab və kitabçalarda, jurnal və qəzet məqalələrində də şərh edilə bilər. Tədris fənninin məzmunu isə iki başlıca sənəddə - tədris proqramında və dərslikdə əks olunur.

Beləliklə, *bu və ya digər elm sahəsində həqiqət hesab edilən biliklər (anlayışlar, qanunlar, qanunauyğunluqlar, qaydalar, teoremlər və s.) həmin elmin əsaslarıdır. Tədris fənni isə müvafiq elm üzrə öyrənilməsi zəruri sayılan və didaktik cəhətdən işlənən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanları olan biliklərin, habelə bunların mənimsənilməsinə xidmət edən bacarıq və vərdişlərin sistemidir.*

Bu cür biliklər, bacarıq və vərdişlər sistemi müvafiq tədris proqramında və dərslikdə cəmləşdirilir. Deməli, tədris fənni deyəndə müvafiq tədris proqramı və dərslik nəzərdə tutulur. Biliklər, bacarıq və vərdişlər tədris fənninin məzmununu təşkil edir.

Bilik. Tədris fənninin əhatə etdiyi *bilik* nə deməkdir? Reallığı təcrübədə isbat olunmuş cisim və hadisələrin insan beynində inikası bilikdir. Bilik vasitəsi ilə adam uğurla düşünür və xarici aləmi öz ehtiyaclarına uyğun şəkildə dəyişdirə bilər. Bilik *dərinliyi, genişliyi* və reallığı ilə fərqlənir.

Tədris fənninin əhatə etdiyi biliyə aiddir: *ayrı-ayrı cisimlər, hadisələr və proseslər haqqında biliklər; cisimlər arasında, hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair biliklər; qanunlar; qanunauyğunluqlar; teoremlər, qaydalar və s.*

Bacarıq. *Hər hansı hərəkəti və ya hərəkətlər sistemini dəqiq və şüurlu icra etmək, yaxud icra etməyə hazır olmaq bacarıqdır.* Pedaqoji proses zamanı tələbələrə aşılanan bacarıqlar çoxdur. Onları üç əsas qrupa ayırmaq olar: tədris bacarıqları, davranış bacarıqları və təfəkkür bacarıqları.

Yazılı nitq və şifahi nitq bacarıqları, riyazi bacarıqlar, rəsm bacarıqları, musiqi alətləri ilə əlaqədar bacarıqlar, idman bacarıqları və s. tədris bacarıqlarına aiddir.

Məişətlə əlaqədar olan bacarıqlar, müəllimə, yoldaşlara, kiçiklərə, yaşlılara münasibətlə əlaqədar bacarıqlar, gün rejimi ilə əlaqədar bacarıqlar və s. davranış bacarıqlarıdır.

Öyrənilən hadisələri təhlil etməyi bacarmaq, təhlildən nəticə çıxarmağı bacarmaq, hadisələri, faktları ümumiləşdirməyi, qruplaşdırmağı bacarmaq, hadisələri, faktları müqayisə etməyi bacarmaq və s. bacarıqlar təfəkkür bacarıqlarına aiddir.

Vərdiş. *Hər hansı hərəkəti və ya hərəkətlər sistemini şüurun xüsusi nəzarəti olmadan avtomatik (qeyri ixtiyari) şəkildə dəqiq icra etmək vərdişdir.* Bacarıq məşq yolu ilə vərdişə çevrilir. Həm tədris bacarıqlarını, həm davranış bacarıqlarını, həm də təfəkkür bacarıqlarını vərdiş halına salmaq mümkündür.

Biliklər, bacarıq və vərdişlər təhsil sisteminin əhatə etdiyi tədris müəssisələrində mənimsənilir.

3. Azərbaycan təhsil sistemi

Təhsil sistemi məfhumu. Bu məfhumu dörd başlıca əlamət səciyyələndirir.

Birinci əlamət – təhsil sisteminin konkret ölkə ilə bağlılığıdır. Hər ölkənin özünəməxsus, özünün sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi vəziyyətinə uyğun gələn təhsil sistemi formalaşır.

İkinci əlamət – təhsil müəssisələrini nəzərdə tutur. Bu və ya digər ölkədə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələri təhsil sistemində əhatə olunur.

Üçüncü əlamət – təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqənin olmasıdır: mövcud təhsil müəssisələri qarşılıqlı əlaqə sayəsində sistem əmələ gətirir.

Dördüncü əlamət – təhsil sisteminin idarə olunmasıdır.

Göstərilən əlamətlərə əsasən təhsil sistemi məfhumunun mahiyyətini Milli pedaqogika belə ifadə edir: *hakimiyyət orqanlarının nəzarəti ilə ölkədə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərən tədris müəssisələrinin məcmusu təhsil sistemidir.*

Fasiləsiz təhsil sistemi. Bu anlayış Azərbaycan pedaqogikası üçün yenidir. Onun üç başlıca əlaməti var: 1. Azər-

baycan Respublikasında tədris müəssisələrini əhatə etməsi; 2. Təhsil sisteminin bir mərhələsindən digərinə maneəsiz keçmək imkanının olması; 3. Vətəndaşların ömrü boyu təkmilləşməsinin zəruriliyi.

Fasiləsiz təhsil sistemi bütün tədris müəssisələrini, özünü-təhsili, təkmilləşmə təhsilini, habelə sırf tərbiyə müəssisələrini əhatə edir.

Adamin ömrü boyu təhsil almasının, öyrənməsinin vacibliyini Məhəmməd peyğəmbər vaxtilə duymuş və fikrini yığcam, aydın ifadə etmişdir: «Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin»¹. Təqribən eyni fikri Nəvai də poetik şəkildə qələmə almışdır:

*«Bilik qazanmaqda qane olma sən,
Öyrəndikcə oxu, yenə də öyrən»*².

Fasiləsiz təhsil sisteminin strukturu. Fasiləsiz təhsil sistemi Azərbaycanda *ailə tərbiyəsi* zəminində qurulur.

Körpələr evi, uşaq bağçası fasiləsiz təhsil sisteminin ilk mərhələsidir. Uşaq bağçasının başlıca vəzifəsi uşaqları ümumtəhsil məktəbinin birinci sinfində müntəzəm təhsilə hazırlamaqdır. Bağçaya getməyən uşaqlar ailə şəraitində hazırlaşdırılır.

İbtidai təhsil. İbtidai təhsil, ibtidai məktəbdə, natamam orta məktəbin və ümumi orta məktəbin I-IV siniflərində verilir.

İbtidai təhsilli uşaqlar natamam orta məktəbdə və ya ümumi orta məktəbin V-XI siniflərində təhsillərini davam etdirirlər.

Natamam orta təhsil. Natamam orta təhsili olan şagirdlər ya ümumtəhsil məktəbinin X-XI siniflərində, ya peşə məktəblərində, ya orta təhsil verən digər tədris müəssisələrində təhsillərini davam etdirirlər. İstehsalata gedərək axşam ümumtəhsil məktəblərində təhsil alanlar da olur.

Orta ümumi təhsil. Bu təhsil icbari olduğundan fasiləsiz təhsil sistemində baza mərhələsini təşkil edir.

---

¹ 101 hədis. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, səh. 5.

² Əlişir Nəvai. “Fərhad və Şirin”. Bakı, “Azərənşər”, 1968, səh. 291.

Peşə təhsili. Peşə təhsili müxtəlif tipli peşə məktəblərində verilir. Peşə məktəblərinin bir qismi natamam orta təhsil bazasında, digər qismi isə orta ümumi təhsil bazasında fəaliyyət göstərir və sosial-iqtisadi həyatın ayrı-ayrı sahələri üçün peşəkar fəhlələr hazırlayır.

Orta ixtisas təhsili. Ümumi orta təhsil zəminində həyata keçirilir. Orta ixtisas təhsili verən texnikumlar, litseylər, kolleclər, gimnaziyalar və s. sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif sahələri üçün orta ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirir.

Ali təhsil. Təhsilin bu növü orta təhsil (ümumi orta təhsil, peşə təhsili və orta ixtisas təhsili) üzərində qurulur. Ali təhsil institutlarda, universitetlərdə, akademiyalarda, konservatoriyalarda, ali kolleclərdə həyata keçirilir.

Elmi-pedaqoji və maddi-texniki imkanlarından asılı olaraq ali məktəb ya birpilləli, ya ikipilləli, ya üçpilləli və ya dördpilləli təhsil verə bilər.

Birpilləli, ikipilləli, üçpilləli və dördpilləli ali məktəbin bakalavr pilləsinin məzunlarına «Bakalavr» elmi və ixtisas dərəcəsi, ikipilləli, üçpilləli və dördpilləli ali məktəbin magistr pilləsinin məzunlarına «Magistr» elmi və ixtisas dərəcəsi, üçpilləli və dördpilləli ali məktəbin məzunlarına elmlər namizədi alimlik dərəcəsi, sonuncu pillənin məzunlarına elmlər doktoru alimlik dərəcəsi müəyyənləşdirilmiş qaydada verilə bilər.

Ali məktəbin müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək imkanı ola bilər: çoxpilləli təhsil kompleksi; təhsil-elmi kompleks; tərkibində bağça, məktəb, litsey, kollec və s. olan təhsil istehsalat kompleksi; tərkibində elmi tədqiqat mərkəzləri, istehsalat müəssisəsi, klinikası olan təhsil-istehsalat elm kompleksi.

Cəmiyyətin inkişafında ali məktəbin müstəsna rolu var. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında, istehsalatın, elmin, mədəniyyətin, sosial həyatın irəliləməsində ali məktəb geniş imkanlara malikdir.

Aspirantura təhsili. Aspirantura təhsili iri ali məktəblərdə, sahə elmi tədqiqat institutlarında, elmlər akademi-

yasında həyata keçirilir. Aspirantura təhsili hüququna bərabər olan dissertantura da fəaliyyət göstərir.

Doktorantura təhsili. Fasiləsiz təhsil sisteminin yüksək mərhələsidir. Doktorantura da aspirantura kimi iri ali məktəblərdə, sahə elmi tədqiqat institutlarında və elmlər akademiyasında mümkündür.

Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə. Məktəblilər sarayında, gənc texniklər, turistlər, gənc təbiətçilər stansiyalarında, uşaq yaradıcılıq mərkəzlərində və s. məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrində həyata keçirilir.

İxtisasartırma təhsili. Təkmilləşdirmə institutlarında və kurslarında, habelə bəzi ali məktəblərin nəzdində təşkil olunur.

Sərbəst təhsil. Sərbəst təhsil adamların müstəqil şəkildə öz hazırlıqlarını (kitab, jurnal və qəzet oxumaqla, radio və televiziya qulaq asmaqla, kino və teatra getməklə) artırmaları prosesidir.

4. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsipləri

Azərbaycanda təhsil sistemi dövlət siyasətinin aşağıdakı prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir:

Bütün vətəndaşların dövlət standartı çərçivəsində təhsil almaq imkanına malik olması. Azərbaycan Respublikasında hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ var. Təhsil almaq sahəsində heç bir məhdudiyət qoyulmur. Yeganə şərt budur ki, vətəndaşın almaq istədiyi təhsil dövlət standartına uyğun olsun.

Bilik və bacarıqlar qazanmaq üçün və istedadı reallaşdırmaq üçün vətəndaşlara bərabər şəraitin yaradılması. Təhsil alan şəxslər tədris müəssisəsinin kitabxanasından, laboratoriyalarından, emalatxanasından, avadanlığından istifadə edə bilirlər. Onlar məktəbdənkənar təlim-tərbiyə ocaqlarının: kütləvi kitabxanaların, idman meydançalarının, mədəniyyət saraylarının, klubların, muzeylərin və s.-in imkanlarından da eyni dərəcədə sərbəst bəhrələnmə, bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər.

Təhsilin demokratikləşdirilməsi və onun idarə olunmasının dövlət-ictimai xarakter daşması. Təhsilin demokratikləşdirilməsi müxtəlif istiqamətdə həyata keçirilir: vətəndaşlar təlim dilini və formasını seçməkdə sərbəstdirlər; onlar öz meyl və marağına uyğun gələn peşə, ixtisas seçirlər; onlar öz qabiliyyətlərini reallaşdırmaq qayğısına qalırlar; təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq işində iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasında tədris müəssisələri dövlət sənədlərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərir. Təhsilin təşkilində və idarə olunmasında ictimai təşkilatlar, habelə ayrı-ayrı vətəndaşlar da iştirak edə bilər, faydalı təkliflər verirlər.

Təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin artırılması. Azərbaycan Respublikasında təhsil müəssisələrinin müstəqilliyi tədricən artırılır. Onlar təhsil nazirliyi ilə razılaşdırılmış tədris planını müstəqil yerinə yetirirlər. Təhsil müəssisələri tədris planında nəzərdə tutulmuş vaxtın müəyyən hissəsindən sərbəst istifadə edə bilirlər.

Kadr potensialı, maddi texniki bazası, tədris-elmi uğurları nəzərə alınaraq ali məktəblərə müəyyən olunmuş qayda əsasında muxtariyyət verilir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi. Humanistləşdirmə təhsilin məzmunundan tutmuş təşkilinə qədər geniş miqyasda nəzərə alınır: gənc nəslə həyat və fəaliyyət üçün faydalı bilik və bacarıqlar verilir; ona xeyirxahlıq, mərhəmətlik, lütvkarlıq, mülayimlik kimi bəşəri, insani keyfiyyətlər aşılanır; əsasən dövlət hesabına təhsil verilir; təhsilin bir pilləsindən digərinə keçmək üçün şərait yaradır; öyrədənə öyrənənlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq təmin olunur; insan ləyaqətini alçaldan fiziki cəza və təhqir yolverilməzdir.

Təhsil sisteminə dövlət nəzarətinin təmin edilməsi. Tabeliyindən asılı olmayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün təhsil müəssisələrinə dövlət nəzarət qoyur və istiqamət verir.

Ümumbəşəri dəyərlərin, insan həyatı və sağlamlığının, şəxsiyyətin azad inkişafının üstün tutulması. Yaşamaq hüququ, işləmək hüququ, oxumaq hüququ, danışmaq və yazmaq hüququ, haqq, ədalət kimi bəşəri dəyərlər tədris müəssisələrində geniş təbliğ edilir. Gənc nəslin sağlam boya-

baş a çatması üçün uşaq bağıcasından tutmuş, ali məktəb də daxil olmaqla, bədən tərbiyəsi məşğələləri təşkil edilir, idmanın müxtəlif növlərində iştirakına şərait yaradılır. Hər bir uşağın, yeniyetmə və gəncin öz qabiliyyətlərini istədiyi kimi inkişaf etdirmək üçün respublikamızda uşaq yaradıcılığı mərkəzi, yeniyetmələr mərkəzi, gənc təbiətçilər stansiyası, gənclər idman sarayı, bədii yaradıcılıq evi kimi onlarla məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri fəaliyyətdədir.

Təhsildə milli zəminin və bölgə komponentinin gücləndirilməsi. Azərbaycan xalqının tarixi öyrənilir; mədəniyyəti, incəsənəti gəncliyin üzünə taybatay açılır; adət və ənənələrimiz dirçəldilir; doğma dilimiz inkişaf etdirilir; milli mənlik şüurumuz baş qaldırır; füsunkar təbiətimizi daha yaxından və daha dərinədən öyrənirik.

Məktəbi əhatə edən ərazidə sənaye, inşaat, kənd təsərrüfatı sahələrini, mədəniyyət ocaqlarını və digər sahələri öyrənmək üçün ümumtəhsil məktəbinin tədris planı lazımı imkan yaradır. Nəticədə təhsil və həyat qaynayıb qarışır.

Təhsilin diferensiallaşdırılması. Azərbaycanda diferensiallaşdırma təhsilin, demək olar ki, bütün mərhələlərində özünü göstərir. Məsələn, yalnız ümumi təhsil sistemində diferensiasiya üç istiqamətdə həyata keçirilir: fiziki çatışmazlıqlar nəzərə alınaraq kar, kor, lal uşaqlar, habelə ağıl cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün ayrılıqda ümumi təhsil verən məktəblər fəaliyyətdədir; ümumi təhsil verən məktəblər bir neçə variantlı tədris planlarından birini seçir və onun əsasında işini təşkil edir; ümumi orta təhsil məktəblərinin X-XI sinifləri müxtəlif təmayüllər üzrə fəaliyyət göstərə bilər.

Diferensiallaşma peşə təhsilində də, ixtisas təhsilində də davam edir.

Təhsildə diferensiallaşma şagirdlərin fərdi imkanları, xüsusiyyətləri və qabiliyyətləri əsasında həyata keçirilir.

Təhsilin dünyəvi xarakter daşması. Bu prinsip təhsilin bütün illərində gənc nəsələ təbiət və cəmiyyət haqqında yalnız obyektiv, real biliklər verildiyini nəzərdə tutur. Dövlət təlim-tərbiyə müəssisələrində gənc nəsələ elmi dünyagörüşü aşılanır, təlim-tərbiyə müəssisələrində din tədris edilmir və

dini ayinlər icra olunmur; həmin müəssisələr məsciddən ayrıdır. Vicdan azadlığı təmin edilir; din dövlət tədris müəssisəsi hesab edilməyən mədrəsədə öyrədilir.

Pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququna təminat verilməsi. Azərbaycanca bütün gənclərin ümumi orta təhsil alması üçün dövlət onun xərclərini öz öhdəsinə götürür.

Xarici ölkələrin təhsil müəssisələri və orqanları ilə sıx əlaqə. Bu prinsipə əsasən ayrı-ayrı ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri, hətta bəzi ümumtəhsil və peşə məktəbləri bir neçə xarici ölkə məktəbləri ilə qarşılıqlı əlaqə yaradır, bir-birinin təcrübəsindən bəhrələnir, müəllim və tələbə mübadiləsi aparır.

Müxtəlif formalı qarşılıqlı əlaqə təhsil orqanları arasında da vardır.

Təhsil müəssisələrində siyasi partiyaların, ictimai-siyasi və dini təşkilatların fəaliyyətinə yol verilməməsi. Azərbaycan Respublikasında pedaqoji proses pozulmazdır. Siyasi partiyalar, ictimai-siyasi cəmiyyətlər və təşkilatlar, dini və digər qurumlar təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinə və pedaqoji prosesə müdaxilə edə bilməzlər.

Təhsil müəssisələrində və təhsil orqanlarında siyasi partiyaların, ictimai-siyasi hərəkatların təşkilat strukturlarının yaradılmasına və fəaliyyətinə yol verilmir.

Təhsildə azadlıq və plüralizm. Vətəndaşlar təhsilə alma formasını, təhsil müəssisəsini və təlim dilini seçməkdə azaddırlar. Vətəndaşlar təhsil müəssisələrinin proqramlarını sərbəst surətdə öyrənib ekstern yolu ilə imtahanlar verərək müvafiq təhsil sənədi ala bilərlər.

Təhsildə fikir müxtəlifliyinə, fikirlərin yarışına imkan verilir. Daha çox səmərə verən fikir üzə çıxarılır və geniş yayılır.

Təhsildə vətənpərvərlik. Bu prinsipə görə vətənpərvərlik hissi pedaqoji prosesin məzmununa, təşkili formalarına, üsullarına hopmalı, təhsilin bütün vəsilələrini əhatə etməlidir.

Təhsildə tamlıq və varislik. Azərbaycan Respublikasında təhsilin tamlığı müxtəlif cəhətdən təmin edilir; bütün təhsil müəssisələri bir başlıca məqsəddə – xalqımızın ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlir; eyni tipli təhsil müəssisələrinin tədris

planları və proqramları əsasən vahid olur, dövlət standartına cavab verir.

Təhsildə varislik prinsipi də onun tamlığını təmin edir. Təhsil sisteminin pillələri arasında varislik yaradılır: təhsilin bir pilləsi digər pilləyə keçmək üçün imkan verir. Nəticə olaraq təhsil sistemində tamlıq bərqərar olur.

Təhsildə çeviklik. Təhsil ölkəmizin qayğıları ilə, elm və mədəniyyətlə təmasda fəaliyyət göstərir. xalqın sosial-iqtisadi həyatında yaranan yeniliklər təhsildə nəzərə alınmalı olur: təhsil köhnəlik çərçivəsində qapanıb qala bilməz. Həmin prinsipə əsasən təhsil çevik olmalı, həyatın yeniliklərini dərhal bu və ya digər formada nəzərə almalıdır.

Təhsilin dünya standartları səviyyəsində qurulması. Azərbaycan Respublikası dünya ölkələri üçün açıqdır. Respublikamızın, demək olar ki, bütün dövlətlərlə əlaqəsi var. Başqa sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də təmas qurulur, mütəxəssislər gedib-gəlir. səmərəli əməkdaşlıq üçün Azərbaycan mütəxəssislərinin hazırlıq səviyyəsi xarici ölkə mütəxəssislərinin səviyyəsindən geri qalmamalıdır. Bu səbəbdəndə Azərbaycanda təhsil dünya standartları səviyyəsinə qaldırılır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Təhsil məfhumuna dair fikirlərdən hansını daha düzgün hesab edirsiniz? Nə üçün?
2. *Tədris planı və tədris proqramının fərqlərini açın.*
3. Bilik, bacarıq və vərdiş nədir?
4. *Təhsil sistemi məfhumunun mahiyyətini açın.*

XI FƏSİL

TƏLİM TƏHSİLİN VƏ TƏRBIYƏNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ PROSESİ KİMİ

1. Pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətləri

Müəllimin (tərbiyəçinin) və tələbələrin birgə fəaliyyəti ilə təhsilin təlimə çevrilməsi. Yuxarıda deyildiyi kimi, təlim və təhsil ən dialektik kateqoriyalardır; onlar bir-birinə çevrilmək imkanına malikdir. Bu mənada təlim həm təhsildir, həm də təhsil deyil. Təlimin eyni zamanda təhsil olduğu onlardakı daxili oxşarlığın, təlimin təhsil olmadığı isə onlar arasındakı fərqi məhsuludur.

Tədris planına və tədris proqramına, habelə dərs cədvəlinə uyğun təşkil edilən təlim məşğələlərində təhsil həyata keçirilir; başqa sözlə, təhsil təlimə çevrilir; yəni təlimə təhsilin həyata keçirilməsi prosesi kimi də baxmaq olar. Bu proses isə müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyəti zamanı baş verir. Onların birgə fəaliyyəti isə tədris proqramında nəzərdə tutulan biliklərin, bacarıq və vərdislərin işə qoşulması sayəsində mümkün olur.

Pedaqoji əmək yaradıcılıq tələb edən ən yüksək zehni fəaliyyət növüdür. Pedaqoji əməyin müstəsnalığını şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Əvvəla, müəllim tədris proqramına, onun tələblərinə uyğun hərəkət etməli olursa, proqram tələblərinin yerinə yetirilməsində cavabdehdir. İkincisi, o, tələbələrinin səviyyəsini nəzərə alır, onların mənimsəmə fəaliyyətlərinə nəzarət qoyur, istiqamət verir, mümkün olan suallarına cavab verməyə hazır olur. Üçüncüsü, müəllim məşğələnin sonuna qədər özünü və dinləyicilərini səfərbər vəziyyətdə saxlayır. Dördüncüsü, o, çevik olur, məşğələdə yaranan gözlənilməz pedaqoji situasiyalar zamanı ən münasib üsul və tərzlərdən yaradıcılıqla istifadə edir. Beşincisi, müəllim yalnız tələbələrlə deyil, müxtəlif xarakterli valideynlərlə də yaradıcılıqla işləyir. Altıncısı, o, nəinki məşğələni, məşğələdəkiləri, həm də özünü, öz hərəkətlərini, nitqinin məntiqliyini

daim diqqət mərkəzində saxlamalı olur. Bütün bu cəhətlərinə görə müəllimin hər bir məşğələsi onun şəxsi əməyinin məhsulu, yaradıcılıq əsəridir. Müəllim həm də alimdir, ədibdir, yaradıcı ziyalıdır. Müəllimin bu cür keyfiyyətlərini vaxtilə Nəsirəddin Tusi bilmiş və ona belə ad vermişdir: müəllim, müdərriş, müəddib, mütəkəllim, alim, ədib və s.

Pedaqoji prosesdə müəllimin həlledici rolu olduğundan, onun fəaliyyətinin bəzi cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Pedaqoji prosesdə müəllimin aparıcı rolu. Pedaqoji prosesin iştirakçıları çoxdur: şagirdlər, tələbələr, valideynlər, sinif rəhbərləri, təhsil orqanlarının işçiləri, tədris müəssisəsinin rəhbərləri, müəllimlər və s. Pedaqoji proses iştirakçıları arasında müəllim aparıcı rol oynayır. Çünki, ən güclü, ən qüdrətli təsir silahı olan real biliklər müəllimdədir. İnam, etiqad, əqidə, amal ən çox biliyin gücü ilə formalaşır.

Deyilən fikirlərdən belə bir nəticə çıxartmaq düzgün olmaz ki, guya pedaqoji prosesdə digər iştirakçıların rolu yoxdur. Tərbiyə olunanların, təhsil alanların şəxsiyyətinin formalaşmasında digər iştirakçıların da rolu az deyil. Lakin müəllimin təsir gücü qat-qat artıqdır. Təsadüfi deyil ki, şagirdlərin və ya tələbələrin böyük əksəriyyətinin hafizəsində dərin izlər qoyan, sonralar xoş xatirələrlə yad edilən ən çox müəllimlər olur. Unutmayaq ki, «Öyrənən öyrədənin davamçısıdır» (Siracəddin Urməvi (1198-1283).

2. Müəllim (tərbiyəçi) şəxsiyyətini səciyyələndirən bəzi xüsusiyyətlər

Öz fənnini dərindən bilməsi. Tədris etdiyi fənni dərindən, əsaslı bilən və öz biliyini asan yollarla öyrətməyi bacaran müəllim təkcə tələbələrinin gözündə deyil, onların valideynlərinin, həmkarlarının, xalqın gözündə də ucalır. Tək adı ilə deyil, əməli, fəaliyyəti ilə ucalan müəllimləri nəzərə alan böyük Tusi yazırdı; «*Müdərriş nə qədər dərin, nə qədər geniş elmə sahibdirsə, mütəllim də bir o qədər şövqlə və iqtidarla ondan öyrənəcəkdir*».

Müəllimin səbirli olması. Müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də səbirli olmasıdır. Müəllim adını daşıyan şəxs düşdüyü şəraitdən asılı olmayaraq tarazlığını daim saxlamağa borcludur.

Qətran Təbrizi (1012-1088) gözəl deyib: «*İnsanda əvəzsiz bir sifət olan səbir*»¹ müəllim şəxsiyyətinin ayrılmaz keyfiyyətidir.

Səbirsiz müəllim təlim-tərbiyə işində uğur qazana bilmir. Şair gözəl deyib:

«*Səbirsiz tez düşər dərdə, bəlaya,*

Səbirli səbir edib bir gün şad olar»².

Müəllimin əxlaqi cəhətdən qüsuruz olması. Müəllim tələbələrinin gözündə ülvə şəxsiyyətdir. Tələbə müəllimində heç bir qüsur görmək istəmir, onu ucadan uca tutmağa çalışır. Müəllim də tələbələrinin bu istəyini daim doğrultmağa çalışmalıdır. Azərbaycanın qüdrətli pedaqoq alimi Nəsirəddin Tusi əsil müəllimi belə təsəvvür edirdi: ülvətəlb, zinətfəza, ülvüvüdərcat, ağılı və dəyanəti ilə, timsalı, əxlaqi cəhətcə qüsuruz, şirinləhçə, vüqarlı, nəzakətli,...

Müəllimin elcanlı, vətəncanlı olması. Müəllim xidmət etdiyi xalqın sevincinə sevinir, dərdinə şərik olur. Bu səbəbdən də tələbələr öz müəllimlərinə ruh və ümid mənbəyi, vətən səadəti və tərəqqisinin təməlcisi, ağıl və səadət carçısı kimi baxırlar. Müəllimi dönük çıxan xalqı faciələr gözləyir. Böyük Sədi haqlı demişdir:

«*Əkər bir müəllim olsa bədəsil,*

Yetiştirə bilməz bəxtiyar nəsil»³.

Müəllimin hər sözünün ölçülü olması. Müəllimi digər mütəxəssislərdən fərqləndirən keyfiyyətlərdən biri onun sözüdür. Müəllim sözü daim ölçülüb biçilir. Müəllim bilir ki, onun hər bir sözü uşaqlara güclü təsir göstərir. Müəllim təkcə savadı, biliyi, mədəniyyəti ilə deyil, həm də sözü ilə, sözün deyim təzi ilə nümunədir.

¹ Qətran Təbrizi. Divan. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1967. səh. 49.

² Məhdimqulu Fəraqi. Klassik türkmən şeri. Bakı, "Yazıcı", 1983, səh. 43.

³ Sədi. Büstan. Bakı, "Azərənşər", 1964, səh. 136.

Göy Kavus «Qabusnamə»də müəllimlərə müraciətlə yazmışdır: «Müdrük adamlar sözü şəraba oxşatmışlar, o, həm məst edər, həm məsti ayıldar»¹.

Müəllimin sözü ilə əməlinin üst-üstə düşməsi. Müəllim özündə olmayan keyfiyyəti tələbələrindən tələb edə bilmir, özündə olan keyfiyyətləri onlara məsləhət görür. Çünki, tələbələr müəllimin dediyinin özündə olub-olmadığına diqqət yetirir. Qocaman şərqin görkəmli üləmalarından biri olmuş İbn Qəzzali müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən on iki keyfiyyətdən birini sözlə əməlin üst-üstə düşməsində görmüşdür.

Müəllim xarakterinin möhkəmliyi. Müəllim xarakterin möhkəmliyi ilə də fərqlənir. O, haqlı tələblərinin yerinə yetirilməsində təkidli olur. Tələblərdə təkidlilik göstərmək tərslikdən çox-çox uzaqdır. Tələblərində müəllimin yenilməzliyini yəqin edən tələbələr ona hörmət edirlər. Hələ XI əsrdə fəaliyyət göstərmiş olan Nizamiyyə Universitetində müəllimdən möhkəm xarakter tələb olunurmuş.

Müəllim geyiminin sadəliyi. Müəllim geyimdə də bir sıra xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilir. O, dəbdəbəli geyimdən, bəzək-düzəkdən uzaq olur. Xalqa yaxınlığı, xalq içərisindən çıxaraq xalqla qaynayıb qarışdığı geyimdə, görkəmdə də özünü göstərir. Fərq yalnız müəllimin sadə, səliqəli və təmiz geyimindən ibarət olur. Görünür, məhz bu cəhəti nəzərə alaraq Məhəmməd peyğəmbər ilk müəllimlərdən biri kimi özü bu göstəricilərə əməl etmiş və müəllim geyiminin təmiz, səliqəli, sadə olmasını məsləhət görmüşdür.

Müəllim adının müqəddəsliyi. Azərbaycanda müəllim adı iki mənə daşıyır: ixtisasından və peşəsindən asılı olmayaraq, el arasında ağıllı, tədbirli, səxavətli, uzaqgörən, düzgün məsləhətlər verən adama, xalq içərisində hörmət qazanmış şəxsə müəllim deyə müraciət edirlər. Dünyada elə bir ikinci ölkə yoxdur ki, orada böyük nüfuza malik olan şəxsə Azərbaycandakı kimi müəllim deyə müraciət etsinlər.

Rəsmi mənada isə müəllim deyəndə xüsusi pedaqoji təhsilli şəxs nəzərdə tutulur.

---

¹ Qabusnamə. Bakı, 1989, səh. 36.

Müəllim adının müqəddəsliyini başa düşən, qoruyan şəxs özünü ucaltmış olur.

Müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən başqa xüsusiyyətlər də var. Bu cür xüsusiyyətlərdən bəziləri müəllimin özünə münasibətilə, onun fəaliyyətində aktyorluq və rejissorluq əlamətləri ilə, habelə tələbələrə pedaqoji ünsiyyətə can atması ilə əlaqədardır.

3. Pedaqoji prosesdə müəllimin (tərbiyəçinin) öz psixoloji vəziyyətini tənzimləməsi

Müəllimin həyacanlanması (emosionallığı). Müəllim də kədərlənə, sevinə bilir, nə iləsə razılaşı, nə iləsə barışmır.

Müəllimin emosionallığı təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinə təsir göstərir. Həyacan düşdüyü şəraitdə adamın fəaliyyətini gücləndirə, yaxud zəiflədə bilən psixoloji qüvvədir. Həyat üçün yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaq çətinləşdikdə adamı həyacan bürüyür. Həyacan adamın üz, əl, göz, bədən hərəkətlərində əks olunur. Bu mənada Nəsimi yazırdı: «*Hər kişinin üzünə bax, surətindən bəllidir*».

Həyacanın təəccüb, sevinc, kədər, nifrət, razılıq, narazılıq, peşimançılıq, əsəbilik və s. kimi formaları vardır. Həyacan tez ötüb keçə də, uzun müddət davam edə də bilər.

Faktlar göstərir ki, həyacanın təzahür formalarını idarə etmək, hissələri cilovlamaq, öz psixoloji vəziyyətinə nəzarət qoymaq, nöqsanlı halları aradan qaldırmaq nəinki mümkündür, hətta zəruridir. Bu həqiqəti lap qədimdən bilmişlər: «*Əgər sən Allahu tanımaq istəyirsənsə, hər şeydən əvvəl özünü tanımalısan*»¹.

Məşğələ zamanı müəllimin (tərbiyəçinin) emosionallığı ən çox razılıq, narazılıq, peşimançılıq, sevinmək, kədər-lənmək, mülayimlik, sərtlik formasında təzahür edir.

Emosionallığın əlamətləri.

Razılıq əlamətləri. Məsələn, məşğələnin gedişi müəllimin arzusuna uyğun gəldikdə onun simasında razılıq hissi baş qaldı-

---

¹ Qabusnamə. Bakı, 1989, səh. 20.

rır: müəllimin sözü inamlı və məlahətli olur, yerləşində ahəngdarlıq sezilir, gözləri şəfəq saçır, qaşları açılır, üzü gülür.

Narazılıq əlamətləri. Məşğələnin gedişi müəllimin istədiyi kimi alınmadıqda o, narazı qalır. Müəllim, məsələn, tələbənin cavabı ilə əlaqədar deyir: – Cavab səthidir! Səliqəsiz yazılıbdır! Razi qalmadım!

İradların bu cür deyiliş tərzləri təəssüf hissi ilə müşayiyyət olunur. Müəllimin əl hərəkətləri narazılığını elə bil təsdiqləyir, əl ahəngdar qalxsa da kəskin şəkildə aşağı endirilir; o, bir anlığa mütəəssir olur, çöhrəsinə narazılıq kölgəsi düşür.

Peşimançılıq əlamətləri. Məşğələ zamanı müəllimin öz əməli öz istəyindən fərqləndikdə peşimançılıq hissi baş qaldırır. O, öz-özünə düşünür: «gərək həmin sözü işlətməyəydim!», «gərək irad tutmaqda tələsməyəydim!», «gərək sualı dəqiq ifadə edəydim!», «gərək məsələnin həllini əvvəlcədən yoxlayaydım!» və s. Xalq peşiman olmamaq üçün belə məsləhət görür:

*«Ay ələsən, ələsən,
Ömrü vermə yələ sən.
Hər işdə səbirlil ol
Peşiman olar tələsən».*

Peşiman olan müəllimin nitqi zəifləyir, sözləri aram-aram ifadə edir, səsinin tonu aşağı düşür, nitqinin məntiqi pozulur, qaşları çatılır, daha çox döşəməyə baxır, gözlərindən parıltı çəkilir.

Sevinc əlamətləri. Məşğələ zamanı müəllim ürəyində tutduğu cavabı aldıqda, məsələnin düzgün həllini gördükdə sevinc hissi keçirir: «Afərin!», «Sağ ol!», «Bax, belə danışarlar!», «Mənim əzizim!» kimi ifadələr işlədir. Onun çöhrəsində ruh yüksəkliyi duyulur; o, şagirdə yaxınlaşmağa, saçına sığal çəkməyə, əlini çiyinə qoymağa meyllənir.

Kədər əlamətləri. Məşğələnin gedişində müəllimin səyləri istədiyi nəticəni vermədikdə kədərlənir. Müəllimin çöhrəsi tutulur, danışmaq həvəsi azalır: «Təəssüf!», «Çox təəssüf!», «Heç gözləməzdim!» kimi nidalar eşidilir.

Mülayimlik əlamətləri. Mülayimlik nüfuzlu müəllimin xarakterində səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Mülayim

müəllimin işlətdiyi sözlər şagirdlərin qəlbinə məlhəm kimi yayılır: «Mənim əzizim!», «Gələcəyin gözəl insanı!», «Siz xalqımızın iftixarısınız!» kimi ifadələr şagirdlər (tələbələr) tərəfindən mehribanlıqla qarşılanır.

Sərtlik əlamətləri. Müəllimin tələbi və ya tapşırığı ilə şagirdlərin (tələbələrin) həmin tələbə və ya tapşırığa münasibətləri arasında yaranan uyğunsuzluq onun əsəbiləşməsinə başlıca səbəb ola bilər. Əsəbiləşən müəllim, adətən, səsini ucaldır, məntiqsiz danışmağa başlayır, bəzən dili dolaşır, nəyisə unudur, kobudluğa yol verir, hətta şagird (tələbə) ləyaqətini alçaltmağa meyillənir: «Qanmaz!», «Yaramaz!», «Səndən adam olmaz!» kimi nalayiq ifadələr işlədir.

Müdrilər isə əsəbiliyi xəstəliyə bərabər tutublar.

Əsəbiləşən müəllim haldan-hala düşür, gah qızarır, gah bozarır, gözləri hədəqdən çıxır. Bu cür hallarda müəllim özünü, öz hərəkətlərini, psixoloji vəziyyətini idarə edə bilmir, iradə cəhətdən zəif olduğunu göstərir. Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən biri burada yada düşür: «Qüvvətli adam güləşdə qalib gələn deyil, qəzəblənən vaxt qəzəbini boğa biləndir»¹.

Müəllimin həyacanlanması pedaqoji prosesə təsiri. Təlim-tərbiyə zamanı bu və ya digər səbəbdən müəllimin kədərlənməsi, yaxud sevinməsi, mülayimləşməsi, yaxud əsəbiləşməsi pedaqoji prosesin gedişinə və nəticəsinə müəyyən təsir göstərir.

Təlim və tərbiyə üçün hansı hisslərin faydalı, hansılarının zərərli olduğunu yalnız nisbi mənada söyləmək düzgündür.

Nisbi mənada demək olar ki, müəllimin keçirdiyi, məsələn, sevinc, yaxud razılıq hissi və ya mülayimliyi pedaqoji proses üçün faydalıdır, əsəbilik, kədərlənmə, yaxud sərtlik isə zərərliyə.

Dəqiq fikir söyləmək üçün hər dəfə həmin hissləri müəllimdə yaradan konkret səbəblər və hisslərin onda təzahür formaları nəzərdən keçirilir.

---

¹ 101 hədis. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1990, səh. 20.

Məsələn, deyildi ki, pedaqoji prosesdə müəllimin sevinc hissi keçirməsi ümumiyyətlə götürüldükdə yaxşı haldır. Lakin bu hissın də kölgəli cəhətləri ola bilər. Yaxşı işindən, məşğələsinin uğurlu gedişindən, şagirdin gözəl cavabından müəllimin özü də, onun şagirdi də sevinərək arxayınçılığa qapıla, özündən bədgüman ola, təkmilləşməyə meyli azala bilər. Deməli, özlüyündə yaxşı hesab edilən sevinc hissının bu cür kölgəli cəhətlərini unutmaq olmaz.

Müəllimin narazılıq hissi ilə əlaqədar misal gətirək. Hansı sözdən, sözün hansı deyim tərzindən, hansı hərəkətdən müəllimin narazı qaldığını onun görkəmindən oxuyan şagird, adətən, nöqsanını duyur, düşünməli olur, nəticə çıxarır, çalışır ki, həmin nöqsanı təkrar etməsin. Müəyyən hərəkətdən müəllimin narazı qaldığını hiss edən başqa şagirdlər də özləri üçün düzgün nəticə çıxarırlar. Lakin, nəzərə alınmalıdır ki, müəllimin narazılığı heç də həmişə istənilən səmərəni vermir. Müəllimin narazılığını məşğələ zamanı onun simasında, üzünün ifadəsində duyan şagird (tələbə) çaşa, özünü itirə bilər, nitqi tutulur. Səbəbi nədir? Müəllimin görkəmində baş verən dəyişiklik, üz-gözünün büzüşməsi, qaş-qabağının tökülməsi!

Görünür, bu cür psixoloji hallar nəzərə alınaraq «Qabusnamə»də məsləhət görülür ki, «Qəm və şadlığını adamlar içində biruzə vermə, hər yaxşı və pis şey üçün tez şadlanıb, tez kədərlənmə, belə iş uşaqlara yaraşar»¹.

Hiss və həyəcanların bütün formaları da belədir. Pedaqoji prosesdə onların təzahür formaları həm faydalı, həm də zərərli ola bilər. Hiss və həyəcanların hansı hallarda fayda verəcəyindən, hansı hallarda isə zərər gətirəcəyindən müəllim hali olmalıdır. Necə? Hiss və həyəcanları idarə etməyin yollarını bilməklə!..

4. Hiss və həyəcanları idarə etməyin yolları

Öz hiss və həyəcanlarının nələrdən irəli gəldiyini və necə cərəyan etdiyini bilməyən müəllim emosionallığını lazımı

---

¹ Qabusnamə. Bakı, "Azərənəşr", 1989, səh. 39.

səviyyədə idarə etməyi bacarmır. Nizami vaxtilə haqlı olaraq yazırdı:

«Zərrəcə varlığının dada bilsən düzünü,

*Bu şitlikdən qaçarsan bütün ömrün uzununu»*¹.

Hiss və həyacanları öyrənib idarə etməyin usulları çoxdur. Onları iki qrupa ayırmaq olar: müəyyənləşdirici üsullar və təkmilləşdirici üsullar. Özünümü şahidə, nöqsanın etiraf edilməsi və səbəblərin müəyyənləşdirilməsi birinci qrupa, özünü ruhlandırmaq, özünə göstəriş vermək və psixoloji funksiyaları məşq etdirmək ikinci qrupa aiddir.

Özünümü şahidə. Məşğələ zamanı müəllim nəinki şagirdləri (tələbələrini), onların necə qulaq asdıqlarını, necə düşündüklərini, nə ilə və necə məşğul olduqlarını, həm də öz psixoloji vəziyyətini daim müşahidə etməyi, özünün güclü və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Özünü dərk etməyən, yəni öz psixoloji vəziyyətinin təzahürlərindən, hiss və həyacanlarının necə cərəyan etdiyindən, bunların təlim-tərbiyə işinə necə təsir göstərdiyindən hali olmayan müəllim həqiqi mənada təkmilləşə bilməz. Qədim hind hikmətlərindən birində çox sərrast deyilib: «Dünyada özünü dərk etməkdən yaxşı heç nə yoxdur».

Nöqsanın etiraf edilməsi. Hiss və həyacanlarının təzahürləri üzərində müşahidə zamanı müəllim pedaqoji cəhətdən həm faydalı, həm də zərərli cəhətlərin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilir. O, faydalı cəhətləri qoruyub saxlamaq və daha da təkmilləşdirmək üçün imkan qazanır. Eyni zamanda o, nöqsanlarını da görə bilir. Hiss və həyəcanların təzahür formalarında nöqsanı görmək və onu etiraf etmək qəhrəmanlığın yoludur. Həmin nöqsanları aradan qaldırmağa çalışmaq isə qəhrəmanlığın yarısıdır. Öz nöqsanına, mənfi adət və vərdişlərinə qarşı mübarizə adamdan böyük iradə, təkidlilik, mərdlik tələb edir. Xiyabəninin kəlamı burada yada düşür: «Mənəvi şücaət insanın bütün ehtiraslarına qələbə çalması deməkdir»². Bir qədər

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, "Yazıçı", 1981, səh. 72.

² Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Müdrük sözlər. Bakı, "Yazıçı", 1979, səh. 128.

sonra o, əlavə etmişdir ki, nəfsinə və ehtiraslarına baş əyməyən insan igiddir»¹.

Nöqsanlarını görməyən və ya görmək istəməyən, yaxud onlar haqqında eşitməyi belə özünə yaxın buraxmayan müəllim psixoloji cəhətdən kamilləşə, şagirdlərinin gözündə nüfuz qazana bilmir.

Səbəblərin müəyyənləşdirilməsi. Hiss və həyacanların təzahür formalarında nöqsanlı cəhətlərin üzə çıxarılması hələ onların nədən irəli gəldiyini bilmək demək deyil. Məsələn, əsəbilik hansı hallarda baş verir? Nə ilə əlaqədar olur? Müəllim bu cür suallara cavab tapmalıdır. Səbəbi isə çox ola bilər: şagirdin yanlış cavabı, məşğələyə gecikməsi, ev tapşırığını yerinə yetirmədiyi, dəftərsiz və ya kitabsız gəldiyi; müəllimin yorğunluğu, əsəblərinin zəifliyi, pedaqoji səriştəsizliyi, uşaq psixologiyasını lazımınca bilməməsi və s. Nəsimi əbəs yerə deməmişdir:

«Kim ki, bilməz özünü, bilməyə pirlər sözünü,

Kəndisini anlamayan bilmədiyi hər kar nədir?!».

Hiss və həyacanlarının təzahür formalarının səbəblərini dəqiqləşdirməyən müəllim düzgün pedaqoji tədbir görə bilmir. İlkin tədbir isə özünü təkmilləşdirmək üsullarına yiyələnməkdir.

Özünü ruhlandırmaq. Digər pedaqoji bacarıqlar kimi, özünü ruhlandırmaq bacarığını da inkişaf etdirmək olur. Auditoriyanı ələ almaqda, məşğələ zamanı tam intizam yaratmaqda, məntiqli danışmaqda və ya həyacanını cilovlamaqda çətinlik çəkmiş müəllim növbəti təşəbbüslərinin də uğursuz keçəcəyini düşünməməlidir; o, özünü ələ almağa, özünü ruhlandırmağa çalışmalıdır.

Müəllim daim nikbin olmalı, gələcək müvəffəqiyyətinə inanmalıdır. İnam hissi onun gücünü artırır, inamsızlıq hissi isə müəllimi sarsıdır, mənəvi cəhətdən zəiflədir. Odur ki, nikbinliyə meyl göstərmək, özü-özünü ruhlandırmağa çalışmaq hiss və həyacanları idarə etməyin uğurlu yollarından biridir.

---

¹ Yənə orada, səh. 131.

Özünə göstəriş vermək. Emosional vəziyyətində nöqsanı görəndə, onun varlığını etiraf edən və səbəbini müəyyənləşdirən müəllim başqa psixoloji üsuldən – özünə göstəriş verməkdən də istifadə edə bilər. Bu halda müəllim öz qarşısında vəzifə qoyur ki, hiss və həyacanlarının zərərli təzahürlərini hökmən aradan qaldırmalıdır. O, məsələn, özünə göstəriş verir:

-Mən şagird cavab verərkən başı bulamaq, üz-gözü turşutmaq bəlasından qurtarmalıyam!

Göstərişinə hər dəfə özünün necə əməl etdiyinə müəllim diqqət yetirir və nəticə olaraq öz nöqsanlarını aradan qaldıra bilər.

Orta əsr Şərq üləmalarından olan İbn Qəzzalı yazırdı ki, «Müəllim özünə hesabat verməli, hərəkətlərinə nəzarət qoymalıdır».

Psixoloji qüvvələri məşq etdirmək. Biz, adətən, qaçmaq, dırmaşmaq, üzmək, tullanmaq, avar çəkmək kimi fiziki bacarıqları məşq etdirməyə alışırıq. Bu cür məşqlər sayəsində dözümlülük, çeviklik, elastiklik, güclülük kimi fiziki keyfiyyətləri formalaşdırmaqla bilirik.

Elmdə isbat olunmuşdur ki, hafizəni, diqqəti, təfəkkürü, iradəni və digər psixoloji qüvvələri, habelə həyacanları məşq yolu ilə sahmana salmaq mümkündür.

Psixoloji qüvvələri məşq etdirməyin bir neçə növü var. Pedaqoji işə daha yaxın olanı **autogen məşqi** adlanır. Autogen iki latın *autos* (özüm) və *genos* (mənsə) sözündən əmələ gəlmişdir. Bu, psixoloji müalicə üsuludur, özünü müalicə deməkdir. Məsələn, əsəbləri yorğunluqdan tarıma çəkilməmiş müəllimdə kobudluq halları müşahidə edildikdə bu üsuldən istifadə edə bilər: güman edir ki, güllü-çiçəkli çəmənlikdə uzanıb axan çayın zümzüməsinə qulaq asır. Bir müddət özünü belə bir vəziyyətdə saxlayan müəllim xeyli psixoloji yüngüllük hiss edir.

Autogen məşqi ilə diqqətin yayınması, təsəvvürün pərakəndəliyi və s. psixoloji çatışmazlıq hallarına üstün

gəlmək olur. «Oğuznamə» xatırladır: «Bahadır odur ki, kəndi nəfsin öldürə»¹.

Beləliklə, öz psixoloji vəziyyətindəki nöqsanlarını müəllimin görə bilməsi, etiraf etməsi və aradan qaldırmaq üçün müvafiq üsullardan istifadə etməsi pedaqoji işin səmərəsini xeyli artırır.

XII əsrdə yaşayıb yaratmış olan Azərbaycanın görkəmli, mütəfəkkir şairi Xaqani Şirvaninin fikri bir başa biz müəllimlərə də aiddir:

«Özünün necəliyini bilməyən kəs,

Sənətdə yüksələ bilməz».

Pedaqoji fəaliyyətdə aktyorluq və rejissorluq əlamətlərinin olduğunu bilməyin və təlim-təربiyə işində onları nəzərə almağın da əhəmiyyəti az deyil.

5. Pedaqoji fəaliyyətdə aktyorluq və rejissorluq əlamətləri

Aktyor fəaliyyətində və müəllim fəaliyyətində oxşarlıq əlamətləri. Aktyor da, müəllim də təربiyəçidir: dinləyicilərin şüuruna, hissələrinə təsir göstərirlər, nəyi isə təbliğ, nəyi isə tənqid edirlər.

Aktyor da, müəllim də kütlə qarşısında çıxış edir; təsirləri kütləvi səciyyə daşıyır; əsas silahları sözdür; əl, üz, bədən hərəkətlərindən də istifadə edirlər.

Aktyor da, müəllim də dinləyicilərinin münasibətlərindən sevinə də, kədərlənə də bilir; bu hissələr hər ikisinin gələcək fəaliyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Aktyor da, müəllim də auditoriya qarşısında dedikləri söz və fikirlərə, onların deyiliş tərzinə laqeyd qalmır, çalışır ki, dedikləri sözlər boğazdan yuxarı yox, ürəkdən gəlsin, öz inamı kimi səslənsin.

Diqqətli olmaq, müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olmaq aktyorun da, müəllimin də fəaliyyəti üçün səciyyəvidir; onların hər ikisi həm auditoriyanı, auditoriyanın münasi-

---

¹ Oğuznamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, səh. 74.

bətini, həm də özünü, öz hərəkət və sözünün deyiliş tərzlərini nəzarətdə saxlayır.

Göründüyü kimi, aktyorluqda və müəllimlikdə dinləyicilərə tərbiyəvi təsir göstərmək, təsiri əsasən söz vasitəsi ilə həyata keçirmək, dinləyicilərlə birbaşa təmasda olmaq, deyilən fikirlərə laqeyd qalmamaq, diqqətli olmaq sahəsində oxşarlıq var. Oxşarlıq isə eyniyyət deyil, fərqi olduğunu da nəzərdə tutur.

Aktyor fəaliyyətində və müəllim fəaliyyətində fərqli cəhətlər. Aktyor auditoriyası təsadüfən toplaşan, tərkibi tamaşadan tamaşaya dəyişən müxtəlif yaşlı şəxslərdən ibarət olur. Müəllim isə, əksinə, eyniyəşli adamlarla, ya uşaqlarla, ya şagirdlərlə, ya tələbələrlə, yaxud yaşlılarla işləyir. Müəllimin auditoriyası uzun müddət tərkibcə sabit olur.

Aktyor, adətən, yaşlılara, müəllim isə əsasən gənc nəsə tərbiyəvi təsir göstərməyə çalışır.

Aktyor dramaturqun yazdığı əsərin sözlərinə istinad edir və həmin sözlərdən kənara çıxma bilməz. Müəllim isə təlim zamanı tədris proqramına əsaslanarsa da həyat yeniliklərini nəzərə almalı olur.

Aktyorun fəaliyyətində əl, üz, bədən hərəkətləri üstünlük təşkil edir, güclü təsir silahına çevrilir və sözün kəsərini artırır. Müəllimin fəaliyyətində isə həmin hərəkətlər üstünlük təşkil etmir, ifadə etmək istədiyi fikri konkretləşdirmək, əyaniləşdirmək məqsədinə yönəlir.

Tamaşaçıların münasibətini aktyor dərhal deyil, gələcəkdə nəzərə ala bilər. Şagirdlərin (tələbələrin) münasibətini isə müəllim məşğələ zamanı yerindəcə nəzərə almalı olur.

Tamaşaçıları tamaşa zamanı aktyorun işinə müdaxilə edə bilməzlər; onlar yalnız sakitcə qulaq asırlar. Pedaqoji prosesdə isə şagirdlər (tələbələr) fəaldırlar, nəinki düşünür, hətta işləyir, sual verir, fikir söyləyirlər.

Aktyor əsasən ifa etdiyi rol baxımından tamaşaçıları və həyatı müşahidə edir. Müəllim isə məşğələ zamanı hər bir şagirdi, onun necə düşündüyünü, necə işlədiyini, öz psixoloji vəziyyətini müşahidə etməli, tədris materialının məzmu-

nunu, şərhinin ardıcılığını və s. cəhətləri diqqət mərkəzində saxlamalı olur.

Aktyor yalnız özünü, öz nitqini, bacarığını təkmilləşdirir. Müəllim isə nəinki özünü, öz nitq və təfəkkürünü, metodikasını, həm də şagirdlərinin nitqini, təfəkkürünü, qabiliyyətini, mühakimə tərzini kamilləşdirməlidir.

Beləliklə, müqayisəli təhlil açıq şəkildə göstərir ki, aktyor və müəllim fəaliyyətində xeyli oxşarlığa baxmayaraq, auditoriyanın tərkibi, istinad edilən söz mənbəyi, dinləyicilərin fəallıq dərəcəsi, diqqətin həcmi və bölüşdürülməsi cəhətdən müəllimin fəaliyyəti aktyorun fəaliyyətindən çətin və mürəkkəbdir. Bununla belə, aktyor sənətini səciyyələndirən bəzi xüsusiyyətlərdən, o cümlədən sözün aydın tələffüzü və deyiliş tərzini bacarığından, əl, üz və bədən hərəkətlərini işə salmaq məharətindən təlim-tərbiyə zamanı istifadə edilməsi faydalıdır. Özünə tam hakim kəsilən şəxs həyatda uğur qazanır. Bu mənada Vəssafın məsləhətini xatırlamaq yerinə düşərdi:

*«Ayıq ol, tamahdan sən həmişə qorx,
Özünə qarşı çıx, öz nəfsini boğ»¹*

Pedaqoji fəaliyyətdə rejissorluq əlamətləri. Müəllimlikdə (tərbiyəçilikdə) rejissorluq əlamətləri də var.

Rejissor tamaşa ilə əlaqədar bir çox mütəxəssislərin: aktyorların, bəstəkarların, rəssamın, işıqçının, baletmeysterin, geyim ustasının və s. mütəxəssislərin fəaliyyətlərini vahid axına yönəldir. Müəllim də məşğələ iştirakçılarının fəaliyyətini vahid axında birləşdirir.

Rejissor kollektivdə vəzifə bölgüsü aparır. Müəllim də şagirdlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara müxtəlif tapşırıqlar verir. Sınıf rəhbərini tərbiyəvi tədbirin, müəllimi isə məşğələnin rejissoru adlandırmaq olar.

Rejissorun da, müəllimin də təxəyyülü intensiv inkişaf edir. Rejissor tamaşaya qədər onun bütün cəhətlərini öz təxəyyülündə yaradır. Müəllim də məşğələsini təşkil etməzdən əvvəl onun xüsusiyyətlərini təxəyyülündə canlandırmalı olur.

---

¹ Mirzə Rəcəb Vəssaf. Əxlaqnamə (Bax: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 27 aprel, 1990).

Deməli, kollektivlə işləmək, kollektivə daxil olan şəxslərin müxtəlif səciyyəli fəaliyyətlərini uzlaşdırmaq, təşkil etdiyi kollektivin birligə fəaliyyətini əvvəlcədən təxəyyülündə canlandırmaq kimi xüsusiyyətlər rejissorluğu və müəllimliyi bir-birinə yaxınlaşdırır.

Rejissorluq və müəllimlik arasında fərq də var. Tamaşada rejissorun özü görünür, pedaqoji prosesdə isə müəllimin özü də, onun əməli və sözü də göz qabağında olur.

Rejissor tamaşanı yaradır, müəllim də məşğələnin yaradıcısıdır. Müəllim fəaliyyəti də yaradıcılıq tələb edir. Məşğələ – müəllimin əsəridir.

Göründüyü kimi, müəllimin fəaliyyətində aktyora və rejissora xas olan bəzi xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Aktyor sənətini səciyyələndirən bir sıra xüsusiyyətlərdən, o cümlədən sözlərin aydın tələffüzündən, sözlərdə vurğuya diqqət yetirməkdən, nitqin ahəngdarlığından müəllim yeri gəldikcə istifadə edə bilər. Müəllim də aktyor qədər öz hərəkətlərinə: əl, üz və bədən hərəkətlərinə hakim kəsilməli, hansı məqamda əli hərəkətə gətirəcəyinə, hansı məqamda partalar arasında və ya auditoriya qarşısında yeriyəcəyinə, hansı məqamda oturacağına, necə görkəm alacağına nəzarət qoymağı bacarmalıdır. Rejissora xas olan təşkilatçılıq bacarığının müəllimdə inkişaf etdirilməsi yalnız pedaqoji işin xeyrinədir.

Sırf müəllimliyi səciyyələndirən keyfiyyətlərin üstünə aktyor və rejissor üçün xarakterik olan bəzi əlamətləri də əlavə etsək, etiraf olunmalıdır ki, müəllim fəaliyyəti daha mürəkkəb, daha çətin və daha məsuliyyətlidir.

6. Pedaqoji prosesdə yeniliklərdən istifadə

Bəzi yeniliklərə dair. Pedaqoji işin çətinliyi və mürəkkəbliyi həm də onunla şərtlənir ki, müəllim (tərbiyəçi) daim pedaqoji ədəbiyyatı izləməli, yenilikləri öyrənməli və öz işində tətbiq etməlidir. Son zamanlar üzə çıxan yeniliklərdən pedaqoji prosesdə problemlə vəziyyət tərzini, pedaqoji prosesdə proqramlaşdırma tərzini, pedaqoji prosesdə interaktiv tərzini, təhsildə kredit tərzini göstərmək olar.

Pedaqoji prosesdə problemlı vəziyyət. Müəllim (tərbiyəçi) öyrədilməli məsələni şagirdlər (tələbələr) qarşısında problem formasında ifadə edir. Şagirdlərin (tələbələrin) vəzifəsi problemi qavramaqdan, qəbul etmək və həlli yollarını düşünməkdən ibarət olur. Şagirdlər (tələbələr) öz mülahizələrini bildirir, müəllimin rəhbərliyi ilə fikir mübadiləsi aparılır, mülahizələrdən daha düzgünü müəyyənləşdirilir. Nəticə olaraq yaradılmış problemlı vəziyyətdə yeni bilik mənimsənilir.

Pedaqoji prosesdə proqramlaşdırma. Materialın proqramlaşdırılması həm məşinla, həm də məşinsız mümkün olur. Birinci halda şagirdlər (tələbələr) proqramlaşdırılmış məlumatı məşindən alır, düşünür və məşinə cavab verir. Cavabın düzgün və ya yanlış olduğunu məşin bildirir. İş bu çür davam etdirilir.

İkinci halda proqramlaşdırılmış materialı müəllim hissə-hissə şagirdlərə (tələbələrə) təqdim edir, cavablara nəzarət qoyur, cavab yalnız düzgün olduqda proqramlaşdırılmış materialın növbəti hissəsi üzərində iş aparılır.

Pedaqoji prosesdə interaktiv tərz. İnteraktiv – ən fəal mənasını bildirir. İnteraktiv iş tərzinə görə pedaqoji proses iştirakçılara maksimum dərəcədə fəallıq göstərmək üçün şərait yaradılır. Məsələn, sinifdə şagirdlər bir neçə qrupa ayrılır. Hər qrupa ayrılıqda tapşırıq verilir. Eyni vaxt ərzində qruplardakı şagirdlər müstəqil düşünərək işləyirlər. Vaxt bitəndən sonra qrupların rəhbərləri görülmüş işin nəticəsi haqqında növbə ilə hesabat verir. Hesabatlar haqqında digər şagirdlər münasibətlərini bildirirlər. Sonda müəllim işi yekunlaşdırır.

Təhsildə kredit tərz. Kredit – ödənilməli borc deməkdir. Burada ödənilməli tədris borcu mənasında işlədilir.

Azərbaycan Respublikası 2005-ci il mayın 19-da, Norveçin Bergen şəhərində keçirilmiş konfransda Boloniya prosesinə qoşulmuşdur. Boloniya prosesinin tələblərindən biri ali məktəblərdə kredit sisteminin tətbiqidir.

Kredit sistemi aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

1. Hər bir tələbənin fərdi tədris planı olur.
2. Fərdi tədris planının tərtibində tələbə iştirak edir.

3. Fənni və müəllimi seçməkdə tələbə müstəqil olur.
4. Tələbə qrupunda təhsil prosesinə tədris məsləhətçisi (tyütor) təyin edilir.
5. Tədris prosesi lazımi çap materialları ilə təmin edilir.
6. Tələbə akademik borcu münasib bildiyi vaxtda ləğv edə bilər.

Kredit sistemi: ixtisas üzrə tədris planı, tələbənin fərdi tədris planı, tələbənin illik işçi tədris planı, müəllimin tədris yükünü müəyyən edən işçi tədris planı əsasında fəaliyyət göstərir.

7. Pedaqoji ünsiyyət

Pedaqoji ünsiyyət müvəffəqiyyətin rəhni kimi. Tədris müəssisəsinin fəaliyyətində müvəffəqiyyəti təmin edən güclü amillərdən biri də pedaqoji ünsiyyətdir.

Pedaqoji ünsiyyət geniş məfhumdur. Tədris müəssisəsinin rəhbəri ilə müəllim kollektivi arasında, rəhbərlə tələbələr arasında, tələbə ilə tələbə arasında, müəllimlə tələbələr arasında pedaqoji ünsiyyət bu məfhum aiddir. Müəllim-tələbə ünsiyyəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbə və müəllim arasında pedaqoji ünsiyyətin necəliyi tədris müəssisəsində təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Ünsiyyətin səmərəliliyi bir sıra şərtlərdən asılıdır.

Pedaqoji prosesdə «qiymət» amili ilə pedaqoji əməkdaşlığın uzlaşdırılması. «Qiymət cədvəli» ali məktəbin reallıqlarından biridir. Tələbənin bilik və bacarığı qiymətləndirilməlidir. Yalnız qiymətləndirmək hüququna görə müəllim-tələbə ünsiyyəti yaradılır. Bununla yanaşı, tələbə-müəllim əməkdaşlığı da bərqərar olmalıdır. Qiymətləndirməyin zəruriliyini tələbə dərk etdiyi kimi, əməkdaşlığın vacibliyini də müəllim yadda saxlamalıdır. Bu iki cəhətin uzlaşdığı şəraitdə pedaqoji ünsiyyətin səviyyəsi yüksəlir.

Ali məktəb müəlliminin peşəsi ilə tələbənin seçdiyi peşənin ümumiliyində dair onlarda hissiyyətin yaradılması. Tələbəyə tələbə kimi də, tələbəyə gələcəyin mütəxəssisi kimi də

baxmaq halları olur. Pedaqoji ünsiyyət cəhətdən birinci halda üstünlüyü rəsmiyyət təşkil edir, müəllim tələbəyə sabahın gözü ilə deyil, bu günün gözü ilə, tələbə kimi baxır; onun ünsiyyəti əsasən tələb formasında cərəyan edir. Tələbə də müəllimə gələcək həmkarı kimi baxa, ürəyini ona tam açma bilmir. Nəticədə qarşılıqlı ünsiyyət xeyli zəifləyir.

Bu günün tələbəsinə sabahın mutəxəssisi kimi munasibət göstərildikdə isə pedaqoji ünsiyyətin məzmunu xeyli zənginləşir.

Pedaqoji ünsiyyətdə tələbəyə şüuru xeyli inkişaf etmiş yaşlı adam kimi baxılması. Məlumdur ki, tələbə öz ixtisası ilə əlaqədar bir neçə fənn öyrənir. Bu səbəbdən də o, bir sıra müəllimlərlə təmas qurmalı olur. Təbiidir ki, onun bilik səviyyəsi, adətən, müəllimin bilik səviyyəsindən aşağı olur. Lakin tələbənin insani keyfiyyətləri, onun şüuru qətiyyəni aşağı səviyyəli hesab edilə bilməz. Sonuncu cəhəti müəllimlər nəzərə almalı, tələbələrə şüuru formalaşmış yaşlı vətəndaşlar kimi baxmalıdırlar. Belə olduqda müəllim-tələbə arasında pedaqoji ünsiyyət xeyli güclənir.

Tələbənin peşə marağından pedaqoji ünsiyyətdə bir amil kimi istifadə edilməsi. Adətən həmkarların sözü, söhbəti tərəflərin ürəyindən olur, onlar bir-birini daha yaxşı başa düşürlər. Öz peşəsinə tələbənin böyük maraq göstərdiyini görəndə müəllim qol-qanad açır, həmin tələbə ilə ünsiyyətə can atır, onu daha da ruhlandırmağa çalışır. Deməli, müəllimlik peşəsinə tələbə marağının nəzərə alınması pedaqoji ünsiyyəti gücləndirən vasitəyə çevrilir.

Müxtəlif tədqiqat fəaliyyətinə tələbələrin cəlb edilməsi. Tədqiqat işinə tələbələrə cəlb etməyin pedaqoji ünsiyyət üçün imkanları genişdir. Bircə misal gətirək. Məsələn, elmi konfransda məruzə üçün tələbəyə mövzu verəndə, mövzu üzrə plana baxanda, ədəbiyyat siyahısını nəzərdən keçirəndə, məruzə mətni ilə tanış olanda, məruzəni dinləyib müzakirə edəndə müəllim istər-istəməz tələbə ilə ünsiyyətə girməli olur.

Müəllimin fəaliyyət növlərinə tələbələrin qoşulması. Müəllimin fəaliyyət növləri çoxdur: mühazirə oxumaq, seminar məşğələsi aparmaq, pedaqoji təcrübəyə, kurs işinə və

diplom işinə rəhbərlik etmək, elmi tədqiqat işi aparmaq, zaçot və imtahan aparmaq, məsləhət vermək və s.

Müəllim fəaliyyətinin həmin növlərinə tələbələri (fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla) bu və ya digər formada qoşmaq imkanı var. Bu imkanlardan istifadə edən müəllim tələbələrlə pedaqoji ünsiyyətini xeyli genişləndirir.

Tələbələrin və müəllimlərin qeyri-rəsmi ünsiyyətləri. Pedaqoji ünsiyyətin bu növlərindən də istifadə edilməlidir. Məsələn, məşğələlərarası fasilələrdə, universitet binasında və ya ondan kənarlarda rastlaşarkən müəllim tələbəyə laqeydlik göstərə bilməz, onunla səmimi görüşüb ötəri də olsa söhbət etməsi tələbədə xoş təəssürat yaradır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Təhsil nə zaman təlimə çevrilir?*
- 2. Pedaqoji fəaliyyətin yaradıcılıq tələb etdiyini nələrdə görmək olur?*
- 3. Əsl müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətləri sadalayın.*
- 4. Öz psixoloji vəziyyətini müəllimin tənzim edə bilməsi nə üçün zəruridir?*
- 5. Aktyorluğun və rejissorluğun hansı əlamətləri pedaqoji proses üçün yararlıdır?*
- 6. Müəllimliyın aktyorluqdan və rejissorluqdan çətin və murəkkəb olduğunu isbat edin.*
- 7. Pedaqoji ünsiyyəti gücləndirmək nə üçün vacibdir?*

XII FƏSİL

PEDAQOJİ PROSESDƏ PSIXOLOJİ İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

1. Psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin funksiyalarından biri kimi

Psixoloji inkişaf məfhumu. Məlumdur ki, insan yaşa dolduqça onun psixikası, yəni psixoloji prosesləri və xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə inkişaf edir. Psixoloqlar isbat etmişlər ki, hər yaş dövrünü səciyyələndirən psixoloji xüsusiyyətlər olur. O da məlumdur ki, ayrı-ayrı adamlara xas olan fərdi psixoloji xüsusiyyətlər də formalaşır. Həm yaş, həm də fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin təşəkkülünə ətraf mühit amilləri güclü təsir göstərir.

Qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, iradə kimi psixoloji proseslərin, habelə psixoloji xüsusiyyətlərin inkişafında təlim, tərbiyə və təhsilin əhəmiyyəti az deyil. Məktəbdə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi, keçirilən tərbiyəvi tədbirlər tələbələrə psixoloji xüsusiyyətləri obyektiv olaraq, müəllimdən asılı olmadan, bu və ya digər dərəcədə inkişaf etdirir. Lakin, pedaqoji prosesdə tələbələrin psixoloji inkişafı müəllimin (tərbiyəçinin) diqqət mərkəzində xüsusi saxlandıqda, buna qayğı göstərildikdə tamamilə başqa nəticələr alınır: onların psixoloji inkişafını xeyli sürətləndirir. Psixoloji inkişaf səviyyəsi yüksələn tələbənin sonrakı fəaliyyəti daha uğurlu olur. Pedaqoji prosesdə tələbələrin psixoloji inkişafını sürətləndirmək üçün iki əsas şərtə əməl olunmalıdır. Bunlardan biri tələbələrin tədris fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərini, o cümlədən psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək, və ikincisi, bu xüsusiyyətləri pedaqoji prosesdə nəzərə almaqdır.

Tələbələrin tədris fəaliyyətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri. Bu cür xüsusiyyətlər çoxdur. Burada yalnız üçünə diqqət yetirək: tələbələrin tədris fəaliyyətində idrak əməliyyatlarına, öyrənmədə motivlərə və maraqlara.

İdrak əməliyyatları. Pedaqoji prosesdə tələbənin fəaliyyəti müəllimin fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu səbəbdən də tələbənin tədris fəaliyyəti verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönələn idrak əməliyyatlarının sistemi kimi özünü göstərir. Şagird tədris tapşırığını əməli şəkildə və ya fikrən yerinə yetirərkən, istər-istəməz, psixoloji fəaliyyətdə olur: qulaq asır, düşünür, nəyisə yadına salır, eşitdiyi ilə bildiyini tutuşdurur, hansının həqiqət olduğunu dərk etməyə çalışır. Başqa sözlə, tələbənin oxuduğu və ya müəllimdən eşitdiyi fikri mənimsəmək prosesi bir sıra idrak əməliyyatlarından keçir. Tələbə pedaqoji proses zamanı müəllimin rəhbərliyi ilə bilik və bacarıq qazanarkən, onun psixoloji funksiyaları işə qoşulur və inkkşaf etməli olur. Psixoloji funksiyalardan, idrak əməliyyatlarından süzülüb keçməyən biliklər tələbənin malına çevrilir.

Tələbənin mənimsəmə fəaliyyəti aşağıdakı başlıca idrak əməliyyatları sayəsində mümkün olur: eşitdiyi və ya haqqında oxuduğu hadisələri təhlil və tərkib etmək; onlarda oxşarlığı və fərqi müəyyənləşdirmək; faktları qruplaşdırmaq və sistemə salmaq; səbəbi anlamaq, nəticə çıxartmaq; başlıca əlamətləri əsas olmayan əlamətlərdən ayırmaq və s.

Unutmaq olmaz ki, sadalanan idrak əməliyyatları təsəvvür, təxəyyül, hafizə, iradə, diqqət, qavrayış və s. psixoloji proseslərdən ayrılmazdır. Hər hansı idrak əməliyyatının uğurlu cərəyanı şagirdin nəyisə yada sala bilməsindən, bundan ötrü müəyyən iradi səy göstərməsindən, diqqətini səfərbər etməsindən və s.-dən asılı olur. Zehni əməyin uğuru üçün zəruri olan həmin psixoloji prosesləri və idrak qüvvələrini təlim-tərbiyə zamanı tələbələrdə inkişaf etdirmək müəllimlərdən tələb olunur. Müəllimlərimiz əlavə zəhmət çəkməli olur. Atalar əbəs yerə deməyiblər: «Bilik pulla deyil, səylə əldə edilir», «Bilik zəhmətin məhsuludur». Təlim-tərbiyə zamanı məhz müəllim (tərbiyəçi) bilik və bacarıqlara yiyələnmələri üçün tələbələrin səylərini təşkil etməli, psixoloji proseslərini, idrak əməliyyatlarını işə qoşmalıdır.

Öyrənmədə motivlərin rolu. Öyrənmənin müəyyən motivləri olur. *Adanı öyrənməyə, oxumağa təhrik edən daxili*

psixoloji qüvvəyə motiv deyilir. Tələbələrdə oxumaq motivləri müxtəlif olur: savadlı olmaq üçün oxumaq; daha çox bilmək üçün oxumaq; bilməkdən zövq almaq üçün oxumaq; uşaqlarla ünsiyyət qurmaq üçün oxumaq; müəllimin xoşuna gəlmək üçün oxumaq; valideynlərini sevindirmək üçün oxumaq; sayılıb seçilmək üçün oxumaq; cəmiyyətdə yaxşı mövqe tutmaq üçün oxumaq; xalqa fayda vermək üçün oxumaq və s.

Tələbələri oxumağa, fəaliyyətə təhrik edən konkret motivi öyrənib, lazım gələrsə pedaqoji prosesdə onu təkmilləşdirmək, ictimai məzmunla zənginləşdirmək mümkündür. Məsələn, hər hansı fənnə maraq göstərməyən şəxslərə həmin fənnin həyatda, sosial-iqtisadi, yaxud mədəni-siyasi sahədə əhəmiyyətini konkret faktlarla açmaq onlarda yeni motivə çevrilə bilər.

Öyrənmədə marağın rolu. Tələbələrin öyrənmə fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərən psixoloji amillərdən biri də maraqdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, maraqlar üç səviyyədə ola bilər: bəsid, orta və yüksək səviyyədə. Bəsid səviyyədə olan maraq sahibləri hadisələrin əsasən xarici əlamətlərini öyrənməyə meyilli olurlar. Marağı orta səviyyədə olan şəxs hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməyə can atır. Yüksək səviyyəli maraq sahibi daim yenilik axtarır, yaradıcı düşüncə tərzini nümayiş etdirir.

Tələbələrin maraq səviyyəsini öyrənən müəllim (tərbiyəçi) onların maraq dairəsini genişləndirə və dərinləşdirə bilər. Bu məqsədlə elm və texnika yeniliklərindən, problemlərlərdən, görkəmli elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə görüşlərdən və s.-dən istifadə olunur.

Gətirilən faktlardan belə bir nəticə çıxır ki, hər hansı psixoloji prosesi, xüsusiyyəti, idrak əməliyyatını təlim-tərbiyə zamanı inkişaf etdirmək üçün onun təbiətini və formalaşdırmaq metodikasını bilmək lazımdır.

Yadda saxlayaq ki, psixoloji inkişaf səviyyəsi yüksələn tələbələr daha uğurla təhsil alırlar.

Pedaqoji prosesdə müqayisənin yeri. Yuxarıda deyildik kimi, fikri idrak əməliyyatlarından biri müqayisədir. Həmin fikri müqayisə nümunəsində konkretləşdirək.

Nümunə üçün burada müqayisə əməliyyatını seçməyin üç əsası var. Əvvəla, müqayisə bütün təfəkkür proseslərinin canını təşkil edir və obyektiv olaraq, sezilmədən, digər psixoloji proseslərin mahiyyətinə hopur. İkincisi, müqayisə düzgün mühakimə yurutməyin, aqlın sönməz məşəli hesab edilir; buna baxmayaraq bəzi mütəxəssislərin mühakimələrinə məntiqsizlik halları müşahidə olunur. Məsələn, ədəbiyyatşünas alimlərdən biri Cəlil Məmmədquluzadəni səciyyələndirərkən deyir: Cəlili heç bir yazıçı ilə müqayisə etmək olmaz. Lakin bu fikrin arxasınca Məmmədquluzadənin və başqa yazıçıların xüsusiyyətləri tutuşdurulur.

Üçüncüsü, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi şəraitində, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müstəqil düşünən, məntiqli mühakimə yürüdən, əsaslandırılmış nəticələr çıxaran adamlara ehtiyac xeyli artır. Bu ehtiyacın ödənməsində müqayisə bacarığı da kara gələ bilər.

2. Müqayisə aparmağı zərurətə çevirən obyektiv amillər

Müqayisə qaydalarını öyrənməyi, ondan istifadə etməyi zərurətə çevirən amillərdən biri xarici aləmin özüdür: təbiət və cəmiyyət hadisələrində oxşar və fərq əlamətlərinin mövcudluğu. Məsələn burasındadır ki, təbiətin bütün cansız və canlı aləminə aid olan cisim və hadisələr həm bir-birinə oxşayır, həm də bir-birindən fərqlənir. Cəmiyyət hadisələrində də belədir. İqtisadi-siyasi və sosial-mədəni həyatın bütün sahələrində baş verən proseslər, hadisələr bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onların oxşarlığı inkaredilməzdir. Deməli, həqiqi gerçəkliyin cisim və hadisələrinə real şəkildə xas olan oxşar və fərq əlamətləri bizə imkan verir ki, onları müqayisə edək, oxşarlıqlarının və fərqlərinin nədən ibarət olduğunu anlayaq.

Müqayisə qaydalarını öyrənərək tətbiqini zərurətə çevirən amillərdən biri də insan beynində çərəyan edən fizioloji

proseslərdir. Fiziologiya elmində isbat olunmuşdur ki, fizioloji proseslər əsasən xarici aləmin orqanizmə təsiri nəticəsində çərəyan edir. İnsanın baş beyin qabığına xas olan xüsusiyyətlərdən biri xarici təsirləri təhlil etmək, fərqləndirmək qabiliyyətidir. Baş beyin qabığının bu xüsusiyyəti sayəsində insan ətraf mühətdə öz tarazlığını saxlaya bilər.

Xarici aləmin təsiri ilə təmasda olan fizioloji proseslər insan psixikasında da əks səda verir. Cisim və hadisələrdəki oxşarlıq və fərq əlamətlərini, müstəsnasız olaraq, bütün psixoloji proseslərdə sezmək olur. Ən sadə psixoloji proses olan duyğuya nəzər salaq. Məsələn, biz kağıza baxır və onun ağılığını duyuruq. Ağılıq duyğusunun yaranmasında oxşarlıq da, fərq də iştirak edir. Əvvəla, kağızın ağılığını ona görə duyuruq ki, ətrafdakı əşyaların rəngindən onu qeyri ixtiyarı fərqləndiririk. İkincisi, kağızın ağılığını ona görə duyuruq ki, həmin duyğuya qədər biz oxşar ağılıq duyğusu ilə dönə-dönə rastlaşmışıq.

Qavrayış, təsəvvür, hafizə, təxəyyül, təfəkkür kimi psixoloji proseslərin ayrılıqda təhlilindən də eyni nəticə hasil olur: onların hamısı xarici aləmə xas olan oxşarlıq və fərq əlamətlərinin sezilməsi sayəsində mümkün olur. Sezilmə işə hələ dərk etmək deyil.

Məntiq hadisələri olan təsnifləşdirmə də, məhdudlaşdırma da, ümumiləşdirmə də, mühakimə də, mahiyyətə, təbiət və çəmiyyət hadisələrindəki oxşarlıq və fərq əlamətlərinə söykənir. Məsələn, hadisələri və ya cisimləri təsnifləşdirərkən (qruplaşdırarkən) biz həmin hadisələri, yaxud cisimləri müəyyən oxşar əlamətə görə bu və ya digər qrupa aid edirik, eyni zamanda başqa qrup hadisələrdən fərqləndiyini də nəzərdə tuturuq.

3. Muqayisənin xüsusiyyətləri və qaydaları

İdrak əməliyyatı olan müqayisə aparmağın bir sıra xüsusiyyətləri var: müqayisə obyektlərinin qoşalığı, müqayisə obyektlərinin müqayisəyə gələ bilməsi, müqayisənin müəyyən əsas

üzrə aparılması, müqayisədə istinad obyektinin olması, müqayisədə ardıcılıq, müqayisədən nəticə çıxarılması.

Müqayisə obyektlərinin qoşalığı. Müqayisədə, adətən, iki obyekt, iki hadisə, iki qrup obyekt iştirak edir. Müqayisə zamanı bir cisim digəri ilə, bir hadisə başqası ilə, bir qrup cisimlər digər qrup cisimlərlə tutuşdurulur və ya qarşılaşdırılır.

Müqayisə edilən tərəflərdən birində bir, digərində bir neçə obyekt olduqda oxşar və ya fərq əlamətlərinin üzə çıxarılması xeyli çətinləşir. Tutuşdurulan tərəflər qoşa olduqda müqayisə işi asanlaşır.

Deməli, müqayisənin uğurlu olması üçün tərəflərin qoşalığı təmin edilməlidir.

Tərəflərin müqayisəyə gələ bilməsi. Müqayisənin müvəffəqiyyətlə aparılmasını təmin edən xüsusiyyətlərdən biri də öyrənilən tərəflərin müqayisəyə gələ bilməsidir. Müqayisəyə gələ bilməyən tərəflərin tutuşdurulması pedaqoji prosesdə istənilən nəticəni vermir. Bəzən, məsələn, Skandinaviya yarımadası tülkü ilə, yaxud Apennin yarımadası əsgər çəkməsi ilə müqayisə edilir. Bu cür müqayisələr isə təlimdə səmərə vermir. Çünki, müqayisə edilən tərəflər müqayisəyə gələn deyil: birinci halda coğrafi yer və heyvan, ikinci halda isə coğrafi yer və çəkmə qarşılaşdırılır. Halbuki, ayrılıqda coğrafi yerlər və ya ayrılıqda heyvanlar, yaxud çəkmələr müqayisəyə gələn obyektlər ola bilər.

Müqayisənin eyni əsas üzrə aparılması. Tərəflər eyni əsas (əsaslar) üzrə müqayisə edildikdə səmərə artır. Müqayisənin eyni əsaslar üzrə aparılması deyəndə hər hansı əlamətin əvvəlcə birinci, sonra isə ikinci tərəfdə olub-olmadığının açıqlanması başa düşülür. Məsələn, Xəzər dənizi və Qara dənizi müxtəlif əsaslar üzrə: sahil xətlərinə, sahəsinə, dərinliyinə, suyunun duzluluğuna, təsərrüfatda roluna görə müqayisə edilirsə, bu halda müqayisə beş əsas üzrə aparılmış olur. Buradan belə bir nəticə də çıxır ki, tərəfləri müqayisə etməzdən əvvəl müqayisənin hansı əsaslarda aparılacağı müəyyənləşdirilməlidir.

Müqayisə aparmağın istinad tərəfi. Müqayisə edilməli tərəflərdən hansı istinad tərəfi kimi götürülməlidir? Təcrübə

göstərir ki, müqayisə aparən şəxsə daha çox yaxın (daha çox tanış) olan tərəf müqayisədə istinad tərəfinə çevrilir. Həmin tərəfin müəyyən əlamətinin digər tərəfdə olub-olmadığı araşdırılır. Yuxarıdakı tərəflər müqayisə edilirsə Xəzər dənizi istinad tərəfi kimi götürülür. Göstərilən beş əsas üzrə müqayisə aparıldıqda hər dəfə əvvəlcə Xəzər dənizinin müvafiq əlaməti qeyd edilir, sonra həmin əlamətin Qara dənizdə vəziyyəti araşdırılır.

Müqayisədə ardıcillıq. Müqayisə olunan tərəflərdə həm oxşar əlamətlər, həm də fərqli əlamətlər üzə çıxarılmalıdırsa ardıcillıq necə olmalıdır: oxşarlıqdan, yoxsa fərq əlamətlərindən başlamaq lazımdır? Suala düzgün cavab vermək üçün müqayisə qarşısında qoyulmuş vəzifə nəzərə alınır. Konkret vəzifədən asılı olaraq müqayisə oxşarlığı müəyyənləşdirməkdən fərqli doğru, və ya əksinə, hərəkət edir. Müqayisənin istiqamətindən asılı olmayaraq oxşarlıq (və ya fərq) hansı əsaslar üzrə aparılmışdırsa fərq (və ya oxşarlıq) da həmin ardıcillıqda nəzərdən keçirilir.

Müqayisədə nəticə çıxarılması. Müqayisə müqayisə xatirinə aparılmır. Müqayisədə müəyyən məqsəd güdülür. Məqsəd oxşarlığı, yaxud fərqi və ya həm oxşarlığı, həm də fərqi üzə çıxartmaqdırsa hər dəfə oxşarlığın, yaxud fərqi və ya həm oxşarlığın, həm də fərqi nələrdən ibarət olduğunu ümumiləşdirmək lazım gəlir.

4. Müqayisənin növləri və variantları

Didaktik tərz kimi müqayisənin üç növü var: tutuşdurma, qarşılaşdırma və tam müqayisə. Tutuşdurma zamanı tərəflər arasında oxşar əlamətlər üzə çıxarılır. Qarşılaşdırma əməliyyatı zamanı tərəflər arasında fərq əlamətləri müəyyənləşdirilir. Tam müqayisə zamanı isə tərəflər arasında həm oxşar, həm də fərq əlamətləri aşkarlanır.

Müqayisənin hər növü üç variantda özünü göstərir. 1. Müqayisəni (tutuşdurmanı, qarşılaşdırmanı və ya tam müqayisəni) müəllim aparır: bu zaman tələbələr onu dinləyir. 2. Müqayisə (tutuşdurma, qarşılaşdırma və ya tam müqayisə)

müsaibə formasında aparılır: müqayisə ilə əlaqədar müəllim sual qoyur, tələbələr cavab verirlər. 3. Müəllimin göstərişi ilə tələbələr sərbəst müqayisə aparırlar.

Müqayisə tərəflərinin müxtəlifliyi. Faktlar göstərir ki, pedaqoji prosesdə istifadə edilən müqayisə obyektləri müxtəlif ola bilər. Müxtəlifliyinə baxmayaraq müqayisə obyektlərini iki qrupa ayırmaq olar: 1. Müşahidəsi pedaqoji prosesdə mümkün olan obyektlər. 2. Müşahidəsi pedaqoji proses zamanı mümkün olmayan obyektlər.

Birinci qrup müqayisə obyektlərinə aiddir: müqayisə olunan obyektlərin özləri, əyani vasitələr, o cümlədən, maketlər, modellər, mulyajlar, müqəvvalar; skeletlər, şəkillər, xəritələr, sxemlər və s.

Məfhumlar, fikirlər, tarixi şəxsiyyətlər, tarixi hadisələr, təbiət və cəmiyyət hadisələri arasında səbəb-nəticə əlaqələri və s. kimi tərəflər ikinci qrup müqayisə obyektlərinə aiddir.

Məşğələnin ayrı-ayrı mərhələlərində müqayisənin yeri. Məşğələnin bütün formaları və mərhələlərində müqayisədən istifadə etmək mümkün olur. Məsələn, yeni mövzunun öyrədilməsi zamanı tələbəyə məlum olan bilik mənimsənilən yeni biliklə müqayisə edilən zaman həm əvvəlki bilik təkrar edilərək möhkəmləndirilir, həm də yeni bilik daha şüurlu mənimsənilir. Yaxud, tələbələrə yalnız məlum olan, onların artıq bildikləri faktlar, hadisələr, əşyalar müqayisə edildikdə onların diqqətindən əvvəllər yayınmış əlamətləri, xüsusiyyətləri və ya keyfiyyətləri mənimsəmək mümkün olur. Hətta qarşıdakı yeni mövzunu şüurlu surətdə mənimsətmək üçün müəllim qabaqcadan tələbələri müqayisə aparmağa təhrik edən tapşırıqlar verir.

Mənimsəmə səviyyəsinə nəzarət edəndə və biliyin yoxlanması zamanı müqayisədən istifadə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışların nə dərəcədə şüurlu və möhkəm mənimsənildiyini yəqin etmək üçün müəllim həmin anlayışları müqayisə etməyi, onların oxşar və fərqli əlamətlərini üzə çıxartmağı tələbələrə tapşırır.

5. Müqayisə bacarığının formalaşdırılması

Şərh olunan faktlardan görünür ki, psixoloji hadisə olan müqayisə mühakimə tərzinə də, didaktik vasitəyə də çevrilə bilər. Müqayisənin psixoloji xüsusiyyətlərini bilən və fikir yürüdərkən həmin xüsusiyyətləri nəzərə alan müəllim onu, yəni müqayisəni təlim vasitəsinə çevirmiş olur. Pedaqoji prosesdə müqayisəyə tez-tez əl atan, öyrətdiyi fakt və hadisələri müqayisəli şəkildə tələbələrinə təqdim edən müəllim müqayisəli fikir yürütmək nümunəsi olur. Bu cür nümunə tələbələrin psixoloji inkişafına müəyyən dərəcədə kömək edir. Bununla belə, müqayisə bacarığı ilə əlaqədar tələbələrin psixoloji inkişaflarını xeyli sürətləndirmək mümkündür. Bundan ötrü müəllimdən əlavə iş aparmaq, tələbələrdə müqayisə bacarığını formalaşdırmaq tələb olunur.

Müqayisə etmək bacarığının formalaşdırılması bir sıra mərhələlərdən keçir. İlk mərhələ şagirdlərin diqqətini müqayisə əməliyyatına cəlb etməkdir. Pedaqoji prosesdə müəllim öyrətdiyi faktları, anlayışları və ya hadisələri müqayisə etməli olanda tələbələrə, məsələn, müraciətlə deyir: İndi fikir verin, mən Qacar obrazını Vaqif obrazı ilə müqayisə edəcəyəm.

Müəllim obrazların müqayisəsinə başlayır. O, müqayisəni iki əsas üzrə aparacağını bildirir və həmin əsasları sadalayır. Sonra auditoriyadan soruşur:

Kim deyər, mən müqayisəni hansı əsaslar üzrə aparacağam?

Tələbələrdən biri cavab verir:

-Siz Vaqif və Qacar obrazlarını insana münasibətləri və xalqa münasibətləri üzrə müqayisə edəcəksiniz.

Müəllim hər əsas üzrə əvvəlcə Vaqif obrazını, sonra Qacar obrazını səciyyələndirir və yenidən auditoriyaya müraciət edir:

-Kim deyər, müqayisədə hansı obrazı istinad obyektinə kimi götürmüşdüm? Yəni hər əsas üzrə əvvəlcə hansı obrazın, sonra hansı obrazın xüsusiyyətlərini qeyd edirdim?

-Siz hər əsas üzrə əvvəlcə Vaqif obrazının xüsusiyyətlərini, sonra Qacar obrazının xüsusiyyətlərini qeyd edirdiniz.

Daha sonra müəllim obrazların müqayisəsini yekunlaşdıraraq deyir:

-Müqayisədən görünür ki, Vaqif insanpərvər, vətənpərvər, xalq vurğunu olduğu halda, Qacar xalqa istirab verən, adamların qanına susuyan bir şəxsdir.

Nəhayət, müəllim tələbələrin diqqətini müqayisənin növünə yönəldir. Bu məqsədlə deyir:

-Gördüyünüz kimi, biz bu müqayisədə iki obrazın yalnız fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə məşğul olduq. *Müqayisə zamanı yalnız fərqli xüsusiyyətlər üzə çıxarılırsa buna qarşılaşdırma deyilir.*

Müəllim tutuşdurma və tam müqayisənin də olduğunu tələbələrin nəzərinə çatdırır. Və o, münasib mövzu olduqda tutuşdurma ilə, daha sonra tam müqayisə ilə onları tanış edir.

Unutmayaq ki, bu tanışlıq tələbələrdə müqayisə bacarığını, yəni tutuşdurma, qarşılaşdırma və tam müqayisə bacarıqlarını inkişaf etdirməyin ilk mərhələsidir. İşin növbəti mərhələsində yeri kəldikcə, mövzu imkan verdikcə, müəllim tələbələri tədricən müqayisə prosesinə cəlb edir; onlar müəllimin yönəldici sualları ilə faktların, hadisələrin tutuşdurulmasına, qarşılaşdırılmasına və tam müqayisəsinə qoşulurlar.

Müqayisə bacarıqlarını şagirdlərdə formalaşdırmağın üçüncü - sonuncu mərhələsində müəllimin tapşırığına əsasən tələbələr müvafiq obyektləri müstəqil müqayisə edirlər. Sonra müəllim həmin idrak əməliyyatlarının öhdəsindən tələbələrin necə kəldiyini yoxlayır, lazım gəldikdə onlara izahat verir.

Pedaqoji prosesdə yalnız müqayisə etmək bacarıqları formalaşdırılmır. Təhlil etmək, ümumiləşdirmək, qruplaşdırmaq, sistemləşdirmək kimi təfəkkürün digər təzahür formaları üzərində iş aparmaq, həmin sahələrdə də tələbələrin bacarıqlarını inkişaf etdirmək çox faydalıdır.

Təlim-tərbiyə zamanı tələbələrin psixoloji inkişafını sürətləndirmək üçün pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib

hissəsi olan qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, iradə, diqqət kimi psixoloji hadisələr də müəllimin xüsusi qayğısını tələb edir.

Böyük pedaqoji, metodik və psixoloji imkanlara malik olan müqayisədən tək-cə ayrı-ayrı fənlərin tədrisində və sırf tərbiyə işlərində istifadə olunmur. Müqayisədən indi fənlər üzrə dərsləklərin tərtibində də istifadə edilməyə başlanmışdır. Dərsləklərin tərtibində müqayisədən iki istiqamətdə istifadə olunur: dərsləklərdəki bəzi materialların şərhində və mətnlərin sonuna əlavə edilmiş sual və tapşırıqlarda.

Mətni oxuyan tələbələr, istər-istəməz, müvafiq məlumatları müqayisəli şəkildə mənimsəməli olurlar. Müqayisə formalı sual və tapşırıqla rastlaşan tələbələr müqayisəli düşünmək və müqayisəli cavab vermək məcburiyyətində qalırlar.

Həyat faktları açıq şəkildə göstərir ki, idrak əməliyyatları və psixoloji funksiyaları yüksək dərəcədə inkişaf etdirilən tələbələr böyük müvəffəqiyyətlə təhsil alır, uğurla fəaliyyət göstəririlər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Psixoloji inkişaf məfhumu nə deməkdir?*
- 2. Hansı idrak əməliyyatları vardır?*
- 3. Hansı psixoloji qüvvələr pedaqoji prosesdə inkişaf etdirilməlidir?*
- 4. Öyrənmədə motivlərin rolunu izah edin.*
- 5. Öyrənmədə marağın nə kimi rolu var?*
- 6. Müqayisənin xarici aləmlə, fizioloji və psixoloji hadisələrlə əlaqəsini izah edin.*
- 7. Tələbələrdə müqayisə bacarığını necə inkişaf etdirmək olar?*

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

PEDAQOJİ PROSESDƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

XIII FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİ FORMALAŞDIRMAĞIN BƏZİ ELMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. Şəxsiyyət və onun formalaşmasına dair nəzəriyyələr

Şəxsiyyət məfhumu. Şəxsiyyət və şəxs məfhumları bir-birindən fərqlənir. Şəxs, fərd, adam məfhumları mahiyyətcə eyni anlayışı ifadə edir. Həmin məfhumlar ayrılıqda həm bioloji, həm də sosioloji keyfiyyətlərin birliyidir. Şəxsiyyət isə şəxs, adam məfhumlarından fərqlənir.

Şəxsiyyət məfhumunun iki izahı vardır: fəlsəfi və pedaqoji. Fəlsəfi mənada şəxsiyyət deyəndə həyatı dərk edən və onu dəyişdirməyə qadir olan şəxs, yaxud adam nəzərdə tutulur. Belə adamlar isə tarixdə az olur.

Pedaqoji mənada şəxsiyyət məfhumu bir qədər başqa məzmununda başa düşülür. Milli pedaqogika *hər bir şəxsin və ya adamın öz həyatı boyu qazandığı əxlaqi, estetik və s. mənəvi keyfiyyətlərin məcmusunu şəxsiyyət hesab edir.* Şəxsiyyət haqqında danışarkən adamın üz quruluşu, boy-buxunu, gözünün, saçının rəngi kimi anadangəlmə fiziki keyfiyyətləri deyil, onun həyatda qazandığı əxlaqi, estetik və s. mənəvi keyfiyyətlər ön plana çəkilir. Həyatda qazanılan mənəvi keyfiyyətlər isə hər bir şəxsə olur.

Adamların şəxsiyyətini səciyyələndirən bu cür keyfiyyətlər, yəni, xarakterin xüsusiyyətləri müxtəlif ola bilər. Birində əməksevərlik, digərində tənbellik, birində səliqəlilik, digərində səliqəsizlik, birində yaşlılara qayğı, başqasında - laqeydlik və s. keyfiyyətlər özünü qabarıq şəkildə göstərir.

İnsan şəxsiyyətini, onun xarakterini səciyyələndirən həmin mənəvi keyfiyyətlərin səbəbləri nədir? Bu cür sual çoxlarını düşündürmüş və indi də düşündürür.

Nəzəriyyələrin müxtəlifliyi. İnsanda əxlaqi, estetik, fiziki və s. mənəvi keyfiyyətlərin əmələ kəlməsi səbəbləri barədə müxtəlif nəzəriyyələr, bir-birinə zidd olan fikirlər mövcuddur. Müxtəlifliyinə, ziddiyyətliliyinə baxmayaraq, milli pedaqogika onları belə qruplaşdırır: 1. Allahın roluna üstünlük verilməsi. 2. İrsiyyətə üstünlük verilməsi. 3. Mühit amilinə üstünlük verilməsi. 4. Pedaqoji prosesə üstünlük verilməsi. 5. Qoşa amillərə üstünlük verilməsi.

Şəxsiyyətin formalaşmasında Allaha üstünlük verilməsi. Ruhanilər və hətta bəzi elm və mədəniyyət xadimləri bu mövqedədirlər. Onların fikrincə, ayrı-ayrı adamların xarakteri Allahın iradəsindən asılıdır; onlar deyirlər: «qabiliyyətlər Allah vergisidir».

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətə üstünlük verilməsi. İnsan xarakterinin formalaşmasını irsiyyətlə izah etməyə çalışanlar çoxdur. ABŞ-da E.Torndayk, Con Dyui, R.Daqdel; Rusiyada D.İ.Dubrovski, N.Bextereva; Azərbaycanda Xaqani Şirvani, Marağalı Əvhədi və başqaları buna misal ola bilər.

E.Torndyak yazır ki, orqanizmdəki genlər adamın həm fiziki, həm də ağıl keyfiyyətlərini təyin edir. Yaxud, C.Dyuinin əqidəsinə görə, uşağın inkişafı anadangəlmə instinkt və qabiliyyətlər əsasında mümkün olur. R.Daqdel öz fikrini rəqəmlərlə də müşayiyyət etdirir. Onun tədqiqatına görə Caks nəsindəki 709 nəfərdən 76-sı məhbus, 128-i pozğun, 200-ü dilənçi və s. olmuşdur. Lakin alim bu faktlardan yanlış nəticə çıxarmışdır ki, guya şəxsiyyətin xüsusiyyətləri nəsildən nəslə keçir.

Genetikanın müasir nəticələrinə əsaslanan D.İ.Dubrovski və N.Bextereva iddia edirlər ki, uşaqların bir qismində xeyirxahlıq, digər qismində bədxahlıq hisslərinin üstünlük təşkil etməsi beyinin ontogenetik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Şəxsiyyətin əlamətlərini irsiyyətlə izah etmək meyillərinə bəzi şairlərin əsərlərində də rast gəlirik. Məsələn, Xaqani Şirvani yazır:

*«Bacarmaz yaxşılıq pislər, müqəssirdir buna xilqət,
İlandan bar umarlarını? Onun yoxdursa imkanı».*
Eyni fikri bir qədər başqa formada Əbdürrəhman Cami
belə ifadə etmişdir:

*«Halalзадə olan nəfsini saxlar,
Zinadan törüyən olar zinakar»¹.*

Fəxri Gürgani də eyni fikirdə olmuşdur:

*«Alçağı ha bəslə, qurdu ha bəslə,
Hər şey çəkməlidir bir əslə-nəslə»².*

İrsiyyət nəzəriyyəsinin əks-sədasi bəzi atalar sözlərində də əşidilir: «Namərd gəlib mərd olmaz, olmasa mərd atası», «Ot kökü üstündə bitər», «Qurd tükünü dəyişər, xasiyyətini yox», «Neyləyirsən qızıl taxtı, qızıl baxtın olsun», «Olacağa çarə yoxdur», «Əsli nədirsə, nəslə də odur», «Bədəsildən əsil olmaz» və s.

Uşağın tərbiyəsində çətinliklə rastlaşan bəzi tərbiyəçilər həmin atalar sözlərinin verəcəyi nəticəyə varmadan onları tez-tez işlədirlər. Bununla da tərbiyə işində aciz olduqlarını etiraf etmiş olurlar.

Əqidəsinin yenilməzliyinə bel bağlayan Məhdimqulu Fəraği xalqa müraciətlə bildirirdi:

*«Ay ağalar mərd ikiddən mərd olar,
Kim görüb ki, namərdlərdən mərd olub?»³.*

Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) yaradıcılığında da buna bənzər fikirlər vardır:

*«Nəsl ilə olur bəqayi insan
Nəzmi-bəşərü nizami dövrən»⁴.*

Əlişir Nəvai bir qədər də irəli gedir, hər şeyi qəzavüqədərlə əlaqələndirir:

*«Qədərin yazdığı qaranı hər kəs
Bu dünyada pozub, dəyişə bilməz»⁵.*

---

¹ Əbdürrəhman Cami. Yusif və Züleyxa. Bakı, "Azərnəşr", 1965, səh. 96.

² Fəxri Gürgani. Vis və Ramin. Bakı, "Azərnəşr", 1974, səh. 375.

³ Məhdimqulu Fəraği. Bax: Klassik türkmən şeri. Bakı, "Yazıçı", 1983, səh. 44.

⁴ Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. Bakı, "Uşaqgəncnəşr", 1958, səh. 29.

⁵ Əlişir Nəvai. "Xosrov və Şirin". Bakı, "Azərnəşr", 1968, səh. 74.

Məlumdur ki, bir çox ailələrdə övladlar öz valideynlərinin peşələrini davam etdirirlər. Bu cür faktlara əsaslanaraq bəziləri güman edirlər ki, peşələr irsən nəsilə keçir. Lakin onlar unudurlar ki, valideynlərinin peşələrini davam etdirməyənlər daha çoxdur.

Deyilənlərdən belə bir nəticə də çıxarılmamalıdır ki, şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolu yoxdur. Rolu var! Bəs onun rolu nədən ibarətdir? Bu suala milli pedaqogika bir qədər sonra cavab verir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitə üstünlük verilməsi. Mühitin rolunu şişirdərək irsiyyətin rolunu heçə endirmək halları da olmuş və indi də vardır. Bu fikrin əlamətlərinə atalar sözlərində də rast gəlirik: «Kamal ata kürkü deyil, irs ilə övlada keçər»; «Zəmanə dəyişdikcə adamlar da dəyişir»; «Zəmanə ilə hesablaşmaq gərəkdir»; «Yaxşı yoldaş adamı bay edər, pis yoldaş zay» və s.

Bir sıra alimlər, yazıçı və şairlər şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin həlledici əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişlər (Siracəddin Urməvi, Abasquluğa Bakıxanov, Con Lokk, Jan Jak Russo və başqalarının fikirləri buna misal ola bilər). Urməvi isbat edirdi ki, insanın xasiyyəti fitri deyil, şəxsi həyatda formalaşır. O, yazırdı: «Xasiyyətlər (əxlaq) habelə ideyalar, əqidələr fitri (anadangəlmə) olmayıb sonradan qazanılır, islah edilə-edilə formalaşır¹». Onun fikrincə uşağın saya (ağ) beynində xeyir və ya şər, yaxşı və ya pis sonralar iz salır.

A. Bakıxanov da eyni fikirdə olmuşdur: «İnsanın şərəfəti öz qabiliyyətinə görədir, nəslinə görə deyil»².

Con Lokk şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin roluna üstünlük vermişdir. O, «Ağ lövhə» ideyasını irəli sürmüşdür. Lokkun əqidəsinə görə anadan olan uşağın beyni ağ lövhəyə bənzəyir; uşağın böyüdüüyü mühit onun beynində izlər qoyur, şəxsiyyətini formalaşdırır. Lokk «Tərbiyə haqqında fikirlər» adlı əsərində həmin ideyanı əsaslandırarkən tərbiyənin təsir gücünü də qəbul etmişdir.

¹ Bax: Z.Məmmədov. Siracəddin Urməvi. Bakı, "Elm", 1990, səh. 36.

² A. Bakıxanov. Nəsihətlər, Bakı, Yazıçı", səh. 14.

«Azad tərbiyə» nəzəriyyəsinin əsasını qoyan J.J.Russo da mühitin təsir gücünə müstəsna əhəmiyyət vermişdir. Onun fikrincə, uşaqla uzun-uzadı söhbət aparmağın, ona öyüd-nəsihət verməyin mənası yoxdur. İstənilən əxlaqi keyfiyyəti uşaqda görmək üçün onu müvafiq şəraitə salmaq kifayətdir.

Urməvi, Bakıxanov, Lokk, Russo kimi alimlərin fikirləri birtərəfli olsa da, dövrü üçün mütərəqqi əhəmiyyətə malik idi. Onların fikirləri mürtəcə fitri qabiliyyətlər nəzəriyyəsinə qarşı yönəlirdi.

Şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amilinə üstünlük verilməsi də müasir dövr baxımından birtərəflidir. Nə üçün? Bir qədər sonra bu suala da cavab veriləcək.

Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəyə üstünlük verilməsi. Şəxsiyyəti formalaşdıran səbəblərin izahında irsiyyətin və mühitin rolunu azaldan, hətta onları tamam inkar edənlər, başqa amilə - tərbiyəyə üstünlük verənlər tarixdə olmuş və indi də vardır. Sədi Şirazi, Y.A.Komenski, K.A.Helvetsi, Mişel Lepeletye, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları buna misal ola bilər. Y.A.Komenskiyə görə insan tərbiyə sayəsində insan olur. Yaxud, fransız filosofu Helvetsi hamının eyni dərəcədə təhsil almağa qadir olduğunu isbat etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə təbii imkanlarına görə adamlar bərabərdirlər. Sədi Şirazi də təqribən eyni fikirdə olmuşdur. O yazırdı:

*«Kiçik ikən hər uşaq edilməzsə tərbiyə,
Böyüyəndə görünməz onda ədəb, nəzakət.
Yaş çubuğu istəsən hər şəklə salarsan,
Od qurudub düzəldər o çubuğu nəhayət»¹.*

Tərbiyənin hər şeyə qadir olduğuna nəzəri cəhətdən inanıb, əməli cəhətdən həyata keçirməyə təşəbbüs göstərənlər də olmuşdur. M.Lepeletye və R.Ouen belələrindən idi.

S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Üzeyir Hacıbəyov hər cür çətinliyin işıqlı yolunu, xoşbəxtliyin dürüst unvanını tərbiyədə görürdülər. S.Ə.Şirvani «İqlimin təsiri» adlı şərinə yazırdı:

---

¹ Sədi Şirazi. Gülüstan. Bakı, "Azərənəşr", 1987, səh. 126.

*«...ki nə qədər olsa şəxs naqabil,
tərbiyətlə olur yenə kamil»¹.*

Yaxud, M.Ə.Sabirin «Tərbiyə» adlı şerində oxuyuruq:

«Ümmətin rəhnüması tərbiyədir.

Millətin pişvası tərbiyədir.

Tərbiyətlə keçir ümuri-cahan.

Hər işin ibtidası tərbiyədir»².

Böyük Üzeyir Hacıbəyov da həmin fikirdə olmuşdur: «Uşağı nə tövr tərbiyə etsən o cürə də adam çıxar»³.

Şagirdlərin davranışlarında, təhsilə münasibətlərində müşahidə edilən nöqsanların səbəblərini başdan-başa tərbiyədə, ailə və ya məktəb tərbiyəsində görən inzibati orqan işçilərinə indi də tez-tez rast gəlmək olur.

Qoşa amillər nəzəriyyəsi. Qoşa amillər nəzəriyyəsi müxtəlif formada özünü göstərir. Bəzilərinin (məsələn, Məhəmməd peyğəmbər, N.Tusi, K.D.Uşinski, A.P.Medvedkov, V.A.Suxomlinski və b.) fikrincə şəxsiyyəti formalaşdıran həm tərbiyədir, həm də mühit. Məhəmməd peyğəmbər demişdir: «Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz»⁴. Başqa bir yerdə göstərir: «Millətim üçün üç şeydən qorxuram... mənəviyyatı (əxlaqı) məhv edən mühitdən».

Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəyə və mühitə eyni dərəcədə böyük əhəmiyyət verən alimlərdən biri də N.Tusi olmuşdur. O, məsələn, yazırdı: «Tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturub durmağa qoymayasan»⁵. Eyni zamanda Tusi göstərirdi ki, insanlar nöker və naib, rəiyyət və əmir, hökmdar və kəviz, kölə kimi doğulmur. Bütün bu qism adamlar təbiətdə, aləmdə yaranır, xasiyyət və hərəkətlər də təsirlərin səmərəsidir.

---

¹ S.Ə.Şirvani. Mənzum məktublar, hekayələr, qəzəllər. Bakı, "Gənclik", 1989, səh. 50.

² Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. Bakı, "Azərənşər", 1960, səh. 322.

³ Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıcı", 1985, səh. 128.

⁴ 101 hədis. "Gənclik" nəşriyyatı, səh. 8.

⁵ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 156.

Yuxarıda adları çəkilən rus alimləri də həmin fikirdə olmuşlar. İnsan xarakterinin təşəkkül tapmasında tərbiyə və mühit amillərinin roluna üstünlük verən alimlər, istər-istəməz, digər amillərin rolunu kölgədə qoyurlar.

İkinci qrup alimlər (məsələn, Əlişir Nəvai, Ç.Qrey, Q.Ayzek və başqaları) irsiyyətə və mühitə daha çox bel bağlayıblar. Məsələn, Əlişir Nəvai mühitin təsiri ilə əlaqədar yazır:

*«Yüksəklik himmətdən olmuşdur nişan,
Himmətsiz alçaq etmişdir zaman»¹.*

İrsiyyətlə əlaqədar isə Əlişir Nəvai deyir:

*«İstər tərbiyəni çox et, istər az,
Fitri təbiəti dəyişmək olmaz»².*

Şəxsiyyətin formalaşmasında mühit və irsiyyət amillərinin mövqeyini hətta faizlə ifadə etmək təşəbbüsləri də var. Məsələn, C.Qreyə görə şəxsiyyətin formalaşmasına genlər 80%, mühit 20%; Q.Ayzekə görə genlər 76%, mühit 24% təsir göstərir.

Mühit amilinə məhəl qoymayan, şəxsiyyətin formalaşmasını irsiyyət və tərbiyə amilləri ilə izah etməyə meyl göstərənlər də olmuşdur. Onların fikrincə, tərbiyə işi adamın təbii qüvvələri üzərində qurulmalıdır; təbii qüvvələr, yəni irsi imkanlar nə qədər etibarlıdırsa, adamın tərbiyəsi bir o qədər müvəffəqiyyətli olur. İ.Pestalotsi bu cərəyanın ən parlaq nümayəndəsidir.

Nəzəriyyələri və onların əsaslarını bilməyin zəruriliyi. Şəxsiyyətin formalaşması səbəblərinə dair nəzəriyyələrin müəyyən kökləri, metodoloji əsasları, siyasi mənası vardır. İnsan xarakterinin formalaşmasına dair bu və ya digər nəzəriyyət təlim-tərbiyə işinin məzmununu, üsullarını, formalarını müəyyənləşdirməyə təsir göstərir. Məsələn, şəxsiyyətin formalaşmasında irsi amillərə üstünlük verənlər pedaqoji prosesin, yəni təlim, tərbiyə və təhsil işinin məqsəd və vəzifələrini əsasən təbii imkanları inkişaf etdirməkdə görürlər.

---

¹ Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Bakı, "Azərbaycan", 1968, səh. 25.

² Yenə orada, səh. 176.

Tərbiyəyə və ya mühitə üstünlük verənlər isə pedaqoji prosesə, onun məqsəd və vəzifələrinə başqa cür yanaşırlar. Məsələn, müasir ABŞ-da tərbiyə amilinə üstünlük verən «Ödəmə təhsili» tərəfdarlarının fikrincə tərbiyə işini müəyyən formada təşkil etməklə zənci balalarının təhsilindəki çatışmazlığı faydalı keyfiyyətlərlə əvəz etmək olar. Bu fikrin tərəfdarları bir vaxt zənci məhəllələrində məktəblər açmağa və uşaqları həmin məktəblərə cəlb etməyə başlamışdılar. Çox keçməmiş A.İensen irsiyyət nəzəriyyəsini ortaya atmışdır. O, isbat etməyə çalışmışdır ki, zənci uşaqlarının təlimdə geri qalmalarının səbəbi ailə tərbiyəsində deyil, irsi amillərdə, qara irqin kenetik proqramındadır. İensen və tərəfdarlarının fikrincə, aşağı irqlərin şüuruna yadda saxlama, əzbərləmə, təkrarlama, ali təbəqələrə məxsus şəxslərin şüuruna isə nəzəri fikirləri, ümumiləşmələri, anlayışları tez qavramaq xasdır. Bu səbəbdən də birincilərin yolu sənət məktəblərindən, ikincilərin yolu isə universitetlərdən keçir.

Milli pedaqogika şərh edilən nəzəriyyələrin heç biri ilə tam razılaşmır. Çünki, onlar ayrılıqda birtərəflidir. Milli pedaqogika belə hesab edir ki, şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin də, mühitin də, tərbiyənin də, hətta əməyin də müəyyən rolu vardır. Bu *müəyyən rol* nədən ibarətdir?

2. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin roluna dair

Fiziologiyada isbat olunmuşdur ki, cinsi hüceyrədə olan xromosomlar nəsillər arasında bir növ körpü rolunu oynayır. Bir sıra əlamətlər nəsildən nəslə keçir. Milli pedaqogika irsən keçən əlamətləri iki qrupa ayırır: fiziki əlamətlər və fizioloji əlamətlər.

Fiziki əlamətlər deyəndə üzün quruluşu, saçın və gözün rəngi, qamət, səs telləri və s. nəzərdə tutulur; fizioloji əlamətlərə isə sinir sisteminin xüsusiyyətləri: baş beyin qabağında girinti və çıxıntılarının səciyyəsi, sinir hüceyrələri

arasında əlaqələr, neyronlar, xromosomda yerləşən genlər və s. aiddir.

Milli pedaqogikaya görə şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən əsasən fiziki əlamətlər deyil, fizioloji əlamətlərdir.

Fiziologiyada məlum olmuşdur ki, adamların böyük əksəriyyətində irsi imkanlar normada olur. Məhz bu səbəbdən də onların fiziki, fizioloji və psixoloji, o cümlədən də qabiliyyətlərinin inkişaf imkanları təqribən bərabər olur. Bu o deməkdir ki, eyni yaş dövründə və eyni şəraitdə normal inkişaf edən adamların çoxunda psixoloji xüsusiyyətlər bir birinə oxşayır. Lakin irsi imkanları təqribən oxşar olan adamlar real həyatda müxtəlif mühitə düşür, başqa-başqa tərbiyə alırlar. Bu cür səbəblərdən də adamlarda qabiliyyətlərin müxtəlifliyi, hətta eyni peşə üzrə qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsində müxtəliflik müşahidə olunur.

Qabiliyyətlərdəki rəngarəngliyin səbəbləri, bütövlükdə bəşəriyyətin fasiləsiz davam etməsinin mexanizmi hələ XIII əsrdə yaşayıb yaratmış olan ensiklopedik təfəkkür sahibi Nəsirəddin Tusini düşündürmüşdür: «Uşaqların təbiətlərində olan bu fərqlər və ziddiyyətlərdə, istedad müxtəlifliyi və qabiliyyətlərində dərin bir sirr, incə bir hikmət vardır ki, bəşəriyyətin mövcudluğu, cəmiyyətin davamiyyəti onlara bağlıdır»¹.

Yalnız altı əsrlik bir dövr keçəndən sonra elm, Tusinin uzaqgörənliklə duyduğu «dərin bir sirri», «incə bir hikməti» açmışdır. Sən demə, həmin sirr, incə hikmət cinsi hüceyrələrdəki xromosomlarda, xromosomlardakı saysız-hesabsız genlərdə imiş.

Bəzən eyni mənbədə, eyni müəllifin əsərində bir-birinə zidd olan fikirlər söylənilir. İrsiyyət və tərbiyə ilə əlaqədar «Qabusnamə»də söylənmiş fikirlər buna misal ola bilər. Orada bir tərəfdən yazılır: «İnsan heçdən yarandıqda xasiyyət və təbiəti də onunla birlikdə yaranır»². Digər

---

¹ N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 160.

² Qabusnamə. Bakı, "Azərənəşr", 1989, səh. 118.

tərəfdən oradaca oxuyuruq: «Övlad üçün tərbiyədən yaxşı miras yoxdur»¹.

Fiziki əlamətlərin irsən keçdiyini görənlərin bəzi qismi səhvən guman edir ki, həmin əlamətlər şəxsin bu və ya digər xasiyyətindən xəbər verir. Marağalı Əvhədi yazır:

«Uzun boyun, saqqal, bir də boy, ayaq–
Bu sifət adamlar olurlar axmaq»².

Tibb sahəsində aparılan son tədqiqatlardan görünür ki, şəxsiyyətin formalaşmasına müəyyən təsir göstərən irsi əlamətlər dəyişkənliyə uğraya bilər. Ətraf mühitin müxtəlif amillərinin (yeməyin, suyun, havanın, təbii otların, dərmanların, məşqin və s.-in) vasitəsi ilə irsiyyətə təsir etmək olur; hətta bəzi irsi xəstəliklərin müalicə vasitələri tanılmışdır.

Milli pedaqogika belə hesab edir ki, normal fizioloji irsi imkanlara malik olan adamların şəxsiyyətini normal inkişaf etdirmək mümkündür. Çünki, *adamın fizioloji irsi əlamətləri onun şəxsiyyətinin inkişafı üçün fizioloji imkan, özü, zəmin rolunu oynayır*. Hər hansı bitki toxumundan müəyyən məhsul almaq üçün *torpaq* zəmin rolunu oynadığı kimi *fizioloji irsi əlamətlər də şəxsiyyətin inkişafı üçün imkan, zəmin* rolunu oynayır.

Milli pedaqogika təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf əlaqədar məsələlərin həllində həmin imkana, həmin zəminə, yəni fizioloji irsi əlamətlərə laqeyd qalmır, onu nəzərə alır. Münasib mühitdə münasib tərbiyə alan və zəhmətə alışan uşağın şəxsiyyətini uğurla formalaşdırmaq mümkün olur.

3. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu haqqında

Mühit çox geniş məfhumdur. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən ətrafdakı bütün amillər mühit məfhumuna daxildir: təbiət hadisələri və cisimləri, ictimai hadisələr, siyasi və ideoloji ab-hava, məişət, maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri, hər bir ölkənin xarici vəziyyəti

¹ Qabusnamə. Bakı, "Azərənəşr", 1989, səh. 118.

² Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Poema, Bakı, "Azərənəşr", 1970, səh. 57.

mühit məfhumuna aiddir. Ölkənin xarici vəziyyəti də insanın cəmiyyətdəki məvqeyindən asılı olaraq onun əhvalına müxtəlif cür təsir göstərir. S.Ə.Şirvani həmin müxtəlifliyi nəzərə alaraq yazırdı:

«*Birinə bir zaman olur xürrəm,*

Birinə ol zaman olur matəm»¹.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında haqlı olaraq yazılır ki, vətəndaşlar mənşəyindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dilindən, dinə münasibətindən, məşğuliyyət növündən, yaşayış yerindən və digər hallardan asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərdirlər. Lakin bu gözəl demokratik ideyalardan bu və ya digərinin açıq, bəzən də örtülü şəkildə pozulduğunu görənlər şəxsədə həmin gözəl ideyaların reallığına şübhə əmələ gəlir, düşünməli olur. Yaxud, mənzil şəraiti normal olan şəxslərin əhvalı ilə mənzil şəraiti ağır olan və ya heç mənzili olmayan şəxslərin əhvalı xeyli fərqlənir.

Bu cür faktlardan görünür ki, ətraf mühit adamlarda əxlaqi, mənəvi, estetik, fiziki və s. keyfiyyətlərin formalaşmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Bu təsirin konkret mahiyyəti nədən ibarətdir? *Milli pedaqogikaya görə təbii və ictimai mühit amilləri adamda bu və ya digər keyfiyyətlərin baş qaldırmasına təkan verir.*

4. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolu haqqında

Pedaqoji proses, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf müxtəlif yerlərdə (təhsil müəssisələrində, ailədə, orduda, idarə və müəssisələrdə və s.) həyata keçirilir. Pedaqoji proseslə məşğul olan şəxslər də müxtəlifdir (müəllimlər, digər təhsil işçiləri, valideynlər, idarə və müəssisə başçıları, zabitlər və s.). Həyata keçirildiyi yerdən və həyata keçirən adamın ixtisasından asılı olmayaraq pedaqoji proses üçün ümumi olan cəhət vardır; bu ümumi

---

¹ Seyid Əzim Şirvani. Öyüd-mənzum məktublar, hekayələr, qəzəllər. Bakı, "Gənclik", 1989, səh. 78.

cəhət şəxsiyyətə, onun mənəvi aləminə – əxlaqi, siyasi, estetik, fiziki, hüquqi və s. anlayışlarına, bacarıq və vərdişlərinə məqsədyönlü təsirdən ibarətdir.

Mənəvi aləmə ailənin və təhsil müəssisəsinin tərbiyəvi təsiri daha güclüdür. Bunun iki başlıca səbəbi vardır. Birincisi, şəxsin vaxtı daha çox ailədə və təhsil müəssisəsində keçir. İkincisi, ailənin və təhsil müəssisəsinin gənc nəslə təsiri məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil səciyyə daşıyır.

Azərbaycan ümumtəhsil məktəbləri və Azərbaycan ailələri xalqımız üçün gözəl nəsl yetişdirmiş, bəşəriyyətə Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Yusif Məmmədəliyev, Kərim Kərimov, Azad Mirzəcanzadə, Ziya Bünyadov kimi duhalar bəxş etmişdir.

Məktəbdə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı öyrədilən bilik və bacarıqlar, təlimin gedişi, istifadə olunan üsul və tərzlər, müəllimin nitqi, təfəkkürü, davranışı şagirdlərə güclü tərbiyəvi təsir göstərir.

Tədris müəssisələrində keçirilən kütləvi və fərdi tədbirlər: fənn və özfəaliyyət dərnəkləri, idman bölmələri, mitinqlər, söhbətlər, muzey və guşələr, fotomontajlar və stendlər, kimsəsizlərə yardım, şəhidlər xiyabanına gediş və s. və i. a. gənc nəslin tərbiyəsində, təlim və təhsilində az rol oynamır.

Gənc nəslin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin intensiv inkişafında məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri: uşaq və məktəblilər sarayı, gənc texniklər stansiyası, gənc təbiətçilər stansiyası və s. xeyli iş aparır.

Gənc nəslin tərbiyəsində, təlim və təhsilində məktəb və ailənin səyləri üst-üstə düşdükdə, bu səylər bir-birini tamamladıqda müvəffəqiyyət əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Nəzərə alınmalıdır ki, müstəqilliyə güclü meyl göstərən yeniyetmə və gənclərin bəziləri müəllimin və valideynlərin tərbiyəvi təsir dairəsindən kənara çıxmağa çalışırlar. Görünür, bu cür halları nəzərə alan Əvhədi vaxtilə yazırdı:

*«Kim əzab görmədi tərbiyəçidən,
O, qəmdən özgə şey görmədi əslən»¹.*

---

¹ Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Bakı, “Azərneşr”, 1970, səh. 98.

Tərbiyə, təlim və təhsil prosesi tərbiyəçi üçün çətin olsa da, tərbiyə alan şəxs üçün bəzən «əziyyətli», cansıxıcı görünsə də, onun nəticəsi nəinki hər ikisinə, hətta cəmiyyətə, xalqa da faydalıdır,

Tərbiyənin əhəmiyyətini dönə-dönə müşahidə edən Sidqi başqalarını inandırır: «İnsaniyyətin nişanəsi tərbiyə və ədəbdir. Necə ki, elmsiz alim meyvəsiz ağaca bənzər, habelə ədəbsiz adam da ruhsuz cisim kimidir»¹.

Sual olunur: pedaqoji proses, yəni təlim, tərbiyə və təhsil vasitəsilə istənilən nəticəni almaq mümkündürmü? Suala. birmənalı cavab vermək olmaz! Pedaqoji proses hər şeyə deyil, çox şeyə qadir ola bilər. Çünki, pedaqoji işdə müvəffəqiyyət bir sıra amillərlə şərtlənir. Bu şərtlər arasında irsiyyət və mühit amilləri, şəxsi zəhmət, habelə tərbiyəçi şəxsiyyəti də vardır. Uşaq normal irsi əlamətlərə malikdirsə, onu əhatə edən mühit tərbiyə vəzifələrinə uyğun gəlsə və tərbiyəçinin yüksək pedaqoji hazırlığı varsa pedaqoji prosedən çox şey gözləmək olar. Bu amillərdən hər hansı biri olmadıqda pedaqoji işdən istənilən nəticəni almaq çətinləşir.

Sual olunur: insan şəxsiyyətinin formalaşmasında pedaqoji işin, o cümlədən tərbiyənin rolu nədir? Milli pedaqogikaya görə, pedaqoji işin rolu *müvafiq mühitdə xarakter xüsusiyyətlərinin adamda formalaşmasına istiqamət verməkdən, cəmiyyət üçün zərərli xüsusiyyətlərin isə aradan qaldırılmasına yardım etməkdən ibarətdir.*

Şəxsiyyəti səciyyələndirən xüsusiyyətlərin formalaşdırılması bir günün, iki günün işi deyil; pedaqoji proses uzunmüddətli prosesdir, o, hər hansı xarakter xüsusiyyətinin duyulmasından, əhəmiyyətinin başa düşülməsindən və onu vərdişə çevirməkdən ibarətdir. Pedaqoji təsir şəxsin özünü-tərbiyəsi ilə başa çatmış hesab edilir.

Faktlar göstərir ki, uşaq nə qədər erkən pedaqoji prosesə çəlb edilirsə pedaqoji işin səmərəsi bir o qədər artır. Bu həqiqəti böyük Nizami vaxtilə bilmiş və bədii şəkildə belə ifadə etmişdir:

---

¹ Məhəmməd Tağı Sidqi. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, "Maarif", 1967, səh. 28.

*«Əvvəl ayrı bitən bir cavan ağac
Zənn etmə qocalsa düzgün olacaq».*

Tibb elminin son nəticələrinə əsaslanaraq milli pedaqogika belə nəticəyə gəlir ki, uşağın tərbiyəsinə ana bətnində olarkən başlamaq lazımdır. Çünki, hamilə qadının nə yediyi, nə içdiyi, hansı mənəvi-psixoloji mühitdə gün keçirdiyi körpənin fiziki və fizioloji inkişafına güclü təsir göstərir.

5. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında əməyin rolu haqqında

Azərbaycanın fikir bahadırları dönə-dönə söyləmişlər ki, cəmiyyətdə adamı ucaldan onun çəkdiyi zəhmətdir. Məsələn, Nizami Gəncəvi xatırladırdı:

*«Şöhrətə zəhmət ilə uçalıbdı ərənlər,
Zəhmət fəryad deyildir, bir sadlıqdır insana»¹.*

Atalar haqlı deyib ki, el gözü tərəzidir; əməyinə görə yaxşını pisdən ayırır. Fəxri Gürgani necə də haqlı idi:

*«Bilki, işə görə üzə baxarlar
Pis işi həmişə üzə qaxarlar»².*

İnsanın ümumi inkişafında, o cümlədən ən vacib psixoloji keyfiyyət olan qabiliyyətlərin inkişafında əməyin aparıcı rolu elmə çoxdan məlumdur. M.F.Axundovun, K.Marksın, V.Mayakovskinin və bir çox digər görkəmli xadimlərin fikirləri və şəxsi nümunələri buna misal ola bilər. M.F.Axundov özü kimi şəxslərin fəaliyyətlərini nəzərə alaraq yazırdı ki, alimlik ata çuxası deyil ki, miras kimi övlada verilsin; əsil alim olmaq üçün yorulmaq bilmədən işləmək və təkidlə öyrənmək lazımdır.

K.Marksın fikri də təqribən belədir. O da müşahidələrinə əsasən isbat edirdi ki, elmdə geniş sahrah yol yoxdur, elmin şölə saçan zirvələrini yalnız onun daşlı-kəsəkli cığırları ilə yorulmaq bilmədən irəliləyən şəxslər fəth edə bilirlər.

---

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, "Yazıçı", 1981, səh. 93.

² Fəxri Gürgani. Vis və Ramin. Bakı, "Azərənşər", 1974, səh. 384.

Şer yaradıcılığında da həmin xüsusiyyətlər özünü göstərir. V.Mayakovski gözəl şer nümunəsinin yaranma səbəblərini səciyyələndirərkən poetik şəkildə bildirmişdir:

<i>«Poeziya da radium tək çətin tapılır, çətin. Bircə qramdan ötrü Bir il əmək çəkirsən</i>	<i>Bir kəlmə seçmək üçün yüz ton söz külçəsini arayır, axtarırsan, qazıb yerə tökürsən»¹.</i>
---	--

Necə olur ki, ayrı-ayrı adamlarda qabiliyyət yüksək dərəcədə inkişaf edə bilər? Bunun başlıca səbəblərindən biri məşqdır, ardıcıl, müntəzəm, yorulmaq bilmədən aparılan məşq! Fəaliyyət obyektinə adamın şüurlu münasibəti, aldığı nəticəni hər dəfə təhlil süzgəcindən keçirməsi, nöqsanları üzə çıxarıb islah etməsi, yenidən məşqə başlaması, məşqi uzun müddət davam etdirməsi sayəsində müvafiq sahədə qabiliyyətlər cilalanır, inkişafın yüksək dərəcəsinə qalxır, möcüzə kimi görünür. Məsələn, əzələ effektini duymaq sahəsində Tofiq Dadaşovun, illüziya sahəsində Qazaxıstan artisti Sultanqali Şükürovun, xəstəyə toxunmadan əl ilə müalicə sahəsində Cuna Davitaşvilinin və ya B.A.İvanovun, riyazi əməliyyat aparmaq sahəsində elektron hesablayıcı maşınla yarışan Moris Daqberin, tük üzərində sənət sahəsində - ukraynalı Mixail Maslyukun, bir anlığa bədəninə ağac kimi bərkidən çinli Şi Yankunun və bir çox başqa şəxslərin də möcüzəli görünən qabiliyyətləri məşq sayəsində o dərəcədə inkişaf edə bilmişdir.

Öz qabiliyyətlərinin sirrini soruşduqda, onlar bildirirlər: yorulmaq bilməyən məşq, yenə də məşq!

Nəgmə, musiqi, təsviri incəsənət, idman və s. sahələrdə müntəzəm, gərgin məşqlə məşğul olmadan kiminsə məşhurlaşdığı tarixdə məlum deyil.

Şəxsiyyətin formalaşmasında əməyin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi məktəbdə, təlim-tərbiyə işində nəzərə alınmalıdır.

Təlim şagirdlərin və tələbələrin başlıca fəaliyyət formasıdır. Təlim və psixoloji inkişaf arasında əlaqə olduğu elmdə çoxdan

---

¹ V.V.Mayakovski. Şerlər və poemalar. Bakı, "Azərneşr", 1980, səh. 21.

məlumdur. Bəzi alimlər (A.Bine, V.Ştern, J.Piaje, İ.Pestalotsi, Y.A.Komenski və b.) isbat etməyə çalışmışlar ki, uşaqların təlimi onların yaş xüsusiyyətləri əsasında qurulmalıdır. Bəziləri (A.S.Vıqotski, D.C.Elkonin, V.V.Davidov, A.V.Zankov və b.) isə inandırmağa çalışırlar ki, əksinə, təlim şagirdlərin psixoloji inkişafını öz arxasınca aparmalıdır.

Bu fikirlərdə müəyyən həqiqət vardır: təlim zamanı uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır; təlim onların psixoloji inkişafını artırmağa bilər. Lakin ayrılıqda həmin fikirlərdən heç biri ilə kifayətlənmək olmaz. Milli pedaqogika belə hesab edir ki, təlim və psixoloji inkişaf arasında əlaqə birtərəfli deyil, ikitərəflidir. Çünki, uşaqların inkişaf səviyyəsi bir halda səbəb, digər halda nəticə ola bilər: yəni düzgün təşkil olunmuş təlim uşaqlarda müvafiq psixoloji funksiyaların inkişafını sürətləndirirsə, səviyyəsi yüksəlmiş təfəkkür, təxəyyül, diqqət, hafizə, iradə təlimin növbəti mərhələsində fəaliyyətin daha müvəffəqiyyətli olmasına imkan yaradır. Deməli, milli pedaqogikaya görə, təlimi başdan-başa yaş xüsusiyyətlərinə, yəni inkişafın mövcud səviyyəsinə tabe etmək birtərəfli olduğu kimi, yaş xüsusiyyətlərinə məhəl qoymamaq, onu təlim zamanı nəzərə almamaq da birtərəflidir. Başqa sözlə, uşaqların təlim fəaliyyətinin təşkilində onların mövcud inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmalıdır; bununla yanaşı, onlarda hələ müşahidə olunmayan, lakin tədris materialının yüksək səviyyədə mənimsənilməsi üçün, yəni yeni fəaliyyət üçün zəruri olan psixoloji funksiyaların formalaşdırılması da nəzərdən qaçmamalıdır.

Yuxarıda söylənilən fikirlərdən milli pedaqogika belə bir nəticəyə gəlir ki, zehni və fiziki *əmək adamların nəinki fiziki və fizioloji, habelə psixoloji funksiyalarının, o cümlədən qabiliyyətlərinin intensiv formalaşmasında aparıcı amilə çevrilir.*

6. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və əməyin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında

Məsələnin qoyuluşu. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair rus və Azərbaycan dilində çap olunmuş pedaqoji ədəbiyyatdan iki nəticə çıxarmaq olur. Birincisi, belə çıxır ki, şəxsiyyət

irsiyyətin, mühit və tərbiyənin passiv məhsuludur; ikincisi, bioloji və sosioloji amillərin qarşılıqlı əlaqələri şəraitində şəxsiyyətin formalaşdığı diqqətdən yayınır. Ədəbiyyatdakı bu nöqsanlar aradan qaldırılmalıdır. İsbat etmək lazımdır ki, əvvəla, bioloji və sosioloji amillərin təsirinə qarşı insan passiv qalmır, fəal olur; ikincisi, şəxsiyyətin formalaşmasında amillər ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqə şəraitində təsir göstərir.

Bu iki məsələnin psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda indiyədək açılmaması şəxsiyyətin formalaşması sahəsində söylənen ziddiyyətli fikirlərin başlıca səbəbi olmuşdur. Məsələn, Nizami kimi fikir dühası gah irsiyyət mövqeyində durmuş, gah tərbiyə amilini mədh etmiş, gah da mühit amilini ön plana çəkmişdir. «Yeddi gözəl»də oxuyuruq:

*«Bədxislət doğulub hər kim anadan,
Ölər o xislətdə gedər binadan»*¹.

Yenə həmin əsərdə yazılır:

*«Çox iti zehnlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular»*².

«İsgəndərnamə» isə öyrədir:

*«Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi mərifəti sənə də keçər»*³.

Həmin əsərin başqa yerində isə tərbiyə amili göylərə qaldırılır:

*«Şahanə tərbiyə, hünər, nəzakət,
Ağıla nur verir, ürəyə qüvvət»*⁴.

Fəlsəfi təfəkkürlü gözəl şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin «Ey insan övladı» şerində fikir sual formasında belə qoyulur:

*«...Atanın zəhməti, alın tərilə,
Ananın yuxusuz gecələrilə,
Neçə müəllimin, neçə dühanın,
Neçə məclislərdə xeyir-duanın
Qolları üstündə ərsəyə gəlmiş,*

---

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı, "Azərənşər", 1983, səh. 45.

² Yenə orada, səh. 53.

³ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, "Yazıçı". 1982, səh. 509.

⁴ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, "Yazıçı". 1982, səh. 66.

*Hər şeydən qiymətli, ey qadir insan,
Günahkar sənmişən, yoxsa bu gərmiş?
Sən niyə bu qədər ucuzlaşmışan?..»*

Sual tək şairi deyil, milyonları düşündürmüş və indi də düşündürür. Çoxları kimi, şair də bir tərəfdən insanı tərbiyənin (ailə və məktəb tərbiyəsinin), habelə məhdud mənada mühitin passiv məhsulu hesab edir; digər tərəfdən də onu (insanı) gərmişə, zamana qarşı qoyur. Halbuki, insan tərbiyəyə və özünü əhatə edən mühitə qarşı fəal olur, zamanın yaratıcılarından birinə çevrilə bilir.

İrsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqə. Müasir fizioloji tədqiqatlardan milli pedaqogika belə nəticəyə gəlir ki, irsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur; mühit amilləri ilə irsiyyətə təsir etmək mümkündür. Müəyyənləşdirilmişdir ki, bir çox irsi xəstəliklərin şiddətlənmə dərəcəsi ictimai mühitdən asılı olur. İnsan qeyri münasib sosial-siyasi və mənəvi mühitə düşdükdə irsi xəstəliklər özünü daha tez və daha qabarıq şəkildə göstərə bilər. Orqanizm üçün münasib şərait yaradıldıqda isə həmin irsi xəstəliklərdən bəzilərinin inkişafını ləngitmək mümkün olur. Qan təzyiqi, ateroskleroz, omba sümüyünün çıxığı və bir sıra digər xəstəliklərin irsiyyətlə əlaqədar olan halları buna misaldır. Tibbi tədqiqatlardan aydın olur ki, qan təzyiqinə və ya ateroskleroz xəstəliyinə tutulmuş valideynlərin övladları münasib olmayan şəraitə düşən kimi həmin əlamətlər onlarda daha tez baş qaldırır və şiddətlənir. Ətraf mühitin namünasib təsirləri ardıcıl olaraq aradan qaldırıldıqda nəsilədən nəslə keçən həmin pozuntuların ya qarşısı alınır, ya da onlar zəif təzahür edir.

Elmdə o da isbat olunmuşdur ki, sinir sistemində, xüsusən baş beyin qabığında gedən fizioloji proseslər psixi hadisələrin bu və ya digər səviyyədə cərəyan etməsini qismən şərtləndirir. Məsələn, bəzi biokimyəvi amillər, o cümlədən narkoz, beyinin qanla təmin olunma dərəcəsi, qana daxil olan oksigenin qədəri, bəzi zəhərli maddələr hafizəyə, yəni yaddasaxlama müddətinə təsir göstərir. Beyin hüceyrələrində nuklein turşularının, xüsusən zülalların sintezi yaddasaxlamanın müddətini artırır.

Bu cür faktlar göstərir ki, insan orqanizmi, o cümlədən beyin geniş imkanlara malikdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, adamlar müxtəlif sahələrdə: idman, musiqi, təsviri incəsənət, ədəbiyyat, texnika, mücərrəd təfəkkür, fiziki əmək və s. sahələrdə müvəffəqiyyətlə məşğul ola, qabiliyyətlərini kamilləşdirə, xarüqələr yarada bilirlər. Milli pedaqogika bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlir ki, normal irsi fizioloji zəmində insan beyni öz ehtiyat qüvvələrini maksimum dərəcədə səfərbərliyə almaq imkanlarına malikdir. Bizim, yəni pedaqoji proses iştirakçılarının vəzifəsi həmin imkanların mövcudluğunu bilməkdən və bu imkanlardan istifadəni təşkil etməyə çalışmaqdan ibarətdir.

İrsiyyət və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı əlaqə. İrsi əlamətlər pedaqoji işi asanlaşdırır da, çətinləşdirir də bilər. Normal irsi əlamətlər təlim, təhsil, tərbiyə işinin müvəffəqiyyəti üçün zəruridir: belə irsi əlamətlər pedaqoji işin uğurlu ketməsinə imkan verir. Normadankənar irsi əlamətlər (irsi xəstəliklər) isə tərbiyə işini xeyli çətinləşdirir. Tərbiyəvi tədbirlərin təsir göstərdiyi fiziki, əxlaqi, estetik və s. keyfiyyətlərin şəxsiyyətdə normal formalaşması üçün orqanizmdə normal irsi əlamətlər olmalıdır. Belə imkanlar olduqda həmin təsirlərin səmərəsi tez nəzərə çarpır, əks təqdirdə çətinlik yaranır. Deməli, şəxsiyyət ya normal, yaxud da normadankənar irsi imkanlar zəminində formalaşır. Başqa sözlə, pedaqoji vasitələrin şəxsiyyətə təsiri həm normal, həm də qeyri normal irsi imkanlarla rastlaşa bilər.

Milli pedaqogikaya görə, profilaktik və müalicə tədbirləri ilə irsi xəstəliklərin şiddətlənməsi qarşısını alaraq, pedaqoji işi qismən də olsa yüngülləşdirmək mümkündür: şəxsin əhval-ruhiyyəsi xeyli yaxşılaşır, pedaqoji təsir üçün bir qədər münasib psixoloji fon yaranır.

Mühit və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı əlaqə. Aydınır ki, pedaqoji iş müəyyən mühitdə, müəyyən həyat şəraitində aparılır. Pedaqoji işin uşaqlara təsir gücü həmin mühitin necəliyindən də asılı olur. Pedaqoji prosesin cərəyan etdiyi mühit pedaqoji işin təsirinin kəsərini artırır da, azaldır da bilər. Eyni pedaqoji iş müxtəlif mühitdə eyni nəticəni vermir; pedaqoji işdən gözlədiyimiz nəticəni yalnız müvafiq şəraitdə

almaq mümkün olur. Odur ki, pedaqoji iş təşkil olunan zaman həmin tədbirin müvəffəqiyyətlə keçməsinə imkan verən lazımi şərait yaradılmalıdır. Uşaqlarda hansı əxlaqi keyfiyyətləri görmək istəyiriksə, hansı əxlaqi sifətləri onlara aşılamaq istəyiriksə, uşaqlardan məhz həmin keyfiyyətləri tələb edən mühitin yaradılmasına nail olmalıyıq.

Həyat faktlarına əsaslanan milli pedaqogika belə hesab edir ki, mühit amilləri ketdikcə daha artıq dərəcədə planlaşdırılmalı, tərbiyə vəzifələrinə tabe etdirilməli, tərbiyə vasitələrinə çevrilməlidir. İctimai mühit amillərinin getdikcə daha geniş miqyasda tərbiyə vasitələrinə çevrilməsi şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin təsir dairəsini xeyli artırır; cəmiyyət üçün faydalı xüsusiyyətlərin gənc nəsələ müvəffəqiyyətlə aşılınması imkanları genişlənilir... Burada müəyyən qanunauyğunluq vardır: *şəxsiyyətə mühitin təsir dairəsi nə qədər geniş, pedaqoji təsir dairəsi nə qədər məhduddursa, pedaqoji iş bir o qədər çətinləşir. Əksinə, şəxsiyyətə göstərilən pedaqoji təsir dairəsi nə qədər genişlənilirsə, mühitin təsir dairəsi bir o qədər məhdudlaşır və pedaqoji işin səmərəsi bir o qədər artır.* Məsələn, salınmış parklardan, ucaldılmış abidələrdən, düzəldilmiş fəvvarələrdən, tikilmiş gözəl binalardan tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edildikdə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında onların rolu xeyli artır.

Mühitin, pedaqoji işin və əməyin qarşılıqlı əlaqəsi. Yuxarıda deyildiyi kimi, mühitin və ya tərbiyənin təsirinə adam müəyyən münasibət göstərir, onu hətta dəyişdirə bilər. Təbii və ya ictimai mühitə adamın fəal münasibəti əmək fəaliyyətində daha qabarıq üzə çıxır. Öz əməli fəaliyyətilə təbii və ya ictimai-iqtisadi mühitə təsir edərək onu dəyişdirən şəxs eyni zamanda özü də dəyişir, kamilləşir.

Əmək fəaliyyəti zamanı adam təbiət və cəmiyyət hadisələrini daha dərindən dərk edir, həmin hadisələrin əsasında duran qanunauyğunluqları başa düşür, onları öz işində nəzərə alır.

Cəmiyyət üçün faydalı olan mənəvi keyfiyyətlər, bacarıq və vərdislər əmək fəaliyyətində intensiv inkişaf edir.

Əmək fəaliyyəti orqanizmin ayrı-ayrı üzvlərini məşq etdirir, orqanizmdə maddələr mübadiləsini, qanın oksigenlə

təmin olunmasını normallaşdırır, şəxsin cəmiyyətdə mövqeyini şərtləndirir, psixi funksiyalarını inkişaf etdirir.

Qabiliyyətlərin səviyyəsi müəyyən dərəcədə şəxsin əməkdə göstərdiyi fədakarlığın, işgüzarlığın, səyin, təkidliyin nəticəsidir. Bu yolla formalaşan qabiliyyət əməkdə gələcək uğurların şərtinə çevrilir.

Adamın mövcud maraq və ehtiyacları, təsəvvür və anlayışları mühit amillərinə və pedaqoji tədbirlərə həmin şəxsin münasibətini şərtləndirə bilər. Adam mühit amillərinə, pedaqoji təsirlərə ayrışdırılıqla yanaşır; öz anlayışlarına və maraqlarına uyğun gələnləri qəbul edir, uyğun gəlməyənlərinə ya laqeyd olur, yaxud da müqavimət göstərir.

Milli pedaqogika deyilənlərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlir: *orqanizmin irsi əlamətləri şəxsiyyətin inkişafı üçün fizioloji zəmin yaradırsa, inkişaf bu zəmində cərəyan edirsə, mühit şəxsiyyətdə yeni-yeni əlamətlərin yaranmasına təkan verirsə və bu əlamətlərin inkişaf sürətini azalda və ya artırma bilirsə, pedaqoji proses adamın həyat və fəaliyyətini təşkil etməklə, mühit amilləri arasında tərbiyə məqsədləri üçün münasib olanlarını seçməklə, zərərli və neytrallaşdırmaqla, şəxsi əməklə mühitə və özünə təsir göstərməklə şəxsiyyətin formalaşmasını idarə edə bilər.*

Qıssası: insan şəxsiyyəti irsi imkanların, ətraf mühitin, aparılan pedaqoji işin və fərdi əmək fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində formalaşır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Şəxsiyyət məfhumunun mahiyyətini açın və izah edin.*
2. *Şəxsiyyətin formalaşmasına dair hansı nəzəriyyələr vardır?*
3. *Şəxsiyyətin formalaşmasına hansı irsi əlamətlər təsir göstərir?*
4. *Şəxsiyyətin formalaşmasında milli pedaqogikanın mövqeyini izah edin.*
5. *Şəxsiyyətin formalaşmasına dair hansı nəzəriyyənin tərəfdarisiniz? Nə üçün?*
6. *Şəxsiyyətin formalaşmasında əməyin rolunu izah edin.*

XIV FƏSİL

DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞDIRILMASI

1. Dünyagörüşü məfhumunun ədəbiyyatda qoyuluşu

«Pedaqogika» adlı kitabların bəzilərində¹ dünyagörüşü məsələlərinə toxunulmur, bəzilərində² isə bu məsələlərə xüsusi yer verilir. Sonuncu qrupa aid olan kitablardan birində yazılır: «Dünyagörüşü – dünyaya (yəni təbiətə, cəmiyyətə və təfəkkürə) olan elmi, fəlsəfi, sosial-siyasi, əxlaqi, estetik baxışların bütöv bir sistemidir»³.

Dünyagörüşünə verilmiş bu təriflə milli pedaqogika razılaşa bilməz. Əvvəla, təbiət, cəmiyyət və təfəkkür elə dünya deməkdir: mahiyyətə eyniyyət təşkil edən anlayışların təkrarlanması tərifin yüklənməsinə səbəb olur. İkincisi, dünyagörüşü elmlərə, ictimai şüurun ayrılıqda formalarına müncər etmək düzgün deyil. Çünki, fəlsəfi baxışlar da, yaxud estetik baxışlar da və ya əxlaqi baxışlar da müxtəlif ola bilər. Məsələn, məlumdur ki, təkcə fəlsəfədə bir çox cərəyanlar, baxışlar mövcuddur: dialektik materializm, metafizik materializm, subyektiv idealizm, obyektiv idealizm, panteizm və s. Bunları vahid baxışda və ya baxışlar sistemində uzlaşdırmaq mümkün deyil. Üçüncüsü, fəlsəfə sahəsində olduğu kimi, ictimai şüurun digər sahələrində də, məsələn, estetika sahəsində də baxışlar rəngarəng ola bilər. Eyni sahədə olan müxtəlif baxışları mexaniki şəkildə birləşdirmək, vahid sistemə salmaq reallıqdan çox-çox uzaqdır. Dördüncüsü, ictimai şüurun hər hansı sahəsində vahid baxış olmur, ictimai şüurun bir-birindən

1

( ) , “ ” 1967; Pedaqogika. Bakı, “Maarif”, 1993.

2 . (Q.İ.Şukinanın redaktəsi ilə) , “ - ” 1978; , “ ”, 1988.

3 . (Q.İ.Şukinanın redaktəsi ilə) , “ - ” 1978, . 125.

kəskin şəkildə fərqlənən, hətta bəzən daban-dabana zidd olan baxışları bir yerə yığmaqla dünyagörüşü yaratmaq səmərəsiz iş hesab edilməlidir.

1996-cı ildə Azərbaycanda çap olunmuş «Pedaqogika» kitabında məsələ üzərində xüsusi dayanılaraq yazılır: «Dünyagörüşü dünyaya, yəni varlığa-həyata, təbiətə, cəmiyyətə, təfəkkür hadisələrinə olan elmi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik, siyasi, hüquqi, dini bilik, ideya və əqidələrin ümumiləşmiş sistemidir»¹. Göründüyü kimi, dünyagörüşünə verilmiş həmin iki tərif mahiyyətə bir-birindən fərqlənmir. Əvvəlki təriflə əlaqədar göstərdiyimiz nöqsanlar sonrakı tərifə də aid olduğundan təkrar etməyə ehtiyac yoxdur. Kiçik fərq varsa, o da «bütöv bir» ifadəsinin «ümumiləşmiş» sözü ilə əvəz edilməsidir.

Yuxarıda isbat etməyə çalışdıq ki, ictimai şüurun nəinki bütün sahələrində, hətta hər hansı sahəsində mövcud olan müxtəlif ideyaları və ya baxışları hələ heç kəs ümumiləşdirməmiş, yaxud onlar öz-özünə ümumiləşməmişdir; ümumiləşməmiş baxışların isə sistemi ola bilməz. Bu, əməldə deyil, yalnız yazıda mümkündür.

Filosoflardan və pedaqoqlardan fərqli olaraq, ictimai şüurun digər sahələrində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin əksəriyyəti dünyagörüşü məfhumunun mahiyyətini öz sahələri ilə məhdudlaşdırır. Nəticə etibarilə dünyagörüşü səciyyəsi daşıyan baxış əvəzinə, əslində bir halda estetik baxış, digər halda etik baxış, üçüncü halda siyasi baxış və s. alınır.

Milli pedaqogika deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlir ki, mövcud pedaqoji ədəbiyyatda dünyagörüşü məfhumuna dair tam aydınlıq yoxdur; onu dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Bu ehtiyacı ödəmək üçün dünyagörüşü məfhumunu səciyyələndirməyə imkan verən əlamətlər açılmalıdır. Bu cür əlamətlər hansılardır? Birincisi, dünyagörüşünü biliklərin və ya ideyaların *ümumiləşmiş sistemi* deyil, *ümumi, vahid baxışlar* səciyyələndirir. Baxışların ümumiliyi dünyanın bütün hadisələrinə şamil edilməsində, vahidliyi isə hadisədən

---

¹ Pedaqogika. Bakı, "Maarif", 1996., səh. 252

hadisəyə dəyişməməsində ifadə olunur. İkincisi, dünyagörüşü eyni zamanda elmi bilikləri, fəlsəfi və dini bilikləri özündə ehtiva edə bilməz. *Dünyagörüşü səciyyəli baxışlar məzmunca ya materialist, ya idealist, yaxud da dini olur.* Üçüncüsü, bu cür baxışlar müstəsnasız olaraq *təbiətin və cəmiyyətin bütün hadisələrinə eyni yanaşma tərzinə çevrilir.* Dördüncüsü, *dünyagörüşü səciyyəsi daşıyan baxışlar həm hadisələrin dərk olunmasında, həm də adamın əməli fəaliyyətində əsas götürülür.* Cisim və hadisələrin dərk olunmasında adamın bir ideyaya, əməli fəaliyyətində isə başqa ideyaya istinad etdiyi hallar da olur. Bu cür hallar göstərir ki, belə şəxslərin dünya-görüşü hələ tam formalaşmayıb.

Deyilənləri nəzərə alaraq dünyagörüşünün mahiyyətini milli pedaqogika belə açıqlamağı daha düzgün hesab edir: *təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrini adamın dərk etməsinə və fəaliyyət göstərməsinə istiqamət verən vahid baxışlara dünyagörüşü deyilir.*

2. Dünyagörüşünün başlıca formaları, yaranması və inkişafı

Bəzi mənbələrdə dünyagörüşünün materializm və idealizm, bəzi mənbələrdə isə elmi və qeyri elmi formalarının olduğu göstərilir. Milli pedaqogikaya görə, dünyagörüşünün dörd başlıca forması olmuşdur: materializm dünyagörüşü, idealizm dünyagörüşü, dini dünyagörüşü və hürufizm dünyagörüşü.

Materializm dünyagörüşünə görə təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrin səbəbi həmin hadisələrin özündədir. Cisim və hadisələrin yaranmasına, hərəkətdə olmasına, inkişafına və dəyişməsinə kənardan heç bir fəvqəl qüvvə təsir etmir: dünyada təbii, real qanunauyğunluqlar hökm sürür. İnsanın vəzifəsi həmin qanunauyğunluqları başa düşməkdən və öz məqsədləri üçün onlardan istifadə etməkdən ibarətdir. Bu çür başa düşülən dünyagörüşünə materializm dünyagörüşü və ya elmi dünyagörüşü deyilir.

İdealizm dünyagörüşü bunun tam əksinədir. Dünyagörüşünün bu formasına görə aləmdə hökm sürən hadisələrin

əsasında müəyyən şüur və ya ideyalar durur. Təbiətdə, cəmiyyətdə baş verən, görünən və görünməyən hadisələrin hamısı müvafiq ideyalar, müəyyən şüur müqabilində cərəyan edir. İdealizm dünyagörüşünə görə, adamların vəzifəsi həmin ideyaları və ya şüuru dərk etməkdən ibarət olmalıdır.

Dini dünyagörüşünə görə hər şeyin - yerin, göyün, bitkilərin, heyvanat aləminin, insanların yeganə yaradıcısı Allahdır. Dünyada, o çümlədən cəmiyyətdə cərəyan edən hadisələrin hamısı Allahın iradəsinə tabedir.

Tale, qismət kimi mövhumi anlayışlar öz başlanğıcını məhz dini dünyagörüşündən almışdır. Bəzi atalar sözlərində, məsələn, deyilir: «hər kəsin taleyi alınə yazılıb», yaxud, «Qismətdən qaçmaq olmaz».

Buna bənzər fikirlər «Kitabi-Dədə Qorqud»da da vardır: «Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza kəlməz»¹, yaxud, «Əcəl vaxtı çatmayınca kimsə ölməz»².

Bəzi yazıçı və şairlər hətta talehi Allahın adı ilə bağlayırlar. Məsələn, Qətran Təbrizi yazırdı: «Allah əzəl gündən kimin qisməti nədirsə, hökmünü vermişdir»³. Adamların vəzifəsi Allahın iradəsinə tabe olmaq, Allahı dərk etmək, ona qovuşmaq, ilahiləşməkdir.

Hürufizm dünyagörüşünə görə dünyada nə varsa hamısı dildə işlənən hərflərin, səslərin sayəsində başa düşülür və mümkün olur. Hərflər isə sözlərdə ifadə edilir. Hürufizmin yaradıcılarından biri olan Fəzlullah Nəimi (1339-1394) yazırdı: «Əgər sözlər olmasaydı, mevcudatı tanımaq olmazdı»⁴. Hürufilərin fikrincə, hərflər və hərflər vasitəsilə deyilən sözlər, habelə rəqəmlər Allahın rəmzləridir. Bu rəmzləri anlayanlar Allaha qovuşur, ilahiləşir, yaradıcılara çevrilir. Bu mənada Nəimi yazırdı: «Bütün varlıq insanın vücudundadır... Kainatda nə varsa, yaradanı və rəssamı bizik»⁵.

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, "Yazıçı", 1988, səh. 129.

² Yenə orada.

³ Qətran Təbrizi. Divan. "Elm" nəşriyyatı, 1967, səh. 83.

⁴ Bax: Müdrük sözlər. Bakı, "Yazıçı", 1979, səh. 8.

⁵ Yenə orada, səh. 8.

Dünya hadisələrini başa düşməyə hərflər, sözlər, rəqəmlər mövqeyindən yanaşan hürufizm fəlsəfəsi adamların vəzifəsini Allaha qovuşmaq üçün hərflərin, sözlərin, rəqəmlərin mahiyyətinə nüfuz etməkdə görürdü. Bu işə, əslində, adamları savadlandırmaq demək idi. Bu həqiqəti başa düşən ruhanilər Nəiminin davamçısı olmuş Nəsiminin dərisini diri-diri soydurmuşlar.

Dünyagörüşünün yaranması və inkişafı. Dünyagörüşünün bu və ya digər forması adamların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi ictimai-iqtisadi, siyasi-mənəvi mühitdən, onların - savad dərəcəsindən asılı olaraq yaranır. Elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, savadlılığın, milli adət və ənənələrin, mədəniyyətin səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər ölkədə dünyagörüşünün hansısa bir forması geniş yayılır və üstünlük təşkil edir. Məsələn, hazırda, islam ölkələrinin əksəriyyətində dini dünyagörüşü və ya Azərbaycan Respublikasında elmi dünyagörüşü aparıcı rola malikdir. Yaxud, orta əsrlərdə Azərbaycanda dini dünyagörüşü adamların əksəriyyətinin şüuruna hakim kəsilmişdi. O zaman Azərbaycanı istila etmiş Teymurləng islam dinindən əsarət vasitəsi kimi istifadə edirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqını qəflət yuxusundan ayılmaq, adamları savadlandırmaq, şüurunu, fəallığını artırmaq, zülmədən azad olmaq yollarını düşünən Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi kimi şəxslər meydana gəlmişdi. Onlar hürufizm dünyagörüşünü işləyib hazırlamışlar.

Zaman keçdikcə, ictimai-iqtisadi, mənəvi-siyasi şərait dəyişdikcə eyni ölkədə aparıcı dünyagörüşündə müvafiq dəyişikliklər baş verir, hətta yeni dünyagörüşü meydana çıxa bilər. Ona görə də, dünyagörüşünə donmuş hadisə kimi, biryolluq formalaşmış hadisə kimi baxmaq düzgün olmaz. Dünyagörüşü, digər hadisələr kimi, yarana, inkişaf edə və dəyişikliyə uğraya bilər.

Hakim sinfin, hakim təbəqənin və ya qrupun dünyagörüşü barədə deyilən həmin fikirlər ayrı-ayrı şəxslərin dünyagörüşləri üçün də səciyyəvidir. Ayrı-ayrı şəxslərdə, bu və ya digər dünyagörüşünün (məsələn, materializm

dünyagörüşünün) əlamətləri baş qaldıra, bir müddətdən sonra isə o, öz yerini digər dünyagörüşünə (məsələn, dini dünyagörüşünə) verə bilər. Ayrı-ayrı adamların həyatı və fəaliyyətində bunun əksi də müşahidə olunur: əvvəllər dini dünyagörüşünə bel bağlayan şəxslərin bəziləri öz mövqelərini dəyişərək elmi dünyagörüşü mövqeyinə keçirlər.

Şəxsin dünyagörüşündə əmələ gələn təbəddulata xeyli amillər təsir göstərə bilər. Ölkədə baş verən iqtisadi, siyasi, ideoloji amillərlə yanaşı, şəxsin həyatında: əmək şəraitində, ailə münasibətlərində, dostluq əlaqələrində, bilik səviyyəsində, ailə tərbiyəsində, təhsilin xarakterində və s. cəhətlərdə yaranan yeniliklərin rolu az deyil. Məsələn, elmi dünyagörüşü yenidən formalaşmağa başlayan şagird öz müəlliminin Allaha inandığını, hətta üstündə dua gəzdirdiyini gördükdə tərəddüd, şübhə hisslərindən yaxa qurtarmaqda çətinlik çəkir. Eyni hisslər başqa adamları da təlatümə sala bilər. Dini dünyagörüşü yoluna qədəm qoyan şəxs ruhani xadimlərinin bəzi hərəkətlərində dediklərinin əksini görəndə dinə, onun mollalarına inamı sarsıyır, başqa yönümlü dünyagörüşünə meyillənməyə başlayır.

Deyilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, dünyagörüşü bir günə, bir ilə, beş ilə formalaşmır. Bundan ötrü çox oxumaq, çox öyrənmək, çox görüb-götürmək, çox düşünmək, çox sınaqdan keçirmək lazım gəlir. Tam formalaşmış vahid dünyagörüşü az adamlarda müşahidə olunur. Bunun səbəbini dünyagörüşünün mürəkkəbliyində, uzun müddətə formalaşmasında, vəziyyətlə, şəraitlə əlaqədar dəyişə bilməsində, dünyagörüşü məfhumunun mahiyyətinin çoxları üçün aydın olmamasında axtarmaq lazımdır.

Bəziləri adamın çox məlumatlı, çox bilikli olmasını səhv olaraq dünyagörüşü kimi başa düşürlər.

3. Dünyagörüşünün formalaşmasında pedaqoji prosesin aparıcı rolu

Tək-tək şəxslər vahid dünyagörüşü yoluna müstəqil çıxıb bilirlər. Xaqani Şirvani bunun parlaq nümunəsidir. Heç

nəyin və heç kəsin təsiri altına düşməyən, tam müstəqil mühakimə yürüdən Xaqani Şirvani yazırdı:

*«Xaqaniyəm, qəlbim azaddır mənim,
Ağlım, idrakımdır yol göstərənim».*

Adamlarda bu və ya digər dünyagörüşünün formalaşmasına valideynlərin təsiri az deyil. Dindar valideynlər övladlarını dindar, elmi dünyagörüşlü valideynlər isə övladlarını elmi dünyagörüşlü görmək istəyirlər.

Təcrübə göstərir ki, təlim prosesi, müntəzəm təhsil gənc nəslə elmi dünyagörüşünün formalaşmasına daha güclü təsir göstərir. Azərbaycanda ümumtəhsil məktəblərini və dini məktəbləri bitirən şagirdlərin düşüncə tərzlərindəki fərqlər həmin fikri qabarıq şəkildə sübut edir. Dini məktəbləri bitirən şəxslər əsasən dini dünyagörüşünə, ümumtəhsil məktəbini bitirən şəxslər isə əsasən elmi dünyagörüşünə meyilli olurlar.

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin məzmunu obyektiv olaraq, müəllimin və təhsil alanların istəyindən asılı olmayaraq, yalnız elmi xarakter daşıyır. Orta ümumtəhsil məktəblərindəki fənlərin tədrisi təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrini elmi mövqedən başa düşməyə və izah etməyə imkan verir. Məlum olduğu kimi, həmin fənlər şərti olaraq üç qrupa ayrılır: təbiətə aid olan fənlər, cəmiyyətə aid olan fənlər və daha çox təfəkkürlə bağlı olan fənlər.

Birinci qrupa fizika, astronomiya, kimya, riyaziyyat, biologiya, ikinci qrupa coğrafiya, tarix, əmək təlimi, bədən tərbiyəsi, üçüncü qrupa dil, ədəbiyyat, məntiq hadisələri aiddir. İnsan və cəmiyyət fənni isə üç qrupa aid olan bilikləri ümumiləşdirməyə imkan verir. Gənc nəsəl fizika fənni üzrə cisimlərin xassələrini, qarşılıqlı əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını öyrənirlər. Onlar astronomiya fənninin tədrisi zamanı göy cisimlərinin hərəkətlərini, yaranma səbəblərini, qarşılıqlı əlaqələrini başa düşürlər. Kimya fənni imkan verir ki, şagirdlər və tələbələr cisimlərin daxili quruluşuna nüfuz etsin, tərkiblərini öyrənsin, bir-birinə təsirindən törəyən hadisələrdən hali olsunlar. Bitkilərə və heyvanlar aləminə aid olan bütün bilikləri şagirdlər bioloji

fənlərin tədrisi sayəsində əldə edirlər. Dünyada cisim və hadisələrin kəmiyyət göstəricilərini tələbələr və şagirdlər riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı öyrənirlər. Deməli, sadalanan fənlərin tədrisi əsasında şagirdlər belə bir elmi nəticəyə gələ bilirlər ki, təbiətdəki bütün cansız və canlı varlıqlar öz daxili qanunauyğunluqları əsasında əmələ gəlir, inkişaf edir, dəyişir, yeni-yeni formalara düşür.

İkinci qrupa aid olan fənlər cəmiyyətdə əmələ gələn hadisələri, onların mahiyyətini, başvermə səbəblərini, qanunauyğunluqlarını dərk etməyə imkan verir. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına aid olan bilikləri coğrafiya fənni, cəmiyyətin yaranmasına, formalaşmasına, inkişafına, dəyişməsinə aid olan bilikləri tarix fənni, məhsul istehsalına aid olan bilik və bacarıqları əmək təlimi, orqanizmin gümrahlığı ilə bağlı olan bilik və bacarıqları bədən tərbiyəsi fənni şagirdlərə öyrədir. Nəticə etibarilə gənc nəsldə belə bir əqidə formalaşa bilir ki, cəmiyyətdə müşahidə olunan bütün iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni hadisələrin hamısı öz daxili qanunauyğunluqları əsasında müəyyən vaxt əmələ gəlir, inkişaf edir, dəyişir, yeniləşir.

Ayrı-ayrı fənlərin, o cümlədən dilin tədrisi zamanı gənc nəsli ideyalarla, anlayışlarla, məfhumlarla, psixoloji hadisələrlə də tanış olur. Gənc nəsllər hər bir konkret ideyanın, anlayışın, məfhumun, psixoloji hadisənin ətraf mühitlə, təbiət və cəmiyyətdəki cisim və hadisələrlə şərtləndiyini yəqin edirlər. Şagirdlər müdrik müəllimin rəhbərliyi ilə öyrənirlər ki, məsələn, söylədiyimiz hər bir fikir təfəkkürümüzdən süzülüb keçir. Təfəkkür beynimizin əlamətlərindən biridir, onun məzmununu isə haqqında fikirləşdiyimiz təbiət və ya cəmiyyət hadisələri təşkil edir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda ümumtəhsil fənlərinin tədrisi, istər-istəməz, şagirdlərdə və tələbələrdə elmi dünyagörüşünün, yəni təbiət və cəmiyyət hadisələrinə vahid elmi baxışın formalaşmasına imkan verir. İmkan isə hələ gerçəklik demək deyil.

Tək-tək şagird və tələbələrdə elmi dünyagörüşündən uzaqlaşmaq, bəzi mollaların təsiri altına düşmək halları

müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, məktəblə yanaşı, gənc nəslə ailə mühiti də, qonşular da, qohumlar da, küçə mühiti də təsir göstərir. Belə hallar bəzi şəxslərdə qeyri elmi, mövhumi təsəvvürlərin baş qaldırmasına səbəb ola bilər. Bu hallar elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün təhlükədir. Bu təhlükə nəzərə alınmalıdır. Məktəb də, valideynlər də mövhumat, xurafat, cəhalət əleyhinə iş aparmalıdır.

4. Elmi dünyagörüşü, mövhumat və din

Elm inkişaf etdikcə, təbiət və cəmiyyət hadisələrindəki qanunauyğunluqlar dərk olunduqca, adamlar elmi biliklərə yiyələndikcə materialist dünyagörüşü onlarda daha uğurla formalaşır; mövhumi anlayış və təsəvvürlər azalır. Elmi dünyagörüşü və mövhumat isə daban-dabana ziddir.

Mövhumat ərəb sözüdür. Mövhum-xəyali deməkdir, xəyalda təsəvvür edilən qüvvə mənasını verir. Mövhumat – mövhumun cəmidir. At – ərəbcə şəkilçidir, cəmi bildirir.

Mövhumat bəşəriyyətin ilk inkişaf pilləsinin məhsuludur. İnsanlar ibtidai icma dövründə rastlaşdıqları təbiət və cəmiyyət hadisələrinin həqiqi səbəblərini başa düşə bilməmişlər; bu səbəbdən də həmin hadisələri qeyri adi, xəyali, təbiətdən uzaq olan fantastik qüvvələrlə əlaqələndirmişlər. Güman etmişlər ki, yeri-göyü lərzəyə salan şimşək çaxmasını, ağacları kökündən qoparan, dənizdə dalğaları şahə qaldırıb sahilə çırpın küləkləri, Günəşin qarşısına pərdə çəkib yerə kölgə salan buludları və s. hadisələri törədən hansısa fəvqəltəbii qüvvələrdir. Mövhumi təsəvvürlər, mövhumat və bununla bağlı olan adət və ənənələr belə yaranmışdır. Müdhiş təbiət və cəmiyyət hadisələrinin həqiqi səbəblərini başa düşə bilməyən adamlar müxtəlif uydurmalara əl atmalı olmuşlar. Savadsızlıq, elmdən, elmi biliklərdən uzaq olmaq isə cəhalətə, avamlığa, mövhumata yol açır. Bu həqiqət bizim ulularımıza da məlum olmuşdur. Nəsirəddin Tusi hələ vaxtilə yazırdıki, təlim zamanı dini rəvayətlər və anlaşılmaz söhbətlər «lüzumiyyətdən kənar tədris hesab edilməlidir».

Seyid Əzim Şirvani elmi nur və cənnət, cəhaləti isə zülmət və cəhənnəm adlandırmışdır:

*«Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Cəhl düzəxdir, elm cənnətdir»*¹.

Müdrük fikir nəhənglərimiz haqlı olaraq bir sıra nöqsanların cəhalətdən, mövhumatdan irəli gəldiyini söyləmişlər. Məsələn, Şeyx Mahmud Şəbustəri yazırdı: «Qorxaqlığımızın səbəbi cəhalətimizdir»². Yaxud, Xətib Təbrizi inandırır ki, quleybanı, əjdaha, cin – bu üç şey yaradılmayıbdır. Onlar ancaq bizim nadanlılığımızın məhsuludur.

M.F.Axundov cəhənnəmi uyduraraq mövhumi təsəvvür yaratmağa çalışanlara etiraz edirdi «...cinayətlərin baş verməməsinin əsas səbəbi cəhənnəm qorxusu deyil, bu dünyada veriləcək cəzanın, tanış-bilişin məzəmmətinin qorxusudur»³.

Təqribən buna bənzər fikri Səməd Vurğun şer formasında belə ifadə etmişdir:

*«Nə qədər sevsək də idealları,
mənə, həyatdadır ömrün baharı»*⁴.

Təəssüf ki, mövhumatın bəzi qalıqları bu günümüzdə qədər yaşamaqdadır. Həyat faktları göstərir ki, mövhumat və onunla bağlı olan adət və ənənələr elmi biliyi məhdud olan, elmi dünyagörüşü hələ formalaşmayan adamların ailələrində daha çox müşahidə edilir.

Mövhumat qalıqlarını aradan qaldırmaqda məktəbin, müəllimlərin üzərinə əlavə vəzifələr düşür. Müdrük müəllim gənc nəslə hansı mövhumat qalıqlarının olduğu ilə maraqlanır, onun səbəbini araşdırır və aradan qaldırmaq üçün inandırıcı elmi dəlillər gətirir, elmi dünyagörüşün formalaşmasına əlavə köməklik göstərir.

---

¹ Seyid Əzim Şirvani. Öyüd: mənzum məktublar, hekayələr, qəzəllər. Bakı, “Gənclik”, 1989, səh. 54.

² Bax: Müdrük sözlər. Bakı, “Yazıçı”, 979, səh. 98.

³ M.F.Axundov. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı, “Gənclik”, 1969, səh. 60.

⁴ Səməd Vurğun. Seçilmiş dram əsərlərin və poemaları. Bakı, Azərneşr, 1974, səh. 236.

Elmi dünyagörüşü və din. Din nədir? Azərbaycan Sovet ensiklopediyasında yazılır ki, din bir və ya bir neçə Allahın, «müqəddəslərin» – yəni fəvqəltəbiiliyin bu və ya digər növünün reallığını əsas götürən dünyagörüşü, davranış və spesifik fəaliyyətdir»¹. Bu cür başa düşülən dinin geniş yayılmış növlərindən biri də islamdır. Keçmiş sovet dövründə bütün dinlər, o cümlədən islam dini yasaq edilmiş, dindarlar təqib olunmuş, dini adət və ənənələrə qadağa qoyulmuşdu. Hazırda – Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində dinə etiqad azaddır. Məscidlər müstəqil fəaliyyət göstərir. Dindarlar orada sərbəst ibadət edirlər.

Dinin, o cümlədən İslam dininin faydalı cəhətləri çoxdur. hələ İslamdan xeyli əvvəl Azərbaycan ərazisində yaranmış Zərdüştdinində bəzi bəşəri fikirlər söylənməmişdir. Bu dinin yaradıcısı olan Zərdüştdininin fikirləri «Avesta» adlı kitabda şərh edilmişdir. Bütün zamanlar üçün əhəmiyyətli olan fikirlərdən bəziləri belədir: «Əhd-peymanı sındırmaq nadanlıqdır»; «fikri, əməli və dili əyrilərə xidmət etmək düz adamlara pislik etmək deməkdir»; «Çalışın alimlə çahil arasında fərq qoyasınız»; «Alimlər həyatın yol göstərənləridir» və s.

Bu cür bəşəri fikirlər İslam dinində də çoxdur. İslam dini adamları paklığa, halallığa, gözözlüyə, sağlamlığa, xoşbəxtliyə, dostluğa, insanpərvərliyə səsləyir; xəyanətə, sədaqətsizliyə, satqınlığa, bədxaxlığa, pislüyə qarşı amansız olmağa çağırır. Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində deyilir: «İnsanın dini onun ağıldır, ağı olmayanın dini də yoxdur»; «Ən yaxşı adamlar bilikli adamlardır»; «Biliksiz olan və bilik əldə etməyə çalışmayan adamlardan cəmiyyətə, xalqa xeyir gəlməz...» və s.

İslamda kitaba böyük ehtiram var. İslama görə, kitab adamlara bilik, elm, əxlaq öyrətdiyinə görə müqəddəsdir. Odur ki, kitabın üstünə başqa əşya qoymaq, vərəqəsini əzmək, əlləri təmiz yumamış, dırnaqları təmizləməmiş ona toxunmaq, onu ələ götürmək günah hesab edilir.

İslam dinindəki bu cür faydalı fikirlərdən gənc nəsli hali olmalıdır. Eyni zamanda müəllim İslam dininə xalq ara-

---

¹ III cild. Bakı, 1979, səh. 458.

sında ikili münasibətin olduğunu da bilməlidir. Bilməlidir ki, adamların xeyli hissəsi, bəzi atalar sözlərində deyildiyi kimi, Allaha böyük etiqad göstərir: «Allah adildir», «Allah kərimdir» və s.

Müəllim ona da göz yuma bilməz ki, adamların başqa bir hissəsi Allah anlayışına həyat təcrübəsindən yanaşaraq deyirlər: «Allah kərimdi, quyusu da dərinə», «Allahın adı var, özü – yox», «Fələk – başa kələkdir», «Allaha ümid bağlayan şamsız qalar», «Məscidə girib ağlama, Allaha bel bağlama» və s.

Səhərdən axşamadək «Allah yolunda» deyərək əl açan dilənçilərə heç bir köməklik göstərilmədiyini görənlərdə dinə inam itir.

Adamların bir qismində Allahın varlığına inamın azalması səbəbləri müəllim üçün az əhəmiyyətli deyildir. Çıxılmaz vəziyyətə düşəndə, ağır xəstəliyə düşər olanda, təcavüzə məruz qalanda, qatillə üz-üzə gələndə, təbii fəlakət qurbanı olmaq təhlükəsi yarananda adamlar əllərini yuxarı qaldırır, Allahdan imdad diləyir. Lakin, heç bir yardım görməyən insanların Allaha etiqadı haqlı olaraq azalır.

Hər şeyin səbəbini, bütün dərdlərin dərmanını, dünyanın yaranması və gərdişini ilahi qüvvədə görməyə şübhə ilə yanaşanlara ruhanilər tərəfindən divan tutulması halları da dini hörmətdən salır. Göy cisimlərinin təbii qanunlar əsasında hərəkət etdiyini söyləyən dünya şöhrətli alimlərin dindarlar tərəfindən təqib edilməsi, onlardan İmadəddin Nəsiminin gözü baxa-baxa dərisinin soyulması, Cordano Brunonun diri-diri tonqalda yandırılması ruhanilərə şöhrət gətirməmişdir.

İslam dininin tarixinə bələd olan, Quranı yaxşı bilən, onun düzgün şərhini verən savadlı din xadimləri var. Azərbaycan xalqı belə xadimlərə böyük ehtiram göstərir. Bunlarla yanaşı, din pərdəsi altında min bir fırıldaqdan çıxan, yalnız şəxsi mənfəət güdən, özünü axund, seyid, molla adlandıran nadan «Allah adamları» öz çirkin əməlləri ilə İslam dinini hörmətdən salırlar. Sözü ilə əməli düz gəlməyən, hətta hüzur yerində açıq alverə çıxan mollalar haqqında deyirlər: «Mollanın qarnı beşdir, biri həmişə boşdur», «İlanın ayağını, qarışqanın gözünü, mollanın çörəyini görən olmayıb», «Söyüddən bar

görən, Seyiddən də görər», «Kasıb öləndə molla xəstə olar», «Molla evindən aş, kor gözündən yaş çıxmaz», «Adamın ölümü–mollanın bayramı» və s.

Həyatın daim öz axarı ilə getdiyini, fəvqəltəbii qüvvələrə bel bağlayaraq ümidlərinin hər dəfə puça çıxdığını yəqin edən insanlar öz əhvalları və öz münasibətlərini bayatılarda da ifadə etmişlər. Bayatılardan birində deyilir:

Aman fələk, dad fələk,

Heç olmadım şad fələk.

İçirdiyin şərbətdən

Özün də bir dad, fələk.

İndi özünü peyğəmbərin, imamların «elçisi» adlandıranlar, fala baxanlar, cadugarlıq edənlər, «Allah vergisi» alanlar, xəstəlikləri göz qırpımında «sağaldanlar», hətta «Allahla ünsiyyətə girənlər» və digər növ fırıldaqçılar da müəllim diqqətindən yayınmır. Gənc nəsldə elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün təcrübəli müəllimlər din pərdəsi altında bəd əməllərlə məşğul olan şəxslərin fırıldaqlarını elmi dəlillərlə alt-üst edirlər. Nəticə olaraq şagirdlər və tələbələr inanırlar ki, dünyada heç bir ilahi qüvvə, fəvqəltəbii qüvvə yoxdur; təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrin səbəbi elə təbiətin, cəmiyyətin özündədir; təbiəti və ya cəmiyyəti, o cümlədən insanları hər hansı bir qüvvə kənardan idarə etmir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Hansı dünyagörüşünü düzgün hesab edirsiniz? Nə üçün?*
2. *Dünyagörüşü hansı əlamətləri ilə səciyyələnir?*
3. *Elmi dünyagörüşünün əlamətləri hansılardır?*
4. *Dini dünyagörüşünü səciyyələndirən əlamətləri deyin.*
5. *İdealist dünyagörüşünü səciyyələndirin.*
6. *Hürufizm dünyagörüşünün öz dövrü üçün mütərəqqi rolunu izah edin.*
7. *Uşaqlarda elmi dünyagörüşünü hansı yollarla formalaşdırmaq olur?*

XV FƏSİL

AĞIL TƏRBIYƏSİ

1. Ağıl tərbiyəsi probleminin ədəbiyyatda qoyuluşu

Ağıl tərbiyəsinin zəruriliyi. Ağıl tərbiyəsi barədə söz açmağın zəruriliyi iki başlıca amildən irəli gəlir. Bunlardan biri dövrümüzün xüsusiyyətləri ilə, digəri mövcud pedaqoji ədəbiyyatla bağlıdır.

Müstəqil respublikamız bazar iqtisadiyyatına keçir. İndi həyatımızın bütün sahələrində bəzi xoşagəlməz hallarla da qarşılaşırıq. Siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi məsələlərin həllində ümumxalq mənafeələrini deyil, şəxsi mənafeləri ön plana çəkmək kimi meyllər özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başlayır. Belə bir şəraitdə ağıllı hərəkət etməyə, ağılla durub oturmağa, ağıl tərbiyəsinə gücləndirməyə böyük ehtiyac vardır. Bəla həm də orasıdadır ki, alverçi də, alverə rişxənd edən də, xain də, satqın da, dostluğa xəyanət edən də, bəzi siyasi cərəyanların başında duranlar da özlərini ağıllı hesab edirlər. Səbəbi? Başlıca səbəblərdən biri budur ki, «ağıl», «ağıllılıq» anlayışlarının mahiyyəti hələ heç də hamı üçün tam aydın deyildir. Odur ki, ağılın və ağıl tərbiyəsinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyatda məsələnin qoyuluşu. Mövcud pedaqoji ədəbiyyatla tanışlıqdan belə bir nəticə hasil olur ki, ağıl tərbiyəsi məsələsində qeyri müəyyənlik hökm sürür. Bəzi pedaqoji mənbələrdə¹ həmin məsələyə heç toxunulmur. Bəzilərinə isə ağıl tərbiyəsi məsələsi üzərində xüsusi dayanılır. Rusça pedaqoji lüğətdə yazılır: «Ağıl tərbiyəsi biliklərin, vərdişlərin və dünyagörüşü əsaslarının formalaşması, şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı və zehni əmək

---

1 . . . . . ”. 1967; . . . . . ”. 1968; Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı, “Maarif”. 1983.

mədəniyyətinin aşılmasıdır¹. Başqa bir mənbədə ağıl tərbiyəsinə bir qədər fərqli tərif verilir: «Ağıl tərbiyəsi şəxsiyyətdə intellektual mədəniyyətin, idrak motivlərinin, təfəkkür fəaliyyəti bacarıqlarının, dialektik təfəkkürün, təlim əməyini səmərəli təşkil etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur»².

Azərbaycanda ağıl tərbiyəsi məsələsinə toxunanlar vardır. Məsələn, pedaqogika adlı kitablardan birində yazılır: «Əqli tərbiyə müəllim və ya tərbiyəçinin rəhbərliyi altında şagirdlərin əqli qüvvələrinin və təfəkkürünün məqsədyönlü inkişaf etdirilməsi və onlarda elmi dünyagörüşün formalaşdırılması prosesidir³. Yaxud, 1996-cı ildə çap olunmuş «Pedaqogika» da deyilir: «Zehni təhsil intellektual bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməyi, təfəkkürü və əqli keyfiyyətləri inkişaf etdirməyi, idrak motivlərini formalaşdırmağı nəzərdə tutur».

Həmin mənbələr müqayisəli nəzərdən keçirildikdə məlum olur ki, 1993-cü ildə Azərbaycanda çap olunmuş kitabın fikri 1960-cı ildə çapdan çıxmış pedaqoji lüğətdəki fikrə, bizim çap etdirdiyimiz «Pedaqogika»dakı fikir isə 1988-ci ildə rusca çap olunmuş «Pedaqogika»dakı fikrə uyğundur.

Ağıl və ağıl tərbiyəsi məfhumlarının mahiyyətini açmaq əvəzinə, həmin kitabların birincisində təfəkkürdən, onun dialektik, məntiqi, mücərrəd, ümumi, nəzəri, texniki və s. kimi növlərindən, digərində isə elmdən, təlimdən, bilikdən, biliyin, bacarığın, vərdişin nə demək olduğundan uzun-uzadı danışılır.

Güman edirik ki, intellektual bacarıq və vərdişlərlə təfəkkürü və əqli keyfiyyətləri yanaşı qoymaq düzgün deyil. Çünki qədim yunan sözü olan intellekt elə ağıl, təfəkkür kimi başa düşülür.

Ağıl tərbiyəsinə bütövlükdə təlim və ya təhsillə eyniləşdirməyə də haqq qazandıрмаq olmaz. Ağıl tərbiyəsi geniş mənada başa düşülən tərbiyənin tərkib hissəsi, sahələrindən biridir. Bundan əlavə, təlim və təhsillə əlaqədar nəzərdən

¹ . . . . II. , , , 1960, . 514.

² . . . . , “ ”, 1988, . 141.

³ Pedaqogika. Bakı, “Maarif”, 1993, səh. 212.

keçirildikdə deyilməlidir ki, ağıl keyfiyyətlərini aşılamaq onların, yəni təlim və ya təhsilin həyata keçirdikləri funksiyalardan biridir.

Ağıl tərbiyəsini dünyagörüşündən, xüsusən də elmi dünya-görüşündən asılı etmək, ona müncər etmək də məğbul sayıla bilməz. Çünki, məsələn, dini və ya idealist dünyagörüşlü adamları ağılsız hesab etmək tam ədalətsizlik olduğu kimi, özünü elmi dünyagörüşlü şəxs hesab edənlərin arasında hərəkətlərinə görə cəzalandırılanlara göz yummaq da haqsızlıq olardı.

Ağıl tərbiyəsi məfhumuna indiyədək verilmiş təriflərin uğursuzluğu nədən irəli gələ bilər? Bizcə, başlıca səbəblərindən biri «ağıl» və «Ağıl tərbiyəsi» məfhumlarının mahiyyətinin indiyədək aydın olmadığı ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, eyni məfhumun başqa-başqa formalarda (əqli tərbiyə, zehni təhsil, ağıl tərbiyəsi) ifadəsi yalnız dolaşılığa, anlaşılmazlığa səbəb olur. Bu məfhumlardan hansinin işlədilməsi daha çox məqsədəuyğun hesab edilə bilər? Fikrimizcə – «Ağıl tərbiyəsi!» «Zehni təhsil» məfhumu işlədilməməlidir; çünki onun məntiqi əsası yoxdur. O nə təhsilin formaları anlayışına (əyani təhsil, qiyabi təhsil və s.-ə), nə də növlərinə (orta təhsil, ali təhsil və s.-ə) uyğun gəlir. Bundan əlavə, «zehni təhsil» məfhumunun işlədilməsi «fiziki təhsil», məfhumunun mövcudluğunu da nəzərdə tutur. Halbuki, belə təhsil yoxdur.

«Əqli» sözü nəyi bildirir? Aydındır ki, «Ağıl» sözünü! Bəs belədirsə, nə üçün ənənənin qulu oluruq? «Əqli» sözünü «ağıl» kimi, «əqli tərbiyəni» «ağıl tərbiyəsi» kimi işlətmək daha düzgün olmazmı? Məncə, olar! Və şifahi xalq ədəbiyyatında, habelə bədii ədəbiyyatda «ağıl» sözü boluca işlənir.

Mövcud ədəbiyyatda, o cümlədən pedaqoji ədəbiyyatda «ağıl» məfhumu geniş işlədilsə də, onun mahiyyəti elmi cəhətdən təhlil edilməmişdir, onun mahiyyəti açılmamışdır.

2. Keçmiş irsimizdə məsələyə münasibət

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün keçmiş irsimizə də müraciət etmək, müdrik ata-babalarla məsləhətləşmək, ağıl

haqqında, insan həyatı və fəaliyyətində onun yerinə və əhəmiyyətinə dair müdriklərimizin fikirlərini də nəzərə almaq faydalıdır. Xalqımızın adlı-sanlı adamları, elm və mədəniyyətimizin nümayəndələri, yazıçı və şairlərimiz ağıl haqqında olduqca dəyərli, bu günümüz üçün çox əhəmiyyətli fikirlər söyləmişlər. Həmin fikirlər atalar sözləri, zərb məsəlləri, bayatılar, tapmacalar, nağıllar, rəvayətlər, şeirlər, hekayələr və s. formasında ifadə olunmuşdur. Bizim borcumuz bu rəngarəng zəngin tarixi irsimizdən istifadə edərək ağıl məfhumunun mahiyyətini açmaqdır. Atalar sözlərindən bəzilərini burada xatırlamaq yerinə düşərdi: «Qüvvə hər şeyi, ağıl qüvvəni sındırar», «Paltarın zinətləndirməkdənsə, ağılı zinətləndirmək yaxşıdır», «Ağıl yaşda deyil, başdadır», «Baba malından nə fayda, başda ağıl olmasa», «Allahın adama qəzəbi tutanda əvvəlcə onun aqlını alır».

Peyğəmbər kəlamıdır, deyir ki, «İnsanın böyüklüyü, ululuğu ağıllı olmasındadır». Qocaman şərq dünyasının əzəmətli abidəsi kimi məşhur olan «Kəlilə və Dimnə» ağılı «Qələbələr aynası, zəfərlər güzgüsü, dünyanın bəzəyi» hesab edir.

Sual olunur: keçmişin fikir duhaları nə üçün ağıla bu qədər müstəsna əhəmiyyət vermişlər? Suala keçmiş fikir dünyasından da cavab tapmaq mümkündür. İnsanların davranışlarını, həyat tərzlərini, aqibətlərini uzun müddət diqqətlə müşahidə edən ata-babalarımız bu cür ümumiləşmələrə gəlib çıxmışlar: «Ağıllı kamal axtarar, cahil-mal», «Dəlinin ürəyi dilində, ağıllının dili ürəyindədir», «Ağıl ən böyük sərvətdir» və s.

Ağıllılığın və kəmağıllılığın aqibətindən söz açan böyük Firdovsi (934-1020) onları poetik şəkildə çox dəqiq səciyyələndirmişdir:

*«Səadət ağılda, nicat ondadır,
Ağılsız olan şəxs zindandadır»¹.*

Bədrəddin Qadirinin fikrincə, ağılı, kamalı olan şəxs insandır:

*«Bəni adəmdə əgər olsa kamal, insandır,
Yoxsa bir surəti insan, sifəti heyvandır»².*

¹ Firdovsi. Şahnamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, səh. 12.

² Bax: Müdrik sözlər. Bakı, "Yazıçı", 1979, səh. 103.

Ağıla yüksək qiymət verən A.Bakıxanov bu qiymətin səbəblərini də açıqlamışdır: «Ağıldan və əməldən üstün var-dövlət yoxdur. Çünki, onlar həmişə sənirlədir və onları heç kim səndən ala bilməz»¹.

Xaqani Şirvaniyə görə, ağıl ona görə qiymətlidir ki, insan nəfsinə, insan tamahına üstün gəlmək vasitəsidir; o öz fikrini arzu formasında ifadə etmişdir:

«Könül, gəl sən, ağılın pənahında ol

Ki, ağıl tamahın boynunu vurar».

Tusinin fikri də bizim üçün qiymətlidir: «Əxlaq cəmiyyətin tərəqqisinə, onun dəyişməsinə əsil mənada təsir göstərə bilməz, yalnız idrakla birləşdikdə o quvvət və qüdrət kəsb edir».

Göründüyü kimi, məlumatlı, bilikli olmaqda, fikrinə, dilinə hakim kəsilməkdə, ən dəyərli sərvətə sahib olmaqda, çətinliklərə üstün gəlməkdə, səadət və xoşbəxtlik yoluna çıxmaqda, əsil insanlıq zirvəsinə ucalmaqda, adamı alçaldan naqis əxlaqi keyfiyyətlərdən xilas olmaqda ağılın müstəsna rol oynadığı əcdadlarımız tərəfindən dönə-dönə qeyd edilmişdir.

Bəs insanların həyatında önəmli mövqe tutan ağıl nə olan şeydir? Ağılı səciyyələndirən hansı əlamətlərdir?

3. Ağıl əlamətləri

Ağılın əhəmiyyətinə dair yuxarıda söylənmiş fikirlərə və müasir həyatın reallıqlarına əsaslanaraq demək olar ki, ağıl əmək fəaliyyətində, və işinin, əməlinin sonunu aydın təsəvvür etməkdə, öz nöqsanlarını görə bilməkdə, nitq və fikrinə hakim kəsilməkdə, məntiqli danışmaqda, dostluqda, düşməne münasibətdə və s. sahələrdə qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Adamın ağıllılıq dərəcəsi hər şeydən əvvəl onun *gördüyü işdə, işin keyfiyyətində* və nəticəsində təzahür edir. Hər hansı işi görməzdən əvvəl onun nə ilə nəticələnəcəyini aydın təsəvvür etmək bacarığı adamın ağıllı olduğuna dələlət edir. Ağılın bu cəhətini nəzərə alan Əssar Təbrizi yazırdı:

---

¹ A.Bakıxanov. Nəsihətlər. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 12.

*«Hər ağıllı yaxşı görsə öz işinin sonunu,
Düşmənlərin hiylələri yaxalamaz bil onu»¹.*

Ağılın bu cür cəhətinə dərinədən bələdliyin nəticəsidir ki, «Qabusnamə»də qısa, lakin çox aydın şəkildə yazılır: «Əvvəldən düşünə bilmək bacarığa bərabərdir»².

Atalar sözündə də ağılın həmin xüsusiyyəti diqqətdən yayınmamışdır. Atalar sözünün birində deyilir; «Bacarıq ağılın nişanəsidir».

Adamın özünə münasibətində, *özündə nöqsanların olub-olmadığını müəyyənləşdirə bilməsində, öz sözlərinə və hərəkətlərinə qiymət verməyi bacarmasında ağılın dərəcəsinə görmək mümkündür*. Məsəldir, deyərlər: «Mərd özündən görər, namərd özgədən».

A. Bakıxanov ağılın bu əlamətini çox aydın və qabarıq şəkildə ifadə etmişdir: «O adam ağıllı hesab olunur ki, öz nöqsanını başqalarından çox görsün»³. Şer dühası Nizami öz eybini görə bilməyi geniş təbliğ etmişdir:

*«Özgəsinin eybinə gözlərini açma sən,
Öz-özünü görəndə öz eybindən qaçma sən»⁴.*

Ağıl əlamətləri danışıda, dildə daha çox özünü göstərdiyindən, müdriklər sonrakı nəsilləri dönə-dönə xəbərdar etmişlər, istəmişlər ki, adamlar bir-biri ilə ünsiyyətdə olan zaman, *işlətdikləri söz və ifadələrdə ehtiyatlı olsunlar*. Qədim yazılı abidələrdən birində oxuyuruq; «İnsan hər şeydən çox dilindən bəlaya düşür»⁵. Bunu nəzərə alan həmin mənbə deyir: «Ağıllı adamların həyatında ən layiqli cəhət danışmamaqdır»⁶.

Böyük Nizami öz fikrinin təsir gücünü artırmaq üçün danışmaq tərzində ağıllı və axmaq adamın fərqi belə vermişdir:

*«Ağıllı bir işdir yumşaq danışmaq,
Kobudluq axmağa yaraşar ancaq»⁷.*

¹ Əssar Təbrizi. Mehr və Müştəri. Bakı, "Yazıçı", 1988, səh. 64.

² Qabusnamə. Bakı, "Azərənşr", 1989, səh. 50.

³ A. Bakıxanov. Nəsihətlər. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 12.

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, "Yazıçı", 1981, səh. 110.

⁵ Kəlilə və Dimnə. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1961, səh. 19.

⁶ Yenə orada, səh. 19.

⁷ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 522.

Müdrüklərimiz nitqin başqa cəhətlərində, məsələn, *söylənən fikrin əlaqəli olub-olmamasında, dəlillər gətirilib-gətirilməməsində*, sözün yerinə düşüb-düşməməsində ağıln nə vəziyyətdə olduğuna xüsusi diqqət yetirmiş və öz münasibətlərini bildirmişlər. Məsələn, Sədi vaxtilə yazırdı:

«Dəlildə, sübutda olur güc, qüvvət,
Qanun olan yerdə iş görməz hiddət»¹,

Bu günün özündə məntiqsiz, dəlilsiz, yersiz danışan adamların az olmadığına və belələrinin xalq arasında nadan adlandırıldığına şahidiyik.

Uzaq keçmişdən üzü bəri müdrüklərin ağılla əlaqədar qiymətləndirdikləri əlamətlərdən biri də *dostluqla* bağlıdır. Onların gəldiyi qənaət budur ki, ağıllı adamlar üçün əsil dost dünyada ən böyük nemətdir. Nadanlar isə dostluqda yalnız müəyyən maraq güdürlər. «Kəlilə və Dimnə» kimi tarixi abidəni insanlığa bəxş edənlər deyiblər: «Ağıllı adamlar yanında dostluqdan qiymətli heç bir şey yoxdur»².

Ulularımız kimi, biz də bu gün görürük ki, küçələrdə veyil-veyil gəzənlərin, zəhmətdən qaçanların əksəriyyəti peşə, sənət sahibi olmayanlardır. Belələrinin öz ailəsində və xalq arasında heç bir hörməti olmur. Ağıllı adamlar isə, adətən, *bir peşə, bir sənət sahibi olur*. Hətta öz peşəsinin zirvəsinə ucalır, peşəsinin kamil ustasına çevrilir. Şer dünyasının Günəşi olan Nizaminin aşağıdakı kəlamı yada düşür:

«Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa»³,

«Qabusnamə» də sənət öyrənməyin ağılla əlaqəsi məsləhət və qismən də göstəriş formasında belə ifadə olunmuşdur: «Əgər ağıln varsa sənət öyrən»⁴. Sənət halallığa aparam, el-oba arasında üzü ağardan yoldur.

Adamın ağıllılığı və ya nadanlılığı onun səbirli, yaxud səbirsiz olduğunda da üzə çıxır. Tələsik nəticə çıxartmayan,

¹ Sədi. Bustan, Bakı, Azərnəşr, 1964, səh. 100.

² Kəlilə və Dimnə. Bakı. ADU-nun nəşriyyatı, 1961, səh. 133.

³ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 1982, səh. 64.

⁴ Qabusnamə. Bakı, "Azərnəşr", 1989, səh. 34.

səbrli olan şəxs, adətən, peşimançılıqdan uzaq olur. Dözümsüz olan, özünü ələ almağı bacarmayan, ölçülü-biçilməmiş söz deyən və ya iş görənlər isə sonradan peşimançılığın acısını dönə-dönə dadmalı olurlar.

Mir Möhsün Nəvvaba görə ağıl əlaməti olan «Səbr qurtuluşun açarıdır»¹.

Quranda yazılmışdır: «Səbr edənləri sevər Allah». Ağıllı adam kamalı təkçə dostlarından deyil, rəqiblərindən də öyrənir, vara-dövlətə uymur.

Ağıl problemində çətin məsələlərdən biri elm və ağıl arasındakı münasibət məsələsidir. Bəzi pedaqoqların fikrincə ağılın başlıca göstəricisi elmlilikdir.

Bir çox həyat faktlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, ağıllı elmə müncər etmək, yaxud da ondan asılı etmək cəhdi ilə razılaşmaq çətindir. Əvvəla, elmsiz adamlar arasında yüksək ağıl sahibləri az deyil. İkincisi, hər elm adamını da ağıllı hesab etmək düzgün olmaz. Çünki, elmlilik adamlar arasında insanlığa qarşı, öz xalqına qarşı çıxanlar az olmamışdır. Bu cür hallara görə elmi ağılın başlıca göstəricisi kimi qəbul etmək düzgün deyil.

Fikrimizcə, ağıllı biliklə əlaqələndirənlərin mövqeyi daha düzgün hesab edilə bilər. Çünki, bilik məfhumu elm məfhumundan genişdir. Bu məfhumda həm elmi biliklər, həm də məişətdən, təcrübədən, adi müşahidələrdən irəliləyən və heç bir şübhə doğurmayan biliklər aiddir. Atalar sözləri, zərb məsəllər, tapmacalar kimi şüurlara hakim kəsilən biliklər də sonunculara aiddir. Bu mənada, məsələn, atalar sözlərindən birində deyilən «Bilik ağılın aynasıdır» və ya «Cami-cəm» əsərində Əvhədinin yazdığı «Baş biliksiz olar bədguman» kimi fikirlərə haqq qazandırmaq olar. «Cahil dirilərin ölüsüdür» deyən ata-babalarımız, yaxud «Bilik insanları ucaldar aya, nadanlıq korlar tək salar quyuya» deyən Əvhədi yanılmamışlar.

---

¹ Mir Möhsün Nəvvab. Nəsihətnamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, səh. 52.

Şərh olunan fikirlərdən belə nəticə çıxır ki, geniş mənada başa düşülən biliklilik ağılın təzahür əlamətlərindən birinə çevrilə bilər.

Göründüyü kimi, ağıl məfhumunu səciyyələndirən əlamətlər vardır: öz peşəsinin zirvəsinə ucalmağa çalışmaq, görəcəyi işin, deyəcəyi sözün nə ilə nəticələnəcəyini qabaqcadan düşünmək, öz nöqsanını görmək, etiraf edib düzəltməyə səy göstərmək, yumşaq və məntiqli danışmaq, daim təmkinli, səbrli olmaq, bilikli olmaq.

Xarakterində bu cür ağıl əlamətləri olan şəxs öz əmin-amanlığını təmin edərək xalqına faydalı olmağa səy göstərir. Ağılın belə əlamətlərini görmək, müşahidə etmək mümkündür.

Ağılın gözlə görünməsi çətin olan əlamətləri də mövcuddur. Biz, ağılın psixoloji əsasını təşkil edən müqayisəni, təhlil və tərkibi, ümumiləşdirməni, qruplaşdırma və sistemə salmanı və s. kimi təfəkkür əməliyyatlarını nəzərdə tuturuq. Nəzərə alınmalıdır ki, ağılın sezilən əlamətləri insanda həmin təfəkkür əməliyyatlarından süzülüb formalaşır. Məsələn, kimsə görür ki, iş adamları, peşəkarlar yaxşı dolanır, hörmətli olurlar. O da çalışır ki, bir peşə sahibi olsun, ailəsinə və xalqına gərəkli adam kimi yaşayıb yaratsın; həyat faktlarını görən, onları *təhlil edən, müqayisələr aparan, ümumiləşdirən* şəxs belə qənaətə gələ bilər.

Yuxarıda səciyyələndirilən faktları nəzərə alan Milli pedaqogika ağıl məfhumunun mahiyyətini belə ifadə edir: *Müvafiq təfəkkür əməliyyatları əsasında ailə və xalq naminə bir peşənin əsil ustası olmağa çalışmaq, görəcəyi işin və söyləyəcəyi fikrin nə ilə nəticələnəcəyini əvvəlcədən ölçüb biçmək, yol verdiyi nöqsanı etiraf edib aradan qaldırmaq, səbrli olmaq, biliyə daim can atmaq kimi xüsusiyyətlərin vəhdəti ağıldır.*

4. Ağıl tərbiyəsinin məzmunu

Belə bir anlamdan bir sıra nəticələr çıxır. Onlardan biri budur ki, ağıl və şüur məfhumlarını eyniləşdirmək olmaz.

Balaçadan tutmuş böyüyə qədər hamıda şüur var. Lakin, yuxarıdakı şərhdən aydın olduğu kimi, heç də hamını ağıllı hesab etmək mümkün deyil. Bu və ya digər şəxsin nə dərəcədə ağıllı olduğunu yuxarıdakı tərif əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Digər nəticə budur ki, ağıllı adam şöhrətpərəstlikdən, vəzifəpərəstlikdən uzaq olur; bilir ki, vəzifə müvəqqətidir. Üçüncü nəticə belədir: ağıllı adam dostcanlı olur, dostluqda naxələfliyə nifrət edir. Nəhayət, ağıllı adamlar ağsaqqal hesab olunur; qohum-qardaş, dost-aşna, yaxın-uzaq məhz ağıllı adamlarla məsləhətləşir, belələrindən məsləhət alır. Abay çox haqlı deyib:

*«Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
Təvazo və yaxşılıq–
Beş yaxın dostdur sənə»*¹.

Ağıl məfhumunun mahiyyətindən çıxış edərək ağıl tərbiyəsinin məzmununu, vəzifələri və yollarını dəqiqləşdirmək mümkündür.

Ağıllı adam öz sənəti, öz peşəsi ilə sayılıb seçilir. Ağıllı adamlardan biri kimi xalqımızın qiymətləndirdiyi, məsələn, Üzeyir Hacıbəyovu şöhrətləndirən, hər şeydən əvvəl, onun bəstəkarlığı olmuşdur.

Veyil-veyil gəzən, bir sənət, peşə sahibi olmayan, vaxtını eyş-işrətdə keçirən şəxslər arasında ağıllı adam kimi ad çıxaranlar tarixdə olmamış və indi də yoxdur.

Ağıl tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərdən biri də atılacaq addımın, deyiləcək sözün nə ilə nəticələncəyini əvvəlcədən görə bilməklə bağlıdır.

Hər birimizin gündəlik həyatı ailə ilə, iş şəraiti ilə, ictimai yerlərlə, müxtəlif adamlarla əlaqədar olur, hansısa iş icra edilir, kimsə kimlərləsə təmas qurur. Bu zaman lazımınca düşünülməmiş davranış, yaxud götür-qoy edilməmiş deyilən söz və ya fikir çox halda arzu olunmaz nəticə verə bilər; peşimançılıq yaranır. Belə hallarda ağılın hələ kamil olmadığı özünü göstərir. Söyləniləcək fikrin, görülmək üçün sonu barədə düşünüb-daşınanda, yalnız bundan sonra iş və

---

¹ Abay Kunanbayev. Şerlər və poemalar. Bakı, "Azərneşr", 1970, səh. 32.

ya sözə başlayanda adam uğur qazana bilir. Bu cür hallarda ağlın formalaşdığı şübhə doğurmur. Atalar gözəl deyib: «ho-ho var dağa qaldırır, ho-ho var dağdan endirir». Atalar, sözün deyiliş tərzindən asılı olaraq onun təsir gücünün başqa-başqa olduğuna xüsusi diqqət yetirmişlər.

Müxtəlif səbəblər üzündən adam müəyyən səhvə yol verir. Buraxılan səhvə münasibət adamlarda başqa-başqa ola bilir. Bəziləri açıq-aşkar qəbahət hərəkətə yol versələr də cəsarətləri çatıb onu etiraf etmirlər; bəhanələr gətirir, boyun qaçıрмаğa çalışırlar. Elələri də tapılır ki, öz günahını başqasının boynuna atmağa çalışır. Belə hallar ağlın naqisliyindən xəbər verir.

Ağıllı adam isə hərəkətində və ya sözündə nöqsanı hiss edən kimi ya başqalarının şahidliyi ilə, yaxud da özü öz qarşısında həmin nöqsanı etiraf edir və çalışır ki, gələcəkdə o çür nöqsan təkrar olunmasın. Öz nöqsanını görməmək, yaxud görməyə meyilli olmamaq halları ağılda nöqsan sayılır. Yol verilən qüsuru qəbul edib aradan qaldırmağa çalışılması cəmiyyətdə rəğbətlə qarşılır. Nöqsanını görüb etiraf etmək, onu aradan qaldırmaq bacarığı ağıl əlaməti olub cəsarətə bərabər tutulur.

Ata-babalarımız səbrli, təmkinli olmağı ağıllılıq əlaməti hesab etmişlər. Bu səbəbdən də səbrliliyin gənc nəsə aşılanması ağıl tərbiyəsinin məzmununda önəmli yer tutur. həyatda dönə-dönə isbat olunmuşdur ki, dedi-qodular, söz-söhbətlər əsasında tələsik nəticə çıxarıb tədbir görənlər çox halda səhvə yol verir və sonra pis vəziyyətdə qalırlar. Səbrli olanlar isə, əksinə, nəticə çıxarıb tədbir görməkdə qətiyyətlə tələsmir, bir müddət keçir, məsələni hərtərəfli öyrənirlər; qəti yəqinlik hasil olandan sonra iş görürlər; ağıllı olduqları isbat edilir.

Daim öyrənməyə, bilik əldə etməyə meyl ağıllı adamın bəzəyi olduğundan, ağıl tərbiyəsində gəncliyin biliyə can atması, bilikli olmağa səy göstərməsi diqqət mərkəzində durur. Bilikli adamın inamlı, güclü olduğu, biliksiz adamın isə avam qaldığı, zəif olduğu uşaqların nəzərinə çatdırılır. Böyük Nizami vaxtilə xəbərdarlıq edirdi:

*«Ancaq öyrənməyi ar bilən insan
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan»¹.*

İmkan düşdükcə təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, qruplaşdırma və s. təfəkkür əməliyyatları barədə tələbələrə məlumatların verilməsi və həmin əməliyyatlar üzrə bacarıqların onlara aşılması da ağıl tərbiyəsinin məzmununa daxil edilir.

Nəzərə alınır ki, peşəsini kamil bilən, hərəkətlərinin sonunu ətraflı düşünən, sözünü lazımınca ölçüb-biçən, nöqsanını etiraf edib aradan qaldıran, səbrli olan, biliyə can atan adam nəinki ailəsi üçün, habelə öz xalqı üçün faydalı olur, sayılır-seçilir. Bu xüsusiyyətlərin sahibi həm də vətənpərvər hesab olunur.

5. Ağıl tərbiyəsinin vəzifələri

Ağıl tərbiyəsinin vəzifələri ağıl məfhumunun mahiyyətindən irəli gəlir. Ağıl tərbiyəsi qarşısında qoyulan vəzifələrdən biri sənətlə, peşə ilə əlaqədardır. Tərbiyə zamanı hər bir uşaq, yeniyetmə və ya gənc öz şəxsi həyatında, ümumxalq işində peşənin, sənətin əhəmiyyətini aydın təsəvvür etməli və bir peşənin kamil ustası olmalıdır; bilməlidir ki, peşənin pisi yoxdur, cəmiyyət üçün bütün peşələr faydalıdır.

Ağıl tərbiyəsi baxımından adamların vəzifələrindən biri peşə, sənət sahəsində daim təkmilləşməyə çalışmaqdır. Amma sənətkar var, sənətkar var! Hər sənətkar hörmətli olmur. Sənətinin mahir ustası olanlar ağıl zirvəsinə ucala bilirlər. Ölməz Nizaminin aşağıdakı kəlamı burada yada düşür:

*«Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan»².*

Ağıl tərbiyəsinin vəzifələrindən biri də atacağı addımın və deyəcəyi sözlərin nə ilə nəticələnəcəyini qabaqcadan düşünə bilmək bacarığının gənc nəslə aşılmasından ibarətdir. Tərbiyə olunanların nəzərinə çatdırmaq gərəkdir ki, bir işi görməzdən, bir sözü deməzdən əvvəl fikirləşsin,

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, "Yazıçı", 1983, səh. 53.

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 65.

görsün nəticəsi özü üçün, ailəsi üçün, cəmiyyət üçün faydalı olar, yoxsa zərərli? Zərərli olarsa, həmin işdən və ya sözdən vaz keçsin, faydalı olarsa, işə başlasın, yaxud sözünü desin. Atalar əbəs yerə deməmişlər: «Yüz ölç, bir biç». Bu yüz ölç, bir biç hər bir uşaq, hər bir yeniyetmə və gənc yadında möhkəm saxlamalı və həyatı boyu ona əməl etməlidir.

Təcrübə göstərir ki, nöqsana yol verməyən adam az olur. Müdriklərimizi maraqlandıran yalnız bu deyil. Həm də nöqsanlara adamların münasibətidir. Çoxlarımız nöqsanlarımızı ya görmək istəmir, ya görüb etiraf etmir, ya da etiraf edib aradan qaldırmır. Bu səbəbdən də ata-babalarımız nöqsanları ləğv etməyi vacib bilmişlər, indinin özündə də zəruri hesab edirlər. İşdə, adi həyatda yol verdikləri nöqsanların etiraf olunmasına və aradan qaldırılmasına yönələn səylər ağıl tərbiyəsinin vəzifələrinə aid edilir.

Ağıl tərbiyəsi qarşısında qoyulan vəzifələrdən biri də səbrlə əlaqədardır, Gənc nəslə səbrli, təmkinli olmağa alışdırmaq onu ağıl zirvəsinə qalxan cığıra salmaq deməkdir. Adamlarla rəftarda tez özündən çıxmaq, səsini ucaltmaq, kobudluq hallarına yol vermək, dözümsüzlük göstərmək, danışanın sözünü kəsmək kimi qəbahət sayılan xüsusiyyətlər adamı hörmətdən salır. Bu cür halların xalq arasında pis qarşılandığını hər bir uşaq, yeniyetmə və gənc bilməlidir; bilməlidir ki, xalq səbrli adamları sevir, həyatda səbrlə uğur qazanmaq olur. Təsadüfi deməmişlər ki, «Səbr ilə halva bişər ey qora, səndən, bəsləsən atlas olar tut yarpağından».

Daim biliyə can atmağın, geniş biliyə malik olmağın həyatda və fəaliyyətdə əhəmiyyətini gənc nəslə başa salmaq, biliyə, elmə onda dərin maraq oyatmaq ağıl tərbiyəsinin vəzifələrindəndir.

Təlim, tərbiyə və təhsil zamanı bizim uşaqlar, yeniyetmə və gənclər anlamalıdırlar ki, düzgün mühakimə yürütmək, əlaqəli, məntiqli danışmaq təfəkkür əməliyyatlarını tanımaqdan və onlardan yerli yerində istifadə etməkdən çox asılıdır. Təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. kimi təfəkkür əməliyyatlarının gənc nəslə formalaşdırılması ağıl tərbiyəsinin vəzifələrinə aiddir.

Hələ görün nə qədər müddət bundən əvvəl ölməz
Nizamimiz ağıl tərbiyəsi ilə məşğul olmağın zəruriliyini necə
ustalıqla ifadə etmişdir:

«Şahanə tərbiyə, hünər, nəzakət,
Ağıla nur verir, ürəyə qüvvət»¹.

6. Ağıl tərbiyəsinin yolları

Ağıl tərbiyəsi qarşısında qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək üçün istifadə edilən yollar çoxdur. Onlardan bəzilərini göstərək: sənətinin kamil ustası olan layiqli adamların nümunəsindən istifadə; imkan daxilində bu cür şəxslərlə görüşlərin təşkili; işin icrasından əvvəl onun nə ilə nəticələnəcəyini görməyə və görməməyə aid həyatdan götürülmüş faktlar haqqında söhbət; düşünərək və düşünmədən deyilən sözlərin sonuna aid müsahibə; səbrlə və səbrsiz görülən işlərin aqibəti barədə müsahibə; biliyin və bilikli olmağın əhəmiyyəti haqqında müzakirə; təfəkkür əməliyyatlarına uyğun gələn və uyğun gəlməyən mühakimələrin təhlili.

Öz sənətinin əsil ustası olan layiqli şəxslərin nümunəsi. Ağıl tərbiyəsi qarşısındakı vəzifələrin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmək üçün ağıllı adamların nümunəsindən istifadə edilməlidir. Gənc nəsəl bilməlidir ki, xalq kimləri hansı keyfiyyətlərinə görə ağıllı hesab edir, onlara ehtiram göstərir, heç vaxt unutmur. Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Əcəmi, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun kimi şəxslərin nümunəsində ağıllılıq əlamətlərini uşaqların, yeniyetmə və gənclərin qarşısında açıb göstərmək mümkündür. Bu cür nümunələr əsasında gənc nəsəl yəqin edə bilər ki, ağıllı adamlar birinci növbədə öz peşələrinin vurğunu olmuş, seçdikləri peşənin əsil ustasına çevrilmiş və buna görə də Azərbaycan xalqına başucalığı gətirə bilmişlər. Və məhz buna görə də belə adamlar dünyasını dəyişsələr də, öz xalqının xatirində əbədi yaşayırlar.

Ağıllı hesab edilən şəxslərlə görüşlər. Müasir ağıllı adamlarımız az deyil. Öz peşəsinin kamil ustası olan adamlarımız

---

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, "Yazıçı", 1982, səh. 66.

hər kənddə, hər qəsəbə və şəhərdə kifayət qədərdir. Səciyyələndirdiyimiz ağıl keyfiyyətlərinə malik olan bu cür adamlarla şagirdlərin görüşünü təşkil etmək çox faydalıdır. Görüş zamanı şagirdlər konkret şəxslərin nümunəsində yəqin edə bilirlər ki, təsərrüfatın, elmin, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin və digər sahələrin sayılıb seçilən ağıllı adamları var. Onlar təkcə öz ailələrinə deyil, kəndə, şəhərə, bütövlükdə Vətənimizə maksimum dərəcədə fayda verməyə çalışırlar; bu keyfiyyətlərinə görə də xalq onları sevir.

İşə başlamazdan əvvəl nəticəsini görə bilmək haqqında müsaibə. Ağıl tərbiyəsində diqqət yetirilən cəhətlərdən biri də hər hansı işin nəticəsini qabaqcadan görə bilmək bacarığının gənc nəsldə formalaşdırılmasıdır. Uşaqlar bilməlidir ki, görüləcək işin müddətindən və miqyasından asılı olmayaraq nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan özü üçün aydınlaşdıranlar da, aydınlaşdırmayanlar da olur. Birinci hal ağıllılıq, ikinci hal isə nadanlıq əlaməti kimi özünü göstərir; birinci hal uğurla, ikinci hal isə uğursuzluqla nəticələnmə bilər. Tərbiyə işində həmin hallara aid şagirdlərin və yaşlıların həyatı və fəaliyyətindən konkret faktlar gətirmək lazım gəlir. Məsələn, 1988-ci ilin qışında Ermənistandan zorla qovulan azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda məskunlaşmalarına o zamankı respublika rəhbərliyi icazə vermədi, versəydi Dağlıq Qarabağ problemi çoxdan həll olunardı.

Ətraflı təhlil olunan bu cür faktlardan şagirdlər də, tələbələr də belə bir qənaətə gəlirlər ki, hər hansı işi görməzdən əvvəl onun nə ilə bitəcəyini aydın təsəvvür etməyə çalışmaq lazımdır.

Düşünərək və düşünmədən deyilən sözlərin nəticəsinə aid müsaibə. Ağıl tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxs şagirdlərə və ya tələbələrə başa salır ki, adamlar arasında baş verən narazılıqların, çəkişmələrin, incikliyin çoxu danışıqda, nitq ünsiyyətində yol verilən nöqsanlardan irəli gəlir. Rişxənd, istehza, ələsalma, şit zarafat halları, mənasını başa düşmədən işlədilən sözlər qəlbə daha çox toxunur. Şagirdlər və tələbələr üçün o da aydın olmalıdır ki, sözün deyiliş tərzində inciklik yarada bilər. Amiranə xarakterli, göstəriş

səciyyəli, təkəbbürlü deyilən sözlər adamları bir-birindən uzaqlaşdırır. Nitq ünsiyyətindən alınan bu cür faktların təhlili əsasında şagirdlər də, tələbələr də yəqin edirlər ki, həmin faktlar ağıl nişanəsi deyil, nadanlıq nişanəsidir. Tərbiyəçi bu məqsədlə müvafiq atalar sözlərindən, zərb məsəllərdən də istifadə edir: «Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz». Ulu Əvhədi məsləhət görmüşdür:

«Təkəbbür, mənəmlik, özünü çəkmək..,

Hər nə söylədimisə, ondan qaç uzaq,

Onların əksiylə məşğul ol ancaq»¹.

Səbrli və səbrsiz görülən işlərin aqibəti barədə müsahibə.

Bu istiqamətdə ayrı-ayrı faktlar ətrafında şagirdlərlə müsahibələr aparılır. Şagirdlər həmin faktlardan belə bir nəticəyə gəlirlər ki, səbrlə görülən iş və ya tədbir faydalı olur; səbrsiz, tələsik çıxarılan qərar, görülən iş, atılan addım peşimançılığa gətirib çıxara bilər. Sözdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Şagirdlər bilməlidir ki, deyilən söz atılan oxa bənzəyir, onu geri qaytarmaq mümkün deyil. Hövsələsiz görülən iş üçün, əsəbi vəziyyətdə deyilən söz üçün tez-tez üzr istəmək, peşimançılıq çəkmək çox halda yersiz və səmərəsiz olur. Bu cür halları nəzərə alan müvafiq atalar sözləri də şagirdlərin diqqətinə çatdırıla bilər: «Daldan atılan daş topuğa dəyər».

Biliyin və bilikliyin əhəmiyyəti barədə müzakirə. Şagirdlərlə aparılan müzakirə zamanı bilikli olmağın həyatda əhəmiyyəti qabarıq şəkildə açılır. Şagirdlər yəqin edirlər ki, müəyyən dərəcədə biliklərə yiyələnmədən müasir həyatda layiqli yer tutmaq çətinidir. Bilikli, məlumatlı olmaq, öz biliyini daim artırmaq və genişləndirmək ağıllı adamlara xas olan əlamətdir. Şagirdlər arasında müsahibə apararkən bilik əldə etməyin vacibliyinə dair atalar sözlərini, fikir bahadırlarının söylədiklərini xatırlamaq yerinə düşür. Məsələn, Nizaminin aşağıdakı kəlamını eşidən şagirdlərdə əmniyyət xeyli artar:

«Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,

Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.

---

¹ Marağalı Əvhədi. Cami-cəm: Poema, Bakı, "Azərənər", 1970, səh. 153.

Ancaq öyrənməyi ar bilən insan

Məhrumdur dünyada bilik almaqdan»¹.

Təfəkkür əməliyyatlarına uyğun gələn və uyğun gəlməyən mühakimələrin təhlili. Ağıl tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxs təfəkkür əməliyyatlarının nədən ibarət olduğunu, ayrılıqda hər birinin xüsusiyyətlərini bilməlidir. Bu cəhətdən özü üçün aydınlıq hasil etmiş olan şəxs şagirdlərdə və tələbələrdə müqayisə, təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə və s. kimi təfəkkür əməliyyatlarının formalaşmasını sürətləndirə bilər. Ağıl tərbiyəsində müvəffəqiyyətin vacib şərtlərindən biri belədir. Onu da bilmək faydalıdır ki, adamın söylədiyi fikir, istəsə də istəməsə də, həmin təfəkkür əməliyyatlarından süzülüb keçir. Bunu çoxlarımız duymur. Duyulduqda isə ifadə etdiyimiz fikir daha dolğun, daha sistemli, daha məntiqli olur; təfəkkürümüz daha intensiv inkişaf etməyə başlayır. Təhlil və tərkib əməliyyatı ilə olaqədar bircə misal gətirək. Şagirdlərlə söhbətdə, məsələn, deyilir, «Üzeyir Hacıbəyov ağıllı adam idi». həmin fikrin deyənə də, eşidənlərə də dəxli vardır. Deyən ya Üzeyir Hacıbəyovu dəfələrlə görüb müşahidə edib, ya da onun həyat və fəaliyyətini öyrənib, həmin nəticəyə gəlir. Nəticəyə gələndə, o, bəstəkarın əməyə münasibətini, işə başlamazdan və ya bir söz deməzdən əvvəl nəticəsi barədə ətraflı düşündüyünü, heç kəsi incitmədiyini, səbrli, bilikli olduğunu təhlil edib, fikrini ümumiləşdirir. Bunlarla yanaşı, yuxarıdakı fikri söyləyən şəxs xəyalən, özü hiss etmədən, həm xüsusinin (Üzeyir Hacıbəyovun) ümumiyyə (ağıllı adamlara) aid olduğunu, həm də bu qrupa aid olan keyfiyyətlərin Üzeyir Hacıbəyovda mövcudluğunu etiraf etmiş olur.

Müəllimin şüurunda sezilmədən cərəyan edən həmin təfəkkür əməliyyatları şagirdlərin şüuruna da sezilmədən süzülür. Lakin, bu zaman, ustad müəllim, şagirdlərin sezmədən qəbul edəcəkləri həmin təfəkkür əməliyyatlarını xüsusi olaraq onların nəzərinə çatdırdıqda tamam başqa

---

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, “Yazıçı”, 1983, səh. 53.

səmərə əldə edilir. Bununla da müəllim öz şagirdlərində ağıl intensiv inkişafına güclü təkan vermiş olur.

Ağıl tərbiyəsi, həm fənlərin tədrisində, həm də dərşdənkənar tədbirlərdə həyata keçirilir. Bundan ötrü bütün fənlərin tədrisində imkanlar var. Konkret tədris mövzusunun və ya dərşdənkənar konkret tədbirin imkanını nəzərə alan müəllim ağıl tərbiyəsinin vəzifələrinə uyğun gələn üsulları seçir və tətbiq edir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Ağıllıq hansı əlamətləri ilə səciyyələnir?*
- 2. Ağıl tərbiyəsi qarşısında qoyulan vəzifələri sadalayın.*
- 3. Ağıl tərbiyəsinin vəzifələrini hansı yollarla həyata keçirmək olur?*

XVI FƏSİL

İDEYA-SİYASİ TƏRBIYƏ

1. İdeya-siyasi tərbiyə məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşu

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində ideya-siyasi tərbiyənin aktuallığı xeyli artmışdır. İndi ideya-siyasi tərbiyənin təkcə forması deyil, məqsədi də, məzmunu da köklü şəkildə dəyişmişdir.

İdeya-siyasi tərbiyə məsələsi mövcud ədəbiyyatda necə qoyulur? Pedaqoji ədəbiyyatda ideya-siyasi tərbiyəyə münasibət müxtəlifdir.

Ədəbiyyatla tanışlıqdan aydın olur ki, bir sıra mənbələrdə ideya-siyasi tərbiyə məsələsinə heç toxunulmur. Buna misal olaraq Moskvada «Prosveşenie» nəşriyyatı tərəfindən 1968 və 1977-ci illərdə çap olunmuş eyni adlı «Pedaqogika» və 1967, habelə 1976-cı illərdə buraxılmış eyni adlı «Xrestomatiya po pedaqoqike» kitablarını göstərmək olar.

Görünür, həmin kitabların müəllifləri ideya-siyasi tərbiyə məsələsini pedaqogika üçün lüzumsuz hesab etmişlər.

Bununla belə, ideya-siyasi tərbiyə məsələsi üzərində xüsusi dayanmaq halları da var. Bəzi mənbələrdə məsələ ideya-siyasi¹, bəzilərinə ideya-əxlaq², bəzilərinə ideya-mənəvi³, bəzilərinə ideya-siyasi – əxlaqi⁴ formasında ifadə olunur.

Ədəbiyyatda «ideya-siyasi tərbiyə» və «ideya-mənəvi tərbiyə» ifadələri daha geniş yayılmışdır. Fikrimizcə, birinci ifadə daha dəqiqdir. Çünki «ideya» və «siyasi» məfhumlarının həm fərqləri, həm də bir-birini tamamladıqları aydın sezilir.

«İdeya» və «mənəvi» məfhumları isə mahiyyətcə eyniyyət təşkil edir: ideya eyni zamanda mənəvidir, maddi deyil.

---

¹ Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı, “Maarif”, 1983.

² . . . , “ . . . ”, 1988.

³ Pedaqogika. Bakı, “Maarif”, 1993.

⁴ . . . , “ . . . ”, 1978.

İdeya-mənəvi tərbiyə məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşunu da qənaətləndirici hesab etmək çətindir. Şərhin mahiyyəti belə ifadə olunur: «İdeya-mənəvi tərbiyənin sisteminə elmi dünyagörüşü, əqidə, xalqımızın mütərəqqi ənənələrinə sədaqət, vətənpərvərlik, humanizm, vətəndaşlıq borcunun dərkə və s. keyfiyyətlərin formalaşdırılması daxildir»¹.

Həmin səhifədəcə yenə yazılır: «İdeya-mənəvi tərbiyənin məzmununa dövlətin siyasətini başa düşmək, elmi dünyagörüşü və ideya-siyasi əqidəni formalaşdırmaq, vətəndaşlıq şüuru və yetkinliyi, vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik, habelə hüquq tərbiyəsi daxildir»².

Təbii sual doğur: bu iki anlayışın hansını həqiqət kimi qəbul etmək olar? Heç birini! Nə üçün? Çünki: elmi dünyagörüşü bir qədər fərqli problemdir; ümumiyyətlə əqidə və ideya-siyasi əqidə eyniləşdirilir; vətəndaşlıq borcunun dərkə və vətəndaşlıq şüuru və yetkinliyi arasında fərq qoyulmur; dövlət siyasətini başa düşmək və hüquq tərbiyəsi yanaşı qoyulur; bir halda humanizmin, digər halda beynəlmiləçiliyin adı çəkilir; əsasən əxlaq tərbiyəsinə aid olan bəzi məsələlər ideya-mənəvi tərbiyəyə aid edilir və s. Ən başlıcası budur ki, eyni hüquqlu məsələlərin bir qismi ideya-mənəvi tərbiyənin *sisteminə*, digər qismi ideya-mənəvi tərbiyənin *məzmununa* aid edilir.

Göründüyü kimi, hələ bir kitabda yalnız bir mövzu üzrə qarmaqarışlıq və qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Bu səbəbdən ideya-siyasi tərbiyə məsələsinə aydınlıq gətirməyə böyük ehtiyac vardır.

İdeya-siyasi tərbiyə üzərində xüsusi dayanmağın zəruriliyi həm də məktəb təcrübəsindən, bəzi müəllimlərin problemə münasibətindən irəli gəlir. Məsələ burasındadır ki, sovet dövrünün ab-havasını xatırlayan bəzi müəllimlər ideya-siyasi tərbiyəni ilan çalan ala çatıdan diksindiği kimi qarşılayırlar. İdeya-siyasi tərbiyə sahəsində təcrübələrini öyrənmək istədikdə belə müəllimlər narazı halda bildirlər:

---

¹ Pedaqogika. Bakı, "Maarif", 1993, səh. 218.

² Yenə orada, səh. 218.

-Əşi, nə ideya tərbiyəsi, nə siyasi tərbiyə? Canımız ideya-siyasi tərbiyədən təzəcə qurtarmayıbmı?

Yarı ciddi, yarı zarafat formasında söylənmiş bu fikirdə müəyyən həqiqət var. Həqiqət budur ki, ideya-kommunizm ideyası, siyasət – sovet siyasəti olmuşdu. İndi Sovet İttifaqı dağılmışdır, sovet dövrünün ideya-siyasi tərbiyəsi də aradan qaldırılmışdır. Lakin bu köklü dəyişiklikdən belə bir nəticə çıxarmaq düzgün olmaz ki, guya Azərbaycan Respublikasında daha ideya-siyasi tərbiyə aparılmamalıdır. Belə düşünmək sadələvhlik olardı.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində ideya-siyasi tərbiyənin əhəmiyyəti nəinki azalmamış, hətta xeyli artmışdır. Azərbaycanda milli ideologiya formalaşır, milli mənlilik şüurumuz baş qaldırır, ənənələrimiz dirçəlir, dövlətçiliyimiz möhkəmlənir, ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün, sərhədlərimizin toxunulmazlığı üçün xalqımız səfərbər olunur. Təlim-tərbiyə işi, xüsusən ideya-siyasi tərbiyə bu ümumxalq qayğılarından kənar qala bilməz və qalmır.

İstiqlal gününü, Konstitusiya gününü, dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününü qeyd etmək, şəhidləri yad etmək və bir çox başqa siyasi tədbirlər məktəblərimizdə ənənəyə, ideya siyasi tərbiyənin məzmununa çevrilir.

İdeya-siyasi tərbiyənin mahiyyətini başa düşmək üçün onun əlamətləri açılmalıdır.

2. İdeya-siyasi tərbiyənin məzmunu və vəzifələri

«İdeya» və «siyasi» məfhumları bir-birini tamamlayır.

İdeya yunan sözüdür (idea), xarici aləmin cisim və hadisələrinin təsəvvür və anlayış formasında inikasını bildirir.

İdeya tarixən müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür başa düşülmüşdür. Məsələn, vaxtilə Demokrit görünməyən atomları, Platon görünən cisim və hadisələrin kənardakı kölgələrini ideya adlandırmışdır.

Cəmiyyətdə əhəmiyyətinə görə ideyaları iki qrupa ayırmaq olar: mütərəqqi və qeyri mütərəqqi ideyalar. Birincilər cəmiyyətin irəliləməsinə, ikincilər isə – geriləməsinə səbəb olur.

Azərbaycan üçün mütərəqqi ideyalar əhəmiyyətlidir. Belə ideyalardan biri milli mənlilik şüurudur. Milli mənlilik şüuru tələb edir ki, özünü azərbaycanlı adlandıran şəxs Azərbaycan xalqının sevincinə sevin, kədərinə şərik olsun, xalqı ilə qaynaq qarıssın. «Mən azərbaycanlıyam» demək azdır. Azərbaycana məxsus olduğunu, azərbaycanlı olduğunu işdə, əməldə, davranışda isbat etmək lazım gəlir.

İdeya-siyasi tərbiyə milli mənlilik şüurunun gənc nəsldə formalaşmasına xidmət edir.

İdeya-siyasi tərbiyənin məzmunu. İdeya tərbiyəsi siyasi tərbiyə ilə qaynaq qarıssır və vahid ali məqsədə – milli və ümumbəşəri keyfiyyətləri gənc nəsldə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılmaq yolu ilə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar yetişdirməyə xidmət edir.

Nəzərə alaq ki, «siyasi» və «siyasət» sözləri, eyni kökdən olsalar da məhiyyətə fərqlənirlər. Təəssüf ki, bəzi mütəxəssislər həmin məfhumları eyniləşdirirlər; buna görə də onlar siyasətə dair dövlətin bütün tədbirlərini siyasi tərbiyənin məzmununa aid edirlər. Bu cür anlamla razılaşmaq mümkün deyil.

Sual oluna bilər: bəs siyasi tərbiyənin nəzmununa indiki şəraitdə konkret nələr daxildir? Birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin olunması. Azərbaycan dövləti hazırda çalışır ki, pozulmuş ərazi bütövlüyü bərpa olunsun, qaçqın və köçkünlərimiz öz doğma yerlərinə qayıtsınlar. Gənc nəslin siyasi tərbiyəsinin istiqamətlərindən biri məhz bu ümumxalq vəzifəsi ilə bağlıdır. Özünü azərbaycanlı hesab edən hər bir gənc çalışmalıdır ki, Vətənmizin ərazi bütövlüyü təmin olunsun, onun sərhədləri pozulmasın.

Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətlərindən biri dövlət müstəqilliyini əldə etməsidir. Lakin məlum olur ki, bəzi xarici qüvvələr Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi görmək istəmirlər. Bu məqsədlə onlar dövlətçiliyimizə qarşı müxtəlif təxribatlar, terror aktları törədir, süni çətinliklər yaradır,

böhtanlar atırlar. Gəncliyimiz bu cür hallara laqeyd qala bilməz. Odur ki, dövlət müstəqilliyimizin qorunması, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi gənc nəslin siyasi tərbiyəsinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Siyasi tərbiyə dövlət rəmzlərinə dərin hörmət hissənin gənc nəsle aşılınması ilə də bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının əsas dövlət rəmzləri onun bayrağı, gerbi və himnidir. Hər bir azərbaycanlı uşaq, yeniyetmə və gənc öz dövlətinin rəmzləri barədə konkret təsəvvürə malik olmalıdır; anlamalıdır ki, məsələn, dövlət bayrağımızdakı rənglər nələri bildirir, onun ortasındakı ay və ulduz nə deməkdir.

Bu fikir devlət himninin və gerbinin məzmununa da aiddir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət himni, gerbi və bayrağı aşağı siniflərdən öyrənilir. Məsələn, IV sinfin «Oxu» dərsliyi dövlətimizin himni və bayrağı ilə başlayır. Aşağı siniflərin bütün şagirdləri dövlət himnini əzbərdən bilirlər; onlar bir ağızdan deyirlər:

«Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!

Səndən ötrü qan tökməyə cumlə qadirikiz!».

Dövlət himni əsasında şagirdlər Azərbaycan xalqının keçdiyi ağır tarixi yolu gözləri qarşısında canlandıraraq bildirirlər:

«Minlərlə can qurban oldu!

Sinən hər bə meydan oldu!

Hüququndan keçən əsgər,

Hərə bir qəhrəman oldu!».

Tarixi keçmişini dövlət himni əsasında yada salan şagirdlər və tələbələr gələcəklə əlaqədar öz istək və arzularını himnin dili ilə ifadə etməyə alışırlar:

«Namusunu hifz etməyə,

Bayrağını yüksəltməyə

Cümlə gənclər müştəqdir!

Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!

Azərbaycan! Azərbaycan!»

Şagirdlər onu da öyrənirlər ki, həmin himn 1918-1919-cu illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin himni olmuşdur: onun sözləri Əhməd

Cavadın; musiqisi Üzeyir Hacıbəyovundur. Azərbaycan Respublikası dövlət rəmzlərinin məzmununu və onların tarixini bilməyin böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusi izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Göründüyü kimi, ideya tərbiyəsi və siyasi tərbiyə bir-birini tamamlayır. Bu səbəbdən də onlar tərbiyə zamanı vahid proses kimi cərəyan edir. Deyilənlər nəzərə alınarsa ideya-siyasi tərbiyənin mahiyyətini belə ifadə etmək olar: *gənc nəsli milli mənlilik şüuruna, milli mədəniyyətə və bəşəri dəyərlərə qovuşdurmaq üçün, onda tarixi yaddaşı və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq meylini, Vətən təəssüfkeşliyi və ərazi bütövlüyünü təmin etmək əzmini, habelə dövlət rəmzlərinə hörmət bəsləmək həvəsini gücləndirmək üçün aparılan mütəşəkkil işlər ideya-siyasi tərbiyədir.*

Xatırladaq ki, ideya-siyasi tərbiyənin əhatə etdiyi fikirlərlə silahlanmış şəxslərin fəaliyyəti respublikamızın inkişafına, xalqımızın əminamanlığının təmin olunmasına güclü təkan verir.

İdeya-siyasi tərbiyənin vəzifələri. Azərbaycanda sosial və iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafa əsaslı kömək edən ideyalardan biri milli mədəniyyətimizi sevməkdir. İdeya-siyasi tərbiyə vasitəsilə gənc nəsli çoxcəhətli Azərbaycan mədəniyyəti barədə, onun ayrı-ayrı növləri haqqında konkret təsəvvür əldə edir. Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov kimi bəstəkarların, Bülbül, Rəşid Behbudov kimi muğənnilərin, Mikayıl Abdullayev, Səttar Bəhlulzadə, Toğrul Nərimanbəyov kimi rəssamların, Yusif Məmmədəliyev, Ziya Bunyadov kimi alimlərin, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun kimi şair və yazıçıların və mədəniyyətin digər sahələrində dünya şöhrəti qazanmış elm və mədəniyyət xadimlərinin həyat və yaradıcılıq yolları gənc nəsli üçün gözəl fəaliyyət nümunəsidir. Elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində Azərbaycana başucalığı gətirmiş görkəmli şəxslərin tükənməz yaradıcılıq xəzinələri ilə uşaqları, yeniyetmə və gəncləri tanış etmək ideya-siyasi tərbiyənin vəzifələrindəndir.

Tarixi yaddaşı qoruyub saxlamaq da ideya sərvətlərimizə aiddir. Azərbaycan xalqının keşməkeşli tarixini, başına

gətirilmiş saysız müsibətləri hər bir azərbaycanlı öyrənməli, daim yadda saxlamalı və özü üçün lazımlı nəticələr çıxarmalıdır. Çünki, xalqımızın çəkdiyi bəlalardan, verdiyi qurbanların, gördüyü dağıntıların, zaman-zaman itirdiyi torpaqların, vaxtaşırı keçirdiyi ahuzarın başlıca səbəblərindən birini özümüzdə, tarixi yaddaşımızın zəifliyində, xalqımızın tarixini yaxşı bilmədiyimizdə axtarmalıyıq.

Son zamanlar nankor qonşuların şimaldan, qərbdən və cənubdan etdikləri təcavüzlərin, təzyiqlərin, ərazi iddialarının səbəblərindən biri də tarixi unudulmuşumuzla bağlıdır. Müxtəlif vaxtlarda erməni çəlladları Azərbaycanda milli qırğınlar törətmiş və dünyaya car çəkmişlər ki, «Ay haray, qoymayın, bizi – yazıq erməniləri qırırlar». Həqiqətdə isə kütləvi şəkildə qırılanlar, ata-baba yurdlarından qovulanlar, torpağı əldən gedənlər hər dəfə azərbaycanlılar olmuşdur. Çox keçməmiş, alçaq qonşular şirin dil tökmüş, biz isə keçmiş unudaraq güzəştə getmişik. Bəlalər, müsibətlər yenidən dönə-dönə təkrarlanmışdır. İdeya-siyasi tərbiyənin vəzifələrindən biri bu həqiqətləri gənc nəsə çatdırmaqdan, onun *tarixi yaddaşını möhkəmləndirməkdən, onu nankor qonşunun məkrli iddialarını dəf etməyə hazırlamaqdan ibarət olmalıdır.*

Vətən təəssüfkeşliyi, Vətənə xidmət, lazım gələrsə Vətən yolunda canını qurban verməyə hazır olmaq indi Azərbaycanda getdikcə geniş yayılan ideyalardan biridir. Vətənpərvərlik, o cümlədən hərbi vətənpərvərlik kütlələrin şüuruna daha çox hakim kəsilir. 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan ərazisinə soxulan tankların qarşısını əliyalın kəsməyə çıxan minlərlə xalq kütləsinin fədakarlığı, tərədən dırnağacan top, tank, avtomatla silahlanmış və rus polkuna arxalanan erməni qəsbkarlarının qarşısına ov tufəngi ilə çıxan azərbaycanlıların igidliyi buna bariz nümunədir.

Lakin, bütün bunlarla yanaşı, 1988-ci ildən üzü bəri baş verən hadisələrdə dönüklər, satqınlar, xəyanətkarlar, qorxaqlar, xalqımızın ağır vəziyyətində müxtəlif bəhanələrlə respublikadan qaçıb gedənlər də az olmadı. Bu cür hallar da nəzərə alınmaqla indi gənclərin vətənpərvərlik, o cümlədən hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəzifə ideya-siyasi tərbiyənin

üzərinə düşür. Uşaqları, yeniyetmə və gəncləri Vətən təəssüfkeşliyi ruhunda, öz Vətəninə, doğma torpağına, el-obasına bağlılıq ruhunda boya-başa çətdirməq ideya-siyasi tərbiyənin vəzifəsidir.

Deməli ki, Azərbaycanda milli mənlik şüurunun formalaşdırılmasına, milli mədəniyyətin öyrənilməsinə, tarixi yaddaşımızın qorunub saxlanmasına və nəhayət, Vətən təəssüfkeşliyi çəkilməsinə qətiyyənl millətçilik kimi baxıla bilməz; bir də ona görə ki, Azərbaycanda ideya-siyasi tərbiyə bəşəri dəyərlərə laqeyd deyildir.

İdeya-siyasi tərbiyənin istiqamətlərindən biri məhz bəşəri dəyərlərlə əlaqədardır. Bəşəri dəyərlərə, məsələn, demokratiyaya, sülhə, azadlığa, türkçülüyə, islamın mütərəqqi adət və ənənələrinə qovuşmaq indi bizim əsas götürdüyümüz ideyalardandır. Hazırda respublikamızda demokratik hüquqi dövlət quruculuğu davam edir; insan hüquqları qorunur, söz azadlığı, mətbuat azadlığı təmin olunur. Rəsmi dövlət qəzetlərindən çox qeyri dövlət qəzetləri çap olunur. Dini əqidəyə görə heç kəs təqib edilmir, məscidlər sərbəst fəaliyyət göstərir; Quranı Azərbaycan dilində oxumaq imkanı yaranmışdır. İslam dinində halallığa, rəhmədilliyə, ədalətə, elmə, tərbiyəyə dair bəşəri fikirlər geniş təbliğ edilir. Türk dünyası ilə əlaqələrimiz genişlənlr, gediş-gəliş artır, qarşılıqlı yardım güclənlr. Deməli, *bəşəri dəyərlərə yiyələnmək gənc nəslin ideya-siyasi tərbiyəsi qarşısında duran vəzifələrdən biridir.*

3. İdeya-siyasi tərbiyənin yolları

İdeya-siyasi tərbiyənin qarşısında qoyulmuş vəzifələr əsasən üç istiqamətdə həyata keçirilir: təlimdə, dərstdən-kənar tədbirlərdə və məktəbdənkənar tərbiyə işində.

Elə məsələlər də var ki, hər üç istiqamətdə diqqət mərkəzində saxlanılır. «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı buna misal ola bilər. Son yüz il ərzində azərbaycanlıların başına ermənilər tərəfindən zaman-zaman gətirilən müsibətlər, kütləvi qırğınlar indi diqqətlə öyrənilir,

nəzərə alınır, yadda saxlanılır, müəyyən nəticələr çıxarılır. Azərbaycanlıların soyqırımını həm ayrı-ayrı fənlərin tədrisində, həm də dərsləndirən və məktəbdəndən tədbirlərdə gənc nəsli xatırladılır, tarixi yaddaşımız möhkəmləndirilir.

Təlim prosesində, yəni *ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı ideya-siyasi tərbiyənin vəzifələrini yerinə yetirmək üçün geniş imkanlar var*. Məsələn, məzmunu quru rəqəmlərlə zəngin olan riyaziyyatın tədrisində milli mənlilik şüurunu formalaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycanın görkəmli riyaziyyatçılarının fikirlərini xatırlamaq yerinə düşər. Bu cür imkanlar fizikanın, biologiyanın və digər fənlərin tədrisində də vardır.

Şagirdləri *milli mədəniyyət inciləri ilə tanış etmək üçün təkcə nəğmə və ya təsviri incəsənət fənlərinin deyil, ədəbiyyat, tarix və digər fənlərin də imkanlarından istifadə olunur*. Dünya şöhrəti qazanmış elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin yaradıcılıq nümunələrindən şagirdlərimiz bəhrələnməlidirlər.

Tarixi yaddaşımızı göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamaq, vətənpərvərlik əzmini gənclərdə artırmaq üçün tədris fənlərinin, xüsusən tarix və ədəbiyyatın imkanları daha genişdir. Bu mənada müəllimlərin hazırlıq səviyyəsindən çox şey asılıdır. Tədris materialları ilə əlaqədar olan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən dərsləndirən məharətlə istifadə etmək halları az deyil. «Doğma yurd şirin olar», «Vətən viranə də olsa cənnətdir» kimi atalar sözləri, Səməd Vurğunun «Yurdunu atana dünya dar olsun»¹ kəlamı sinif otaqlarında tez-tez səslənir.

*Burda yolum oldu tən,
Varmı bu yoldan ötən?
Bu dünyada şirin şey
Bir anadır, bir Vətən.*

Bu cür bayatılardan dərsləndirən zamanı istifadə edən müəllimlərimizin işi təqdirə layiqdir.

Tarixi şöxsyyətlərin nümunələrini, onların ibrətamiz kəlamlarını dərsləndirən gənc nəsli çatdırmaq üçün müəllimlərimizə haqq qazandırılır. Məsələn, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin belə

---

¹ Seçilmiş dram əsərləri və poemaları. Bakı, "Azərənəşr", 1974, səh. 12.

bir fikri şüurlara hakim kəsilir: «Ölümdən qorxmayan bir millətə ölüm yoxdur¹. Çeçen xalqı bu fikrin həyatiliyini öz mübarizliyi ilə isbat etdi.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinə, o cümlədən hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi fənnin – ibtidai hərbi hazırlığın güclü təsiri ayrıca qeyd edilməlidir. Bu fənn şagirdləri həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən Vətənin müdafiəsinə hazırlayır. Vaxtilə yazıb yaratmış olan məşhur Əvhədi elə bil həmin fənnin mənasını və bugünkü şəraitimizi qabaqcadan görüb yazmışdır:

«Atıcı əllərdən başqa heç bir kəs,

Düşməni qovaraq məhv edə bilməz».

İdeya-siyasi tərbiyədə vətənpərvərliyin əksi olan qorxaqlıq və satqınlıq hallarına da toxunulur. Qorxaqların və satqınların, xəyanətkarların aqibətləri gənc nəsə məlum olmalıdır. Bilmək lazımdır ki, xalq xəyanətkarları, satqınları heç vaxt bağışlamır. Məhəmməd Peyğəmbər hələ uzaq keçmişdə bildirmişdir: «Millətimin içində xəyanət olmasa, düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz».

Gənc nəslin *ideya-siyasi tərbiyəsində dərsdənkənar tədbirlərin əhəmiyyəti az deyil*. Məktəbdə fəaliyyət göstərən dram, xor, rəqs, təsviri incəsənət dərnəkləri, habelə ayrı-ayrı fənlər üzrə təşkil edilmiş dərnəklər şagirdləri milli mənlük şüuruna, milli mədəniyyətə, bəşəri dəyərlərə qovuşdurmaqda xeyli iş görür.

Məlum olduğu kimi, *haqq, ədalət, sülh, səxavət, azadlıq, bərabərlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər həm də bəşəri dəyərlərdir*. Bəzi sinif rəhbərləri bəşəri dəyərlər mövzusunda söhbətlər, müzakirələr keçirirlər. Məsələn, sinif rəhbərinin tapşırığı ilə şagirdlər haqq və ədalət mövzusunda söhbət üçün bayatılardan nümunələr də gətirirlər. Şagirdlərdən birinin gətirdiyi nümunə belə idi:

Əzizim haqqa doğru,

Aç qəlbin haqqa doğru,

Dünyada bədbəxt olar

Gedən nahaqqa doğru.

---

¹ Bax: Müdrük sözlər. Bakı, “Yazıçı”, 1979, səh. 47.

Başqa bir şagirdin bayatılardan seçdiyi nümunə belə səslənir:

Gün xoş keçsə dərd ölər.

Qüssə gedər, dərd ölər.

Haqq yolunda can qoyan

Ad qazanar, mərd ölər.

Vətən torpağının qorunmasında çanından keçmiş şəhidlərin yad edilməsində, ailələrinə maddi yardım göstərilməsində məktəblilərin fəal iştirakı onlarda vətənpərvərlik, o cümlədən hərbi vətənpərvərlik hissini, dövlət müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq əzminin güclənməsinə təkan verir. Şagirdlərin müxtəlif kompozisiyada çıxışları, şer oxumaları, atalar sözlərindən, bayatılardan istifadə etmələri tədbirlərin tərbiyəvi təsirini xeyli artırır.

Milli qəhrəmanlarımızın şəxsi igidlikləri fonunda şagirdlər namərdləri, dönükləri dərin qəzəb hissi ilə lənətləndirirlər. Belələrinə öz kəskin nifrətlərini bildirir və bəzən el sözlərindən də istifadə edirlər:

Sürü tapar qurdumu,

İyid sevər yurdumu.

Bir xain, bir də qorxaq

Baturar bir ordumu.

İdeya-siyasi tərbiyədə istifadə edilən güclü vasitələrdən biri də *Azərbaycan Respublikasının hörmətli prezidentinin nitqlərindəki fikirlərdir*. Bu nitqlərdə dövlət müstəqilliyinin qorunması, sərhədlərimizin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyünün təmin olunması zəruriliyi dönə-dönə xatırladılır. Həmin fikirlər bütün xalqımızı, o cümlədən gəncliyimizi hər cür gözlənilməz hadisələrə qarşı daim hazır olmağa səsləyir.

Azərbaycan Respublikasının bayrağındakı qırmızı rəng – türklük, göy rəng – müasirlik, yaşıl rəng isə – islamlıq mənasını daşıyır. Bayrağın ortasındakı aypara və ayparanın ortasındakı səkkiz guşəli ulduz əbədiyyə, dünyəviliyə, Günəşə işarədir. Ulduzun ortasındakı alov Odlar yurdu Azərbaycanı andırır. Bu bayraq 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin bayrağı olmuşdur.

1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti öz qərarı ilə həmin bayrağı yenidən xalqımıza qaytarmışdır.

Hər bir azərbaycanlı nəinki himnimizin və bayrağımızın, habelə gerbimizin daşdığı mənalardan hali olmalıdır. Dövlət gerbimizin əsasını qalxan təşkil edir, təcavüz olarsa müdafiəyə hazırlığın zəruriliyini bildirir. Qalxanın üzərindəki üç rəngdə dairəvi xətt – bayrağa işarədir, xətlərin üzərindəki səkkizguşəli ulduz, yuxarıda deyildiyi kimi, Günəşi, onun ortasındakı alov Azərbaycanı bildirir.

Günəşin ağ rəngdə verildiyi dövlətimizin sülhsevərliyinə işarədir. Qalxanın aşağısından sağa tərəf çəkilən sünbül – bolluq, sola tərəf çəkilən pələndə yarpaqları – uzunömürlülük rəmzləridir. Bütövlükdə gerbin əsas ideyası belədir: «Bizimlə birlikdə Yer kürəsi xalqlarına əmin-amanlıq, sağlamlıq, bolluq, uzun ömür arzulayırıq. Biz müharibə istəmirik, bizə hücum edənlərdən isə müdafiə olunmağa hazırıq».

Ali məktəb tələbələri arasında aparılan söhbətlərdən məlum olur ki, hətta tələbələrimizin bir qismi dövlət rəmzlərinin daşdığı mənaları təfəsilatı ilə bilmir. Dövlət rəmzlərində əks olunan ideyaların tələbələr tərəfindən də öyrənilməsinə qayğı göstərilməlidir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. İdeya-siyasi tərbiyə məsələsi ədəbiyyatda necə qoyulur?*
- 2. Nə üçün ideya tərbiyəsi və siyasi tərbiyə birlikdə nəzərdən keçirilir?*
- 3. İdeya-siyasi tərbiyənin vəzifələrini sadalayın.*
- 4. İdeya-siyasi tərbiyənin məzmununu açın.*
- 5. İdeya-siyasi tərbiyənin yollarını göstərin.*
- 6. Tərbiyənin digər qolları ilə ideya-siyasi tərbiyənin əlaqəsini izah edin.*

XVII FƏSİL

ƏXLAQ TƏRBIYƏSİ

1. Əxlaq və onun məzmunu

Etika və əxlaq. Bunlar bir-biri ilə bağlı olan başqa-başqa məfhumlardır. Etika elmdir, özü də əxlaq haqqında elmdir. Etika əxlaq məsələlərini öyrənir.

Əxlaq ictimai şüurun formalarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Əxlaq cəmiyyətdə hamı və ya əksəriyyət tərəfindən qəbul olunur və ona könüllü əməl edilir. Bu səbəbdən də ictimai şüur formasına düşür. *Əxlaq bu və ya digər cəmiyyətdə adamların bir-birinə, ətraf mühitə münasibətlərini tənzimləyən mənəvi keyfiyyətlərin, qaydaların məcmusudur.* Hər hansı şəxsin mənəvi simasını müəyyənləşdirmək üçün birkəşəyiş qaydalarına onun nə dərəcədə əməl etdiyinə də diqqət yetirilir.

Cəmiyyətdə birkəşəyiş qaydalarına tam əməl edən şəxsə «əxlaqlı adam», «insan adam», «gözəl adam», «ədəbli adam» deyilir; həmin qaydaları pozan, bu qaydalara tam laqeyd olan şəxs isə «əxlaqsız adam», «insanlıqdan uzaq adam» hesab edilir.

Əxlaq, yəni birkəşəyiş qaydaları adamların şüuruna hakim kəsildikdə və oradan davranışa süzüldükdə güclü hərəkətverici qüvvəyə çevrilir.

Əxlaq qaydalarının tərkibində milli dəyərlərlə yanaşı ümumbəşəri dəyərlər də olur. Birinci qrupa yalnız bir xalq üçün spesifik olan qaydalar, ikinci qrupa isə bütün xalqların əməl etdikləri qaydalar aiddir. Məsələn, Azərbaycan xalqı arasında geniş yayılmış böyüklərə ehtiram, qadınlara hörmət, valideynlərə qayğı, nəqliyyata minəndə qadınları qabağa buraxmaq kimi əxlaq qaydaları milli dəyərlərimizdir; haqq, ədalət, azadlıq kimi mənəvi keyfiyyətlər ümumbəşəri dəyərlərdir. Bu cür dəyərləri araşdıran elm – etika adlanır.

Əxlaq qaydaları və hüquq normaları. Əxlaq qaydaları ilə yanaşı cəmiyyətdə hüquq normaları da tətbiq edilir. Əxlaq qaydaları dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənmir: könüllülük əsasında, tədricən formalaşır. Hüquq normaları isə dövlət tərəfindən tənzimlənilir: bu qaydaları dövlət qanun formasında müəyyənləşdirir.

Əxlaq qaydalarını pozan şəxs qanunla cəzalandırılmır, hüquq normalarına əməl etməyən şəxsi isə qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada cəza gözləyir. Əxlaq qaydasına məhəl qoymayan şəxsi yalnız məzəmmət etmək olur.

Əxlaq tərbiyəsini məzmunu. *Tərbiyə zamanı gənc nəslə aşılana əxlaqi keyfiyyətlər əxlaq tərbiyəsini məzmununu təşkil edir.* Əxlaqi keyfiyyətləri iki böyük qrupa ayırmaq olar: cəmiyyətin, xalqın zərərinə olan, onun bəyənmədiyi əxlaqi keyfiyyətlər və cəmiyyətin, xalqın bəyəndiyi, qəbul etdiyi əxlaqi keyfiyyətlər.

Paxıllıq, yalan danışmaq, böhtan atmaq, satqınlıq, ikiüzlülük, arxadan danışmaq, qiybət, qorxaqlıq, iradəsizlik, sədaqətsizlik, etibarsızlıq, israfçılıq, tənbellik, xudbinlik, özündən bədgümanlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlər birinci qrupa aiddir.

Əməksevərlik, insanpərvərlik, təvazökarlıq, sadəlik, halallıq, işgüzarlıq, dostluq, yoldaşlıq, düzlük, doğruluq, vətənssevərlik və s. və i. a. faydalı mənəvi keyfiyyətlər ikinci qrupun məzmununu təşkil edir.

Əməksevərlik. Qədim zamanlardan indiyədək xalqımızın yüksək qiymətləndirdiyi əxlaqi sifətlərdən biri əməksevərlikdir. Ulu Zərdüştün «Avesta»sında yazılır ki, ən əxlaqlı adam əməksevər adamdır.

Peyğəmbər kəlamlarında da əməksevərliyə böyük mənə verilir, deyilir ki, yetmiş qism ibadətə ən üstünü çalışmaqdır. «Ulu Tanrı bekar qalmamağı, işləməyi lazım bilmişdir; odur ki, çalışın, işləyin», «Kim hansı işə layiqdirsə, o işdən yapışmalıdır».

Bu fikir bir sıra atalar sözlərində də təsbit edilir: «Mərdin əli işdə gərəkdir», «Mərd kişi çörəyi daşdan çıxarar». Atalar

veyil-veyil gün keçirməyi, zəhmətə xor baxmağı, başqasının hesabına yaşamağı halallıqdan uzaq hesab etmişlər.

İnsanpərvərlik. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununu təşkil edən nəcib keyfiyyətlərdən biri də insanpərvərlikdir. İnsanpərvərlik bütövlükdə Azərbaycan xalqının səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. İnsanpərvərlik geniş məfhumdur. Qardaşa, bacıya, valideynə, övlada, qonşuya, qohuma, yurddaşa, digər xalqların nümayəndələrinə məhəbbət hissi bu məfhuma daxildir. Uzaq keçmişdən indiyədək Azərbaycan ailəsində uşaq müqəddəs varlıq kimi qəbul edilib. Babalarımız, nənələrimiz əbəs yerə deməyiblər: «Bala dadı bal dadır, bala adam aldadır, şirini şirindir, acısı da bal dadır», «Uşaq – evin işığı, ailənin yaraşığıdır», «Uşaqly ev – bazardır, uşaqsız ev – məzardır»,

Uşaqların gələcəyi müəyyən dərəcədə valideynlərdən, onların verdiyi tərbiyədən asılı olur. Bu həqiqəti yaxşı bilən Sədi məsləhət görürdü:

«Oğluna bilik ver, sevdin zəhməti,

Qoy olsun kamalı, ağı, sənəti»¹.

Valideynlərdən düzgün tərbiyə alan övladlar da öz atalarını daim uca tuturlar. Xaqani Şirvaninin öz valideynlərinə münasibəti nəsilərə örnək ola bilər: O, atasını ilə əlaqədar yazırdı:

«Yandırmaq istərkən qəlbimdə çıraq,

Qəlbini mum etdi, sözlərini yağ...

Odur, bil, böyüyüm, yol göstərənəm,

Tərbiyə verənəm – onlardır mənim».

Valideynlər də atalar sözlərində uca tutulub: «Ata – evin başçısı, ana – ailənin ürəyidir», «Ana Haqqı, Tanrı haqqına bərabərdir».

İnsanpərvərlik qocaların, əlsiz-ayaqsızların, kimsəsizlərin, xəstələrin, bütövlükdə xalqın qayğısını çəkməkdə, el-obaya toxunanlara qarşı amansız olmaqda da özünü göstərir.

İnsanpərvər şəxs adamlarla ünsiyyətə, dostluq və yoldaşlığa, həmrəyliyə meyilli olur.

---

¹ Sədi. Büstan. Bakı, "Azərnəşr", 1964, səh. 134.

Həmrəylik. Birgəyaşayış əsnasında adamlar belə bir qənaətə gəlirlər ki, normal yaşamaq üçün adamlar fikirdə və əməldə həmrəy olmalıdırlar. Belə bir zərurəti dərk edən atababalar düzgün demişlər: «Tək əldən səs çıxmaz», «Tək əlilə düyün açılmaz», «El bir olsa, dağ oynadar yerindən, söz bir olsa zərbi kərən sındırar».

Milli birlik, həmrəylik, Azərbaycan xalqına indi, xaricdən təcavüzə, təzyiqa, hədə-qorxuya məruz qaldığı bir şəraitdə daha çox lazımdır.

Yoldaşlıq və dostluq. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa aid olan keyfiyyətlərdən biri də yoldaşlıq və dostluqdur. Yoldaşlıq və dostluq Azərbaycan xalqının çoxəsirlik tarixində əzizlənərək qorunub saxlanan əxlaqi keyfiyyətlərdəndir.

Yoldaşlıq və dostluq məfhumları arasında həm oxşarlıq, həm də fərq vardır. Hər ikisi insanpərvərlik zəminində yaranır; hər ikisi adamların bir-birinə həyan, arxa olmalarını nəzərdə tutur. Başlıca fərq budur ki, yoldaşlıq inkişaf edərək dostluğa çevrilə bilir, yoldaşlar çox, dost az olur. Dostluq qaygısı və məsuliyyəti yoldaşlığa nisbətən daha güclü olur. Atalar sözlərində deyildiyi kimi, «Dostlar iki can, bir qəlb olur», «Sidq ilə dost olanlar ürəkdən də bir gərək».

Maraq, ideya və məqsəd birliyi əsasında, habelə dərin inam, etibar, səmimilik zəminində dostluq daha möhkəm, daha davamlı olur. Belə dostluq hər iki tərəfi faydalandırır. Atalar əbəs yerə deməmişlər: «Yaxşı dost böyük xəzinədir», «Dostun varsa candan, qorxma cahandan».

Yoldaşlıq və dostluqdan sui istifadə halları əxlaq tərbiyəsində diqqətdən yayınmamalıdır. Çünki, bəziləri dostluğa öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, mənfəət götürmək vasitəsi kimi baxırlar. Belə dostluğa isə el arasında «Ürək dostu» deyil, «Çörək dostu», «Gərək dostu», «Söz dostu», «Vəzifə dostu», «Saxta dostluq» deyilir. Saxta dostluq «Saxsı qaba bənzər, əl dəyməmiş sınar, bir daha bitişməz». Ürək dostu isə «Təmiz qızıldan hazırlanmış qab kimidir: gec sınar, tez bərpa edilir».

Adamlar arasındakı dostluq da inkişaf edərək xalqlar arasında dostluğa çevrilir. Xalqlar arasında dostluq

səviyyəsinə yüksələn şəxslər öz xalqına, onun keçmişinə ehtiramla yanaşdığı, doğma el-obasının tərəqqisinə çalışdığı kimi, dost hesab etdikləri xalqa, onun keçmiş tarixinə də hörmət bəsləyir, həqarətlə baxmırlar.

Vətənpərvərlik. Vətənpərvərlik – öz elini, obasını, Vətəninini sevməkdə, onun inkişafına kömək etməkdə, Vətəninin tarixini öyrənməkdə, sərhədlərini qorumaqda, lazım gələrsə canını Vətənə qurban verməkdə, nümunəvi davranmaqda, yaxşı oxumaqda, Vətəndən kənar da ona başucalığı gətirməkdə ifadə olunur.

Tək-tək dönüklər nəzərə alınmazsa, ümumən Azərbaycan xalqı tarix boyu öz Vətəninin vurğunu olmuş, Vətəninini ürəkdən sevmişdir. Bu səbəbdən də xalq demişdir: «Doğma yurd şirin olar», «hər kəsə öz Vətəni şirindir», «Vətən viran olsa da, cənnətdən gözəldir», «Qürbət yer cənnət olsa, yenə Vətən yaxşıdır».

Xalqımızın keçmişində Cavanşirlər, Babəklər, Koroğlular, həcərlər, Nəbilər, Nüşabələr həmin fikirlərlə qidalanmışlar. Müasir dövrdə torpağımızı erməni işğalçılarından qoruyan zaman şəhid olmuş igidlər də, 1990-cı il qanlı yanvar qurbanları da Vətəni azad görməyə çalışmışlar. Azərbaycan Respublikasının indi müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsində həmin mərd şəhidlərin də payı vardır. Onları xalqımız unutmur. Bayatılardan birində xalqımız deyir:

*«Namərdlə mərdi tanı,
El sevər mərd atanı.
Oğul fərsiz çıxanda,
Öldürər dərd atanı».*

Düzlük və doğruculuq. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının qoruyub saxladığı və yüksək qiymətləndirdiyi mənəvi keyfiyyətlərdən biri düzlük və doğruculuqdur.

Düzlük əsasən işlə, doğruculuq sözlə bağlıdır. Adamın gördüyü iş düz, danışdığı söz həqiqət olmalıdır. Bu səbəbdən də onlar bir-birini tamamlayır və birlikdə işlədilir. Peyğəmbərin kəlamlarında deyilir: «Doğruçu olun, çünki doğruçu olmaqla yaxşılıq etmək bərabərdir... Dilinizə yalan gətirməyin, çünki yalan danışmaq pislik etmək kimi bir şeydir».

Lakin, təəssüf ki, doğru danışmaq bəzilərinin xoşuna gəlmir. Bu mənada atalar sözündə deyilir: «Doğru söz acı olar». Amma unutmayaq ki, acı olan doğru sözün müalicə əlaməti var. Acı dərman xəstəliyi müalicə etdiyi kimi, acı olan doğru söz də mənəvi xəstəliyi – yalan danışmaq mərzini müalicə edir.

Düz iş görən, doğru danışan şəxs mənəvi cəhətdən ucalır, xalqın hörmətini qazanır, dost-aşnası çoxalır. Yalançılıq adamın mənəviyyatca yoxsulluğunu göstərir, onu başqalarının gözündə hörmətdən, etibardan salır. Atalar gözəl deyib: «Bərəkət ondur, onu da düzlük». A. Bakıxanov (1794-1847) xatırladırdı: «Yalan danışmaqdan çəkin, çünki hər kəs səni yalançı tanısa, düz sözünə də inanmaz»¹.

Düzlük və doğruculuq kimi mənəvi sərvət sahibləri ikiüzlülük, riyakarlıq, yalançılıq, əliəyrilik, oğurluq kimi rəzil əlamətlərdən uzaq olurlar.

Halallıq. Halal yaşamaq, halal yolla ruzi qazanmaq mənəvi paklığın, təmiz əxlaqın zirvəsidir. Əməllərində və davranışında halallığı əsas götürən şəxs – özü doğru, sözü düzgün, nəfsi təmiz, əlləri düz, yalandan uzaq olan adamdır. Halallığı ilə fərqlənən şəxsdən xalq ancaq xeyir görür. Belə şəxs möhtəkirliyə, oğurluğa qurşanmır, əyri yolla qazanc gətirməyə çalışanlara nifrət edir. Halal adam ağır maddi şəraitdə yaşasa da haqqı nahaqqa satmır, saxta yolla qazanca meyl göstərmir, halal ruzi yolunu arayıb axtarır. Yadda saxlayaq ki, müsəlmanların kəlimesi-şəhadəti də «halal işlərin dalınca ketməyi tələqin edir».

Sadəlik və təvazökarlıq. Atalar sərrast deyib: «Sadəlik insanın bəzəyidir», «Ən böyük gözəllik sadəlikdir», «Bar verən ağac başını aşağı salar». Həyat təcrübəsi göstərir ki, ağıllı adamlar kamala çatdıqca, vəzifə cəhətdən yüksəldikcə, məşhurlaşdıqca təvazökarlığı, sadəliyi də artır, özünü öymür, «mənəm-mənəm»dən uzaq olur.

Sadəlik və təvazökarlığın əksi lovğalıqdır, özündən bədgümanlıqdır, özünü gözə soxmaqdır. «Mənəmliyin, lovğalığın,

---

¹ Abbasquluğa Bakıxanov Qüdsi. Nəsihətlər. Bakı, “Yazıçı”, 1982, səh. 7.

özünüyməyin naqis mənəvi keyfiyyət olduğunu atalar bilmişdir: «Mənəmlik şeytana yaraşar», «Özünü öyən, dizini döyər» deyiblər.

Xalq arasında yüksək tutulan nəcib əxlaqi keyfiyyətlər çoxdur: nəzakətlilik, ədəblilik, mərifətlilik, xeyirxahlıq, səxavətlilik, əhdipeymanə sadiqlik, haqq işin tərəfində olmaq, mənəsbəpərəstliyə, müftəxorluğa qarşı barışmaz olmaq və s. belə keyfiyyətlərdəndir. Məhz bu cür keyfiyyətlər əxlaq tərbiyəsinin məzmununa çevrilməlidir.

2. Əxlaq tərbiyəsinin bəzi şərtləri, vəzifələri və yolları

Əxlaq tərbiyəsinin bəzi şərtləri. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununu təşkil edən əməksevərlik, insanpərvərlik, həmrəylik, yoldaşlıq və dostluq, vətənpərvərlik, düzlük və doğruculuq, halallıq, sadəlik və təvazökarlıq, xeyirxahlıq və s. kimi nəcib mənəvi keyfiyyətlər həm ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı, həm dərsdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlər zamanı, həm də ailədə gənc nəsə aşılanır.

Azərbaycan xalqının yüksək qiymətləndirdiyi həmin keyfiyyətlər konkret şəraitdən asılı olaraq bəzən ayrılıqda, bəzən də əlaqəli şəkildə, kompleks halda formalaşdırılır. Məsələn, əməksevərlik haqqında tələbələr üçün söhbət açan müəllim (tərbiyəçi) əməksevər adamın Vətən vürğunu, tək özü üçün, öz ailəsi üçün deyil, həm də xalq üçün çalışdığı, sadəliyi, insanpərvərliyi, düzlüyü, doğruculuğu, xeyirxahlığı və s. müsbət keyfiyyətlərə malik olduğu nəzərə çatdırılır. Yaxud, insanpərvərliklə əlaqədar iş aparılarkən, insanpərvər şəxsin eyni zamanda xeyirxah olduğu, ehtiyacı olanlara yardım əlini uzatdığı, kimsəsizlərə, əlsiz-ayaqsızlara həyan olduğu, düzlük və doğruculuq tərəfdarı olduğu unudulmur.

Əxlaq tərbiyəsinin vəzifələri. Əxlaq tərbiyəsi qarşısında üç əsas vəzifə qoyulur: əxlaqi təsəvvürlərin (hisslərin), əxlaqi şüurun və əxlaqi davranışın formalaşdırılması. Hər bir əxlaqi keyfiyyətlə əlaqədar həmin vəzifələr nəzərə alınmalı və həyata keçirilməlidir. Məsələn, əgər söhbət vətənpərvərlikdən, yaxud xeyirxahlıqdan kədirsə aparılan iş üç mərhə-

lədən keçməli olur: tərbiyə olunanlarda əvvəlcə vətənpərvərlik və ya xeyirxahlıq hissi (təsəvvürü) yaradılmalı, sonra onlarda vətənpərvərlik, yaxud xeyirxahlıq şüuru formalaşdırılmalı, nəhayət, vətənpərvərlik və ya xeyirxahlıq vərdişi təşəkkül tapmalıdır.

Bütün əxlaqi keyfiyyətlərə, o cümlədən vətənpərvərliyə və xeyirxahlığa dair hisslərin şüura, şüurun vərdişə çevrilməsi üçün ailədə də, məktəbdə də, istehsalat müəssisəsində də, ümumiyyətlə cəmiyyətdə geniş imkanlar var.

Əxlaq tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxs aşılamaq istədiyi əxlaqi keyfiyyətin şagirdlərdə (tələbələrdə) əvvəlcə səviyyəsini öyrənir. Burada müxtəlif durum üzə çıxarıla bilər: ya aşılanaq əxlaqi keyfiyyət üzrə onlarda təsəvvür olmayacaq, ya – müəyyən təsəvvür olaçaq, anlayış – yox, ya – anlayış olacaq, vərdiş yox, yaxud da – vərdiş lazımi səviyyədə olmayacaq.

Əxlaq tərbiyəsi bu zəmində, yəni müvafiq səviyyə nəzərə alınmaqla aparıldıqda lazımi səmərə əldə etmək mümkün olur. Belə ki, əgər aşılanaq əxlaqi keyfiyyət barədə şagirdlərin (tələbələrin) təsəvvürləri yoxdursa, tərbiyə bu vəzifənin yerinə yetirilməsindən başlanmalıdır; əgər müəyyən təsəvvür varsa, həmin keyfiyyətə dair əxlaqi şüur hələ formalaşmayıbsa, tərbiyə işi bu ikinci vəzifəni reallaşdırmaqdan başlanmalıdır; yox, əgər aşılamaq istədiyimiz əxlaqi keyfiyyətə dair şagirdlərdə (tələbələrdə) vərdiş yoxdursa, əxlaq tərbiyəsi bu son vəzifəni yerinə yetirməlidir.

Əslində şərh etdiyimiz bu fikir Milli pedaqogikanın hazırladığı yeni nəzəriyyənin – mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin mayasını təşkil edir.

Əxlaq tərbiyəsinin yolları. Əxlaqi keyfiyyətlərin hər birinə xas olan spesifik xüsusiyyətlərə uyğun yollarla yanaşı, hamısına xidmət edə biləcək ümumi yollar da var. Bu cür yollardan bəzilərini göstərək: ictimai-faydalı əmək; ekskursiyalar; gəzintilər; müzakirələr; disputlar; ad günlərində bir-birinə baş çəkmək; xəstələnəndə bir-birini yoluxmaq; ehtiyacı olanlara yardım etmək; təlimdə geri qalanlara köməklik göstərmək; real həyat faktları və nümunələrindən

istifadə etmək; bədii-tarixi ədəbiyyatdan səciyyəvi faktlar götürmək; söhbət, məruzə və mühazirələr keçirmək və s.

Əxlaq tərbiyəsinin bəzi yolları, o cümlədən tələbənin təlim fəaliyyəti, elmi fəaliyyəti, ictimai fəaliyyəti, iş rejimi, şüurlu intizam, bərc və məsuliyyət hissi barədə ayrıca danışmağa ehtiyac var.

Təlim fəaliyyəti əxlaq tərbiyəsinin yollarından biri kimi. Dərsə, mühazirəyə, seminar məşğələsinə və təlimin digər təşkil formalarına şagirdlərə (tələbələrə) yalnız bilik, bacarıq və vərdiş verən məşğələ kimi baxmaq olmaz. Təlimin müstəsnasız olaraq bütün cəhətləri: məzmunu da, üsulları da, prinsipləri də, gedişi də, zəngi də, sualların qoyuluşu da, verilən cavablar da, cavaba müəllimin və yoldaşların münasibəti də, müəllimin görkəmi, yerişi, nitqi, düşüncə tərzini də və sair – bütün bunlar dinləyicilərə bu və ya digər dərəcədə tərbiyəvi təsir göstərir. Lakin bu reallığı müəllim bildikdə və nəzərə aldıqda təsirin gücü xeyli artır.

Tələbənin elmi fəaliyyəti və tərbiyə. İlk baxışda tələbənin elmi fəaliyyəti ilə tərbiyəsi arasında əlaqə yoxdur. Halbuki, onun elmi fəaliyyətinə həm də əxlaq tərbiyəsinin yollarından biri kimi baxılmalıdır. Çünki, kontrol yazı da, referat da, kurs işi də, diplom işi də tələbəni intizama, verilən tapşırığın icrasında məsuliyyətə alırdır, onda əməksevərliyi gücləndirir, səliqəli və keyfiyyətli iş görməyə istiqamətləndirir. Tələbənin elmi tədqiqat işi müəllimlə pedaqoji ünsiyyətinə, dostluq və yoldaşlığına qida verir.

Tədris müəssisəsində iş rejimi əxlaq tərbiyəsinin yollarından biri kimi. İş rejimi tələbələrin görəcəkləri fəaliyyətin ardıcılığını müəyyənləşdirir. Tədris müəssisəsində iş rejimi əsasən zənglə başlayır və zənglə başa çatır. Məşğələnin müddəti və məşğələlərarası fasilələr də iş rejiminə daxildir. Tədris müəssisəsində iş rejiminə aid olan digər cəhətlər də var. Rejim tələbələrdə intizam, qarşılıqlı ehtiram və hörmət, məsuliyyət hisslərinin formalaşmasına kömək edir.

Tədris müəssisəsində ictimai fəaliyyət əxlaq tərbiyəsinin yollarından biri kimi. Şagirdlər (tələbələr) ictimai fəaliyyətin müxtəlif formalarında iştirak edirlər: sinif (qrup) nümayən-

dəsi, divar qəzetinin redaktoru, fasilələrdə növbətçi, özfəaliyyət dərnəyinin üzvü, həmkarlar təşkilatı fəalı, kütləvi tədbirlərin təşkilatçısı və iştirakçısı və s. kimi fəaliyyət göstərirlər.

Şagirdlərin (tələbələrin) müxtəlif növ ictimai fəaliyyətə qoşulmaları onlara xalq üçün faydalı hesab edilən işgüzarlıq, təşkilatçılıq, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, xeyirxahlıq, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlər aşılır.

Əxlaq tərbiyəsi nəticəsində gənc nəsəl xeyiri şərdən, yaxşını pisdən, ədaləti ədalətsizlikdən, vicdanı vicdansızlıqdan, məsuliyyəti məsuliyyətsizlikdən, ləyaqəti ləyaqətsizlikdən, insafı insafsızlıqdan, düzlüyü əyrilikdən, doğruluğu yalandan, halallığı haramdan, sadəliyi təkəbbürlükdən, təvazökarlığı mənəmlikdən, işgüzarlığı tənbellikdən, vətənpərvərliyi Bətənə laqeydlikdən fərqləndirməyə alışır.

3. Əxlaq tərbiyəsində şüurlu intizamın, borc və məsuliyyətin yeri

Bu məfhumlar həyatda bir-birini tamamlayır. Şüurlu intizam olan yerdə borc da var, məsuliyyət də. Məsuliyyətli şəxs intizama müntəzirdir.

Şüurlu intizam. *Müəssisədə, ailədə, ölkədə qoyulmuş qaydalara əməl edilməsi intizamdır.* Məsələn, bəzi ailələrdə evdən çıxan şəxs qalanlara «Hələlik», «Axşama qədər» deyir, qayıdanda salamlaşır, ayaqqabılarını, üst paltarını dəyişir. Bu qaydalara əməl edən şəxs intizamlılığını nümayiş etdirir. Yaxud, tədris müəssisəsində zənglə auditoriyaya daxil olmaq, danışmaq istəyəndə əl qaldırmaq, tapşırıqlara vaxtında əməl etmək və sair – belə qaydalara əməl edilməsi intizamdır.

Qoyulmuş qaydaların əhəmiyyətini başa düşərək onlara əməl olunması şüurlu intizamdır. Yuxarıdakı misallara qayıdaq. İşə və ya məktəbə gedən şəxs evdəkilərlə xudafizləşərkən, qayıdanda salamlaşarkən onlara hörmət və ehtiram göstərdiyini başa düşsə onun intizamı adi intizam deyil, şüurlu intizamdır. Tədris müəssisəsində də belədir: məşğələ başlayandan sonra auditoriyaya daxil olmaq hallarının, icazəsiz danışmaq hallarının, tapşırıqları vaxtında yerinə

yetirməmək hallarının hərcmərclik yaratdığını, məşğələnin pozulduğuna səbəb olduğunu bildiyindən həmin qaydalara əməl edilməsi şüurlu intizamın hökm sürdüyünü göstərir.

İctimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təlim-tərbiyə müəssisələrində şüurlu intizam müvəffəqiyyətin əsasıdır. Tədris müəssisəsində şüurlu intizam yaratmağa çalışmalıyıq: hər bir şagird (tələbə) qoyulmuş qaydalara əməl etməyin vacibliyini anlamalıdır.

Borc və məsuliyyət hissi. Şüurlu intizam borc və məsuliyyət hissindən ayrılmazdır. Ailə qarşısında, valideynləri qarşısında, məktəb və müəllimlər qarşısında borc və məsuliyyət hissi duyan şagird (tələbə) ailədə də, tədris müəssisəsində də müvafiq əxlaq normalarını dəqiq və müntəzəm yerinə yetirməyə çalışır. Unutmayaq ki, intizamsızlıq edən, əxlaq normalarına məhəl qoymayan şəxslərin əksəriyyətində borc və məsuliyyət hissi kütləşmiş olur.

Əxlaq tərbiyəsi sayəsində uşaqlar, yeniyetmə və gənclər aydın şəkildə başa düşməlidirlər ki, onlara *göstərilən ailə və valideyn qayğısını daim yadda saxlamaq, ona hörmət etmək, ehtiram göstərmək onların müqəddəs borclarıdır*. Valideynləri qarşısında evladiq borcunu unudan şəxs ana-atasının ömrünü xeyli qısaltmış olur.

El bayatılarının birində gözəl deyilir:

«Eləmi yaxşı ata,

Pulun ver yaxşı ata.

Oğul bədəsil olsa

Dərd çəkər yaxşı ata».

Gənc nəsl unutmamalıdır ki, islamda qadın adı, qadın isməti yüksək dəyərləndirilmiş, ana isə göylərə qaldırılmış, cənnətə bərabər tutulmuşdur: «Cənnət anaların ayaqları altındadır» – deyilmişdir.

Hələ neçə əsr bundan əvvəl Göy Kavus yazmışdır: «Kim atasına necə hörmət göstərsə, ondan da eyni hörməti görə-cək... Qədir bilməyən adama yaxşılıq etmək nadanlıqdır»¹.

---

¹ Qabusnamə. Bakı, 1989, səh. 33.

Borc və məsuliyyət hissini inkişafı tədris müəssisələrində davam etdirilməlidir. Öz təhsilinə, tərbiyəsinə, ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə göstərilən ümumxalq qayğısını, dövlət qayğısını qədərincə qiymətləndirmək şagirdin (tələbənin) borcudur.

Ümumxalq, dövlət qayğısı müqabilində borclu olduğunu, buna görə də xalq qarşısında məsuliyyət daşdığını hər bir oğul və qız daim yadda saxlamalıdır; öz məsuliyyətini unutmayan tələbə təhsildə uğurla çalışmalı, xalqın ləyaqətli övladı kimi özünü hazırlamalı, xalqına canla-başla xidmət etməli olur.

Şüurlu intizamın, borc və məsuliyyət hissələrinin gənc nəsə aşılmasında müvəffəqiyyəti artırmaq üçün məktəbin və ailənin, müəllimlərin və valideynlərin əlbir işinə böyük ehtiyac var.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Əxlaq və əxlaq tərbiyəsi arasındakı əlaqəni aydınlaşdırın.*
- 2. Əxlaq tərbiyəsinin əhatə etdiyi əxlaqi keyfiyyətləri sadalayın.*
- 3. Əxlaq tərbiyəsinin vəzifələrini deyin.*
- 4. Halallıq nədir? Halallıq tərbiyəsinə necə başa düşürsünüz?*
- 5. Əxlaq tərbiyəsi vəzifələrini həyata keçirməyin yollarını sadalayın.*
- 6. İntizam və şüurlu intizam arasındakı fərqi açın.*
- 7. Valideyn borcunu necə ödəmək olar?*
- 8. Adamlarda məsuliyyətlik hissi nə üçün inkişaf etdirilməlidir?*

XVIII FƏSİL

ƏMƏK TƏRBIYƏSİ

1. Əməyin iqtisadi, sosial və əxlaqi mənası

Əməyin iqtisadi mənası. Əmək cəmiyyətin əsasıdır. Əməyin həm iqtisadi, həm sosial, həm tərbiyəvi, həm də fizioloji və psixoloji mənası var.

İnsanın həyatı üçün zəruri olan bütün maddi və mənəvi nemətlər əməyin məhsuludur. Adam öz ehtiyaclarını ödəmək üçün müəyyən alətlərin vasitəsilə təbiətin bu və ya digər cisimlərinə təsir göstərərək nəyi isə düzəldir, istehsal edir. Adi alətlərdən tutmuş ən mürəkkəb texnikaya, robot texnikasına, kosmik texnikaya qədər hamısı insan əməyinin nətiçəsidir. Salınan şəhərlər və kəndlər, çəkilən yollar, tikilən körpülər, yaradılan təyyarələr, yazılan əsərlər, bəsdələnən musiqilər bəşər əməyi sayəsində mümkün olur. Fabrik və zavodlarda, kənd təsərrüfatında müxtəlif çeşidli məhsulların istehsalı, onların adamlara çatdırılması əməyə möhtacdır.

Əməyin sosial mənası. Adamların yaşayış tərzini, güzəranını, firavan yaşayış-yaşamaması əhəmiyyətli dərəcədə onların əməyə münasibətindən asılıdır. Bu həqiqəti yaxşı bilən xalq haqlı olaraq deyir: «Zəhmət çəkən bal yeyər». Bəs zəhmətdən qaçan necə? Atalar gözəl cavab verib: «Yayda kölgə xoş, qışda çuval boş». İslamda da tənbellik pis keyfiyyət kimi dəyərləndirilir: «Allah tənbeli sevməz».

Özü işləmək istəməyən, başqasını buyurmağa meyilli olan şəxslərdən də xalqın xoşu gəlmir və buna görə də deyir: «Məndən sənə öyüd, ununu özün üyüd».

Xalq dönə-dönə sınaqdan keçirmişdir ki, zəhmət bolluğun rəhnidir; süfrəsini bol görmək istəyən şəxs zəhmətə qatlaşmalıdır: «Zəhmət torpaqda, nemət süfrədə», «Kişidə qeyrət olsa torpağı qızıla çevirər».

Əməyin əxlaqi mənası. Əmək, şəxsi zəhmət əxlaqı saflaşdıran, mənəviyyəti billurlaşdıran ən qüdrətli amillərdən

biridir. Zəhmət adamının fikri işinin məzmununa, məhsulunun keyfiyyətinə yönəlir, əyri yollardan uzaq olur. Böyük Tusi vaxtilə xatırladırdı: «İnsanı nadanlıq və nakamillik mərzəsindən qurtarıb, dərəcəyi kamilə yetirməkdə həssanat ən qüdrətli silahdır»... Hətta insanın ayaqüstə durmasına, onun düzgün hərəkətinə və şöhrətlənməsinə səbəb olan bir amil varsa da yenə həssanattır».

Zəhmət halallığa aparan etibarlı yoldur. Öz qabarlı əllərinə, öz ağına, öz qabiliyyətinə, öz zəhmətinə belə bağlayan şəxs xalq qarşısında alını açıq, üzü ağ olur, halal çörək yeyir. El bayatlarından birində deyilir:

*«Tut ağağın darama,
Əldən çıxar barama.
Halal zəhmətlə gələr
Haram gedər harama».*

Keçmişin məzmunlu yazılı abidələrindən biri olan «Kəlilə və Dimnə»də xoşbəxtliyin yolu belə ifadə edilir: «Xoşbəxtlik – zəhmət və iradə, əmək və səy nəticəsində əldə edilir»¹.

Zər qədrini zərgər, zəhmət qədrini zəhmət çəkən bilər. Məsələyə şairlər də öz münasibətlərini bildirmişlər:

*«Xərgər xərdə tanıyar, zərgər işə zər,
Tanıyacaq ərdə igidi görsə ərdə»².*

Zəhmət adamı, adətən, insanpərvər, vətənpərvər, xoşxasiyyət, mehriban, səxavətli olur.

2. ƏMƏYİN FİZİOLOJİ, PSIXOLOJİ, İDRAK VƏ TƏRBİYƏVİ MƏNASI

Əməyin fizioloji mənası. Atalar əbəs yerə deməmişlər ki, «Zəhmət insanın çövhəridir», «İşləməyən dəmir pas atar», «İşləyən dəmir parıldar». Tibb elmində dönə-dönə isbat olunmuşdur ki, zəhmət orqanizmin normal fəaliyyətində böyük rol oynayır. Zəhmətlə məşğul olan şəxsin ürək-damar

¹ Kəlilə və Dimnə. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1961, səh. 164.

² Məhdimqulu Fəraği. Bax: Klassik türkmən şəri. Bakı, “Yazıçı”, 1983, səh. 51.

sistemi, ağ ciyərin, böyrəklərin və digər orqanların fəaliyyəti yaxşılaşır; əl, ayaq və bədən əzələləri möhkəmlənir, sümüklərin bərkiməsi intensivləşir. Nəticədə orqanizmdə maddələr mübadiləsi, qan dövranı istənilən səviyyədə olur; orqanizmin müxtəlif xəstəliklərə qarşı müqaviməti güclənir, adam özünü daim gümrah hiss edir. Ali sinir sisteminin möhkəmləndirilməsində əməyin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Əməyin psixoloji mənası. Zəhmət insan psixologiyasına, onun əhval-ruhiyyəsinə də faydalı təsir göstərir. Zəhmətlə məşğul olan adamı ruh yüksəkliyi müşayiət edir. O, daim işi haqqında, istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyətli olması barədə düşünür. Ruhdan düşmək, «nə edim, neyləyim» halları ondan uzaq olur.

İnsan psixikası zəhmət zamanı daha intensiv inkişaf edir. Diqqət, təxəyyül, təfəkkür, iradə və s. kimi insan üçün həyat əhəmiyyətli psixi proseslərin formalaşması əməkdə daha da intensivləşir. Adam iş zamanı yəqin edir ki, azacıq göstərilən diqqətsizlik məhsulun zay olmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də o, çalışır ki, diqqətli olsun. Yaxud, adam işə başlamazdan əvvəl yaradacağı məhsulu təxəyyülündə canlandırmalı olur. Əks təqdirdə onun işi kor-koranə cərəyan edir. İşin nəticəsi təfərrüatına qədər əvvəlcədən düşünüldükdə məhsul keyfiyyətə fərqlənir.

Əmək iradi keyfiyyətlərin: qarşıya məqsəd qoymaq, məqsədə çatmaq üçün yollar axtarıb tapmaq, rastlaşan maneələri aradan qaldırmaq üçün əzmkarlıq göstərmək kimi xüsusiyyətlərin formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Zəhmətin bu cür cəhətlərini nəzərə alan Zərdabi yazırdı: «Dövlət qazanmaq istəyən kəs gərək zəhmət çəkib səy və guşəşi etsin... Səy və guşəşi hər kəs edir ki, ona zindəganlıq etmək və ləzzət çəkmək müyəssər olsun»¹.

Əməyin idrak mənası. Xarici aləmin dərk olunmasında əməyin əhəmiyyətini unutmaq olmaz. İstehsal alətlərindən istifadə edərək təbiət cisimlərinə təsir göstərən şəxs bir neçə

---

¹ Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərneşr", 1960, səh. 70.

cəhətdən zənginləşir. O, əvvəla, istifadə etdiyi alətin – baltanın, mişarın, çəkicin, traktorun və digər texnika vasitələrinin keyfiyyətinə daha yaxından bələd olur; ikincisi, təsir göstərdiyi obyektlərin – torpağın, daşın, metalın, ağacın və s.-nin xüsusiyyətlərini öyrənir və üçüncüsü, alınan məhsulun keyfiyyətindən hali olur. Deməli, əmək nəinki şüuru cilalayır, həm də xarici aləmi dərk etmək vasitəsinə çevrilir.

3. Əmək tərbiyəsinin vəzifələri və sistemi

Əmək tərbiyəsinin vəzifələri. Əmək tərbiyəsinin zəruriliyi əməyin cəmiyyətdəki rolundan irəli gəlir. Həyatın bütün sahələrində, o cümlədən iqtisadiyyatda, sosial həyatda, mədəniyyatda əməyin müstəsna mövqeyi nəzərə alınaraq gənc nəslin əmək tərbiyəsi təşkil edilir. Əmək tərbiyəsi onun vəzifələrini aydın təsəvvür etməklə sıx bağlıdır. Əmək tərbiyəsi aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir:

1. Əməyin iqtisadi, sosial, əxlaqi əhəmiyyətini, fizioloji və psixoloji inkişafda rolunu gənc nəsələ anlatmaq, yəni onu psixoloji cəhətdən əməyə hazırlamaq.

2. Əməyə məhəbbət və əmək adamlarına hərmət, zəhmətə xor baxan tüfeylilərə isə kəskin nifrət hissi aşılamaq.

3. Fiziki və zehni fəaliyyətin bəsid vərdişləri ilə gənc nəslə silahlandırmaq.

4. Gənc nəslə əmək intizamı və əmək mədəniyyəti formalaşdırmaq.

Həmin vəzifələri ümumiləşdirən milli pedaqogika əmək tərbiyəsinin mahiyyətini belə ifadə edir: *Gənc nəslin psixoloji və fiziki cəhətdən zəhmətə hazırlanması prosesi əmək tərbiyəsidir.*

Əmək tərbiyəsinin sistemi. Əmək tərbiyəsi ailədən başlayır. Əmək barədə heç bir izahat vermədən təcrübəli valideynlər uşaqları balacalıqdan gücləri çatan məişət işlərinə cəlb edirlər.

Əmək tərbiyəsi uşaq bağçasında davam etdirilir. Uşaqlar müəllimlik, həkimlik, sürücülük, polis, əsgər, kosmonavt və s. peşələri əks etdirən oyunlarda iştirak edirlər.

Şagirdlərin əməyə nəinki psixoloji, hətta əməli hazırlığı ümumtəhsil məktəbinin birinci sinfindən intensivləşdirilir. I-IV sinif şagirdləri əl əməyi məşğələlərində kağızdan, kartondan, plastilindən, parçadan, taxtadan, yarpaqlardan, şam ağacı qozalarından və s. materiallardan müxtəlif əşyalar düzəldir, çiçəklərin becərdilməsində iştirak edirlər.

V-IX sinif şagirdləri əmək təlimi məşğələlərində öz bacarıq və vərdişlərini bir qədər də genişləndirirlər. Onlar metal və ağac emalı sahəsində konkret bilik və bacarıqlara yiyələnir, elektrotexnikanın, metalşünaslığın, qrafika savadının, informatikanın, kibernetikanın, avtomatikanın, robot texnikasının, biotexnologiyanın əsasları ilə tanış olurlar, məktəbin müxtəlif təmir işlərinə kömək edirlər.

X-XI sinif şagirdləri aşağı siniflərdə qazandıqları bilikləri, bacarıq və vərdişləri daha da təkmilləşdirirlər. Onlar regionun tələbatına uyğun olaraq kütləvi peşələr üzrə təlim keçirlər, müxtəlif istehsalat müəssisələri ilə tanış olurlar, hətta bəzən məhsuldar əməkdə iştirak edirlər, fermerlərin təsərrüfatlarında bacardıqları işlə məşğul olurlar.

Əmək tərbiyəsi ali məktəbdə davam etdirilir. Ali məktəbdə əmək tərbiyəsinin bir sıra yeni spesifik cəhətləri vardır. Tələbənin əmək tərbiyəsinin mərkəzini, özəyini onun peşə-ixtisas hazırlığı təşkil edir. Tələbənin təlim vaxtının əksər hissəsi konkret peşə-ixtisas üzrə nəzəri, psixoloji və əməli hazırlığına həsr edilir. Bundan əlavə, tələbə tədris müəssisəsinin müxtəlif səpgili ictimai həyatında da fəal iştirak edir.

Əmək tərbiyəsi, əmək təlimi və təlim əməyi. Bu məfhumlar arasında daxili qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Təlim əməyi də, əmək təlimi də əmək tərbiyəsinin başlıca vasitələrindəndir. Tədris müəssisəsində şagirdlərin (tələbələrin) əsas əməyi onların təlim əməyidir.

Təlim əməyi zehni əməklə əməli əməyin vəhdətindən ibarətdir. Şagirdlərin (tələbələrin) təlim əməyində zehni əmək üstünlük təşkil edir. Müstəsnasız olaraq bütün fənlərin tədrisində əmək tərbiyəsi imkanları vardır. Şagird (tələbə) müəllimin sualı ətrafında düşünür, tapşırığı üzərində işləyir, başqa sözlə, şüurlu fəaliyyət göstərir.

Əmək təlimi təlim məfhumunun tərkib hissəsi olsa da, onun spesifik xüsusiyyətləri var. Əmək təlimində şagirdlər əsasən istehsalatla, yəni müəyyən məhsulun alınması ilə bağlı olan biliklər, bacarıq və vərdislər mənimsəyirlər.

Əmək tərbiyəsi həm bütün fənlərin, o cümlədən əmək təliminin imkanlarını, həm də auditoriyadankənar tədbirlərdə şagirdlərin (tələbələrin) əməklə əlaqədar mənimsədikləri bilikləri, bacarıq və vərdisləri əhatə edir.

4. Tədris müəssisəsində əməyin növləri və əmək tərbiyəsinin yolları

Cəmiyyətdə əməyin növləri iki əsas qrupa ayrılır: fiziki əmək və zehni əmək. Bu bölgü tədris müəssisələrinə də aiddir. Tədris müəssisələrində də təhsil alanların əmək növləri iki qrupa bölünür: fiziki əmək və zehni əmək növləri. Təlimlə əlaqədar zehni əmək barədə qısa da olsa yuxarıda deyildi.

Tədris müəssisəsində əməyin əsas növləri. Burada təhsil alanların fiziki əməyinin üç başlıca növü mövcuddur: özünə-xidmət əməyi, ictimai-faydalı əmək və məhsuldar əmək.

Özünə-xidmət əməyi. Şəxsin özünün, öz ailəsinin ehtiyaclarını ödəməyə yönələn əməyə özünə-xidmət əməyi deyilir. Mənzili təmizləmək, pal-paltar yuyub-ütüləmək, həyəti, bağ-bağçanı səliqə-sahmana salmaq, ev üçün yanacaq tədarük etmək, məişət texnikasını təmir etmək, ev quşlarına və ev heyvanlarına baxmaq və sair bu kimi işlər özünə-xidmət əməyi hesab edilir.

İctimai-faydalı əmək. Özünə-xidmət əməyi və ictimai-faydalı əmək arasında oxşarlıq çoxdur. Məsələn, hər ikisi əməkdir; hər ikisinin iqtisadi və sosial mənası var; ikisi də əxlaqi cəhətdən faydalıdır; ikisinə də fizioloji və psixoloji gərginlik xasdır.

Oxşarlığı ilə yanaşı, özünə-xidmət əməyi və ictimai-faydalı əmək arasında fərq də mövcuddur. Özünə-xidmət əməyi şəxsin özünə, öz ailəsinə xidmət edir. İctimai-faydalı əmək isə əsasən başqasına, işlədiyi müəssisəyə, oxuduğu tədris müəssisəsinə, xalqa xidməti nəzərdə tutur. Məsələn, tədris

müəssisəsində auditoriyanın, kabinetin, laboratoriyanın, emalatxananın, kitabxananın, idman meydançasının, tədris-təcrübə sahəsinin təmizlənməsində iştirak etmək, divar qəzeti çıxartmaq, qrup nümayəndəsi olmaq, növbətçilik etmək və s. icimai-faydalı əməkdir.

Tədris müəssisəsindən kənar da ictimai-faydalı əməyin müxtəlif formalarından geniş istifadə olunur. Xeyriyyəçilik fəaliyyəti, kəndin, qəsəbənin, şəhərin yaşıllaşdırılmasında iştirak etmək, park və xiyabanların salınmasına kömək etmək, təbii, tarixi və mədəniyyət abidələrinin bərpasında və qorunmasında iştirak etmək, ehtiyacı olan qocalara, tənha və xəstə adamlara gündəlik qayğı göstərmək, əmək və döyüş şöhrəti muzeylərinin yaradılmasına kömək etmək, şəhidlərə və milli qəhrəmanlara guşələr yaratmaq, şəhidlərin məzarını yad etmək, şəhidlərin ailələrinə himayədarlıq etmək və sair kimi tədbirlər auditoriyadan kənar ictimai-faydalı əmək nümunələridir.

Məhsuldar əmək. Məhsuldar əməyin də ictimaiyyət üçün, ümumi üçün faydası var. Lakin məhsuldar əməyin başlıca fərqli cəhəti budur ki, əməyin bu növündə kollektiv üçün, cəmiyyət üçün nəsə bir şey, bir məhsul yaradılır, istehsal olunur. Məsələn, təhsil alanlar tədris müəssisəsi üçün yeni otağın tikilməsində, uçulmuş yerin bərpasında, stulların, stolların, digər mebellərin təmirində, kənd təsərrüfat məhsullarının toplanmasında, yaxud, kənd təsərrüfatında, sənayedə, inşaatda istifadə olunan texnikanın quraşdırılmasında və bərpasında iştirak etmək, tikiləcək obyektlərin çertyojlarını çəkmək və sair kimi əmək nümunələri məhsuldar əməyə aiddir.

Gəncliyin əmək tərbiyəsində təlim əməyi ilə yanaşı, özünəxidmət əməyinin, ictimai-faydalı və məhsuldar əməyin böyük əhəmiyyəti var.

Əmək tərbiyəsinin yolları. Əmək tərbiyəsi qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinin başlıca yolları təlim əməyinin, özünəxidmət əməyinin, ictimai-faydalı əmək və məhsuldar əməyin imkanlarından istifadə ilə bağlıdır.

Əmək tərbiyəsində bu cür imkanlardan istifadə etməyin əsas yolları bunlardır:

1. Tədris mövzuları imkan verdikcə zəhmət adamları haqqında, cəmiyyətdə əməyin rolu barədə, əxlaqa, psixikaya, orqanizmə əməyin təsirinə dair söhbət aparmaq, müzakirələr keçirmək faydalıdır.

2. Ailədə məişət əməyinin müxtəlif formalarına uşaqların cəlb edilməsi.

3. Ailədə özünəxidmət əməyinin müxtəlif formalarında, o cümlədən həyətin, bağ-bağcanın becərilməsində, ev quşları və heyvanlarının bəslənməsində gənc nəslin iştirakı.

4. Tədris müəssisəsində auditoriyaların və xidmət otaqlarının, avadanlığın və cihazların təmirinə kənc nəslin cəlb edilməsi.

5. Gənc nəslə içtimai-faydalı əməyin digər formalarına, o cümlədən xeyriyyəçilik fəaliyyətinə, yaşıllaşdırma və abadlaşdırma işlərinə, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına, qocalara, tənha və xəstə adamlara, şəhid ailələrinə qayğı göstərməyə, şəhidlərin məzarları üstünə gül-çiçək dəstələri qoymağa alışdırmaq.

6. Təhsil alan gənc nəslin, imkan daxilində, məhsuldar əmək sınağından keçməsi, yeri düşdükcə kənd təsərrüfatı məhsullarının toplanmasına, təsərrüfatda və sənayedə, inşaatda və digər sahələrdə istifadə edilən texnikanın sahmana salınmasına cəlb olunması.

7. Uşaqların, yeniyetmə və gənclərin əmək tərbiyəsində atalar sözləri və zərb məsəllərdən geniş istifadə olunması. Sənətin, zəhmətin həyatda mənasını açmaq üçün, məsələn, bu cür atalar sözlərindən istifadə edilir: «Sənət qolda bilərzikdir», «Sənətin pisi olmaz», «İnsanı şöhrətləndirən əməkdir», «Bərəkət – hərəkətdədir» və s.

Bəzən iş başlayan şəxs çətinliklə rastlaşanda, işin çəmini yaxşı bilməyəndə və digər səbəblərdən fəaliyyətini dayandırır. Bu cür hallarda müvafiq atalar sözü kara gəlir: «Hər işin bir çəmi var», «Hər iş öz ustasının əlində asandır», «İşi başlamaq çətindir, qurtarmaq asan», «Bu günün işini sabaha qoyma» və s.

Elə hallar da olur ki, bir işi qurtarmamış başqa işdən yapışırlar. Belə hallarda xalq deyir: «Əli aşından da olurlar, Vəli aşından da», «Başladığın işi yarımçıq qoyma», «İki yana baxan çaş qalar», «Soyub-soyub quyruğunda qoyma», «Başladığın işi başa çatdır» və s.

8. Əmək tərbiyəsində tənbelliyi, tüfeyliliyi pisləyən atalar sözlərindən istifadə olunması. Bu cəhətdən «Bikarçılıq korluq gətirər», «Yayda yatan qışda dilənçilik edər», «Tənbellik bədbəxtliyin açarıdır», «Dildə yox, işdə özünü göstər, «Əməyi nadanlar itirər» və s. kimi atalar sözləri kara gəlir.

9. Gənc nəsldə əməyə məhəbbət, əmək adamlarına hörmət hissinin yaradılmasında, bu hisslərin şüura çevrilməsində və əmək vərdişlərinin formalaşdırılmasında müdrik şəxslərin kəlamlarından istifadə olunması da təsirli yollardan biri olur. Məsələn, Göy Kavus vaxtilə yazmışdır: «Əgər aqlın varsa sənət öyrən»¹. Sədi: «Sənətsiz adam dara düşdükdə əl açıb dilənər»², Nəvvab məsləhət görür: «Sənət öyrənməkdə tənbellik etmə»³, A. Bakıxanov bildirir: «Dünyada heç şey işsizlikdən pis ola bilməz», «Əməyi seçib çalışmayan insan deyil»⁴,

Ən böyük nemətdir, anlasan peşə,

Peşəkar düz yolla kədər həmişə»⁵.

Sənətlə elmin birləşməsinə əsil xəzinə, şan-şöhrət hesab edənləri də xatırlamaq yerinə düşərdi. Məsələn, böyük Tusi yazırdı: «Həssana ülumla vəhdətdə elə bir qüvvədir ki, o insanı müəzziz etməklə bərabər, müşərrəf olmağa da zəmin yaradır». Bu həqiqət el bayatılarına da hopmuşdur:

«Günləri bir-bir sana,

Yar verdi bir sirrə sana.

¹ Qabusnamə. Bakı, "Azərənəşr", 1989, səh. 34.

² Sədi Şirazi. Gülüstən. Bakı, "Azərənəşr", 1987, səh. 212.

³ Mir Möhsün Nəvvab. Nəsihətnamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, səh. 45.

⁴ Müdrik sözlər. Bakı, "Yazıçı", 1979, səh. 19.

⁵ Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Bakı, "Azərənəşr", 1970, səh. 113.

Lüğət: Həssana-sənət,
ülum-elm;
müəzziz-öziz;
müşərrəf-şərəfli.

*Bir elm, bir də sənət.
Xəzinədir insana».*

5. Əmək tərbiyəsinə verilən tələblər və peşəyönümü üzrə işin təşkili

Əmək tərbiyəsi sistemində müxtəlif növlü əmək fəaliyyəti üstünlük təşkil edir. Bu səbəbdən də əməyin təşkilinə verilən tələblərə və peşəyönümü üzrə aparılan işə burada toxunmaq lazım gəlir.

Əmək tərbiyəsinin təşkilinə verilən tələblər. Əmək tərbiyəsinə maksimum səmərə əldə etmək üçün bir sıra tələblərin nəzərə alınması məsləhət görülür.

1. Gənc nəslin əməyi onun təlimi, təhsili və tərbiyəsi ilə əlaqələndirilməlidir. Belə olduqda tədris müəssisəsində təşkil edilən əmək bir tərəfdən mənimsənilmiş biliklərin, bacarıq və vərdislərin tətbiqinə şərait yaradır, digər tərəfdən də gənc nəslə cəmiyyət üçün faydalı mənəvi keyfiyyətlər aşılmalı olur.

2. Gənc nəslin özünəxidmət əməyinə də, ictimai-faydalı əməyinə də, məhsuldar əməyinə də şəxsiyyətin formalaşmasında aparıcı amil kimi baxılmalıdır.

3. Gənc nəslin əməyi təşkil edilərkən əmək şəraitinin neçəliyi, istifadə olunan alətlərin necəliyi, habelə onun meyl və maraq dairəsi nəzərə alınmalıdır.

4. Gənc nəslin əməyi mümkün qədər silsilə, sistem-səciyyəli olmalıdır ki, orada marağı və vərdişi inkişaf etdirmək üçün imkan yaransın.

5. Əməyin fərdi və qrup halında təşkili uzlaşdırılmalıdır ki, həm fərdi qabiliyyətlərin inkişafı üçün şərait olsun, həm də tərbiyə olunanlar bir-birindən görüb götürə bilsinlər.

6. Əmək prosesində şəxsi təşəbbüs, şəxsi yaradıcılıq təqdir edilməli, yüksək qiymətləndirilməlidir.

7. Gənc nəslin əməyi mümkün qədər çoxvariantlı olmalıdır ki, uşaqlar, yeniyetmə və gənclər öz bacarıqlarını, psixoloji və fiziki imkanlarını sınaqdan keçirmək, mövqelərini müəyyənləşdirmək imkanı qazanmış olsunlar.

8. Görüləcək işin məqsədi, onun cəmiyyət üçün əhəmiyyəti işləyənlərə aydın olmalıdır ki, öz zəhmətlərindən zövq alsınlar, fərəh hissi keçirsinlər.

9. İşin məzmunu və icrası haqqında, nədən başlamaq, nə etmək, necə etmək barədə gənc nəsələ təlimati məlumat verilməlidir.

10. İşin gedişində pedaqoji nəzarət təmin olunmalıdır ki, ehtiyacı olanlara istiqamət verilsin, lazım gələrsə iş nümunəsi göstərsin.

11. İş qurtardıqdan sonra həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə yekunlaşdırılmalı və müəyyən formada qiymətləndirilməlidir.

Peşayönümü üzrə işin təşkili. Peşayönümü üzrə aparılan iş əmək tərbiyəsinin tərkib hissəsidir. *Uşaqları, yeniyetmə və gəncləri şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlamaqdan ötrü görülən tədbirlər sisteminə peşayönümü üzrə iş deyilir.* Bu cür tədbirlər sistemi sayəsində uşaqların, yeniyetmə və gənclərin peşə maraqları və meyilləri üzə çıxarılır, formalaşdırılır və inkişaf etdirilir.

Peşayönümü üzrə iş ümumtəhsil məktəbinin aşağı sinflərindən başlayır və yuxarı sinflərə qədər davam etdirilir; hətta bir çox hallarda ali məktəblər peşayönümü üzrə işlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalırlar. Çünki ali məktəbə daxil olan bəzi gənclər öz ixtisasları barədə lazımı təsəvvürə malik olmadıqlarından başqa ixtisaslara keçməyə çalışırlar.

Peşayönümü üzrə iş sistemi peşələr haqqında məlumatı, peşələrlə tanışlığı, peşə maraqları və meyillərinin öyrənilməsi və inkişafını, peşələr üzrə məsləhətlərin verilməsini, peşə seçməyi və müəyyən peşəyə uyğunlaşmağı nəzərdə tutur.

Peşayönümü üzrə iş sisteminə hər mərhələnin özünə məxsus məzmunu var. Məsələn, ilk mərhələdə peşənin həyatda, yaşayışda rolu haqqında, peşələr haqqında, sosial-iqtisadi sahələrə dair, qabaqcıl əmək adamları haqqında məlumatlar verilir.

Peşayönümü üzrə iş sisteminin digər mərhələlərinin də müəyyən məzmunu vardır.

Peşəyönümü üzrə iş həm ayrı-ayrı fənlərin tədrisində, həm də dərşdənkənar tədbirlərdə aparılır. Bütün fənlərin tədrisində müəyyən peşələr və peşə adamları haqqında öteri də olsa söhbət açmaq mümkündür. Aydınır ki, aparılan söhbətin məzmunu ildən-ilə dəyişir, zənginləşir.

Peşəyönümü üzrə işdə dərşdənkənar tədbirlərin imkanlarından da istifadə edilir. Bu məqsədlə peşələrə dair xüsusi söhbətlər, məruzələr, müzakirələr, disputlar keçirilir, sənaye müəssisələrinə, kənd təsərrüfatı sahələrinə ekskursiyalar təşkil olunur, radio və televiziya verilişləri dinlənilir və s.

Peşəyönümü üzrə işdən əsas məqsəd budur ki, hər bir qız və hər bir oğlan özünə şüurlu olaraq, öz imkanlarına və ölkəmizin ehtiyaclarına uyğun şəkildə elə peşə seçsin ki, sonralar ondan zövq alsın, peşimançılıq hissi keçirməsin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Əməyin həyatda iqtisadi və sosial mənasını açın.*
- 2. Əməyin fizioloji və psixoloji əhəmiyyəti nədən ibarətdir? İzah edin.*
- 3. Əmək tərbiyəsinin vəzifələri hansılardır?*
- 4. Əmək tərbiyəsinin sistemi məfhumunu necə başa düşürsünüz?*
- 5. Əmək tərbiyəsi, əmək təlimi və təlim əməyi məfhumlarının fərqlərini açın.*
- 6. Tədris müəssisəsində əməyin hansı növləri təşkil edilir?*
- 7. Əmək tərbiyəsinin yollarını sadalayın.*
- 8. Əmək tərbiyəsinə verilən tələblər hansılardır?*
- 9. Əmək tərbiyəsi və peşəyönümü üzrə iş arasında nə kimi əlaqə var?*

XIX FƏSİL

ESTETİK TƏRBIYƏ

1. Estetik tərbiyənin məzmunu və mahiyyəti

Gözəllik estetik tərbiyənin məzmunu kimi. Estetik tərbiyənin nəzəri əsasını estetika təşkil edir. Estetika isə elmdir, özü də gözəllik haqqında elmdir.

Bəs gözəllik nədir? Bu sual müasir ədəbiyyatda qoyulmadığından cavab axtarmaq əbəsdir. Lakin suala müdriklərimizin əsərlərində qismən də olsa cavab tapmaq olur. Onlar gözəlliyi, birinci növbədə, adamların davranışlarında, rəfədarlarında axtarmışlar. Məsələn, Seyid Əzim Şirvani oğluna müraciətlə gəncliyə xatırladırdı:

«Xoşbəhan ol, oğul, gülər üzlü,

Milh göftarlı, şəkər sözlü.

Olma dünyada qəmtəriri əbus,

Ki görənlər üzün ola məyus»¹.

Yaxud, Sədi də təqribən eyni fikirdə olmuşdur:

«Gözəl, xoşxasiyyət, sevimli dilbər,

Bir könül oxşayan qönçəyə bənzər»².

Gözəllik ata-babalarımızı da düşündürmüşdür; Atalar sözlərinin bəzilərində belə hesab edilir ki, «Ən böyük gözəllik sadəlikdir». Bəzilərdə gözəllik ağılla, kamalla əlaqələndirilir: «Gözəl kamallı gərək». Gözəlliyi cavanlıqda görmək halları da diqqəti cəlb edir; «Cavanlıq gözəllikdir, onu boyamaq artıqdır».

Atalar sözlərində həmin fikirlərə zidd olanları da var: «Gözəllik ondur, doqquzu dondur». «Üstü bəzək, altı təzək». Gözəlliyə aid bu cür ziddiyyətli fikirlər real həyatı faktların ifadəsidir. Həyatda o da var, bu da. Hər halda adamın xarici görkəmi onun daxili aləminin necəliyi barədə

---

¹ Seyid Əzim Şirvani. Öyüd: mənzum məktubları, hekayələr, qəzəllər. Bakı, "Gənclik", 1989, səh. 51.

² Sədi. Büstan. Bakı, "Azərnəşr", 1964, səh. 136.

müəyyən nəticə çıxartmağa imkan verir. Bu mənada Şah İsmayıl Xətai (1487-1524) yazırdı:

*«Zahirin nə isə batinin oldur,
Zahirdən batinə dost-doğru yoldur»*¹.

Söylənən fikirləri ümumiləşdirmiş olsaq deməliyik ki; müdriklərimizə görə, ağıllı olmaq, xoşrəftar olmaq, şirindil olmaq, görkəmcə ürəkaçan, qəlbi oxşayan olmaq gözəllikdir. Milli pedaqogika bu fikirlər əsasında gözəllik məfhumunun mahiyyətini belə açır: *ahəngdarlıq: görkəmdə ahəngdarlıq, musiqidə ahəngdarlıq, davranışda ahəngdarlıq, şerdə ahəngdarlıq, nitqdə ahəngdarlıq, incəsənət əsərlərində ahəngdarlıq, binada ahəngdarlıq, bitkidə ahəngdarlıq, kainatda ahəngdarlıq.*

Ahəngdarlığın pozulduğu yerdə eybəcərlik əmələ gəlir. Ahəngdarlıq qəlbi rıqqətə gətirir, adama zövq bəxş edir, eybəcərlik isə – nifrət hissi oyadır.

Gözəlliğin təzahür formaları. Gözəlliyi təbiət hadisələrində də, cəmiyyət hadisələrində də müşahidə etmək olur. Səma cisimləri arasında, o cümlədən Günəş sisteminə daxil olan cisimlər arasında nizam, qarşılıqlı ahəngdarlıq adamı valeh edir. Dağ çayının zümzüməsi, şələlənin ətrafa səpələnmən ağ telləri, günəş şüalarından qidalanmaq üçün yarpaqların budaqlarda ahənkdar, eyni qaydada düzülüşü və sair bu kimi təbiət hadisələri insan hisslərini rıqqətə gətirir.

Bəşər əhlinə yalnız zövq bəxş edən hadisələr cəmiyyətdə az deyil. Məsələn, şəhərin gur küçələrində piyadaların və avtomobillərin səbrlə bir-birini gözləmələrini, avtobuslarda cavanların qocalara yer vermələrini, adamların idarələrdə ehtiramla qəbul olunmalarını, şagirdlərə (tələbələrə) müəllimlərin övlad münasibətləri göstərdiklərini, ər-arvad arasında qarşılıqlı hörmətin olduğunu görəndə adam iftixar hissi keçirir.

Təbiət və cəmiyyət hadisələrinə estetik münasibət. Məlum olduğu kimi, adamlar xarici aləmin cisim və hadisələrinə biganə qalmır, ondan ya zövq alır, ya da ona nifrət edir. Bir çox hallarda isə insanlar öz hiss və həyəcanlarını, hadisələrə

---

¹ Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən... Şerlər və poemalar. Bakı, "Yazıçı", 1988, səh. 213.

öz münasibətini rəsm əsərlərində, musiqi əsərlərində, arxitektura və digər əsərlərdə ifadə edirlər.

İncəsənət, mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələri bəzən adama real hadisədən, real cisimdən də güclü estetik təsir göstərir. Məsələn, açmaq üzrə olan gül qönçəsi ləçəklərinin düzülüşündəki ahəngdarlığı ilə, rəngindəki ahəngdar keçidi ilə hamıda gözəllik hissi yaradır. Lakin şairin poetik qələminin məhsulunda bu hiss qat-qat güclənir.

«Gül özü nə qədər xoş görünərsə,

Daha xoş görünər şəbnəm düşərsə»¹.

Bədii yaradıcılığın başqa nümunələri də belə estetik təsir gücünə malikdir.

Xarici aləmin dərk olunmasında bədii yaradıcılıq əsərlərinin rolu. Təbiət və cəmiyyət hadisələrini düzgün başa düşməkdə ədəbiyyatın, musiqinin, təsviri və tətbiqi incəsənətin bir çox cəhətdən əhəmiyyəti var. Bədii yaradıcılıq əsərləri oxucunun, dinləyicinin və ya müşahidəçinin diqqətini hansısa gözəlliyi, yaxud eybəcərliyi üzərində cəmləşdirir, onun mahiyyətini açır, bununla da başa düşülməsini asanlaşdırır. Məsələn, adamların mehribanlığını, rəhmədilliyini, mərhəmətliliyini nəzərə çarpdırmaq üçün şair deyir:

«Məsəl var, deyərlər attar xasiyyətli ol ki, sənin,

Ətrindən xalq xoşhal olub, zövq alsın»².

Yaxud, sağlamlığın və xeyirxahlığın mənasını böyük Əvhədi görün ustalıqla, poetik şəkildə necə ifadə edir:

«Sultanlıq de nədir? Sağlam olmağın.

Şahlıq? Xeyir ilə nəfəs almağın».

Musiqi də belədir; həm sevindirir, həm də kədərə şərək olur. Atalar sözlərindən birində haqlı deyilir: «Musiqi ruha qidadır». Musiqinin tapmacalara yol açması da təsadüfi deyil: «O nədir ki, ağlayır, gözlərinin yaşı yox?». Dahi Üzeyir Hacıbəyovun «Koroğlu» uvertürası tək-tək adamları deyil, bütövlükdə Azərbaycan xalqını ayağa qaldırır, onun enerjisini artırır, qəlbini iftixar hissi ilə doldurur.

¹ Əbdürrəhman Cami. Yusif və Züleyxa. Bakı, "Azərənşr", 1965, səh. 111.

² Mir Möhsün Nəvvab. Nəsihətnamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, 1987, səh. 11.

Xarici aləmin dərk olunmasında bədii yaradıcılığın digər növlərinin əhəmiyyətini göstərən misallar da çoxdur.

2. Estetik tərbiyənin vəzifələri

Gənc nəslin estetik tərbiyəsi üç başlıca vəzifənin yerinə yetirilməsinə yönəlir: estetik hissələrin yaradılması, estetik şüurun formalaşdırılması və estetik qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi.

Estetik hissələrin yaradılması. Gənc nəslin estetik tərbiyəsi gözəllik hissələrini yaratmaqdan, formalaşdırmaqdan və inkişaf etdirməkdən başlayır. Gözəllik hissələri dedikdə ətraf mühitə aid olan təbiətin ecazkar mənzərələri, möhtəşəm binaları, körpüləri, bağ və xiyabanları görməyi, yüksək məzmunlu bədii yaradıcılıq əsərlərinə baxmağı, ahəngdar musiqi nümunələrini dinləməyi, yaraşığı məişət əşyalarına nəzər salmağı, adamlar arasında ürəyəyatan münasibətlərə diqqət yetirməyi nəzərdə tuturuq.

Müəllim (tərbiyəçi) çalışmalıdır ki, şagirdlər (tələbələr) onları əhatə edən mühitdəki gözəlliklərə biganə qalmasınlar, onları görsünlər, duysunlar, nəyin gözəl, nəyin isə eybəcər olduğunu bir kəlmə ilə də olsa desinlər. Hissiyat isə hələ gözəlliyn və ya eybəcərliyn mahiyyətini başa düşmək demək deyil.

Estetik şüurun formalaşdırılması. Estetik tərbiyə zamanı gənc nəslin gözəllik hissələri gözəllik şüuruna çevrilməlidir. Gözəllik şüuru isə gözəl hesab edilən cisimlər, hadisələr haqqında fikir söyləməklə, mühakimə yürütməklə əlaqədardır. Estetik şüur üçün «Nə gözəl şəlalədir», «Nə gözəl binadır!», «Nə gözəl musiqidir!», «Nə gözəl nəgmə oxuyur!» və sair kimi nidalar azdır. Bundan ötrü şəlalənin *nə üçün* gözəl olduğunu, binaya *nə üçün* gözəl deyildiyini, musiqinin və ya nəgmənin *nə üçün* gözəl hesab edildiyini açmaq, izah etmək tələb olunur.

Müəllimin (tərbiyəçinin) vəzifələrindən biri gənc nəslə estetik şüurun formalaşmasına istiqamət vermək, köməklik göstərməkdir. Bu cəhətdən gözəllik nümunələri barədə müəllimin mühakiməsi gənclər üçün örnək olmalıdır. Müəl-

limin (tərbiyəçinin) rəhbərliyi altında şagirdlər (tələbələr) təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yalnız baxmaqla, onları yalnız eşitməklə kifayətlənməməlidir, bu hadisələri həm də görməyi, dinləməyi, izah etməyi bacarmalıdırlar. Gənc nəsəl həqiqi, həyatı, təbii gözəlliyi zahiri bəzək-düzəkdən fərqləndirməyə alışmalıdır. Estetik tərbiyə üçün bu da azdır. Estetik tərbiyə gözəlliyi yaratmaq qabiliyyəti ilə başa çatmış hesab edilir.

Estetik qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi. H ə y atda gözəlliyi duymaq, hətta onun mahiyyətini başa düşmək və izah etmək nə qədər vacib olsa da estetik tərbiyə üçün kifayət deyil. Gənc nəsldə gözəlliyi yaratmaq qabiliyyətinin inkişafına nail olmaq estetik tərbiyənin son mərhələsidir. Estetik qabiliyyətləri inkişaf etdirmək gözəllik hissi yaratmaqdan və gözəllik şüuru formalaşdırmaqdan xeyli çətindir. Çünki bu zaman eşitməkdən və görməkdən əlavə gənc nəsldən gərkin, müntəzəm fəaliyyət də tələb edilir.

İşin bu mərhələsində müəllim (tərbiyəçi) uşaqların, yeniyetmə və ya gənclərin musiqi, nəğmə, rəqs, təsviri və tətbiqi incəsənət, ədəbiyyat, dram, idman və s. sahələrdə əməli fəaliyyətləri üçün şərait yaradır və rəhbərlik edir. Məqsəd budur ki, gənc nəsəl gözəllikdən zövq almaqla vəzifəsini bitmiş hesab etməsin, özü də, öz yaradıcılığı da, yaradıcılığının məhsulu da başqaları üçün gözəllik mənbəyi, zövq mənbəyi olsun.

Gənc nəsldə estetik qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün həm tədris müəssisələrində, həm də məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində lazımı şərait var. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi ilə əlaqədar, habelə dərslənkənar (auditoriyadankənar) tədbirlərdə mümkün qədər hər bir oğlan və qızın iştirakını təmin etmək ən çox müəllimlərdən (tərbiyəçilərdən) asılı olur.

3. Estetik tərbiyənin sistemi və yolları

Gənc nəslin estetik tərbiyəsi dörd əsas sahədə aparılır: ailədə estetik tərbiyə, təlimdə estetik tərbiyə, dərslənkənar (auditoriyadankənar) tədbirlərdə estetik tərbiyə və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində estetik tərbiyə.

Ailədə estetik tərbiyə. Gənc nəslin gözəllik tərbiyəsi ailədən başlayır. Ana laylasının sehirli sədasında xumarlanan, nağılların qanadlarında dağlar aşan, nazlamaları eşitdikcə anasına sıxılan uşaq gözəllik dünyasına ailədə qədəm qoyur. O, şəkil çəkməyə, rəqs etməyə, nəğmə oxumağa, şer deməyə ailədə başlayır.

Uşaq böyüyüb bağçaya, sonra məktəbə gedəndə də günün xeyli hissəsini ailədə, valideynlərinin təsiri altında keçirir. Bu zaman uşaqda estetik hisslərin, estetik anlayışların və qabiliyyətlərin necəliyi xeyli dərəcədə bağçada və ailədə yaradılan mühitdən asılı olur.

Gəzintilərə çıxarkən uşaqlarının diqqətini təbiətdəki gözəlliklərə, binalardakı arxitektura xüsusiyyətlərinə, adamların davranışlarındakı ürəkaçan cəhətlərə yönəldən və bu barədə onlara yığcam məlumat verən valideynlərə haqq qazandırmaq lazımdır. Öz uşaqlarını ədəbiyyat, musiqi, təsviri və tətbiqi incəsənət inciləri ilə, muzeylərlə, sərgilərlə, sirk və teatr tamaşaları ilə tanış edən valideynlərimiz də az deyil.

Uşaqlarda estetik hisslərin və hətta estetik bacarıqların təşəkkülündə bağçaların apardıqları planlı, mütəşəkkil və məqsədyönlü tədbirlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, bağçalarda ixtisaslı mütəxəssislər uşaqlara pedaqoji xidmət göstərir.

Estetik tərbiyə sahəsində ailə və bağçanın apardığı faydalı iş məktəbdə daha da inkişaf etdirilir.

Təlimdə estetik tərbiyə. Tədris müəssisəsində öyrədilən bütün fənlərin estetik tərbiyə imkanları tükənməzdir. Məşğələnin sevinc bəxş edən, zövqü oxşayan, qəlbi rıqqətə gətirən, adamı ruhlandıran cəhətləri: xoş söz, insani münasibət, məntiqli nitq, məzmunlu cavab, məlahətli nəğmə, cazibədar rəsm və sair bunların hamısı gözəllik mənbəyidir. Bununla belə, estetik tərbiyə baxımından ana dili və ədəbiyyat, musiqi və rəsm fənlərinə diqqəti cəlb etmək istərdik.

Ana dili və ədəbiyyat fənlərində. Bu fənlərin tədrisi zamanı şagirdlər şerin, hekayənin, romanın, nağılın, dastanın, atalar sözünün, tapmaçanın, bayatının və sairin gözəlliyini duymur, başa düşür və qüvvələrini sınaqdan keçirirlər. Onlar yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrinin

köməkliyi ilə keçmiş tariximizi və müasir həyatımızı daha dərindən dərk etməyə başlayırlar.

Musiqi məşğələsi. Həmin məşğələlərdə şagirdlər musiqinin sirlərinə nüfuz edirlər, Bu məqsədlə onlara səslər, səslərin notlarda ifadəsi öyrədilir, səslərdə məşq etdirilir. Şagirdlər nəğmədə sözün (səsin) və ahəngin (musiqinin) vəhdətini mənimsəməklə gözəllik aləminə qovuşurlar. Musiqi əsərinin yaranma şəraiti və müəllifi barədə məlumat da onların estetik savadını artırır. Məktəbdə musiqi alətinin – tarın, qarmonun, pianinonun, qavalın, kamançanın, dəfin, klarnetin və s.-nin olması zəruridir.

Rəsm məşğələsi. Şəkil çəkməklə bütün uşaqlar bu və ya digər formada məşğul olurlar. Uşaqların rəsmə marağını inkişaf etdirmək məqsədi ilə aparılan məşğələ dörd istiqaməti əhatə edir: əşyaya, hadisəyə baxıb çəkmək, mövzu üzrə şəkil çəkmək, dekorativ rəsm və rəssamlar haqqında müsahibə.

Əşyaya baxaraq şəkil çəkmək adamda müşahidəçilik qabiliyyətini, qələmdən və boyadan istifadə bacarığını inkişaf etdirir.

Mövzu üzrə rəsm təxəyyülə istinad edir. Müəllimin elan etdiyi mövzu üzrə, yaxud oxunmuş bədii əsərin hər hansı epizodu üzrə çəkilən rəsm adamın təxəyyülünü inkişaf etdirir.

Dekorativ rəsm bəzək rəsmləri çəkmək deməkdir. Bəzək rəsmləri rənglərdə ahəngdar keçidi, rənglərlə formaların ahəngdarlığını duymağı uşaqlara öyrədir.

Rəssamların həyat və fəaliyyətləri ilə tanışlıq, onların çəkdiyi şəkillərin müşahidəsi adamlarda gözəllik duyğusunu, gözəllik şüurunu xeyli zənginləşdirir.

Estetik tərbiyədə digər fənlərin də rolu az deyil. Hələ fənnin məzmunu qalsın bir yana. Müəllim nitqinin ifadəliliyi, hərəkətlərinin ahəngdarlığı və təbiiliyi, istifadə olunan əyani vasitələrin gözəlliyi, lövhədə yazının qəşəngliyi, sinif otağında səliqə-sahmanın hökm sürməsi, bütövlükdə məşğələnin hər cəhətdən dəqiq təşkili adamda estetik zövqü gücləndirir.

Auditoriyadankənar (dərsdankənar) estetik tərbiyə. Tədris müəssisəsində estetik tərbiyə fənlərin tədrisi ilə məhdudlaşmır, auditoriyadankənar tədbirlərdə davam etdirilir.

Auditoriyadankənar məşğələlər gənc nəslin fərdi meyl və maraqlarını daha ətraflı, daha kopkret nəzərə almağa imkan verir. Çünki, tədris müəssisəsində rəqs, dram, ədəbiyyat, xor, bədii tikiş və s. dərnəklər öz üzvlərində nəinki gözəllik hissələrini və şüurunu, hətta estetik bacarıqlarını intensiv inkişaf etdirir.

Uşaqlar, yeniyetmə və gənclər böyük həvəslə rəqs edir, hərəkətlərinə nəzarət qoyur, onu ritmə uyğun idarə edir, sevinc və fərəh hissi keçirir. Rəqs üçün geyim onun estetik təsir gücünü xeyli artırır. Çalışmaq lazımdır ki, gənclik dərnəklərdə rəqs öyrənməklə kifayətlənməsin, təşkil edilən şənliklərin rəqs imkanlarından da istifadə etsin, ad günlərində, səhərciklərdə, bayram şənliklərində öz məharətlərini göstərsin, ətrafdakıları sevindirsin.

Bədii yaradıcılıq dərnəklərindən biri də, dram dərnəyidir. Dram dərnəyi gənclikdə təxəyyülün, bədii nitqin, aktyor qabiliyyətinin inkişafına, öz psixoloji vəziyyətini tənzimləmək bacarığının formalaşmasına xidmət edir.

Gözəllik hissələrinin və şüurunun formalaşmasında ekskursiyaların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Estetik tərbiyəyə xidmət edən ekskursiyalar isə çox və rəngarəngdir: müxtəlif sərgilərə, incəsənət və ədəbiyyat muzeylərinə, heykəltaraşların və rəssamların yaradıcılıq laboratoriyalarına, şəkil qalereyalarına, doğma vətənimizin əsrarəngiz gözəllikləri ilə dolu təbiət guşələrinə (çay kənarına, dəniz sahilinə, göllərə, meşələrə, çəmənliklərə) ekskursiya və gəzintilər.

Məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində estetik tərbiyə. Estetik tərbiyə üçün məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrinin imkanları genişdir. Məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri şəbəkəsində bilavasitə estetik tərbiyə vəzifələrini yerinə yetirməyə yönələn xeyli müəssisələr var. Bunların arasında müxtəlif mərkəzlər, studiyalar və məktəblər xüsusilə seçilir. Yalnız Bakı şəhərində estetik tərbiyə mərkəzi, bədii yaradıcılıq evi, uşaq şəkil qalereyası, musiqi, bədii və incəsənət məktəbləri, xor, teatr və musiqi studiyaları və s. fəaliyyət göstərir.

Göründüyü kimi, gənc nəslə gözəllik hissələrini, şüurunu və qabiliyyətini istənilən sahədə inkişaf etdirmək üçün məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində də münasib imkanlar var. Bu

imkanlardan gənc nəslin maksimum istifadəsini təşkil etmək üçün müəllimlər və valideynlər çox iş görə bilirlər.

Mühit estetikası, görkəm estetikası, iş yerinin estetikası ayrıca qeyd edilməlidir.

Mühit estetikası. Gözəllik tərbiyəsində mühit estetikasından istifadə olunmalıdır. İnsanı əhatə edən mühit insana layiq olmalı, onun zövqünü oxşamalıdır. Mühit deyəndə birinci növbədə ailə, tədris müəssisəsi, yataqxana mühitini nəzərdə tuturuq.

Mənzildə hər şey: otağın divarları da, döşəməsi də, tavanı da, stol və stullar da, divan da və sair əşyaları da zövqü oxşamalı, gözəllikdən xəbər verməli, təmizlik, səliqə hökm sürməlidir. Mənzilində gül-çiçək bəsləyənlər gözəllik vurğunu olduqlarını sübut edirlər.

Tədris müəssisəsinin xarici görkəmindən tutmuş daxili tərtibatına qədər nə varsa gözəllik baxımından yerli-yerində olmalı, şagirdlərdə (tələbələrdə) estetik baxışları qidalandırmalıdır.

Tələbə yataqxanası da estetik cəhətdən fərqlənməlidir. Tələbə yataqxanalarında səliqə-səhman cəhətdən otaqların yarışını təşkil edən tədris müəssisələrinin işi təqdirə layiq görülməlidir.

Gələcəyin mütəxəssisi kimi, tələbə tədris müəssisəsində mənimsədiyi estetik baxışlarını iş yerinə aparmalı, orada tətbiq etməli olur.

Görkəm estetikası. Geyim həm gözəllik mənbəyi, həm də estetik tərbiyə vasitəsi ola bilər. Gənclik tək cə çeviklik, gümrəhlik, sağlamlıq, güc demək deyil, gənclik həm də gözəllikdir. Onsuz da gözəl olan gənc özünə əlavə süni bəzək-düzək verəndə təbii gözəlliyini xeyli itirmiş olur. Sadə, səliqəli və təmiz geyinən gənc daha da gözəlləşir. Məhz sadə, səliqəli və təmiz geyinən şəxs görkəmcə gözəllik timsalına çevrilir.

Adamın nə və necə geyindiği onun nəinki estetik zövqünün səviyyəsindən, həm də mənəvi aləminin digər cəhətlərindən xəbər verir. Qiymətli xarici geyimə, daş-qaşa, müxtəlif qolbağlara, muncuqlara meyl göstərən şəxslərin nələr düşündüyünü anlamaq çətin deyil.

İş yerini gözəl təşkil etməkdə estetik tərbiyənin rolu. Estetik tərbiyə nəinki geyimin, bütövlükdə görkəmin gözəl

olmasına kömək edir. Təlim fəaliyyətinin gözəl təşkilində də estetik tərbiyənin müəyyən payı olur. Tələbənin (şagirdin) evdə, sinifdə və ya yataqxanada iş yeri estetik cəhətdən zövqü oxşamalır. Bəs işin özü, onun gedişi necə? Nəinki ətrafdakılar, adamın özü də öz işinin gedişindən razı qalmalı, fərəhlənməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində istehsal olunan məhsulların yüksək estetik standartlara cavab verməsi zərurəti də getdikcə artır. İş şəraitini, habelə işin gedişinin zövqü oxşaması, istifadə olunan alətlərin və ya texnikanın keyfiyyətcə qüsuruz olması son nəticənin – məhsulun da gözəl çıxmasını şərtləndirir.

Tədris müəssisəsində pedaqoji proses bütün cəhətdən zövqü oxşamalır. Müəllimin görkəmi də, onun nitqi də, tələbələrə münasibəti də, sualların qoyuluşu da, cavabları dinləməsi də, etdiyi düzəlişlər də, tutduğu iradlar da, əmək intizamı da gözəllik rəmzi, tələbələr üçün gözəllik nümunəsi olmalıdır. Gözəllik nümunəsinə vaxtilə Cami də diqqət yetirmişdir:

*«Bəli, rəng götürər meyvə meyvədən,
Gözəllə əyləşsən gözəlləşərsən»¹.*

Özü gözəl, sözü gözəl, şəraiti gözəl, işi gözəl olan, ətrafdakıların da gözəl olmasına çalışan şəxs gözəllik idealıdır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Gözəlliyyənin mahiyyəti nədən ibarətdir?*
2. *Estetika və estetik tərbiyə arasındakı əlaqəni açın.*
3. *Estetik tərbiyənin mahiyyətini izah edin.*
4. *Estetik tərbiyənin vəzifələri hansılardır?*
5. *Estetik tərbiyənin vəzifələri hansı yollarla həyata keçirilir?*
6. *Estetik tərbiyənin əhəmiyyəti nədir?*
7. *Görkəmdə gözəlliyyəni necə başa düşürsünüz?*
8. *Gözəllik idealını necə təsəvvür edirsiniz?*

---

¹ Əbdürrəhman Cami. Yusif və Züleyxa. Bakı, "Azərənşər", 1965, səh. 105.

XX FƏSİL

FİZİKİ TƏRBIYƏ

1. Fiziki tərbiyənin mahiyyəti, əhəmiyyəti və vəzifələri

Fiziki tərbiyənin mahiyyəti. Fiziki tərbiyə pədaqoji prosesin tərkib hissəsidir. Fiziki tərbiyədən yaxın məqsəd gənc nəslin sağlam, nikbin, gümrah böyüməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində fiziki cəhətdən möhkəm olan gəncərə ehtiyac xeyli artmışdır.

Azərbaycan xalqı tarixən gənc nəslin sağlam böyüməsinə xüsusi qiymət vermişdir. Bu qiymət hətta aforizm şəklində ifadə edilmişdir: «Maya budlu arvad al, nər qollu oğul doğsun».

Qızın özü və valideynləri də oğlana razılıq verməzdən əvvəl onun yalnız ağılnı, nəsl-nəcabətini, qohumluq dərəcəsinə, maddi imkanını deyil, həm də sağlamlığını, hünərini nəzərə almışlar. Evlənməzdən əvvəl oğlanı müxtəlif sınağa çəkmək halları «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da təsvir olunur. İndi də bu ənənə davam edir.

Fiziki sağlamlığı çox qiymətli nemət hesab edən xalqımız deyir: «Sağlıq – ən böyük varlıqdır». Çünki, cansağlığı olmayandan sonra heç bir şeyin, o cümlədən qızılın, var-dövlətin əhəmiyyəti yoxdur: «Neynirəm o qızıl teşti ki, içinə qan qusam». Xalqımız cansağlığını var-dövlətdən üstün tutur və öz fikrini aydın şəkildə həm də belə gözəl ifadə edir: «Uca-uca dağlar başı qarlı da olar, qarsız da, igidin canı sağ olsun, varlı da olar, varsız da».

Fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti. Sağlamlıqda, Vətənin müdafiəsində, əməkdə, ağılda fiziki tərbiyənin böyük əhəmiyyəti var.

Fiziki tərbiyə sağlamlığın etibarlı vasitəsidir. Fiziki tərbiyə ilə əhatə olunan şəxslər, adətən, bədəcə möhkəm olurlar. Çünki, fiziki tərbiyənin tələblərinə əməl edən şəxslərin əzələləri möhkəmlənir; idmanla müntəzəm məşğul olan adamlarda ürək-damar sisteminin fəaliyyəti normalla-

şır; bədən intensiv hərəkətdə olduğundan: nəfəs aparatı möhkəmlənir, qanın oksigenlə təchizi yaxşılaşır, bədəndə maddələr mübadiləsi sahmana düşür. Ən vacibi həm də budur ki, ətraf mühitlə orqanizmin qarşılıqlı əlaqəsində aparıcı rol oynayan ali sinir sistemi kamilləşir. Nəticədə bizi əhatə edən şəraitin zərərli təsirlərinə, yoluxucu xəstəliklərə orqanizmin müqaviməti qat-qat güclənir.

Bədəncə möhkəm olan şəxsin əmək fəaliyyəti artır, əmək məhsuldarlığı yüksəlir. Bu fikirlər tələbələrə də aiddir. Fiziki cəhətdən zəif olan tələbələr tez-tez xəstələnir, daha çox dərs buraxır və adətən, təlimdə geriləyirlər. Burada fiziki tərbiyə tələbələrin köməyinə gəlir: fiziki kamilliyə, fiziki inkişafın əsaslarını mənimsəməyə olan ehtiyaclarını ödəyir, sanitariyyəti biliklərini, bacarıq və vərdişlərini artırır.

Əxlaqi keyfiyyətlərin kamilləşməsində, ağılın yetkinləşməsində, hafizənin və digər psixoloji proses və xüsusiyyətlərin inkişafında fiziki tərbiyə az rol oynamır. Öz sağlamlığını möhkəmləndirən, idmanın bu və ya digər növündə intensiv məşğul olan şəxslər Vətənin şöhrətləndirmək qayğısına da qalırlar, iradi cəhətdən möhkəm olurlar.

Vətənin müdafiəsində fiziki tərbiyənin əhəmiyyətini unutmamaq olmaz. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa qadir olan oğlan və qızlar başqa keyfiyyətləri ilə yanaşı, fiziki cəhətdən güclü, çevik, dözümlü, elastik, sürətli olur, fiziki bacarıqlarla silahlanırlar. Fiziki tərbiyənin qayəsi məhz həmin keyfiyyətləri gənc nəsldə formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Fiziki tərbiyənin vəzifələri. Fiziki tərbiyə pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olduğundan, ümumi vəzifələrlə yanaşı, spesifik vəzifələr də yerinə yetirir. Fiziki tərbiyənin həyata keçirdiyi başlıca spesifik vəzifələr üçdür: fiziki keyfiyyətlərin formalaşdırılması, fiziki bacarıqların inkişaf etdirilməsi və gigiyenik bilik və bacarıqların mənimsənilməsi.

Fiziki bacarıqlar. Həyat və fəaliyyət üçün zəruri olan düzgün yerimək, qaçmaq, uzununa və hündürlüyə tullanmaq, çayda, göldə və ya dənizdə üzmək, dırmaşmaq, velosiped, motosiklet və ya avtomobil sürmək, konkidə və

ya xizəkdə sürüşmək, qayıq sürmək, güləşmək, futbol, voleybol və ya basketbol oynamaq, atletika alətlərində düzgün hərəkət etmək və s. fiziki bacarıqlara aiddir.

Fiziki keyfiyyətlər. Fiziki keyfiyyətlər fiziki bacarıqlardan ayrılmazdır. Onlar bir-birini tamamlayır və birlikdə fiziki kamilliyi əmələ gətirir. Fiziki keyfiyyətlər arasında daha geniş istifadə olunanları aşağıdakılardır: dözümlük, cəldlik, çeviklik, güclülük, elastiklik, sürət.

Dözümlük – icrası adi qaydadan fərqlənərək uzun müddət tələb edən fəaliyyətə davam gətirə bilməkdir. Su altında uzun müddət nəfəs almadan qalmağa dözmək; yaxud, uzun müddət fasiləsiz qaçmağa tab gətirmək dözümlüyə misal ola bilər.

Cəldlik – hər hansı işi və ya hərəkəti bir anda, ani olaraq icra etməkdir. Məsələn, tərəddüd etmədən təyyarədən paraşutla tullanmaq, bir göz qırpımında gülləni tufəngin lüləsinə vermək; bir anda hədəfi nişan alıb vurmaq cəldliyə misal ola bilər.

Çeviklik – əsasən orqanizm əzalarını (qolları, ayaqları, başı, bədəni) istənilən anda istənilən tərəfə yönəltməkdir. Məsələn, müharibə zamanı düşməne güllə atan kimi başı gizlətmək; yaxud, gözlənilmədən avtomobil təhlükəsi yarananda ayağı və ya bədəni ani olaraq yana çəkmək çeviklik nümunəsidir.

Güclülük – böyük əzələ gərginliyi hesabına hər hansı bir maneəni aradan qaldırmaq, hər hansı işi görməkdir. Ağır yükü qaldırmaq, onu xeyli aparmaq, güləşdə məğlub olmamaq üçün gərgin müqavimət göstərmək və s. güclülüyə misal ola bilər.

Elastiklik – bədənə istənilən vaxt istənilən formanı verməkdir. Bir əlin üstündə fırlanmaq; ensiz bir yerdən sivişib keçmək; ayaqları başın arxasına keçirmək; bədənə yuvarlaq forma vermək və s. elastikliyə misal ola bilər.

Sürət – hər hansı işi və ya hərəkəti mümkün qədər qısa vaxtda həyata keçirməkdir. Eyni məsafəni hamıdan tez qət etmək; misalı başqalarından tez həll etmək; qoyunun yununu daha tez qırmaq; məhsulu daha tez istehsal etmək və s. sürət məfhumunun mahiyyətini açan nümunələrdir.

Gigiyenik bilik və bacarıqlar. Fiziki tərbiyənin həyata keçirdiyi vəzifələrdən biri də gigiyenik bilik və bacarıqları gənc nəsə mənimsətməkdən ibarətdir. *Gigiyenik bilik* deyəndə bədənin təmizliyinə aid biliklər nəzərdə tutulur. Yeməkdən əvvəl əlləri, səhərlər dişləri, vaxtlı-vaxtında saçları yumağın, dırnaqları təmiz saxlamağın zəruriliyinə və s. aid olan biliklər gigiyenik biliklərdir. Həmin biliklərə adamın şəxsi həyatında əməl etməsi *gigiyenik bacarıqlardır*. Aydınır ki, fiziki bacarıqlar məqsədyönlü və planlı şəkildə formalaşdırılır.

Sadələnan vəzifələrin yerinə yetirilməsi prosesi elə fiziki tərbiyə hesab olunur. Deyilənləri ümumiləşdirən Milli pedaqogika *fiziki bacarıqların və fiziki keyfiyyətlərin, habelə gigiyenik bilik və bacarıqların adamlara məqsədyönlü və planlı surətdə aşılınması prosesini fiziki tərbiyə adlandırır*.

2. Fiziki tərbiyənin yolları və vasitələri

Fiziki tərbiyə qarşısında duran vəzifələr bir sıra yollar və vasitələrlə həyata keçirilir. Fiziki tərbiyənin yolları bunlardır: səhər gimnastikası, bədən tərbiyəsi məşğələləri, idman və milli oyunlar. Fiziki tərbiyənin vasitələrinə aiddir: gün rejiminə əməl edilməsi, turizm, təbii amillərdən (hava, Günəş və sudan) istifadə, zərərli adətlərə qarşı mübarizə.

Səhər gimnastikası. Özünə qiymət verən, sağlamlığının qədrini bilən hər kəs səhər gimnastikası ilə məşğul olur. Belə yaşlı adamlar arasında öz uşaqlarını da səhər gimnastikasına alışıdırınlar var. Səhər gimnastikası idman alətləri ilə də, alətlərsiz də mümkündür.

Səhər gimnastikası hamıya, o cümlədən şagirdlərə və tələbələrə daha çox aiddir. Yataqxanada və ya ailəsində yaşadığından asılı olmayaraq hər kəs səhər gimnastikasını adətə çevirməlidir.

Dərs başlayana qədər şagirdlərin gimnastikasını təşkil edən və bu işi gözəl ənənəyə çevirən məktəblərin təcrübəsini yaymaq lazımdır.

Bədən tərbiyəsi məşğələləri. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan təhsil müəssisələrinin tədris planlarında bədən tərbiyəsi bir fənn kimi nəzərdə tutulur.

Bədən tərbiyəsi məşğələləri yaş dövrləri üzrə təşkil edilir və dərəcələrə bölünür. Birinci dərəcə «Yürüşə hazırım» adlanır və ibtidai məktəb şagirdlərini (6-9 yaşlı uşaqları), ikinci dərəcə «Cəsurlar və cəldlər» adlanır və V-VII sinif şagirdlərini, üçüncü dərəcə «İdman sahəsində əvəzedicilər» adlanır və VIII-IX sinif şagirdlərini, dördüncü dərəcə «Qüvvət və igidlik» adlanır və X-XI sinif şagirdlərini əhatə edir.

Fiziki tərbiyənin üsulları və təşkili formaları arasında bədən tərbiyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, əvvəla, bədən tərbiyəsi məşğələsi dərs cədvəli üzrə hər həftə müntəzəm təşkil edilir; ikincisi, bu məşğələlərə istisnasız olaraq bütün oğlan və qızlar cəlb olunur; üçüncüsü, oğlan və qızların məşğələlərinə müəllimin pedaqoji rəhbərliyi təmin edilir.

Gün rejiminə əməl edilməsi. Gün rejimi hamı üçün müyəssərdir. *Adamın fəaliyyət növlərinin hər gün eyni vaxtda, eyni ardıcılıqda təkrarı gün rejimidir.* Hər gün eyni vaxtda yuxudan durmaq, səhər gimnastikası ilə məşğul olmaq, yuyunmaq, yemək, məktəbə (institutu və ya işə) getmək, nahar etmək, maraq üzrə məşğul olmaq, ədəbiyyat oxumaq, şam yeməyinə əyləşmək, yatmaq gün rejiminin tərkib hissələridir.

Gün rejimi tərtib etmək, ona müntəzəm əməl etmək sağlamlığın rəhnidir. Rejimə riayət edən şəxsin daxili orqanları, xüsusən həzm orqanları və ali sinir sistemi tam normal fəaliyyət göstərir.

Ulularımız bir sıra gikiyena qaydaları barədə faydalı məsləhətlər vermişlər. Məsələn, yatmaqla əlaqədar Əvhədi yazırdı:

*«İşin yatmaq olsa ölmüş kimisən,
Qəlbən diri olar oyaq qalanlar»¹.*

Tusi onun səbəbini açaraq xatırladırdı ki, «Çox yatmaq zehni kütləşdirər, hafizəni öldürər, bədəni lırtlaşdırar, insanı süst edər»².

¹ Marağalı Əvhədi. Cami-Cəm. Bakı, "Azərnəşr". 1970, səh. 161.

² N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 159.

Gün rejiminin ünsürlərindən biri kimi, yemək tərzini barədə müdriklərimizin bu gün də əhəmiyyətini saxlayan nəsihətləri vardır. Məsələn, ölməz Nizami öyrədir:

*«Az yeyib çox dincəlmək məziyyətdir insana,
Çox yemək narahatlıq, əziyyətdir insana»¹.*

Adam başqa cəhətlərdə olduğu kimi, qidalanmaqda da özünü idarə etməyi bacarsın gərək: nə istəyirsə onu yox, nə lazımdırsa və nə qədər faydalıdırsa, o qədər də yesin. Buna el arasında nəfsi saxlamaq, nəfsi boğmaq deyirlər. Adam nəfsin qulu olmamalıdır. Atalar gözəl deyib: «Nəfs başdan aşağıdır».

İdman. İdman fiziki tərbiyənin təsirli yollarından biridir. Bədəni möhkəmləndirmək üçün onun istifadə olunan növləri çoxdur: futbol, voleybol, basketbol, ağırlıq qaldırmaq, güləş, üzgüçülük, ox atmaq, qılnc oynatmaq, yüngül atletikanın müxtəlif növləri, tennis, dama, şahmat, badminton və s.

Respublikamızda bir sıra idman müəssisələri də gəncliyin sərəncamına verilmişdir: uşaqlar və gənclər üçün idman sarayları, uşaq stadionu, uşaq-gənclər idman məktəbləri, uşaq gənclər fiziki hazırlıq klubu və s.

İdmanın sadalanan və adları çəkilməyən digər növlərinin xeyli hissəsi tədris müəssisələrində təşkil edilir. Uşaqların, yeniyetmə və gənclərin bir çoxu öz maraq və imkanlarına uyğun gələn bu və ya digər idman növündə məmnuniyyətlə fəaliyyət göstərir. Təəssüf ki, gəncliyin bir qismi idmanın heç bir növündə iştirak etmir və bununla da öz sağlamlığı qayğısına qalır. Halbuki, Peyğəmbər kəlamlarında da idmanla məşğul olmağın vacibliyi dönə-dönə qeyd edilir: «Oğluna üzməyi, ox atmağı öyrətmək... atanın boynuna düşən vəzifələrdəndir», «Ox atmaqla məşğul olmaq asudə vaxtın ən xeyirlisidir».

Oyunlar. Orqanizmin möhkəmləndirilməsində, bir sıra faydalı əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında oyunların, o cümlədən milli oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. Nəsildən nəslə ötürülən bu cür milli oyunlarımız isə yetərincədir: «Vur nağara, çıx qırağa», «Əl üstə kimin əli?», «Bənövşə bəndə düşə», «Gizlinpaç», «Dəsmal aldı qaç», «Çilink ağac»,

---

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, "Yazıçı", 1981, səh. 103.

«Dirədöymə», «Beş daş», «Üsdən hoppanma», «Evcik-evcik» və s. həmin oyunlar həm fiziki bacarıqların və fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasına, həm də ətraf mühiti öyrənməyə, görüş dairəsinin genişlənməsinə kömək edir.

Uşaqlar yeniyetməliyə və xüsusən gəncliyə qədəm qoyduqca gərginliyi və mürəkkəbliyi ilə fərqlənən xalq oyunlarına marağ göstərirlər. Həmin oyunlar arasında geniş yayılanları bunlardır: hündürlüyə və uzununa tullanmaq, qurşağ tutmaq, güləşmək, əllə və ya sapandla uzağa daş atmaq, nişana qoyub vurmaq, suda üzmək, qaçış üzrə yarışmaq, qılınc oynatmaq, at çapmaq (çovqan oyunu, papaq oyunu, yaylıq oyunu) və s. Bu cür milli oyunlar (müasir dildə – idman oyunları) gənclərimizdə cəsurluq, fəallıq, çeviklik, döyüşmək və müdafiə olunmaq bacarıqları, dözümlülük, sərrastlıq, gümrəhlik, zövq kimi faydalı keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu səbəbdən də uşaqların, yeniyetmə və gənclərin milli oyunlara cəlb edilməsi ümumxalq qayğısına çevrilməlidir.

Turizm. Turizm fransızca gəzinti, səfər deməkdir. Azərbaycan dilində də həmin mənada işlədilir. Turizm adamın fiziki inkişafına yardımla yanaşı, doğma təbiətlə, Vətənimizin görməli yerləri ilə tanış edir, əhvalını yaxşılaşdırır, müşahidəçilik qabiliyyətini gücləndirir.

Tədris müəssisələri fiziki tərbiyə vasitəsi kimi turizmdən bu və ya digər dərəcədə istifadə edir. Bundan əlavə, yeniyetmə və gənclər üçün xüsusi turizm təşkilatları da fəaliyyət göstərir: uşaqların və gənclərin turizm, diyarşünaslıq və ekskursiya mərkəzləri, gənc turistlər stansiyaları buna misaldır.

Hər bir gənc bu cür imkanlardan hali olmalı və onlardan istifadə etməlidir. Hələ neçə əsr bundan əvvəl böyük Tusi məsləhət görürdü: «Çox yerimək, hərəkət etmək, at minmək» lazımdır¹.

Fiziki tərbiyədə təbii amillərin rolu. Təbii amillərin – suyun, havanın və Günəşin (Günəş şüalarının) sağlamlığa bilavasitə dəxli var.

Təmiz, içməli suyun orqanizm üçün əhəmiyyətini isbat etməyə ehtiyac yoxdur. Çirkli su isə xəstəlik mənbəyidir.

---

¹ Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1980, səh. 159.

Vaxtlı-vaxtında çimmək, səhərlər bədəni yaş dəsmalla silmək sağlamlıq üçün zəruridir. Şəxsi təmizlik gümrahlıq deməkdir. Dişləri və ağız su ilə yuyub təmiz saxlamaq, saç qulluq etmək, təmiz və səliqəli geyinmək insan şəxsiyyətini səciyyələndirən keyfiyyətlərdəndir. İslam etiqadına görə müsəlmanlıq təmizlik əsasında qurulub. Peyğəmbər kəlamıdır: «Vücudu təmiz olaraq yatan adam ibadətlə məşğul olan oruc tutana bənzər», «Təmiz olmayan şeylər günahdır, haramdır».

Atalar da sağlamlıq üçün təmizliyi yüksək dəyərləndiriblər: «Azar təmizlikbən bezardır».

Təmiz hava da təmiz su qədər insan sağlamlığı üçün həyat əhəmiyyətinə malikdir. Odur ki, təcrübəli insanlar yaşadıkları və işlədikləri otaqların havasını tez-tez dəyişdirir, saflaşdırırlar. Açıq havada kəzintilər və səyahətlərdən başlıca məqsəd orqanizmi möhkəmləndirmək, qanın tərkibində oksigeni artırmaqdır. Təsadüfi deyildir ki, atababalarımız xalq oyunlarını açıq havada, həm də musiqi sədaları altında keçirmişlər. Nəticədə hava, fiziki və estetik amillər bir-birini tamamlamışdır.

Su və hava amilləri Günəş amili ilə birləşdikdə insan orqanizminə sağlamlaşdırıcı təsiri qat-qat artır. Bu səbəbdən də adamlar xüsusən yay aylarında çay, göl və dəniz kənarlarına tez-tez gedir və Günəş vannası qəbul edirlər.

Yaşayış və iş yerlərində də Günəş şüaları qiymətləndirilir. Adamlar çalışır ki, olduqları otaqlara mümkün qədər çox şüa düşsün. Günəş şüası düşməyən mənildə xəstəlik imkanı çoxalır. Bu fikir atalar sözlərində də nəzərə alınmışdır: «Günəş girməyən evə həkim tez-tez girər».

Həmin kikiyenik qaydalar tədris müəssisələrində də nəzərə alınmalıdır: sinif otaqlarına (auditoriyalara) Günəş şüaları düşməli, havası təmiz olmalı, bina su ilə normal təmin edilməlidir.

Zərərli adətlərə qarşı mübarizə. Fiziki tərbiyə qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən tam gəlmək üçün sağlamlığa ziyan vuran adətləri dəf etmək zəruridir. Sağlamlığın düşmənləri arasında *alkaqollu içkiləri, narkomanıyanı, qəm-qüssəni, əsəbiliyi, düşünülməmiş qidalanmağı* qeyd etmək vacibdir.

Xəstəlik törədən və bununla da sağlamlığa xələl gətirən amillərdən uzaq olmağın zəruriliyi bir sıra elm və ədəbiyyat xadimləri tərəfindən qeyd edilmişdir. Onlardan biri Camidir:

*«Xəstəlik törədən amilləri sən,
Çalış ki, özündən kənar edəsən.
Uzaq ol dərmandan, acmamış yemə,
Doymamış əlini götür süfrədən»¹.*

Yeniyetmə və gəncliyin sağlamlığına ciddi təhlükə yarada bilən adətlərdən biri alkaqollu içkilərdir. Tərbiyə sistemi elə qurulmalıdır ki, *alkaqollu içkilərin* (şərabın, arağın, konyakın və s.-in) insan orqanizminə və mənəviyyatına, əxlaqına vurduğu ziyanı hər bir şagird (tələbə) aydın başa düşsün. Bu işdə həkimlərin məsləhətlərinə və atalar sözlərinə istinad etmək faydalıdır: «Şərab içən ağılı itirər», «İçmə çaxırı, açar paxırı», «Sərxoşun dəniz topuğundandır», «Şərabın kədəri nəşəsindən artıqdır».

Səhhəti sökən, ömrü gödəldən zərərli adətlərdən biri də *narkomaniya*dır. Narkotik maddələr iki qrupa ayrılır: siqaretlə qəbul edilən və iynə ilə qəbul edilən narkotik maddələr.

Gənclik konkret faktlar əsasında anlamalıdır ki, narkotik maddələr yalnız səhhəti sarsıtmır, bundan əlavə, ömrü xeyli gödəldir, nəslin azalmasına səbəb olur, əxlaqı pozur. Yadda saxlamaq faydalıdır ki, törədilən hər cür cinayətin böyük qismi alkaqollu içkilərə və narkotik maddələrə aludəçiliyin nəticəsidir.

Gəncliyin sağlamlığı keşiyində durmaq üçün alkaqolizmə və narkomaniyaya qarşı barışmaz mübarizə aparmalıyıq.

Sağlamlığa ziyan vuran psixoloji amillər də var. Birinci növbədə *qəm-qüssəni*, əsəbiliyi və qidalanmağın necəliyini nəzərdə tuturuq. İnsanın çəkdiyi qəm, keçirdiyi qüssə onun bütün mənliliyini sarsıdır, ağacı qurd daxildən yediyi kimi, qəm-qüssə də adamı içəridən əridir, onu insanlarla ünsiyyətdən salır, tənhaləşdirir, adam daxili aləminə qapılır. Atalar haqlı deyib: «Dəmir nəmədən, insan qəmədən çürüyər». Odur ki, qəm-qüssəni törədən səbəbin necəliyindən asılı olmayaraq hər bir gənc bu psixoloji bələdan uzaq olmağa hazırlaşmalıdır.

---

¹ Əbdürrəhman Cami. Baharistan. Bakı, "Azərənşr", 1964, səh. 21.

Əsəbilik də qəm-qüssə qədər orqanizmə ziyan vuran psixoloji amillərdəndir. Əsəbiləşən zaman insanın daxili orqanlarının, o cümlədən ali sinir sisteminin, qan dövranının, nəfəs orqanlarının normal fəaliyyəti pozulur, qanın tərkibi pisləşir, orqanizm süstləşir. Bütün bu cür zərərli cəhətlərini nəzərə alaraq atalar çox düzgün qeyd edirlər : «Hirsin cana ziyanı var». Nəinki «Hirsli başda ağıl olmaz», həm də hirsli canda can qalmaz. Bu həqiqət də gəncliyin şüarına çevrilməlidir.

Təkcə qidanın neçəliyi deyil, həm də necə yeməyin də sağlamlığa dəxli var. Müdriklərimizin öyüdlərindən biri məhz yemək tərzilə bağlıdır. Həyat təcrübəsindən çıxış edən ata-babalar gözəl deyiblər: «Abır istəsən çox demə, sağlıq istəsən çox yemə», «Çox yemək adamı az yeməkdən də qoyar», «Nə çiy ye, nə də qarnın ağrısın».

Deyilənləri ümumiləşdirən Milli pedaqogikanın məsləhəti belədir: *kim özünü sağlam görmək istəyirsə, fiziki bacarıqları və fiziki keyfiyyətləri özündə formalaşdırmalı, səhər gimnastikasını adətə çevirməli, bədən tərbiyəsi və idman məşğələlərindən birində fəal iştirak etməli, gəzintiyə çıxmalı, hava, Günəş və su amillərindən istifadə etməli, alkoqolizm və narkomaniyadan, qəm-qüssədən uzaq olmalı, əsəbiliyini cilovlamalı, yeməklə əlaqədar nəfsini boğmalıdır.*

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Fiziki tərbiyənin mahiyyətini açın.*
2. *Fiziki tərbiyənin nə kimi əhəmiyyəti var?*
3. *Fiziki tərbiyənin vəzifələrini sadalayın.*
4. *Fiziki bacarıq və fiziki keyfiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni açın.*
5. *Fiziki tərbiyənin yolları hansılardır?*
6. *Fiziki tərbiyə hansı vasitələrlə həyata keçirilir?*
7. *Alkoqolizmin zərəri nələrdən ibarətdir?*
8. *Narkomaniyanın zərərinə sadalayın.*
9. *Nə üçün əsəbilikdən, qəm-qüssədən uzaq olmalı və qidalanmaqda nəfsimizi idarə etməliyik?*

XXI FƏSİL

İQTİSADI TƏRBIYƏ

1. İqtisadiyyat məfhumu, iqtisadi tərbiyənin zəruriliyi, mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri

İqtisadiyyat məfhumu. İqtisadiyyat rus dilində ekonomika sözünün mənasına bərabərdir. Ekonomika isə yunan sözündən (oikonomike) alınıb, mənası ailə təsərrüfatını idarə etmək sənəti deməkdir.

Ekonomika (iqtisadiyyat) sözünün elmi mənası onun hərfi mənasına müəyyən dərəcədə (ölkə miqyasında) uyğun kəlidir; yəni iqtisadiyyat *ölkədə maddi nemətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı kimi başa düşülür.*

İqtisadiyyatın bu cür düzgün anlamı iqtisadi tərbiyənin elmi əsasını təşkil edir.

İqtisadi tərbiyənin zəruriliyi. Tərbiyənin tərkib hissəsi kimi, iqtisadi tərbiyə məsələləri son dövrün məhsuludur. Sosializm dövründə iqtisadi tərbiyə xüsusi fəaliyyət sahəsi kimi təşkil edilmirdi. Çünki, iqtisadiyyat yuxarıdan planlaşdırılırdı, aşağıların təşəbbüsünə ehtiyac qalmırdı.

İndi ölkəmizdə şərait kökündən dəyişir, bazar iqtisadiyyatına keçilir, maddi nemətlərin istehsalını da, bölüşdürülməsini də, mübadiləsini də, istehlakını da əsasən bazar müəyyənləşdirməyə başlamışdır. Müasir şəraitimizdə iqtisadi təşəbbüs, əvvəllər olduğu kimi, yuxarıdan – dövlət tərəfindən deyil, aşağıdakı ayrı-ayrı istehsalat müəssisələri, ayrı-ayrı adamlar tərəfindən həyata keçirilir. Yaranan yeni iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətlərini kim tez başa düşür və öz fəaliyyətini bu yeni xüsusiyyətlərə uyğun şəkildə qurmağı bacarırsa iqtisadiyyatda uğur qazana bilir. Kim yaranan yeni iqtisadi şəraiti dərk edə və işində dönüş yarada bilmirsə müflisləşir. Belə bir şəraitdə gənc nəslin iqtisadi tərbiyəsinə ehtiyac yaranır.

İqtisadi tərbiyənin başlıca məqsədi yeni iqtisadi şəraitdən baş açmaqda gənc nəsə köməklik etməkdən ibarətdir. Həyata qədəm qoyan hər bir gənc bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini bilməli və nəzərə almalıdır.

İqtisadi tərbiyənin məzmunu. Bazar iqtisadiyyatına aid olan əsas məfhumlar iqtisadi tərbiyənin məzmununu təşkil edir. İqtisadi tərbiyənin məzmununa aid olan məfhumlar bunlardır: qıtlıq, qənaət, israfçılıq, mübadilə, pul, qarşılıqlı iqtisadi asılılıq, bazar və qiymət, maya və qazanc, sövdələşmə, məhsuldarlıq, rəqabət, bazar strukturu, iqtisadiyyatda dövlətin rolu, iqtisadi sistemlər, iqtisadi qurumlar, iqtisadi stimullar, tələb və təklif, işsizlik, mütləq və nisbi üstünlük, ticarətə mane olan amillər, gəlirin bölüşdürülməsi, ümumi milli istehsal, bazar uğursuzluqları, informasiya və defilyasiya, pul siyasəti, maliyyə siyasəti, iqtisadi artım, iqtisadi sabitlik və s.

İqtisadi tərbiyənin vəzifələri. İqtisadi tərbiyə iqtisadiyyatla bilavasitə əlaqədar olan bəzi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəlir. İqtisadi tərbiyə qarşısında dörd əsas vəzifə qoyulur:

1. Bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı olan başlıca məfhumlarla gənc nəslə tanış etmək.

2. Ailə həyatında və cəmiyyətin inkişafında iqtisadiyyatın rolu barədə gənc nəslə təsəvvür yaratmaq.

3. Gənc nəslə sahibkarlıq, təsərrüfatçılıq, qənaətcillik kimi faydalı keyfiyyətlər formalaşdırmaq.

4. Xalq əmlakına, ictimai mülkiyyətə (o cümlədən, tədris müəssisəsinin əmlakına), başqalarının istehsal etdiyi maddi və mənəvi nemətlərə gənc nəslə qayğılı münasibət aşılamaq.

Deyilənləri nəzərə alan Milli pedaqogika iqtisadi tərbiyənin mahiyyətini belə ifadə edir: *bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar olan məfhumların və faydalı keyfiyyətlərin gənc nəslə planlı və məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılması prosesi iqtisadi tərbiyə deməkdir.*

2. İqtisadi tərbiyənin sistemi

Tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi, iqtisadi tərbiyə də sistem halında aparılmalıdır. O, ailədən başlanmalı, ümumtəhsil məktəbinin bütün siniflərini əhatə etməli və ali məktəbdə daha da dərinləşdirilməli və genişləndirilməlidir.

İqtisadi tərbiyədə kütləvi informasiya vasitələrinin-qəzetlərin, radio və televiziyanın imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır.

Aydındır ki, iqtisadi tərbiyənin məzmununu təşkil edən məfhumlar gənc nəslin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla mənimsənilir.

İqtisadi tərbiyənin ailədən başlaması. İqtisadi tərbiyə ailədə aparılan işlər üzərində qurulur. Ailə cəmiyyətin özəyidir və kiçik bir dövləti xatırladır. Onun müəyyən gəliri və çıxarı var, pul vəsaitinin qənaətlə və ya israfçılıqla xərclənməsi və s. iqtisadi cəhətləri olur. Qoyun-quzusu, mal-qarası, toyuq-cücəsi, bağ-bağçası, əkin-biçini olan ailələr az deyil. Yalnız maaşla dolanan ailələr də, zəhmət haqqı ilə yanaşı həyətəni təsərrüfatı olan ailələr də var.

Gəlir mənbəyindən asılı olmayaraq bütün ailələrdə uşaqların iqtisadi tərbiyəsi ilə məşğul olmaq imkanı mövcuddur. Təcrübəli valideynlər öz övladlarını iqtisadiyyat cəhətdən həyata hazırlaya bilirlər. Onlar ay ərzində ailə büdcəsinə daxil olan vəsait haqqında, həmin vəsaitin nələrə nə qədər xərcləndiyi barədə, nələrdə qənaət edildiyi, israfçılığa yol verilib-verilmədiyini barədə fikir mübadiləsi aparırlar. Bəzən ailə büdcəsi ətrafındakı fikir mübadiləsinə uşaqlar da cəlb edilir; bəzən fikir mübadiləsi elə təşkil olunur ki, vəziyyətdən uşaqlar da hali ola bilirlər.

Ailə büdcəsinin necəliyindən bütün ailə üzvlərinin xəbəri olduqda bir sıra xoşagəlməz hallar öz-özünə aradan qalxır; arvadın və ya uşaqların əsassız tələblərinə, narazılıqlarına yer qalmır. Ailə büdcəsindən, bu büdcənin nələrə və nə qədər xərcləndiyindən xəbərsiz olan arvad qonşusunda və ya rəfiqə-sində gördüyü geyim və bəzək əşyalarını almağı həyat yoldaşından tələb edir. Uşaqlarda da bu cür hallara təsadüf

olunur. Ailə şəraitində yaranan münaqişələrin, dedi-qoduların, narazılıqların səbəblərindən birisi məhz ailə büdcəsinin necəliyindən digər ailə üzvlərinin xəbərsiz olmalarıdır.

Ailədə aparılan iqtisadi tərbiyə nəinki məişət dedi-qodularının aradan qaldırılmasına kömək edir, həm də gənc nəslə ölkə miqyasında gedən iqtisadi prosesləri daha dərinədən başa düşməyə hazırlayır.

Tədris müəssisəsində iqtisadi tərbiyə. Tədris müəssisəsində aparılan iqtisadi tərbiyə ailədə aparılan işə və orada verilən anlayışlara istinad edir, habelə bu anlayışları elmi məzmunla zənginləşdirir.

İqtisadi tərbiyənin məzmununa aid edilən məfhumlar birinci sinifdən başlayaraq tədricən, sinifdən-sinfə keçdikcə mənimsədilir. Aşağı siniflərdə şagirdlər qıtlıq, işsizlik, bazar, pul, qiymət, mübadilə, istehsalatda qarşılıqlı asılılıq kimi iqtisadi məfhumlarla tanış olurlar. Həmin məfhumlar müxtəlif münasibətlə orta və yuxarı siniflərdə təkrarlanır və möhkəmləndirilir. Bununla yanaşı, 5-6-cı siniflərdə şagirdlərin diqqəti məhsuldarlıq, rəqabət, bazar strukturu və s. məfhumlara yönəldilir. Bu məfhumlar da sonrakı siniflərdə təkrarlanır. 7-8-ci siniflərdə şagirdlər tələb və təklif, gəlirin bölüşdürülməsi, ümumi milli istehsal, ticarətə mane olan amillər, bazar uğursuzluqları kimi yeni məfhumlarla tanış olurlar. 9-10-cu siniflərdə şagirdlər inflyasiya və deflyasiya, pul siyasəti, maliyyə siyasəti haqqında məlumat əldə edirlər. Həmin anlayışlar sonuncu sinifə qədər təkrarlanır. Nəhayət, sonuncu sinifdə şagirdlər iqtisadi artım və iqtisadi sabitlik, məcmu təklif və məcmu tələb kimi nisbətən mürəkkəb anlayışları mənimsəyirlər.

Ali məktəbdə tələbələr iqtisadiyyatla əlaqədar olan anlayışları pərakəndə halda, təsadüfdən-təsadüfə deyil, sistem halında mənimsəyirlər. Hətta tələbələr xüsusi kurs: iqtisadiyyat kursu keçirlər.

Humanitar fənlərdə iqtisadi tərbiyə imkanları. Tədris müəssisəsində öyrədilən hər bir fənnin iqtisadi tərbiyə üçün bu və ya digər dərəcədə imkanı var. Elmi-pedaqoji səriştəli müəllim bu imkanları bilir və onları reallaşdırmağa çalışır.

Məsələn, ümumtəhsil məktəblərində tarix, iqtisadi coğrafiya, insan və cəmiyyət kimi fənlər cəmiyyətin inkişafında iqtisadi qanunauyğunluqları, istehsal qüvvələri və istehsal münasibətləri, iqtisadi siyasət, istehsalatın təşkili və idarə edilməsi, iqtisadi sistem, əmək bölküsü, əmək məhsuldarlığı, istehsalatın yerləşdirilməsi barədə uşaqlarda müəyyən anlayışlar yaratmağa imkan verir.

Dəqiq elmlərə aid olan fənlərdə imkanlar. Bu cür imkanlar dəqiq elmləri təmsil sən fənlərdə də var. Məsələn, kimya, fizika, astronomiya və riyaziyyat kimi fənlər sənaye məhsullarının, neft məhsullarının, elektrik enerjisinin istehsalı və hesablanması üzrə şagirdlərə müəyyən nəzəri biliklər verə bilər. Həmin fənlərlə əlaqədar enerji məhsullarının qənaətlə işlədilməsi məsələsi də müəllimlərin diqqətindən yayınmır. Hətta qənaətçilliyə toxunarkən atalar sözlərinə, müdriklərin kəlamlarına müraciət edən müəllimlərimizə də rast gəlirik: «Qənaət xəzinədir», «Qənaət dolanışıqın yarısıdır».

Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarıdır: «Qənaətlə dolanan kasıb olmaz», «Qənaətçillik güzəranın yarısıdır».

Geniş təbliğ edilməyə layiq həm də budur ki, qənaətçillik israfçılıqla yanaşı şagirdlərin nəzərinə çatdırılır və müvafiq fikirlər nümayiş etdirilir: «İsraf xərcləmə, yoxsa adamların ən alçağına möhtac olarsan»¹. Yaxud:

«Çox israf eləsən gedər pulların,

Borca əl atarsan, tükənər varın»².

Dəqiq elmlərə aid olan fənlərlə iqtisadiyyat arasında əlaqənin birtərəfli deyil, qarşılıqlı olduğu bir çox müəllimlərə də məlumdur. Onlar yaxşı bilirlər ki, kimyaya, fizika və riyaziyyata aid biliklərin daha geniş tətbiq olunduğu sahə məhz iqtisadiyyatdır. Həmin fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər yəqin edirlər ki, texniki tərəqqi dövründə, istehsalatın avtomatlaşdırıldığı və kompüterləşdirildiyi şəraitində, robot texnikasından istifadə edildiyi bir zamanda kimyasız, fizikasız və riyaziyyatsız keçinmək mümkün deyil. Deməli, həmin fənlərin səriştəli tədrisi eyni zamanda iki mühüm

¹ Min bir gecə nağılları. Bakı, "Azərbaycən", I cild, 1973, səh. 41.

² Əmir Xosrov Dəhləvi. Şirin və Xosrov. Bakı, "Azərbaycən", 1973, səh. 41.

problemi həll edir: müəllim bir tərəfdən iqtisadi tərbiyə vəzifələrinə xidmət edir; digər tərəfdən də iqtisadiyyat üçün, həyat üçün həmin elmlərə dair biliklərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini şagirdlərə aşılıyır.

Bioloji fənlərdə imkanlar. İqtisadi tərbiyə baxımından ümumi biologiya, zoologiya, botanika və əmək təlimi kimi fənlərin də imkanları var. Məsələn, bioloji fənlərin tədrisi zamanı şagirdlər kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan ağacların, dənli bitkilərin, ev heyvanlarının, quşların yalnız bioloji xüsusiyyətləri ilə tanış olmur; məhsuldarlığın artırılmasında suyun, Günəşin, kübrənin, torpağın rolunu öyrənir; yaxud toxumun cücərmə faizini şərtləndirən toxumun sağlamlığına, təbii şəraitə, ekologiya necəliyinə, meliorasiya işlərinə, coğrafi komponentlərə və s.-ə dair məlumat əldə edirlər.

Bitkiçiliyin və heyvandarlığın məhsuldarlığına təsir göstərən xəstəliklər və zərərvericilər haqqında, onlara qarşı mübarizə tədbirlərinə dair biliklər şagirdlərin iqtisadi görüşlərini xeyli genişləndirir.

Bioloji fənlərin tədrisi zamanı, yeri gəldikcə, torpaq haqqında, çörək haqqında şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edən müəllimlərin təcrübəsi diqqətə layiqdir. Onlar, məsələn, torpaq haqqında belə bir bayatını şagirdlərin nəzərinə çatdırırlar:

Mahud nədir, bez nədir?

Çuxa nədir, xəz nədir?

Əl dəyməyən torpaqlar

Göz görməyən xəznədir.

Yaxud çörəklə əlaqədar müəllimlər aşağıdakı müdrik kəlamlardan bol-bol istifadə edirlər: «Çörəyi tapdalasan bərəkəti qaçar, adama qənim olar»; «Çörəyin ətri ananın xətri qədər xoşdur»; «Çörək itirən çörək tapmaz»; «Çörəyə xor baxan ac qalar» və s.

Əmək hazırlığı fənninin imkanları. İqtisadi tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən əmək təlimi fənninin də imkanları az deyil. Xüsusən, yuxarı siniflərdə əmək hazırlığı zamanı şagirdlər mülkiyyət, şəxsi mülkiyyət, xüsusi mülkiyyət, kollektiv mülkiyyət, dövlət mülkiyyəti, əmək intizamı, əməyin təşkili,

əmək haqqı kimi məfhumlarla tez-tez rastlaşırlar. Əməyin məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri, məhsulun keyfiyyəti, təsərrüfat hesabı kimi iqtisadi hadisələrlə şagirdlər əməli şəkildə tanış olurlar. İndiyədək nəzəri cəhətdən eşitdikləri iqtisadi anlayışların praktik mənası, əməli əhəmiyyəti onlar üçün aydınlaşır.

Görülən işin iqtisadi cəhətlərini əvvəlcədən ölçüb-biçmədikdə təsərrüfatın zərərlə işləyə biləcəyi şagirdlərə izah edilir. Və bəzən fikir münasib atalar sözləri ilə möhkəmləndirilir: «Qazanc qudurub mayanı yeyib».

Təsərrüfatın iqtisadi cəhətləri ilə yanaşı, alınan məhsulun satılması, satışdan əldə edilən pulun xərclənməsi məsələlərində də səriştəli olmağın vacibliyi şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Bu zaman müdrik kəlamlar da kara gəlir; «Qazanmağa nə var, iş onu xərcləməkdir».

Vəsaiti xərcləməyin digər cəhəti nə almaq və necə almaqdır. İqtisadiyyatın bu cəhəti də atalar sözlərinə və zərb məsələlərə yol açmışdır: «O qədər dövlətli deyiləm ki, uçuz şey alam». Yəni alınan keyfiyyətli malın iqtisadi səmərəsi bəzən keyfiyyətsiz malın səmərəsindən çox olur.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, xalq haqq-hesabda, alqı-satqıda düzlük və halallığı unutmur, ona üstünlük verir: «Haqq-hesabı duz elə, hər yerdə yerin olsun»; «hesabı doğru olanın alını açıq olar».

Haqq-hesabın düzlüyünə, halallığa aid fikirlər türk xalqlarının keçmişindən süzülərək bu gününə gəlib çatmışdır. Qaraxanlı türklərinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əhməd Yasəviyə görə «hər bir müsəlman yeməyini, geyməyini əməyi ilə qazanmalıdır. Müftəxor olmamalıdır»¹.

3. Ali məktəbdə iqtisadi tərbiyə

Ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi, ali məktəblərdə də iqtisadi tərbiyə imkanları yetərincədir. Ali məktəbdə həm tədris olunan fənlərin, həm də auditoriyadankənar tədbir-

---

¹ Türkün qızıl kitabı. 2-ci kitab, Bakı, 1993, səh. 25.

lərin iqtisadi tərbiyə imkanları üzə çıxarılmalı və istifadə edilməlidir.

İqtisadiyyatın hər bir şəxsə, o cümlədən tələbəyə dəxli vardır. Bu günki tələbə eyni zamanda istehlakçidir. Hər bir şəxs kimi, tələbə də geyim əşyaları alır, kənd təsərrüfat məhsullarına pul xərcləyir. Deməli, tələbə fəal istehlakçı kimi iqtisadiyyatda müəyyən rol oynayır. O, iqtisadiyyatda tutduğu mövqə barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Tələbənin yediyinə, nə geyindiyinə, bundan ötrü pul vəsaitini necə əldə etdiyinə laqeyd qala bilməz.

Bundan əlavə, bu günün istehlakçısı olan tələbəyə sabahın istehsalçısı, istehsalın təşkilatçısı kimi baxılmalıdır. Həmin yeni keyfiyyətlər ali məktəbdə iqtisadi tərbiyə zamanı nəzərə alınmalıdır. Hər bir tələbə özünü təkcə maddi və mənəvi nemətlərin istehlakçısı kimi deyil, həm də həmin nemətləri yaradan, istehsal edən, istehsalı təşkil edən mütəxəssis kimi hazırlanmalıdır. Bu məqsədin reallaşması üçün ali məktəbin nəinki auditoriya imkanlarından, habelə auditoriyadankənar imkanlarından tam istifadə olunmalıdır.

Yaxşı haldır ki, müstəsnasız olaraq bütün ali məktəblərdə tələbələrin iqtisadi tərbiyəsinə bilavasitə xidmət edən xüsusi kurs - iqtisadiyyat kursu tədris olunur. Tələbələr üçün nəzərdə tutulan bu kurs ümumtəhsil məktəbində onların qazanmış olduqları məfhumları daha da dərinləşdirir və genişləndirir. İqtisadiyyat kursunun əhatə etdiyi aşağıdakı məfhumlar tələbələrdə həm də iqtisadi təfəkkürü formalaşdırır: iqtisadi təhlil, mübadilə, rəqabət, rəqabət bazarı, rəqabət bazarının fəaliyyəti, iqtisadiyyatda dövlət sektoru, mülkiyyət, mülkiyyətin iqtisadi, hüquqi və əxlaqi cəhətləri, makroiqtisadiyyat, pul, pul dövriyyəsi, pul siyasəti, milli gəlir, məcmu xərclər, tələb, təklif, qiymət səviyyəsi, inflyasiya, işsizlik, milli iqtisadiyyatın formalaşması, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, istehlak seçimi, xərclər və təklif, firma və rəqabətin formaları, biznes və onun strukturu, bazar amilləri, gəlirlərin bölküsü, təbii ehtiyatlar və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, iqtisadi sistemlər və onların müqayisəli təhlili və s.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *İqtisadiyyat məfhumunun mahiyyətini açın.*
2. *İqtisadi tərbiyənin zəruriliyi nələrdən irəli gəlir?*
3. *İqtisadi tərbiyənin məzmununa hansı məfhumlar daxildir?*
4. *İqtisadi tərbiyənin vəzifələrini göstərin.*
5. *İqtisadi tərbiyənin sistemini açın.*
6. *İqtisadi tərbiyə nə üçün ailədən başlamalıdır?*
7. *Ali məktəbdə iqtisadi tərbiyə necə həyata keçirilir?*
8. *Ali məktəbdə nə üçün iqtisadi tərbiyə ilə məşğul olmaq vacibdir?*

XXII FƏSİL

EKOLOJİ TƏRBIYƏ

1. Ekologiya, ekoloji tərbiyə və onun vəzifələri

Ekologiya məfhumu. Ekologiya iki yunan sözündən əmələ gəlib: oikos və loqos. Oikos – yurd, məskən, loqos – təlim, söz deməkdir, hərfi mənası yurd haqqında sez, məskən haqqında təlimdir.

Müasir dövrdə ekologiya elmdir: təbiət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsirin qanunauyğunluqlarını öyrənir. Daha dəqiq desək, ekologiya kiçikliyindən və böyüklüyündən asılı olmayaraq canlı orqanizmlərin məskunlaşdıqları təbii şəraiti, həmin orqanizmlərlə mühit arasında qarşılıqlı əlaqəni tədqiq edir.

Ekologiya elminin sahələri çoxdur: mikroorqanizmlərin ekologiyası, göbələklərin ekologiyası, bitkilərin ekologiyası, heyvanların ekologiyası, insanların ekologiyası, meşə ekologiyası, suyun ekologiyası, atmosferin ekologiyası və s. və i. a.

Adi danışqda, el arasında ekologiya deyəndə ətraf mühitin: torpağın, suyun, havanın, qıdanın və sairənin təmiz saxlanması və ya çirklənməsi nəzərdə tutulur.

Ekologiyanın cəmiyyətlə əlaqədar aspektləri. Təbii mühit və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqələr çoxcəhətlidir. Əlaqənin bəzi cəhətlərini qeyd edək. Bunlardan biri ekologiya və tibbdır. *Ekologiya sağlamlığa* bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Ekologiyanın mədəniyyətlə əlaqəsi mövçuddur. Adamların mədəni səviyyəsi yüksək olan yerdə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısı alınır və əksinə.

Ekologiya və əxlaq arasında qarşılıqlı əlaqə var. Əxlaqi keyfiyyətləri qüsurlu olan şəxslərin məişəti və iş şəraiti ekoloji cəhətdən o qədər də xoşagələn olmur; çirklənmiş mühit də öz növbəsində insan əxlaqına mənfi təsir göstərir.

Ekologiya və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu unutmamaq olmaz. Bəzi yerlərdə kənd təsərrüfatında, müxtəlif sənaye müəssisələrində istehsalat tullantıları ətraf mühiti xeyli dərəcədə çirkləndirir.

Ekologiyanın siyasətlə də əlaqəsi danılmazdır. Yer in təkindən, sudan, torpaqdan, yaşıllıqdan və digər sərvətlərdən düşünülmüş şəkildə istifadə olunması dövlət səviyyəsində idarə edilir.

Ekologiyanın mədəniyyətlə, əxlaqla, sağlamlıqla, iqtisadiyyatla, siyasətlə sıx bağlılığı ekoloji təbliğat, ekoloji təlim, ekoloji tərbiyə işini də zərurətə çevirir.

Ekoloji tərbiyənin vəzifələri. Vəzifələrdən biri *gənc nəslin diqqətini ətraf mühitə yönəltməkdən* ibarətdir. Ətraf mühitin – məişət şəraitinin, həyətin, küçənin, kəndin, şəhərin, iş yerinin təmiz və ya çirкли olduğunu uşaqlar, yeniyetmə və gənclər görsünlər, hansı vəziyyətdən xoşları gəldiyini, hansı vəziyyətin dözülməz olduğunu etiraf etsinlər.

Ekoloji tərbiyənin ikinci vəzifəsi *ətraf mühiti sağlamlaşdırmağın zərurətini gənc nəsle anlatmaqdır*. Ekoloji tərbiyə əsasında uşaqlar, yeniyetmə və gənclər başa düşməlidirlər ki, əvvəla, suyun, havanın, torpağın, ev-əşiyin, küçə-bacanın, bir sözlə, ətraf mühitin çirklənməsi insan orqanizmi üçün təhlükədir, müxtəlif xəstəliklər mənbəyidir; ikincisi, mənzilin, həyətin, küçənin, iş yerinin, kənd və şəhərin, torpağın, hava və suyun təmiz olması adama xoş gəlir, hər cür xəstəliyin qarşısını alır.

Ekoloji tərbiyənin üçüncü vəzifəsi *ətraf mühiti sağlamlaşdırmağın və ya çirkləndirməyin mədəniyyətlə, əxlaqla, tibblə, iqtisadiyyatla, dövlət siyasəti ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu gənc nəsle dərk etdirməkdir*. Uşaqlar, yeniyetmə və gənclər ekoloji tərbiyə zamanı konkret faktlar əsasında anlamalıdırlar ki, mənzili, həyəti, küçəsi, idarəsi, müəssisəsi zir-zibilli olan, suyun, havanın, torpağın çirkləndiyinə əhəmiyyət verməyən şəxslərin, idarə və müəssisə rəhbərlərinin ümumi mədəni, tibbi, iqtisadi və siyasi bilik səviyyəsi aşağıdır, əxlaqi keyfiyyətləri qüsurludur.

Ekoloji tərbiyənin vəzifələrindən biri də *ətraf mühitin çirklənməsi hallarına qarşı mübarizlik ruhunu gənc nəslə aşılamaqdan, ətraf mühiti sağlamaq, ətraf mühiti gözəlləşdirmək və qorumaq bacarığını onda formalaşdırmaqdan ibarətdir*. Ekoloji tərbiyə nəticəsində uşaqlar insanı əhatə edən şəraitin: mənzilin, həyətin, küçənin təmiz saxlanması işlərinə, suyun, havanın və torpağın saflaşdırılması işlərinə, quşların, yaşıllıqların, faydalı heyvanların qorunması işlərinə fəal surətdə qoşulmalıdırlar.

Tərbiyənin digər sahələri kimi, ekoloji tərbiyə də ölçülüb-biçilir və planlı şəkildə aparılır. Aydın ki, bu zaman gənc nəslin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Yerinə yetirdiyi vəzifələri nəzərə alan Milli pedaqogika ekoloji tərbiyənin mahiyyətini belə ifadə edir: *ətraf mühitin təmizlik dərəcəsini duymağın, onun sağlamlıqla, mədəniyyətlə və əxlaqla əlaqəsini başa düşməyin və mühitin saflaşdırılmasında fəal mövqə tutmağın gənc nəslə məqsədyönlü və planlı surətdə aşılınması prosesi ekoloji tərbiyədir*.

2. Ekoloji tərbiyənin yolları və vasitələri

Təlim prosesində ekoloji tərbiyə. Gənc nəslin ekoloji tərbiyəsində bütün imkanlardan, o cümlədən ayrı-ayrı fənlərin tədrisindən, dərskənkənar (auditoriyadankənar) tədbirlərdən, kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə olunmalıdır.

Fizikanın tədrisi zamanı təcrübəli müəllimlər müvafiq mövzular üzrə şagirdlərə yalnız sırf fiziki biliklər öyrətməklə öz işlərini məhdudlaşdırmırlar. Onlar, məsələn, fizika qanunlarının kənd təsərrüfatında, sənayedə, inşaatda, kosmosda, nəqliyyatda tətbiqinin ekoloji aspektlərinə də toxunurlar. Enerji mənbələri və bu mənbələrdən istifadə haqqında biliklərin ekologiya ilə bağlılığı aşkarlanır.

Kimyanın tədrisinin imkanları ekoloji baxımdan daha genişdir. Kimyadan keçilən mövzular şagirdlərdə kimyəvi kübrələrdən düzgün istifadə edilib-edilmədiyinin, sənaye tullantılarının emal edilib-edilmədiyinin, hava və su

mühitinin qorunub-qorunmadığının, torpağın çirklənib-çirklənmədiyinin ətraf mühitə, sağlamlığa nə dərəcədə təsir göstərdiyi barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Ekoloji cəhətdən qida maddələrinin təmizliyi məsələsinə də kimya məşğələlərində toxunmaq imkanı var.

Coğrafiya fənni gənc nəsldə ekoloji təxəyyülü inkişaf etdirmək üçün geniş üfüqlər açır. Təbiətə vurğunluq hissini yaradılmasında coğrafiyanın əvəzsiz rolu var. Coğrafiya müəllimi təbiətə məhəbbət hissini yalnız xəritələr əsasında formalaşdırmır. O, imkan daxilində şagirdlərin (tələbələrin) çay kənarına, dəniz sahilinə, dağ və dərələrə, çəmənliklərə, meşə və qoruqlara gəzintilərini təşkil edir, doğma təbiətin gözəlliklərini onların bilavasitə seyr etmələrinə imkan yaradır. Təbiət vurğunu olan şəxs isə onu qorumağa çalışır.

Digər fənlərin, hətta əsas ifadə vasitəsi söz olan *ədəbiyyatın* da ekologiya baxımından imkanları vardır. Təbiəti: çayları, dənizləri, gölləri, şlalələri, meşələri, dağları, gülləri, çiçəkləri, quşları, heyvanları və s.-ni vəsf edən şeirlər, hekayələr kifayət qədərdir. Ədəbiyyat müəllimləri bu cür bədii parçaların köməkliyi ilə gənc nəsldə vətənpərvərlik hissini, vətən təəssübkeşliyini, doğma təbiətə bağlılıq hissini formalaşdırma bilir.

Dərsdankənar (auditoriyadankənar) ekoloji tərbiyə. Ekoloji tərbiyə fənlərin tədrisi ilə, bu fənlərin imkanlarından istifadə ilə məhdudlaşdırılmır. Dərsdankənar (auditoriyadankənar) tədbirlərin imkanlarından da istifadə edilir.

Ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı mübarizənin əhəmiyyəti haqqında, məişətin, təlim-tərbiyə şəraitinin saflaşdırılmasının əhəmiyyəti barədə söhbətlər, disputlar, məruzə və mühazirələr, sərgilər, fotomontajlar, kitab müzakirələri təşkil edən məktəblərimiz var. Məktəbin canlı guşəsində heyvanlara və quşlara, tədris-təcrübə sahəsində bitkilərə və ağaclara qulluq işinə şagirdləri (tələbələri) fəal surətdə qoşan tədris müəssisəsinin miqdarı getdikcə çoxalır. hətta mikrorayonun, kəndin, qəsəbənin yaşıllaşdırılmasında, daş-kəsəkdən, zir-zibildən təmizlənməsində iştirak edən tədris müəssisələrimiz də az deyil.

Ekoloji tərbiyədə şagirdlərlə həkimlərin, sanitariya və gigiyena mütəxəssislərinin görüşlərini təşkil edən tədris müəssisələrinin işi təqdirə layıqdır. Bu cür görüşlərdə tibb mütəxəssisləri ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində əmələ gələn xəstəlikləri konkret faktlar əsasında izah edirlər. Tibb məzmunlu səhbətlər gənc nəslə güclü təsir göstərir. Bu cür söhbətlərdən sonra şagirdlərə (tələbələrə) öz bədənlərinin səliqə-sahmında olmasına, məişətdə, auditoriyalarda, tədris müəssisəsinin həyətində və onun ətrafında təmizliyə diqqətli xeyli artırırılar.

Ekoloji tərbiyə sahəsində məktəbdənkənar işlər də aparılır. Hətta bu məqsədlə respublikamızda xüsusi mərkəz – Uşaq Sağlamlıq Ekologiya Mərkəzi də yaradılıb.

Ekoloji tərbiyə vasitələri. Ekoloji tərbiyə zamanı geniş istifadə olunan vasitələr arasında birinin üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. Biz müdrik kəlamları nəzərdə tuturuq. Çünki, atalar sözləri, el deyimləri, inanclar, peyğəmbər kəlamları öz yığcamlığı ilə şüurlara tez yol açır, yadda qalır və onlara əməl olunur.

Yaxşı cəhət həm də budur ki, ata-babalarımız, ağbirçək ana-nənələrimiz ətraf mühiti qorumağın zəruriliyini nəinki bilmiş, hətta təbiətdə tarazlığı saxlamağa adamlarda inam yaratmaq yollarını da ifadə etməyə çalışmışlar. Maraqlıdır ki, müdriklərimiz torpağa, suya, havaya, ağaclara, quşlara, heyvanlara və s. təbiət nemətlərinə qayğılı münasibəti ön plana çəkmişlər. Onların müdrik fikirləri ağacların, meşələrin amansız şəkildə qırıldığı indiki dövrdə daha aktualdır. Məsələn, atalar sözlərindən birində deyilir: «Bar verən ağacı kəsməzlər». Yaxud: «Yaşillığı çox olan diyarın məzarları az olur». İnanclarda da inam yaradılır: «Deyərlər: nar, alma, armud hər kəsin dilək ağacıdır, onları becərən xeyir tapar». Bir sıra digər ağacları qorumağın vəçibliyini müdriklərimiz başqa cür də əsaslandırmışlar: «Dağdağan, cəviz, zoğal, çinar, əncir ağacları müqəddəs sayılır, onları kəsmək, yandırmaq olmaz».

Məhəmməd peyğəmbər də ağacları qorumağın, onları artırmağın zəruriliyini hər bir şəxsən anlağına uyğun tərzdə

əsaslandırılmışdır, Müəllimlərimiz həmin fikirlərdən ekoloji tərbiyədə istifadə edirlər. Ağaclarla əlaqədar peyğəmbər kəlamları belədir: «Bir müsəlman bir şey əksə, yaxud ağac basdırsa əkdiyi şeyin, basdırdığı ağacın məhsulundan bir quş, bir insan, yaxud bir heyvan yesə, o həmin adamın ehسانıdır. Yaxud, «Bir adamın basdırdığı ağac nə qədər meyvə verərsə... o adam o qədər savab qazanar».

Bəs *quşları qorumaq* üçün müdriklərimiz nələrə əl atmışlar? Onlar, məsələn, bildirmişlər: «Ahunu öldürən xeyir tapmaz», «Quşun yuvasını dağıtmaq günahdır», «Quşun dilini kəsənlərin uşaqları lal olar», «Çox ov vuranın evində bərəkət olmaz» və s.

Ata-babalarımız torpağın qorunmasına, el-obanın abadlaşdırılmasına zəhmət çəkənləri göylərə qaldırır. Məsələn, torpağı anaya bənzədən, onu ana ilə eyniləşdirən Məhəmməd peyğəmbər demişdir: «Yer üzünü qoruyun, o sizin ananızdır». Təbii qəzalara qarşı mübarizəyə qalxan adamlar haqqında peyğəmbər kəlamından da ekoloji tərbiyədə istifadə olunur: «Daşqınların, selin qarşısını alanlar, yangınları söndürənlər, şəhidin qazandığı savab qədər savab qazanırlar».

Abadlaşdırma işi ilə əlaqədar söylənmiş peyğəmbər kəlamı da el arasında şübhə doğurmayan ehkam kimi qəbul olunur: «Yararsız qalmış bir yeri cana gətirən adam bəri başdan savaba nail olur, orada nə əkib-becərsə, oradan nə götürsə, özünə sədəqə sayılır», yaxud, «Heç bir kəsə aid olmayan yeri yararlı hala salan adamın o yerdə hamıdan çox haqqı vardır».

Ölümlə, öldürməklə bağlı peyğəmbər kəlamı da ekoloji tərbiyə baxımından müasir səslənir. Xüsusən, Azərbaycan Respublikasında ölüm hökmünün qadağan olunduğu indiki dövrdə peyğəmbər kəlamları yada düşür: «Əziyyət (ziyan) verən canlılardan başqa hər hansı canlıyı öldürmək qadağandır», yaxud, «Tanrı lənət etsin bir heyvana əziyyət verənə» və s.

Ulularımız suyu müqəddəs saymış, onu həyat mənbəyi, xeyir mənbəyi hesab etmişlər, pis yuxu görəndə səhər tezdən

yuxunu suya danışmışlar: «Su aydınlıqdır» – demişlər. Atalar sözlərinin birində xatırladırlar: «Su dirilikdir», yaxud: «Susuz yerdə ördək olmaz, qaz olmaz».

Gətirilən fakt və fikirlərdən bir sıra nəticələr çıxır. Sistemli ekoloji tərbiyə görən şəxs, əvvəla, canlılar arasında, canlılarla cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrin olduğunu yenilməz şəkildə yəqin edir. Bu cür yəqinlik isə elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün vacibdir; ikincisi, həmin şəxs bir çox faydalı elmi biliklər mənimsəyir, həyat üçün, orqanizm üçün nəyin gərəkli, nəyin isə zərərli olduğunu öyrənir; üçüncüsü, o, əxlaqi cəhətdən saflaşır, mərhəmətlilik, xeyirxahlıq, ədalət, qayğıkeşlik kimi insani keyfiyyətlər mənimsəyir. Dördüncüsü, ekoloji tərbiyə adamda nəcib estetik hissləri, gözəlliyi qorumaq və daha da artırmaq meylini gücləndirir. Nəhayət, ekoloji tərbiyə əmək məhsuldarlığını artırmağın, istehsal olunan məhsulun keyfiyyətini yüksəltməyin zəruri şərtlərindən birinə çevrilir.

Ekoloji tərbiyənin insan və cəmiyyət üçün müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq demək lazımdır ki, tərbiyə işinin bu növü də ailədən başlamalıdır. Uşaq ətraf mühitin: mənzilin, otaqların, həyətin, həyətyanı sahənin təmiz saxlanmasına ailədə alişmalıdır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Ekologiya məfhumunun mahiyyətini açın.*
- 2. Ekologiyanın cəmiyyətlə nə kimi əlaqəsi var?*
- 3. Ekoloji tərbiyənin vəzifələrini göstərin.*
- 4. Ekoloji tərbiyə hansı yol və vasitələrlə həyata keçirilir?*
- 5. Ekoloji tərbiyə üçün hansı fənlərin imkanları daha genişdir?*
- 6. Ekoloji tərbiyə məqsədi daşıyan hansı dərslərdən (auditoriyadankənar) tədbirlər təşkil etmək olur?*
- 7. Ekoloji tərbiyənin nə kimi əhəmiyyəti var?*

XXIII FƏSİL

HÜQUQ TƏRBIYƏSİ

1. Hüquq məfhumu, hüquq tərbiyəsinin məzmunu; hüquqi dövlət quruculuğunda hüquq tərbiyəsinin rolu

Hüquq məfhumu. Hüquq ərəb sözündən alınmadır; mənası «Haqq söz» deməkdir. Elmdə hüquq ümumiləşmiş məfhum hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından görüldüyü kimi, hüququn sahələri olduqca genişdir. Buraya daxildir: təhsil hüququ, yaşamaq hüququ, istirahət hüququ, əmək hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, vətəndaşlıq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, seçmək hüququ, seçilmək hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ, bərabərlik hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, şərəf və ləyaqətin qorunması hüququ və s.

Sadalanan sahələr üzrə bütün münasibətlər Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə əsasən tənzimlənir. Məsələn, maddə 43-də mənzil hüququ belə ifadə olunur: 1. Heç kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz. 2. Dövlət yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac verir, insanların mənzil hüququnu gerçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür.

Digər hüquq normaları da beləcə müvafiq maddələrlə konkretləşdirilir.

Hüquq normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi mövcuddur. Konstitusiyada göstərilən hüquqların pozulması halları ilə əlaqədar görülməli cəza tədbirləri cinayət məəcəlləsində sadalanır. Məsələn, mənzil hüququnun pozulması üzrə nəzərdə tutulan cəza tədbirlərindən biri belədir: Qanuni əsas olmadan, mənzildə yaşayan şəxsin iradəsi ziddinə mənzilə girmə üçün bir ilədək müddətə azadlıqdan

məhrum etmə və ya iki ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır.

Deməli, hüquq və onun normaları dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu normalara riayət edilməsi məcburidir. Onların pozulması halları dövlət tərəfindən cəzalandırılır.

Deyilənlər nəzərə alınsa hüquq məfhumunun mahiyyəti belə ifadə olunar: *adamlar arasında, vətəndaşlarla dövlət arasında münasibətləri tənzimləyən məcburi normalara hüquq deyilir.*

Hüquq tərbiyəsinin məzmunu. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının nəzərdə tutduğu hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr hüquq tərbiyəsinin məzmununu təşkil edir.

Azadlıqlara aiddir: fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı, sərbəst toplanmaq azadlığı, məlumat azadlığı, yaradıcılıq azadlığı və s.

Vətəndaşların əsas vəzifələrinə aiddir: vergilər və başqa dövlət ödənişləri, Vətənə sədaqət, dövlət rəmzlərinə hörmət, Vətəni müdafiə, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, ətraf mühitin qorunması, qanuna zidd işlərin icrasına yol verilməməsi, məsuliyyət və s.

Hüquq tərbiyəsi ilə məşğul olan hər bir şəxs (müəllim, valideyn və digər tərbiyəçi) ölkəmizdə qəbul olunmuş hüquqların, azadlıqlar və vəzifələrin nədən ibarət olduğunu bilməlidir. Və bundan sonra bildiklərini gənc nəslə öyrətmək imkanı qazanır. Unutmaq olmaz ki, bir çox halda hüquq normalarından hali olmamaq hüquq pozuntuları ilə nəticələnir.

Hüquqi dövlət quruculuğunda hüquq tərbiyəsinin rolu. Azərbaycan Respublikasında dövlət fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri hüquqi dövlət qurmaqdır. Hüquqi dövlətdə qanunun aliliyi təmin edilir. Bu o deməkdir ki, bütün məsələlər yalnız mövcud qanunlar çərçivəsində, hüquq normalarına uyğun şəkildə həll olunur.

Cəmiyyətdə qanunun aliliyinə isə birdən-birə, özü də yalnız inzibati yolla nail olmaq çətindir. Burada müntəzəm tərbiyəvi iş aparmağa böyük ehtiyac duyulur.

Gənc nəsil hüquqi dövlət quruculuğuna hazırlanmalıdır. Bunun başlıca yolu hüquq tərbiyəsidir. Gənc nəslin hüquq tərbiyəsi ailədən başlanmalıdır. Qanunlara, hüquq normalarına hörmət etməkdə valideynlər öz övladlarına nümunə olmalıdır. Belə bir mühitdə onlar qanunlara hörmət hissini uşaqlarına müvəffəqiyyətlə aşılaya bilirlər. Nəvvab haqlı olaraq valideynlərə məsləhət görürdü: «Övladına elm və ədəbi uşaqlıqdan öyrət, qayda-qanunları ona təlim et»¹.

Gənc nəslin hüquq tərbiyəsi ümumtəhsil məktəbində davam etdirilməli, ali məktəbdə isə daha da dərinləşdirilməlidir.

Uşaqların hüquq tərbiyəsində dövlət qanunları və hüquq normaları ilə yanaşı müdrik kəlamlardan da istifadə olunur. Bir çox halda xalq deyimləri də kara gəlir. Hüquq tərbiyəsi zamanı uşaqlarında insaf və vicdan hissləri oyadan valideynlərə haqq qazandırmaq lazımdır. Onlar, məsələn, bu cür deyimlərə əl atırlar: «İnsaf qanunların anasıdır», «Vicdan qanunlar qanunudur».

Ailə tərbiyəsində uşaqlar onu da yəqin etməlidirlər ki, hüquqi dövlətdə yalan danışmaq, başqasına böhtan atmaq təkcə əxlaq qaydalarını pozmaq kimi qiymətləndirilmir, bu cür hallara həm də hüquq pozuntusu kimi baxılır və cəzalandırılır.

Xalqın əxlaqı da, dövlətin qanunu da doğruçuluğa rəvac verir, onu təbliğ edir: «Doğruya zaval yoxdur, çəksələr min divana» – deyilir.

2. Hüquq tərbiyəsinin vəzifələri

Hüquq tərbiyəsi qarşısında qoyulan əsas vəzifələr bunlardır: hüquqa və hüquq normalarına aid gənc nəsldə hissiyyatın və biliklərin formalaşdırılması; qanunçuluğa inamın artırılması; hüquq normalarına əməl edilməsi; qanunçuluğun pozulması hallarına qarşı barışmazlıq.

Hüquqa və hüquq normalarına aid gənc nəsldə hissiyyatın yaradılması. Hüquq tərbiyəsinin ilk mərhələsində hüquqa

---

¹ Mir Möhsün Nəvvab. Nəsihətnamə. Bakı, “Yazıçı”, 1987, səh. 30.

aid, hüquq normalarına aid uşaqlarda hissiyyat yaradılır. Uşaqlar anlamalı olurlar ki, cəmiyyətdə, o cümlədən adamlar arasında davranış həm əxlaq normaları ilə, həm də hüquq normalarına uyğun tənzimlənir. Hər bir uşaq hiss etməlidir ki, cəmiyyətdə hüquq normaları da mövcuddur.

Hüquq tərbiyəsi zamanı gənc nəslə hüquq normalarına dair hissiyyat hüquq normalarına aid konkret biliklərə çevrilməlidir. Gənc nəsəl cəmiyyətdə hüquq normalarının varlığını nəinki duymalı, həm də bu normaların nələrdən ibarət olduğunu bilməlidir. Bilməlidir ki, məsələn, hər hansı formada olursa-olsun müharibə təbliğatı aparmaq – üç ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır; yaxud, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri sıralarına həqiqi hərbi xidmətə növbəti çağırışdan boyun qaçırma – beş ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır və ya əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərin saxlanması üçün məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş vəsaiti verməkdən qəsdən boyun qaçıran övladlar bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Hüquq normalarına aid bu cür konkret biliklər gəncliyin gözünü açır, onu ehtiyatlı davranmağa sövq edir.

Qanunçuluğa inamın artırılması. Hüquq tərbiyəsi əsasında gənc nəsəl başa düşür ki, hüquq normalarını bilmək və onlara əməl etmək cəmiyyətdə əminamanlıq üçün vacibdir. Və, əksinə, hüquq normalarına laqeyd qalmaq, yaxud onlara əməl etməmək cəmiyyətdə qarmaqarışlılığa, özbaşınalığa, cəzasızlığa, əxlaqsızlığa səbəb olur.

Qoca Şərqi ən möhtəşəm tarixi abidələrindən biri olan «Avesta» problemin həmin cəhətinə diqqət yetirmişdir: «Yalançıları sevindirsəniz, doğruçuları kədərləndirmiş olarsınız».

Hüquq normalarına əməl etməyin zəruriliyini dərk edən hər bir şəxs nəticə olaraq Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyini, ictimai quruluşunu, onun siyasi və iqtisadi sistemini, mülkiyyəti, şəxsiyyəti, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını hər cür cinayətkar qəsdlərdən qorumuş olur.

Hüquq normalarına əməl edilməsi. Həyat faktları göstərir ki, hüquq normalarını bilmək və onlara əməl olunmasının zəruriliyini başa düşmək vacib olsa da, hələ kifayət deyil. Hüquq tərbiyəsi üzrə işi başa çatdırmaq üçün yeniyetmə və gənclər hüquq normalarına praktik şəkildə əməl edilməsi prosesinə qoşulmalıdırlar. Onlar heç bir hüquq pozuntusuna yol verməməlidirlər.

Tədris müəssisəsində daxili intizam qaydalarına tam əməl edilməsinə, tədris tapşırıqlarının şagirdlər (tələbələr) tərəfindən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə hüquq normalarına əməl edilməsinin bazası kimi baxılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, daxili intizam qaydalarını pozmağa meyilli olan şagirdlər (tələbələr) arasında hüquq normalarına məhəl qoymayanlar çoxluq təşkil edirlər.

Tədris müəssisəsində daxili intizam qaydalarına əməl edilmə dərəcəsi ilə hüquq normalarına əməl edilmə dərəcəsi arasındakı asılılıq nəzərə alındıqda hüquq tərbiyəsi zamanı daha çox uğur qazanmaq olur. Bir sözlə, gəncliyin hüquq fəallığını artırmaq, onu qanunçuluğun və birkəyaşayış qaydalarının mühafizəsində fəal iştirak etməyə hazırlamaq gərəkdir.

Qanunçuduğun pozulması hallarına qarşı barışmazlıq. Hüquq tərbiyəsi o vaxt başa çatmış hesab edilir ki, şagirdlər (tələbələr) nəinki hüquq normalarını bilsin və onlara əməl etsin, bundan əlavə, onlar qanunçuluğu qorumağı bacarsınlar, qanun pozuntularına qarşı barışmaz meyvə tutsunlar.

Sistemli, ardıcıl, planlı və məqsədyönlü hüquq tərbiyəsi görmüş yeniyetmə və gənclərin ictimai-siyasi görüş dairəsi xeyli genişlənir, belələri cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi və iqtisadi hadisələrdən asanlıqla baş açə bilirlər. Ölkədə mövcud olan qanunları, hüquq normalarını bilən və hərəkətlərində, fəaliyyətlərində onlara əməl edən şəxs özünü azad hiss edir, bələlardan uzaq olur, alnı açıq, üzü ağ yaşayır.

Həyata keçirdiyi vəzifələri nəzərə alaraq Milli pedaqogika hüquq tərbiyəsinin mahiyyətini belə ifadə edir: *hüquq normalarına dair adamlarda hissiyyatın biliklərə, biliklərin isə bacarıqlara çevrilməsi, habelə həmin normaların pozulma-*

sına qarşı barışmazlığın onlarda məqsədyönlü və planlı şəkildə formalaşdırılması prosesi hüquq tərbiyəsidir.

3. Hüquq tərbiyəsinin yolları

Hüquq tərbiyəsi qarşısında duran vəzifələr aşağıdakı yollarla həyata keçirilir; Azərbaycan Respublikası dövlət sənədlərinin öyrənilməsi; ayrı-ayrı fənlərin tədrisi imkanlarından istifadə edilməsi; hüquq-mühafizə orqanlarının iş xüsusiyyətləri ilə tanışlıq; hüquq məsələləri ilə əlaqədar əsərin, filmin, teatrın müzakirəsinin keçirilməsi; hüquq mövzusunda foto-stendlərin tərtibi; «Gənç hüquqşünaslar» dərnəyinin təşkili; hüquq məsələlərinə həsr olunmuş sual-cavab gecələrinin, disputların və s. bu kimi tədbirlərin keçirilməsi.

Hüquqla əlaqədar dövlət sənədlərinin öyrənilməsi. Hüquqla əlaqədar dövlət sənədləri dedikdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Prezidentin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarları nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını bilməlidir. Çünki, əvvəla, Respublikanın Prezidentinin hər hansı fərmanı və ya sərəncamı Konstitusiyaya əsaslanır; ikincisi, Milli Məclisin qəbul etdiyi bütün qərarlar Konstitusiyaya uyğunlaşdırılır; üçüncüsü, müəssisə və təşkilatlar, habelə ayrı-ayrı vətəndaşlar öz fəaliyyətlərində Konstitusiyanı əsas götürürlər. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyadankənar görülən iş qeyri qanuni, yəni Konstitusiyaya zidd hesab edilir. Məhz bu səbəblərdən də Azərbaycan vətəndaşları, o cümlədən gənc nəsəl Respublikamızın əsas qanunu hesab edilən Konstitusiyanı dərinlən öyrənməyə borcludur.

Konstitusiya ilə tanışlıq gənc nəsli yalnız hüquqlara aid konkret biliklərlə deyil, həm də Konstitusiyanın əsasında duran aşağıdakı köklü siyasi niyyətləri ona öyrədir: Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq; Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək; vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq; xalqın iradəsinin ifadəsi kimi

qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq; ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının həyat səviyyəsini təmin etmək; ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əminamanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Təcrübədən aydın olur ki, Konstitusiyayı gənclərin fəsillər üzrə öyrənmələri yaxşı nəticə verir. Məlum olduğu kimi, Konstitusiya on fəsildən ibarətdir: xalq hakimiyyəti, dövlətin əsasları, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, vətəndaşların əsas vəzifələri, qanunvericilik hakimiyyəti, icra hakimiyyəti, məhkəmə hakimiyyəti, Naxçıvan Muxtar Respublikası, bələdiyyələr, qanunvericilik sistemi.

Konstitusiyanın fəsilləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirildəndən sonra onun ayrılıqda fəsilləri öyrənilir.

Hüquqla əlaqədar Prezidentin vaxtaşırı müvafiq fərmanları və Milli məclisin qərarları olur. Gəncliyin tərbiyəsində həmin sənədlərdən də istifadə edilir.

Ayrı-ayrı fənlərin imkanlarından istifadə edilməsi. Aşağı sinif şagirdləri «Oxu» fənni ilə əlaqədar hüquq mühafizə orqanları; polis, prokurorluq və məhkəmə haqqında, cəmiyyətdə onların roluna dair ilkin məlumat alırlar.

V-VIII siniflərdə şagirdlər öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşımağa, ictimai birkəyaşayış qaydalarına əməl etməyə, hüquq normalarının pozulması hallarına qarşı çıxmağa qoşulurlar.

Yuxarı siniflərdə hüquq tərbiyəsi baxımından «İnsan və cəmiyyət», tarix, iqtisadi coğrafiya fənlərinin imkanları daha genişdir. həmin fənlər dövlət, cəmiyyət, siyasi sistem, Prezidentin fərmanları, Milli məclisin qərarları, vətəndaşların hüquqları və vəzifələri və s. məsələlər barədə şagirdlərin anlayışlarını xeyli zənginləşdirir.

Ali məktəbdə hüquq tərbiyəsi daha mütəşəkkil aparılır. Pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə pedaqogika kursunun tədrisi zamanı tələbələr hüquq tərbiyəsi mövzusunun öyrənilirlər. Bundan əlavə, ali məktəblərdə «hüququn əsasları» adlı xüsusi kurs tədris edilir.

Hüquq mühafizə orqanlarının iş xüsusiyyətləri ilə tanışlıq.
Gənc nəsil üçün aydın olmalıdır ki, hüquq-mühafizə orqanları deyəndə polis, prokurorluq, məhkəmə və təhlükəsizlik orqanları nəzərdə tutulur. Bu orqanlar hüquq normalarının keşiyində durur, onların pozulması qarşısını alır, hüquq pozuntularında günahkarları cəzalandırır.

Hüquq tərbiyəsi əsnasında gənclik polisin, prokurorluğun, məhkəmə və təhlükəsizlik orqanlarının iş xüsusiyyətlərini daha konkret təsəvvür etməyə başlayırlar. Hüquq – mühafizə orqanlarının müvafiq işçilərini vaxtaşırı dəvət edən və tələbələr (şagirdlər) qarşısında onların çıxışlarını təşkil edən tədris müəssisələri var. Bu cür görüşlərdə onlar yəqin edirlər ki, məsələn, Azərbaycan Respublikasının prokurorluğu qanunların eyni cür və dürüst icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, cinayət işləri başlayır və istintaq aparır, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır, lazım gələrsə məhkəmə qərarlarına etirazını bildirir. Yaxud, məhkəmə Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin qollarından biridir, özü də məhkəmə hakimiyyəti adlanır. Məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər. Hakimlər heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər; elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər; siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz və siyasi partiyalara üzv ola bilməzlər; vəzifə maaşından, habelə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə aldığı vəsaitdən başqa məvəcib ala bilməzlər.

Hüquq məsələləri ilə əlaqədar əsərlərin, film və teatr tamaşalarının müzakirəsi. Hüquq məsələləri ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan əsərlərimiz, film və teatr tamaşalarımız var. Tədris müəssisələri hüquq tərbiyəsində bu cür əsərlərdən imkan düşdükcə istifadə edir. İstifadə forması müxtəlifdir. Bəzi müəllimlər həmin əsərlərin oxunuşu, yaxud filmə və ya teatra baxışı əsasında müzakirələrini təşkil edirlər. Müzakirəsi keçirilən bədii əsərlər arasında bunlar da olur: M.F.Axundovun «Mürafə vəkilləri» komediyası, S.

Vurğunun «Ölüm kürsüsü» poeması, C.Əmirovun «Qara Volqa» romanı, İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanı və s.

Hüquq məsələləri ilə əlaqədar olan filmlərə «Dağlarda döyüş», «Arxadan vurulan zərbə», «Qaçaq Nəbi», «İstintaq» və ya başqaları misal göstərilə bilər.

Bədii əsər, film və ya teatr üzrə referat, yaxud kurs işi yazdırmaq halları da var. Dərnəklərin işində hüquq məsələlərinə dair şagirdlərin (tələbələrin) məruzələrinə də rast gəlmək olur.

Hüquq mövzusunda foto-stendlərin tərtibi. Tərbiyə işində, xüsusən hüquq tərbiyəsində əyani təsir vasitəsi kimi foto-stendin böyük rolu vardır. Bunu bilən müəllimlər zərərli adətlərin, o cümlədən papirosa, narkotik maddələrə, spirtli içkilərə aludəçiliyin acınacaqlı nəticələrini əyani şəkildə görməyə imkan verən foto-stendlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirirlər. Faydalı cəhət budur ki, foto-stendlərin tərtibinə şagirdlər (tələbələr) də cəlb edilir.

Tərətdikləri cinayətlərdən peşimançılıq keçirmək və bunu etiraf etmək halları barədə məlumatlar bəzən mətbuatda verilir. Yeniyetmə və gənclərə aid qəzet səhifələrində verilən bu cür materiallardan da foto-montaj düzəldilir.

«Gənc hüquqşünaslar» dərnəklərinin təşkili. Polis, prokurorluq və məhkəmə işçilərindən bəziləri tədris müəssisələrində bu cür dərnəklər təşkil edirlər.

Dərnəklərin məşğələləri bir çox halda tədris müəssisəsində, bəzən də hüquq-mühafizə orqanlarının özündə keçirilir. Dərnəyin üzvləri məhkəmə iclaslarından bəzilərinə dəvət olunurlar. Onlar belə dərnəklərə böyük maraq göstərirlər. Respublikamızda müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən görkəmli hüquqşünasların bir qismi vaxtilə məhz həmin dərnəklərin üzvləri olmuşdur.

Hüquq məsələləri üzrə sual-cavab gecələri, disputlar və sair tədbirlərin keçirilməsi. Spirtli içkilərin və narkotik maddələrin hüquqi cəhətləri ilə, cinayətkarlığın bəzi növləri ilə əlaqədar tədris müəssisələrində sual-cavab gecələri və disputlar keçirilir. Bu cür tədbirlərə hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələri dəvət olunur. Tələbələrin suallarına həmin

mütəxəssislər cavab verirlər. Keçirilən disputlara hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələri yekun vurur.

Hüquq tərbiyasında beynəlxalq hüquq aktlarından istifadə. Şagirdlərin (tələbələrin) hüquq tərbiyasında beynəlxalq hüquq aktlarından istifadə etmək halları vardır. Bu cür aktların öyrənilməsi zamanı şagirdlər (tələbələr) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş hüquq normalarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun kəldiyini yəqin edirlər. Beynəlxalq hüquq aktları isə az deyil. Yalnız insan hüquqları ilə əlaqədar istifadə edilən bəzi beynəlxalq sənədlərin adlarını qeyd edək: «İnsan hüquqları haqqında 1948-ci il ümumi deklarasiyası»; «İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il paktı», «Soyqırımının, aparteidin, irqi ayrışdırılışın qadağan olunması və qarşısının alınması haqqında konvensiya»; «1975-ci il yekun aktı»; «Qadınlarla əlaqədar ayrışdırılışın hər cür formasının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il konvensiyası», «Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası» və s.

Hüquq tərbiyasının müvəffəqiyyətini təmin edən amillər. Hüquq tərbiyasının uğurla getməsinə təsir göstərən amillər çoxdur. Onlardan ikisini qeyd edək: tədris müəssisəsinin təşəbbuskarlığı, müəllimin sərişdəliyi və ətraf mühitin təsiri.

Tədris müəssisəsi hüquq tərbiyasına xüsusi qayğı göstərdikdə və bu işi sərişdəli müəllimlərə tapşırıqda müvəffəqiyyətə bel bağlamaq olur. Hüquq tərbiyəsi başlıbaşına buraxıldıqda, yalnız müəllimlərin təşəbbüsündən asılı qaldıqda kütləvi uğur qazanmaq çətinləşir. Odur ki, hüquq tərbiyəsi üzrə iş tədris müəssisəsinin fəaliyyət planında nəzərdə tutulmalıdır.

İctimai mühitin necəliyi də hüquq tərbiyasının keyfiyyətinə güclü təsir göstərir. Ölkədə, o cümlədən tədris müəssisəsində səlahiyyətli şəxslər, habelə hüquq-mühafizə orqanları işçiləri, müəllimlər yaxşı mənada nümunə olduqda, onların sözləri ilə əməlləri bir-birinə uyğun gəldikdə, yəni mənəvi-psixoloji mühit sağlam olduqda gənc nəslin hüquq tərbiyəsi müvəffəqiyyətli gedir. Qanunu, hüquq normalarını pozanlar vaxtında cəzalandırılmadıqda, əliəyriilər əməlisaleh insanlar-

dan yaxşı yaşadıqda, kəmsavadlılar savadlılara rəhbərlik etdikdə, adını müəllim və ya tərbiyəçi qoyan, hüquq keşiyində durmalı olan şəxslər göz qabağında qanunsuzluqlara yol verdikdə, günahsız qan axıdanlar ədalət məhkəməsinə çəkilmədikdə, xalq adından danışıb xalqın ehtiyaclarına məhəl qoymayanlar ifşa edilmədikdə, yəni nahaqq haqqı üstələdikdə hüquq tərbiyəsində uğur qazanmaq xeyli çətinləşir.

Çalışmaq lazımdır ki, hüquq tərbiyəsi vəzifəsini öhdəsinə götürən şəxslər, öz imkanları daxilində, cəmiyyətimizdəki eybəcərliklərə qarşı mübarizə aparsınlar və bu mübarizlik ruhunu gənc nəslə də aşılınsınlar.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Hüquq məfhumunun mahiyyəti nədən ibarətdir?*
- 2. Nə üçün uşaqların, yeniyetmə və gənclərin hüquq tərbiyəsi ilə məşğul olmaq lazımdır?*
- 3. Hüquq tərbiyəsinin mahiyyətini ifadə edin.*
- 4. Hüquq tərbiyəsi zamanı hansı vəzifələr yerinə yetirilir?*
- 5. Qanunçuluğa inamı necə yaratmaq olar?*
- 6. Hüquqla əlaqədar olan sənədlərin adlarını sadalayın.*
- 7. Hüquq tərbiyəsində hansı fənlərin tədrisi imkanlarından istifadə edilir?*
- 8. Hüquq tərbiyəsində hüquq mühafizə orqanlarının imkanlarından necə istifadə olunur?*
- 9. Gənc nəslin tərbiyəsində daha hansı üsul və vasitələrdən istifadə etmək olar?*

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT

XXIV FƏSİL

MAGİSTRATURA PİLLƏSİNDƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏ

1. Pedaqoji təcrübənin ümumi məsələləri

Magistraturanın başlıca vəzifələri. Məlum olduğu kimi, magistratura qarşısında iki əsas vəzifə qoyulur: magistrantları həm elmi tədqiqat fəaliyyətinə hazırlamaq, həm də pedaqoji fəaliyyətə hazırlamaq. Bu, o deməkdir ki, ixtisasından asılı olmayaraq bütün magistrantlar həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən müəllimlik fəaliyyətinə də hazır olmalıdırlar. Müəllimlik fəaliyyətinə hazırlığın vacib tərkib hissələrindən biri magistrantların pedaqoji təcrübəsidir.

Ali məktəbdə pedaqoji təcrübə əmək və peşə fəaliyyətinə hazırlığın formalarından biri kimi. Aydınadır ki, tələbənin təlim əməyi onun başlıca fəaliyyət növüdür. Tələbənin təlim fəaliyyəti isə çoxcəhətlidir. Elmi, texniki, bədii, fiziki, əməli və s. sahələrdə yaradıcılıqla məşğul olan tələbə həm ümumiyyətlə əməyə, zəhmətə alışır, həm də gələcək peşəsinə hazırlaşır.

Tələbənin kələcək peşə fəaliyyətinə hazırlaşması müxtəlif formalarda cərəyan edir. Bu formalar isə iki böyük qrupa ayrılır: nəzəri hazırlıq formaları və əməli hazırlıq formaları.

Tələbənin əməyə, kələcək peşəyə nəzəri hazırlıq formaları da, əməli hazırlıq formaları da, öz növbəsində, üç qrupa bölünür: nəzəri hazırlığın ümumi, xüsusi və peşə fənləri ilə əlaqədar olan formaları; habelə əməli hazırlığın həmin fənlərlə bağlı olan formaları.

Nəzəri hazırlığın formalarına burada toxunulmur. Çünki, nəzəri hazırlıq məsələləri bu fəslin mövzusunda kənardır. Gələcək peşəyə əməli hazırlığın əksər formaları da burada nəzərdən keçirilmir; diqqət sonuncu fəaliyyət formalarında yalnız birinə – pedaqoji təcrübəyə yönəldilir.

Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübə əməyə və peşə fəaliyyətinə hazırlaşmağın başlıca formalarından biri hesab edilir. Bu mənada magistrantların pedaqoji təcrübəsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Nəzərdə tutulur ki, magistrantlarda yüksək pedaqoji ustalığın, pedaqoji səriştəliliyin özülü məhz pedaqoji təcrübə zamanı qoyulsun.

Magistrantların peşə əməyinə əməli hazırlığı ilə nəzəri hazırlığının əlaqələndirilməsi. Magistrantların peşə əməyinə əməli hazırlığını və nəzəri hazırlığını əlaqələndirməyin cəhətləri çoxdur. Burada nəzəri hazırlıqla əməli hazırlığı əlaqələndirməyin yalnız birçə cəhətinə toxunulur. Bu cəhət pedaqoji hazırlıqla bağlıdır. Söhbət magistrantların nəzəri pedaqoji hazırlığı ilə əməli pedaqoji hazırlığının uzlaşdırılmasından gedir. Burada, başlıca tələb budur ki, magistrantların pedaqoji təcrübəsi oxunmuş mühazirələrin məzmununa istinad etsin. Pedaqoji təcrübənin istinad etməli olduğu oxunmuş mühazirələr isə üç istiqaməti əhatə edir. Birinci istiqamətli mühazirələr bakalavr pilləsində tələbələrə öyrədilən ümumi hazırlıq fənlərinə aiddir. Məsələn, bakalavr pilləsində sırf tibb hazırlığına xidmət edən mühazirələr; yaxud iqtisadiyyat hazırlığına xidmət edən mühazirələr və ya hüquq hazırlığına xidmət edən mühazirələr. İkinci istiqamətli mühazirələr bakalavr pilləsində ixtisas fənlərin öyrədilməsi metodikasının əhatə etdiyi mühazirələrdir.

Bütün ixtisas fənləri tədrisinin ümumi cəhətlərini özündə birləşdirən fənn də var. Bu, ali məktəb pedaqogikasıdır. Ali məktəb pedaqogikası üzrə mühazirələr isə üçüncü istiqamətə aiddir.

Deməli, magistratura pilləsində tələbələrin pedaqoji təcrübəsi həmin üç istiqamətlə bağlı olduğundan, onun qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulur.

Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübənin başlıca vəzifələri. Birinci vəzifə – magistratura pilləsində tələbənin mənimsədiyi nəzəri biliklərin həyatiliyinə onlarda inam yaratmaqdır. Pedaqoji təcrübə zamanı magistrantlar yəqin etməlidirlər ki, onların əldə etdikləri nəzəri biliklər real pedaqoji prosesi əks etdirir.

İkinci vəzifə – ixtisas fənnindən, metodika və pedaqogika fənlərindən magistrantların qazanmış olduqları nəzəri bilikləri möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Nəzəri biliklərin təcrübədə özünü doğrultduğunu yəqin edən magistrantın həmin bilikləri hafizəsində uzun müddət qalır.

Üçüncü vəzifə – magistrantlarda pedaqoji yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Təcrübə elə qurulmalı, suallar elə qoyulmalıdır ki, magistrantlar pedaqoji təcrübəyə həm də mənimsədiyi nəzəri biliklər mövqeyindən yaradıcılıqla yanaşsınlar, onu təkmilləşdirmək istiqamətində düşünməli olsunlar.

Göstərilən vəzifələrin öhdəsindən lazımı səviyyədə gəlmək üçün pedaqoji təcrübə rəhbərlərindən yüksək səriştəlilik tələb olunur.

Magistrantın nəzəri və əməli hazırlığının sistemi. Magistraturada təhsil alan tələbə öz peşə fəaliyyətinə nəzəri və əməli hazırlığının sistemini aydın təsəvvür etməlidir. Bilməlidir ki, onun nəzəri və əməli hazırlığı üzvü şəkildə qovuşur. O, bir tərəfdən humanitar və sosial-iqtisadi, riyazi və elmi təbii fənlər, habelə ixtisas fənləri üzrə auditoriya məşğələlərində zəruri biliklərlə silahlanır; digər tərəfdən də əməli fəaliyyət formalarında öz qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirir: müxtəlif mövzularda referat yazır, ikinci semestrdə dörd həftəlik elmi-tədqiqat təcrübəsində iştirak edir, üçüncü semestrdə dörd həftəlik pedaqoji təcrübə zamanı öz pedaqoji bacarıqlarını sınaqdan keçirir, dördüncü semestrdə on yeddi həftə ərzində magistrant dissertasiyası yazmalı və onu mudafiə etməli olur.

Göründüyü kimi, magistratura təhsilində nəzəriyyə və təcrübə üzvi şəkildə bir-birini tamamlayır və vahid sistem əmələ gətirir. Pedaqoji təcrübə bu sistemdə mühüm yer tutur.

Magistranın əmək və peşə tərbiyəsində pedaqoji təcrübənin rolu. Pedaqoji təcrübə təkcə konkret elmi biliklərin və biliklərlə əlaqədar olan konkret bacarıqların formalaşmasına xidmət etmir. Bundan əlavə, pedaqoji təcrübə tələbələrin əmək və peşə tərbiyəsində mühüm rol oynayır. İşgüzarlıq, əməksevərlik, əməyə məhəbbət, əməyi planlaşdırmaq, iş yerində səliqə-sahman yaratmaq, qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etmək və başqa bu kimi mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında pedaqoji təcrübənin imkanları genişdir.

Pedaqoji təcrübənin əhəmiyyəti əməklə əlaqədar keyfiyyətlərin formalaşmasına köməkliklə məhdudlaşmır. Peşə tərbiyəsində də onun faydası az deyil. Müəllimliyi, özü də bakalavr pilləsində müəllimliyi özünə peşə kimi qəbul etmiş olan tələbələr pedaqoji təcrübədə püxtələşməlidirlər. Öz fənninə dərinləndən bələd olmağı, onu başqalarına öyrətməyi, gələcəkdə tələbələri ilə pedaqoji ünsiyyət qurmağı, tələbələrin qəlbinə yol açmağı bacarmaq, onların hörmətini qazanmaq, onlara qayğılı münasibətlə tələbkarlığı uzlaşdırmağı bacarmaq kimi müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən pedaqoji keyfiyyətlər pedaqoji təcrübə zamanı diqqət mərkəzində durur.

2. Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübənin formaları

Ali təhsilin magistratura pilləsində təşkil edilən pedaqoji təcrübənin növləri çoxdur: müəllimin seminar məşğələsinin müşahidəsi və müzakirəsi; müəllimin praktik və laborator məşğələlərinin müşahidəsi və müzakirəsi; müəllimin mühazirəsinin müşahidəsi və müzakirəsi; imtahanı tələbənin müşahidəsi və müzakirəsi; tələbənin sınaq seminarı və sınaq mühazirəsi; tələbənin məqbul (zaçot) seminarı və məqbul (zaçot) mühazirəsi, tələbənin keçirdiyi tərbiyə işləri.

Müəllimin seminar məşğələsinin müşahidəsi və müzakirəsi. Magistratura pilləsində təhsil alan tələbələrə seminar məşğələləri bakalavr pilləsindən tanışdır. Onlar bakalavr pilləsində müxtəlif fənlər üzrə təşkil edilən seminarların iştirakçıları olmuşlar. Lakin magistratura pilləsində həmin tələbələr bakalavr pilləsi üzrə seminar məşğələlərinin

iştirakçıları deyil, rəhbərləri kimi fəaliyyət göstərməli olurlar. Onlar özlərində bu yeni keyfiyyəti aşılamaq məqsədi ilə bakalavr pilləsində keçirilən seminar məşğələlərində olub onun necə keçirildiyini müşahidə edir, faydalı və nöqsanlı cəhətlərini qeydə alır və mülahizələrini müzakirə zamanı bildirirlər. Seminar məşğələsi üzrə təcrübəyə rəhbərlik edən müəllim müzakirəni yekunlaşdırır.

Müəllimin mühazirə məşğələsinin müşahidəsi və müzakirəsi. Magistraturaya qəbul olunmuş tələbə bakalavr pilləsində oxuyanda da, magistraturada da müxtəlif fənlərdən mühazirələri dinləmişdir. Orada əsas məqsəd həmin mühazirələrdə deyilənləri başa düşüb yadda saxlamaqdan ibarət olmuşdur. Lakin pedaqoji təcrübə zamanı magistrantların ixtisas fənləri üzrə mühazirələri dinləməkdən, müşahidə etməkdən başlıca məqsəd görüb götürməkdir, mühazirəni necə başlamaq, necə davam etdirmək, necə yekunlaşdırmaq təcrübəsini öyrənməkdir.

Mühazirəyə qədər onu müşahidə etməyin təşkilindən çox şey asılıdır. Pedaqoji təcrübənin rəhbəri mühazirəni müşahidə edərkən nələrə xüsusi diqqət yetirməsini və qeydə almasını magistranta izah edir; belə olduqda tələbənin müşahidəsi pərakəndə deyil, planlı səciyyə daşıyır.

Mühazirənin müşahidəsindən sonra onun müzakirəsi keçirilir. Müşahidə aparan magistrantların qeydləri dinlənilir. Pedaqoji təcrübənin rəhbəri müzakirəyə yekun vurur: müşahidənin uğurlu və uğursuz cəhətlərini göstərir.

Laborator və praktik məşğələlərin müşahidəsi və müzakirəsi. Bəzi ixtisaslar üzrə seminar və mühazirə məşğələlərindən əlavə, bakalavr pilləsində praktik və laborator məşğələlər də təşkil edilir. Magistraturada təhsil alan tələbələr bakalavr pilləsində ixtisas üzrə praktik və laborator məşğələlər aparmağa hazır olmalıdırlar. Bakalavr pilləsində praktik və laborator məşğələlərin magistratura tələbələri tərəfindən müşahidəsi məhz bu məqsədlə təşkil edilir.

Seminar və mühazirə məşğələləri ilə əlaqədar olduğu kimi, praktik və laborator məşğələlərin müşahidəsi üzrə magistrantların apardıqları qeydlər də müzakirə edilərək yekunlaşdırılır.

İmtahanın tələbələr tərəfindən müşahidəsi və müzakirəsi.
Təlim, tərbiyə və psixoloji inkişaf baxımından imtahanların imkanları genişdir. Bu imkanlardan istifadə etmək üçün bakalavr pilləsində keçirilən imtahanların gedişini magistrantların müşahidəsi təşkil edilir.

Magistrantlar vaxtilə bakalavr pilləsində oxuyarkən imtahanların nə demək olduğuna dair müəyyən təsəvvürə malikdirlər. Lakin bu ilkin təsəvvürlər müstəqil imtahan götürmək üçün magistratura tələbələrinə azlıq edir. İmtahana verilən bir sıra tələblər vardır. Həmin tələbləri gələcəkdə imtahan götürəcək magistrantlar bilməlidirlər:

1. Biletlərin sualları ilə əlaqədar olan tələb. Hər biletə salınan suallar fənnin başlıca bölmələrini (sahələrini) əhatə etməlidir ki, cavab verən tələbənin fənnə dair bilik və bacarıqlarının səviyyəsini üzə çıxartmaq mümkün olsun.

2. Biletdoki sualların cavabına hazırlaşmaqla əlaqədar olan tələb. Cavaba hazırlaşmaq üçün tələbəyə 20-30 dəqiqəyədək vaxt verilir. Hazırlaşarkən tələbənin nə dərəcədə müstəqil düşünüb-düşünmədiyinə, şparqalkadan istifadə edib-etmədiyinə də diqqət yetirilir.

3. Cavabın planlaşdırılması ilə əlaqədar tələb. hər sualın cavabını ayrılıqda planlaşdıran tələbələr də, sualların cavabını planlaşdırmayıb necə gəldi danışan tələbələr də olur. Birincilərə üstünlük verilir.

4. Cavabın qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar tələb. Cavab bu və ya digər formada qiymətləndirilir. Bəzi müəllimlər cavabı səciyyələndirmədən qiyməti elan edir və yazır. Cavabı təhlil edən, nələrin düzgün olduğunu, nələrin isə dəqiq olmadığını səciyyələndirən müəllimlər də az deyil. İkinci qrupa aid olan müəllimlərin təcrübəsi təqdir olunur. Burada aşkarlıq və obyektivlik təmin edilir, heç bir narazılığa imkan verilmir.

5. İmtahanın öyrədici səciyyə daşması ilə əlaqədar tələb, İmtahan yalnız müəyyənləşdirici, yoxlayıcı xarakter daşıyır. O, həm də öyrətmək vasitəsi olur. Tələbə nəyi dəqiq, düzgün bilmirsə imtahan götürən müəllim qısa da olsa məsələyə aydınlıq gətirir; nədə səhv etdiyi tələbəyə məlum olur və o, razı qalır.

6. Tələbənin gələcəyi ilə əlaqədar tələb. İmtahan tələbənin gələcəyə ümidini kəsməməli, onun işləmək əzmini artırmalı, onu ruhlandırmalıdır. Hətta qeyri kafı almış tələbəyə də bir neçə həvəsləndirici söz deyilməlidir.

Təcrübə məqsədi ilə imtahanı müşahidə edən magistrant həmin tələblərə imtahan götürən müəllim tərəfindən nə dərəcədə əməl edildiyinə diqqət yetirməlidir.

Magistrantın sınaq və məqbul (zaçot) seminarları. Pedaqoji təcrübə zamanı magistrantın işi ixtisasdan seminar məşğələsini və imtahanı müşahidə etməklə bitmir. Onun müşahidəsi seminar məşğələsini müstəqil təşkil etmək üçün hazırlıq mərhələsi olur. Magistrant pedaqoji təcrübə rəhbərinin göstərişi ilə əvvəlcə sınaq seminar məşğələsi təşkil edib keçirir. Onun rəhbəri həmin məşğələdə iştirak edir. Sonra seminar məşğələsi müzakirə olunur. Rəhbər məşğələ barəsində öz mülahizələrini bildirir.

Sınaq seminar məşğələsinin yekunlarına dair mülahizələr nəzərə alınmaqla tələbə məqbul (zaçot) seminar məşğələsinə hazırlaşır və onu keçirir. Məqbul seminar məşğələsinin nəticələri də eyni qaydada müzakirə edilir, sınaq seminar məşğələsi ilə tutuşdurulur, irəliləyişin olub-olmadığı müəyyənləşdirilir. Nəticə olaraq məqbul seminar məşğələsi də qiymətləndirilir.

Magistrantın sınaq və məqbul (zaçot) muhazirələri. Magistrant nəinki seminar məşğələləri ilə əlaqədar, habelə daha mürəkkəb pedaqoji proses olan mühazirə məşğələlərinin təşkili və keçirilməsində də öz qüvvəsini sınaqdan keçirir. Pedaqoji təcrübə rəhbərinin göstərişinə uyğun olaraq o, sınaq mühazirəsi üçün mövzu seçir, müvafiq ədəbiyyat toplayır, plan tərtib edir, rəhbəri ilə razılaşıdır və mühazirəni keçirir. Magistrant sınaq mühazirəsindən sonra məqbul mühazirəsini eyni qaydada hazırlayır və aparır. Pedaqoji təcrübənin rəhbəri həmin mühazirələrdə iştirak edir. Əvvəlcə sınaq mühazirəsinin, sonra məqbul mühazirəsinin nəticələri müzakirə edilir və qiymətləndirilir.

Tələbənin keçirdiyi tərbiyə işləri. Magistraturada təhsil alan tələbənin pedaqoji təcrübəsi auditoriya ilə məhdudlaşmır. O, auditoriyadankənar tədbirlər də təşkil edib keçirməlidir. Magistrant bakalavr pilləsində oxuyan tələbələrə

fərdi, qrup və kütləvi formalarda tərbiyəvi tədbirlər keçirildiyini bilməli və bu cür tədbirlərə hazır olmalıdır. Magistrant, məsələn, elm, mədəniyyət və inçəsənət xadimlərinin bakalavr pilləsi tələbələri ilə görüşlərini təşkil edir; Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin tarixi və müasir vəziyyəti məsələlərinə aid söhbətlər keçirir və s.

Pedaqoji təcrübədə kompüterin yeri. Ali məktəbdə kompüterlərin növləri ilə magistrantlar tanış olurlar. Onlar kompüterin hafizəsində yerləşdirilmiş proqramların məzmununu öyrənirlər. Magistrant müstəqil olaraq bir proqram hazırlamaq və kompüterin hafizəsinə vermək sahəsində öz gücünü sınaqdan keçirir.

Pedaqoji təcrübədə magistrant müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsi. Pedaqoji təcrübə zamanı magistrantların fəaliyyətini qiymətləndirməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Magistrantın fəaliyyətində heç bir cəhət pedaqoji təcrübə rəhbərinin diqqətindən yayınmır: müəyyən formada münasibət bildirilir və qiymətləndirilir. Bunu yəqin edən magistrant ya daha da ruhlanır, daha yaxşı fəaliyyət göstərməyə çalışır, yaxud da tutulan iradları nəzərə alır, işində dönüş yaradır. Digər tərəfdən pedaqoji təcrübə rəhbərinin nümunəsi də magistrant üçün örnək olur. Magistrant bakalavr pilləsində müəllim kimi fəaliyyət göstərərəkən rəhbərlik edəcəyi tələbələrin işinə diqqətlə yanaşmalı, onların uğurlarını və nöqsanlarını vaxtında, operativ qeyd edib qiymətləndirməli olur. Pedaqoji təcrübənin yekunlaşdırılmasında və qiymətləndirilməsində magistrantlarla yanaşı, təcrübəyə rəhbərlik üçün cəlb olunmuş pedaqoq və psixoloq da iştirak edir.

Pedaqoji təcrübənin müvəffəqiyyət dərəcəsi onun necə planlaşdırıldığından çox asılıdır. Təcrübə nə qədər diqqətlə planlaşdırılırsa və həmin plana nə qədər ciddi əməl edilirsə pedaqoji təcrübə bir o qədər uğurlu keçir və gözlənilən nəticə alınır.

Pedaqoji təcrübənin planlaşdırılmasında nələr nəzərə alınır? Pedaqoji təcrübənin mütəşəkkil başlanması; bütün təcrübə iştirakçılarının vəzifələrinin konkretləşdirilməsi; pedaqoji təcrübəyə nəzarətin təmin olunması; pedaqoji təcrübəni yekunlaşdırmağın formasının müəyyənləşdirilməsi.

Pedaqoji təcrübənin mütəşəkkil başlanması üçün ilkin müzakirə keçirilir. Pedaqoji təcrübənin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq muzakirəni rektor və ya prorektor aparır. Pedaqoji təcrübə keçməli olan bütün magistrantların, habelə onların rəhbərlərinin iştirakı təmin edilir.

Pedaqoji təcrübə iştirakçılarının: magistrantların və onların rəhbərlərinin vəzifələrini əvvəlcədən aydınlaşdırmağın müstəsna əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

Pedaqoji təcrübəyə nəzarəti rektorluq, onun səlahiyyətli nümayəndəsi və magistratura şöbəsinin müdiri həyata keçirir.

Pedaqoji təcrübənin yekunlaşdırılması planda nəzərdə tutulduğundan, yekun müzakirəsində rektorun və ya prorektorun iştirakı səmərəni xeyli artırır. Təcrübə keçən magistrantların və onların rəhbərlərinin fəal iştirakı ilə keçən yekun müzakirəsində təcrübənin uğurları, çatışmazlıqları, çətinlikləri və problemlər barədə söylənməmiş fikirlər növbəti pedaqoji təcrübə zamanı nəzərə alınır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Magistraturada pedaqoji təcrübə nə üçün tələbələrin əmək və peşə fəaliyyətinin formalarından biri hesab edilir?*

2. *Magistrantların peşə əməyinə əməli hazırlığı ilə nəzəri hazırlığı necə əlaqələndirilir?*

3. *Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübənin vəzifələrini sadalayın.*

4. *Magistrantların peşə fəaliyyətinə nəzəri və əməli hazırlığının sistemini açın.*

5. *Magistraturada pedaqoji təcrübə hansı formalarda həyata keçirilir?*

6. *Seminar məşğələləri ilə əlaqədar pedaqoji təcrübəni necə təsəvvür edirsiniz?*

7. *Bəs mühazirələrlə bağlı pedaqoji təcrübəni necə başa düşürsünüz?*

8. *Magistratura pilləsində pedaqoji təcrübənin səviyyəsini necə yüksəltmək olar?*

XXV FƏSİL

ALİ MƏKTƏBDƏ ELMİ-TƏDQIQAT İŞİ

1. Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi

Ali məktəbdə elmi tədqiqat işinin xüsusiyyətləri. Ali məktəbin kafedralarında bir qayda olaraq elmi-tədqiqat işi aparılır. Yalnız tək-tək halda hansısa müəllim bu və ya digər üzürlü səbəbə görə elmi-tədqiqat işindən azad edilə bilər. Bu halda həmin müəllimin tədris yükü müvafiq şəkildə artırılır.

Ali məktəbdə aparılan elmi tədqiqat işləri əhatə dairəsinə görə üç qrupa ayrıla bilər: kafedranın ehtiyaclarına xidmət edən tədqiqat işləri; ümuminstitut əhəmiyyətli tədqiqatlar; respublika üçün əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat işləri.

Maliyyələşdirmə mənbələrinə görə ali məktəbdə aparılan elmi tədqiqat işləri iki qrupa ayrılır: dövlət büdcəsi hesabına təşkil edilən tədqiqatlar və təsərrüfat hesablı tədqiqatlar. Birinci qrupa aid olan tədqiqatların haqqı müəllimin dövlətdən aldığı maaşa daxil edilir. İkinci qrup tədqiqatların haqqı dövlət büdcəsi hesabına ödənilmir; müvafiq müəssisə və ya idarə ilə müəllimin və ya kafedranın, yaxud ali məktəbin bağladığı müqavilə əsasında daxil olan vəsait hesabına ödənilir.

Ali məktəbdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin xeyli hissəsi həmin ali məktəbin ehtiyaclarını ödəməyə yönəlir. Ali məktəbin ehtiyacları isə müxtəlif olur: fənn proqramları tərtib etmək; dərsliklər hazırlamaq; dərs vəsaitləri və metodik göstərişlər yazmaq; mühazirə və seminar məşğələlərini təkmilləşdirmək; praktik və laborator məşğələlərin məzmunu və üsullarını yeniləşdirmək; pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını üzə çıxartmaq və bu əsasda məsləhətlər vermək; təlim və tərbiyə proseslərini uzlaşdırmağın, pedaqoji prosesin inkişafetdirici imkanlarını üzə çıxartmağın yollarını

müəyyənləşdirmək və s. və i. a. Başqa sözlə, ali məktəbdə aparılan elmi tədqiqat işləri orada təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf problemlərinin həllinə də xidmət edir.

Bundan əlavə, respublikamızda sosial-iqtisadi həyatın, elm və texnikanın, mədəniyyət və incəsənətin bir çox problemləri ali məktəb mütəxəssislərinin tədqiqat obyektinə olur.

Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi. Ali məktəbdə elmi tədqiqat işinin başlıca məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin səviyyəsini yüksəltməyə yönəldiyindən, onu pedaqoji prosesdən ayrı təsəvvür etmək düzgün deyil. Ali məktəbdə elmi tədqiqat işi müxtəlif cəhətdən pedaqoji proseslə üzvi şəkildə bağlı olur. Əvvəla, tədqiqat üçün seçilən mövzular pedaqoji prosesdən, yəni təlim, tərbiyə və təhsil problemlərindən irəli gəlir. Məsələn, ixtisasın tələblərinə uyğun gələn kompüter proqramlarının, testlərin, məsələ və misal topluslarının, təhlil üçün mətnlərin, müxtəlif formalı əyani vəsaitlərin, maketlərin və s.-in hazırlanmasını müvafiq kafedralar planlaşdırır.

İkincisi, bir sıra kafedralarda tələbələr müxtəlif formalı tədqiqat işinə cəlb edilir. Konkret faktik materialların toplanmasında, qruplaşdırılmasında və sistemə salınmasında tələbələr xüsusilə fəallıq göstərirlər.

Üçüncüsü, elmi-tədqiqat işlərindən alınan nəticələr dərslik, dərs vəsaiti, metodik vəsait, əyani vəsait kimi, mühazirələrdə elmi faktlar kimi pedaqoji prosesdə tətbiq olunur.

Göstərilən səbəblərə görə ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi pedaqoji prosesin tərkib hissəsinə çevrilir və təlim-tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edir.

Elmi tədqiqat işi yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması vasitəsi kimi. Elmi-tədqiqat işinin əhəmiyyəti yalnız pedaqoji prosesə xidməti ilə məhdudlaşmır. Elmi-tədqiqat işi yüksək ixtisaslı elmi pedaqoji kadrların hazırlanmasına da kömək edir. Əvvəla, tədqiqat işi ilə məşğul olan şəxs, istəsə də, istəməsə də psixoloji cəhətdən təkmilləşir: onun elmi-pedaqoji təfəkkürü itiləşir, hadisə və faktları tutuşdurmaq, təhlil etmək, qruplaşdırmaq, ümumiləşdirmək, nəticə çıxartmaq qabiliyyətləri sürətlə formalaşır. Tədqiqatçı müəllimdə intensiv formalaşan bu cür təfəkkür

qabiliyyətləri pedaqoji prosesdə əks səda verir, onun səviyyəsini yüksəldir, tədrisən tələbələrin tərəkürünə süzülür.

Ali məktəbdə müəllimin apardığı elmi-tədqiqat işi çox halda namizədlik və ya doktorluq dissertasiyası ilə nəticələnir. Müəllim dissertasiya müdafiə edir, elmlər namizədi və ya elmlər doktoru alimlik dərəcəsi alır. Alim adını daşımağa başlayan müəllimin məsuliyyəti xeyli artır, o daha səmərəli fəaliyyət göstərməli olur.

Deyənlərdən görünür ki, ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması vasitəsinə də çevrilir.

2. Tədris planı üzrə tələbə elmi-tədqiqat işləri

Tələbə elmi tədqiqat işlərinin formaları. A li məktəb tələbələri elmi-tədqiqat işlərinin müxtəlif formalarında iştirak edirlər. Tələbə elmi-tədqiqat işləri iki qrupa ayrılır: tədris planında nəzərdə tutulan elmi işlər və tədris planında nəzərdə tutulmayan elmi işlər.

Birinci qrup tələbə elmi-tədqiqat işlərinə aiddir: referatlar, kurs işləri, buraxılış (diplom) işləri, magistr dissertasiyası.

Tədris planı ilə əlaqədar olan tədqiqat işlərində müəyyən ardıcılıq mövcuddur. İlk rəsmi tələbə elmi-tədqiqat işi referat adlanır.

Referat. Referat latın sözündən (refero) alınmadır. Mənası məlumat verirəm deməkdir. Bir məfhum kimi, onun elmi mənası hər hansı əsərin məzmununu yazılı şəkildə qısa şərh etməkdən ibarətdir.

Ali məktəbdə referat ixtisasdan asılı olaraq müxtəlif formalarda icra edilir: bir əsəri oxuyub məzmununu qısa şərh etmək; filmə baxıb məzmununu yazmaq; təbii hadisənin təsvirini vermək; incəsənət əsərini (heykəli, xalçanı, musiqini, rəsmi və s.) sözə çevirmək, kimyəvi reaksiyanı təsvir etmək; tarixi bir sənədin şərhini vermək və i. a.

Tələbənin elmi-tədqiqat fəaliyyətində referat ilk addım hesab eldiyindən, ona xüsusi qayğı göstərilir. Rəhbər çalışır ki, referat yazan tələbə istifadə etdiyi materiala yara-

dıcılıqla yanaşsın, mexaniki köçürmə hallarına yol verməsin, referatda tələbənin öz sözü, öz fikri üstünlük təşkil etsin.

Kurs işi. Kurs işi tələbənin elmi-tədqiqat fəaliyyətində ikinci rəsmi addımdır. Kurs işi referata nisbətən mürəkkəb fəaliyyət formasıdır. Kurs işi tələbədən daha çox enerji və daha çox müstəqillik tələb edir.

Referat rəhbər tərəfindən qəbul edilir və sözlə şifahi qiymətləndirilir. Kurs işi isə rəhbərin iştirakı ilə komissiya tərəfindən qəbul edilir. Kurs işinin məzmununa dair tələbənin hesabatını dinləyən komissiya üzvləri onun nə dərəcədə müstəqil işlədiyini müəyyənləşdirir və yazılı formada qiymətləndirirlər.

Ədəbiyyatla əlaqədar olan referatlar əsasən bir mənbəyə istinad edirsə, kurs işi bir neçə mənbəyi əhatə edə bilər, onların təhlili əsasında ümumiləşdirmələr aparır. Bir qrup hadisələri, fikirləri, çisimləri təhlil etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək, ümumiləşdirərək fikir söyləmək alimliliyi səciyyələndirən keyfiyyətlərdəndir. Kurs işinin yazılı tələbələrdə məhz bu cür elmi axtarış qabiliyyətlərinin formalaşmasına kömək etməlidir.

Buraxılış (diplom) işi. Diplom işi kürs işinə nisbətən daha məsuliyyətli və daha mürəkkəbdir. Diplom işi həm həcm cəhətdən iri olur, həm də vaxt cəhətdən icrası uzun müddət tələb edir.

Referatda və kurs işində olduğu kimi, diplom işində də mövzu seçməkdə tələbəyə sərbəstlik verilir. Kafedrada diplom işi üçün müəyyənləşdirilmiş mövzulardan istədiyini tələbə seçə və onun üzərində işləyə bilər.

Bəzi kafedralarda mövzu üzrə planı da, ədəbiyyatı da tələbəyə təhkim olunmuş elmi rəhbər hazır şəkildə verir. Başqa kafedralarda məsələ bir qədər başqa cür həll edilir: diplom işi üçün mövzular elə formalaşdırılır ki, tələbə konkret faktları həyatın, istehsalatın özündə axtarıb tapmalı olur, ədəbiyyatdan istifadəyə ehtiyac qalmır; diplom işinin planlaşdırılması da tələbənin öhdəsinə buraxılır; tələbə mövzusunun planını müstəqil tərtib edir və elmi rəhbərlə məsləhətləşir; elmi rəhbər planda lazımı düzəlişlər edəndən sonra tələbə fəaliyyətini davam etdirir.

Kafedranın təsdiq etdiyi qrafik üzrə diplomant rəhbəri ilə görüşür və ondan elmi məsləhətlər alır.

Diplom işi başa çatandan sonra kafedra onu kənar rəyə verir. Kənar rəydən və elmi rəhbərin rəyindən sonra diplom işi müzakirəyə təqdim edilir. Diplomant komissiya qarşısında işin məzmunu barədə hesabat verir. Komissiya diplom işi haqqında qərar çıxarır və onu qiymətləndirir.

Magistr dissertasiyası. Tələbə elmi-tədqiqat işinin ən yüksək forması magistr dissertasiyasıdır. Magistr dissertasiyası elmi rəhbərin verdiyi məsləhət əsasında magistrantın müstəqil yerinə yetirdiyi elmi-tədqiqat və ya təcürbi konstruktor işi hesab edilir. Magistrantın dissertasiyası müvafiq yeniliyi özündə əks etdirməlidir.

Magistr dissertasiyası ya müvafiq elmi istiqamət üçün mühüm əhəmiyyəti olan hər hansı məsələnin yeni həllidir, yaxud mühüm tətbiqi əhəmiyyəti olan texniki, iqtisadi və ya texnoloji işləmələrin təkmilləşdirilmiş elmi şərhidir.

Dissertasiyada irəli sürülən təkliflər, çıxarılmalı nəticələr ciddi şəkildə əsaslandırılır, mövcud nəticələrlə müqayisə edilərək qiymətləndirilir və onların istifadəsi üçün sübut olunmuş tövsiyələr verilir.

Dissertasiya mövzunu seçməkdə magistrant müstəqildir. hətta o, öz təşəbbüsü ilə də mövzu təklif edə bilər. Bu halda magistrant təklif etdiyi mövzunu lazımınca əsaslandırmalıdır.

Dissertasiyanın mövzusu da, planı da, icra qrafiki də elmi rəhbərlə razılaşdırılır və kafedranın qərarı ilə təsdiq üçün fakültə elmi şurasına təqdim edilir.

Magistrant öz dissertasiyasının yerinə yetirilməsi vəziyyəti barədə həm elmi rəhbərə, həm də kafedraya vaxtaşırı hesabat verir.

Magistrant dissertasiyanı yazarkən istifadə etdiyi materialların, mənbələrin, kitabların, qəzet və jurnalların, müəlliflərin adlarını, nəşriyyatın adını, nəşrin ilini, səhifənin sayını dəqiq göstərir.

Dissertasiya elmi rəhbərin rəyindən sonra kafedrada müzakirə edilir. Dissertasiya elmi rəhbərin rəyi və kafedranın qərarı ilə birlikdə fakültə dekanına təqdim olunur.

Dekan sənədlərlə tanışlıqdan sonra materialları İxtisaslaşmış Elmi Şuraya verir. Şura dissertasiyanı rəsmi mütəxəssis rəyinə göndərə bilər. Rəydən sonra dissertasiyanın müdafiəsi keçirilir.

İxtisaslaşmış Elmi Şura məzunların yekun buraxılış attestasiyasını həyata keçirir.

Magistr dissertasiyasına tam və hərtərəfli baxılmasını və bu iş barəsində əsaslandırılmış qərar çıxarılmasını təmin etmək məqsədi ilə İxtisaslaşmış Elmi Şura lazım bildikdə kafedradan və fakültədən müvafiq materiallar tələb edir.

Deyilənlərdən görüldüyü kimi, magistr elmi və ixtisas dərəcəsi verilməsi barədə qərar çıxaran İxtisaslaşmış Elmi Şura magistrlər hazırlamaq sisteminin mühüm tərkib hissəsidir.

3. Tədris planından kənar tələbə elmi işləri

Bu qəbildən olan tədqiqat işlərində tələbələrin iştirak formaları. Tədris planında nəzərdə tutulmayan elmi tədqiqatda tələbələrin iştirakı formaları çoxdur: kafedraların tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakı; tələbələrin tərcümə işində iştirakı; tələbələrin auditoriyadankənar vaxtlarda elmi texniki yaradıcılığı; tələbələrin ayrı-ayrı dərnlərdə yaradıcılıq fəaliyyətləri; tələbə elmi çəmiyyətində iştirak; elmi seminarlarda tələbələrin iştirakı; təsərrüfat hesablı elmi-tədqiqat müqavilələrində tələbələrin iştirakı; tələbə elmi konfranslarında iştirak; tələbə elmi işlərinin kafedralarda və fakültə elmi şurasında müzakirəsi; tələbə işlərinə baxışların təşkili və s.

Kafedraların tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakı. Kafedraların elmi tədqiqat işlərinə tələbələri çəlb etmək təcrübəsi var. Tələbələr kafedranın tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar konkret faktların toplanmasında daha çox iştirak edirlər. Xüsusən tətillik günlərində tələbələr evlərinə qayıdanda məsələn, dil kafedralarının tapşırığı ilə yerli ləhcə nümunələrinə dair, yaxud ədəbiyyat kafedralarının məsləhəti üzrə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə dair, idman kafedraları üzrə milli oyunlara dair faktlar; sosiologiya üzrə milli adət və ənənələrə dair faktlar toplayırlar.

Elmi-tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakına şərait yaratmaq hallarına başqa kafedralarda da rast gəlmək olur. Məsələn, pedaqogika kafedrası pedaqoji təcrübə zamanı müvafiq pedaqoji faktların toplanmasında tələbələrin güc və imkanlarından istifadə edir. Kafedranın məsləhəti üzrə məktəbdə müşahidə aparan və müəyyən faktları qeydə alan tələbə həmin faktların mahiyyətində dərinlən nüfuz etməli olur.

Tərcümə işində tələbələrin iştirakı. Tərcüməçi mütəxəssislər hazırlayan kafedralarımız var. İngilis, rus, alman, fransız, fars və s. dillərdən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilindən həmin dillərə tərcüməyə ehtiyac xeyli artmışdır. Belə bir şəraitdə müvafiq kafedralar öz fəaliyyətlərini yalnız tədris işi ilə – tərcüməçiliyin sirlərini tələbələrə öyrətməklə məhdudlaşdırmırlar. Onlar bəzi tələbələri fəal, müstəqil tərcümə işinə cəlb edirlər. Müəllimlərin rəhbərliyi və nəzarəti altında müstəqil tərcümə işinə cəlb edilən tələbələrdə tərcüməçilik qabiliyyətləri daha intensiv inkişaf edir.

Tələbələrin auditoriyadankənar vaxtlarda elmi-texniki yaradıcılığı. Neft və qaz sənayesi, maşınqayırma sənayesi yüngül sənaye, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı, inşaat və s. sahələrlə əlaqədar fəaliyyət göstərən kafedralar tələbələrdə elmi-texniki yaradıcılığın inkişafına münasib şərait yaradırlar. həmin kafedraların köməkliyi ilə tələbələrin bir qismi auditoriya məşğələlərindən sonra ali məktəbin laboratoriyalarında, kabinetlərində, sexlərində elmi-texniki yaradıcılıqla məşğul olur, bir çoxları nəzərə çarpaq dərəcədə uğur qazana bilirlər.

Tələbələrin dərnlərdə yaradıcılıq fəaliyyətləri. Tələbələrin iştirak etdikləri dərnlər iki qrupa bölünür: ayrı-ayrı fənn dərnləri və özfəaliyyət, yaxud yaradıcılıq dərnləri.

Ali məktəb təcrübəsi göstərir ki, fəaliyyətdə olan kafedraların əksəriyyətinin nəzdində fənn dərnləri var. Bu dərnlərdə görkəmli elm, texnika, mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə tələbələrin görüşləri təşkil edilir. Belə görüşlər tələbələrin elmə, texnikaya, mədəniyyət və incəsənətə maraqlarını xeyli artırır.

Fənn dərnlərində elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, siyasətin, mədəniyyət və incəsənətin, səhiyyə və təhsilin ayrı-

ayrı məsələləri daha dərindən öyrənilir; səciyyəvi cəhət budur ki, dərnəklərdə tələbələrin özləri məruzə ilə çıxış edirlər.

Rəqs, xor, dram dərnəkləri kimi özfəaliyyət dərnəkləri, çalğı alətlərindən, müğənnilərdən, şən və hazırcavablardan ibarət kollektivlərin işi tələbələrdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında böyük rol oynayır.

Tələbə elmi cəmiyyətlərində iştirak. Məlumdur ki, bütün ali təhsil ocaqlarında tələbə elmi cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir. Tələbə elmi cəmiyyəti kafedra çərçivəsində qapanıb qalmır, bütün ixtisaslar və kafedralar üzrə tələbələrin elmi və elmi-texniki səylərini özündə birləşdirir. Tələbə elmi cəmiyyətinin ali məktəb üzrə keçirdiyi tədbirlər qabiliyyətli tələbələrin və onların əldə etdikləri nailiyyətlərin üzə çıxarılmasına imkan verir. Bu cür tələbələr və onların işləri, bir növ, digər tələbələr üçün nümunəyə çevrilir.

Elmi seminarlarda tələbələrin iştirakı. O da məlumdur ki, ali məktəblərdə elmi seminarlar təşkil edilir. Elmi seminarlar bəzi ali məktəblərdə fakültələr üzrə, bəzilərində isə ali məktəblər üzrə fəaliyyət göstərir. Elmi seminarlarda, adətən, elmi mövzular üzrə müəllimlərin məruzələri dinlənilir və müzakirə edilir. Bəzən belə müzakirələrə müvafiq fakültələrin tələbələri də dəvət olunurlar. Elmi seminarların işində iştirak edən tələbələr özlərini əsil elmi yaradıcılıq laboratoriyasında hiss edirlər, müxtəlif fikirlərin toqquşduğu şahidi olurlar, fikirlərə yaradıcı münasibət göstərməyin zəruriliyini duyurlar.

Təsərrüfat hesablı elmi-tədqiqat müqavilələrində tələbələrin iştirakı. Bu və ya digər nazirliyin, komitə, yaxud müəssisənin sifarişi əsasında təsərrüfat hesablı müqavilələr üzrə elmi-tədqiqat işləri aparan kafedralar var. Müqavilələrin əsas icraçıları ali məktəbin professor-müəllim heyətindən bəzi mütəxəssislər olur. Lakin yaxşı hal kimi diqqətəlayiq cəhət həm də budur ki, təsərrüfat hesablı elmi-tədqiqat işlərinə tələbələr də cəlb edilir; bu cür elmi-tədqiqat işlərinə tələbələr böyük maraq göstərir və orada məmnuniyyətlə çalışırlar.

Elmi konfranslarda tələbələrin iştirakı. Elmi konfranslarda tələbələrin iştirakının iki əsas forması mövcuddur:

tələbə elmi konfranslarında və professor-müəllim heyətinin elmi konfranslarında tələbələrin iştirakı.

Birinci formada əsas məruzəçilər tələbələrin özləridir. Bu konfranslarda tələbələrin elmi rəhbərləri və digər müəllimlər də iştirak edirlər.

İkinci formada isə əsas məruzəçilər professor-müəllim heyətindən olan mütəxəssislərdir. Lakin bu cür konfranslarda tələbələr də iştirak edə bilirlər: öz müəllimlərinin hansı elmi problemlər üzərində çalışdıqlarını öyrənirlər.

Tələbə elmi işlərinin kafedralarda və fakültə elmi şurasında müzakirəsi. Tələbələrin tədqiqatları arasında müəyyən elmi və ya əməli əhəmiyyət kəsb edənləri olur. Belə hallarda elmi rəhbərlərin məsləhəti ilə müəyyən əhəmiyyətli tələbə elmi işi kafedra iclaslarında və fakültə elmi şurasında geniş müzakirə olunur. Bir çox halda həvəsləndirici qərarlar qəbul edilir, tələbələrin elmi işi qəzet və ya jurnalda çapa məsləhət görülür, yaxud aylıq təqaüd həcmində mükafat verilməsi lazım bilinir, turist putyovkası tövsiyə edilir və s.

Tələbə işlərinə baxışların təşkili. Tələbə elmi və elmi-texniki yaradıcılığına baxışlar müxtəlif səviyyəli və müxtəlif formalı olur. Bir çox halda tələbələrin yaradıcılıq məhsullarının sarkisi ayrı-ayrı ali məktəblərin daxilində təşkil edilir. Bəzən də tələbələrin elmi və elmi-texniki yaradıcılığına baxış respublika miqyasında olur; hətta yaradıcılıq müsabiqələri də keçirilir. Həm ali məktəb üzrə, həm də respublika miqyasında keçirilən tələbə elmi, elmi-texniki və bədii yaradıcılıq sarkisinin, müsabiqəsinin, bu yaradıcılıq nümunələrinə baxışın böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğu diqqət mərkəzində saxlanır.

Magistraturada elmi-tədqiqat təcrübəsi. Magistraturanın tədris planında dörd həftəlik elmi tədqiqat təcrübəsi nəzərdə tutulur. Ali məktəbin həyatında bu təcrübə də tamam yeni iş formasıdır. Onun imkanlarından maksimum istifadə olunmalıdır. Elmi-tədqiqat işlərində göstərilən iştirak formaları ilə yanaşı, tələbələr həmin müddət ərzində ali məktəbin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin sistemi ilə tanış olur və tədqiqat bacarığına yiyələnirlər.

Pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsində tələbə elmi işinin əhəmiyyəti. Elmi tədqiqat sahəsində tələbələrin fəaliyyət göstərməsi iki istiqamətdə faydalıdır. Bu istiqamətlərdən biri ali məktəbin özünə, digəri isə onun xaricinə aiddir.

Tədqiqat sahəsində püxtələşən tələbələrin əldə etdikləri elmi nailiyyətlər respublikamızda elmin, texnikanın, texnologiyanın, iqtisadiyyatın, mədəniyyət və incəsənətin inkişafına köməkdir. Digər tərəfdən də, elmi təfəkkürü cilalanan tələbələr sosial-iqtisadi həyatın bu və ya digər sahəsində əməli fəaliyyəti zamanı hər bir məsələyə elmi cəhətdən yanaşmalı və onu irəlilətməli olurlar.

Elmi-tədqiqat sahəsində tələbənin yaradıcılıq fəaliyyəti ali məktəbdə pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Yaradıcı şəkildə düşünən tələbənin əsaslandığı yeni elmi fikir və ya təcrübi konstruktor işi bir tərəfdən qalan tələbələr üçün nümunə olur, ondan görə götürürlər və bu da təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinin artmasına təkan verir. Digər tərəfdən də tələbələrin pedaqoji proseslə əlaqədar irəli sürdükləri təkliflərin ali məktəbdə nəzərə alınması təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəldir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi hansı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir?

2. Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi nə üçün pedaqoji prosesin tərkib hissəsi hesab edilir?

3. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında elmi-tədqiqat işinin rolunu açın.

4. Tədris planında nəzərdə tutulan tələbə elmi-tədqiqat işlərinin adlarını sadalayın.

5. Magistrant dissertasiyası hansı tələblərə cavab verməlidir?

6. Hansı tələbə işləri tədris planında nəzərdə tutulmur?

7. Elmi-tədqiqat işlərində tələbələrin iştirakının nə kimi əhəmiyyəti vardır?

XXVI FƏSİL

ALİ MƏKTƏBDƏ YÜKSƏK İXTİSASLI ELMİ- PEDAQOJİ KADRLARIN HAZIRLANMASI

1. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr məfhumu

Elmi kadr məfhumu. Elmi kadr məfhumu elmi tədqiqat institutları, konstruktor büroları, elmi mərkəzlər və sırf elmi axtarışla məşğul olan digər qurumlarla əlaqədar işlədilir. Bu cür institutlar, bürolar və mərkəzlər yalnız tədqiqat işi ilə məşğul olur. Onlar elmi-tədqiqat işlərindən aldıkları nəticələri eksperimentdə sınaqdan keçirir və sosial-iqtisadi həyatın bu və ya digər sahəsində tətbiq üçün təqdim edirlər.

İri elmi-tədqiqat institutları, konstruktor büroları və mərkəzləri həm də elmi iş aparmağa qadir olan kadr hazırlaya bilirlər. *Sırf elmi işlə məşğul olan kadrlar elmi kadrlar adlanır.*

Pedaqoji kadr məfhumu. Elmi kadr məfhumundan əlavə, pedaqoji kadr məfhumu da mövcuddur. Pedaqoji kadr məfhumu gənc nəslin təlimi, tərbiyəsi və təhsili ilə məşğul olmalı kadrlar hazırlayan institut, universitet, akademiya və konservatoriyanın birinci pilləsi ilə, habelə buna bərabər tutulan digər tədris müəssisələri ilə bağlıdır. Həmin tədris müəssisələri özləri üçün deyil, orta ümumtəhsil məktəbləri üçün, orta təhsil verən digər məktəblər üçün müəllimlər, ustalar və başqa tərbiyəçilər hazırlayır. *Sırf pedaqoji işlə məşğul olan pedaqoji təhsilli kadrlara pedaqoji kadrlar deyilir.*

Elmi-pedaqoji kadr məfhumu. Bu məfhum indi ali təhsilin ikinci pilləsi ilə – magistratura pilləsi ilə də bağlıdır. Çoxpilləli ali təhsil sistemində magistratura ali təhsilin ikinci pilləsi olub müəyyən ixtisas üzrə sərbəst yaradıcılıq fəaliyyəti göstərə biləcək mütəxəssislərin hazırlanması məqsədini güdür. Magistrant həm elmi-tədqiqat, həm də pedaqoji prosesdə eyni dərəcədə səriştəli mütəxəssis kimi yetişdirilir.

Magistratura yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrları, müasir tədris və elmi tədqiqat laboratoriyaları, tədris fənn

kabinetləri, zəngin elmi kitabxanası, tədris təcrübə və istehsalat sahələri, elmi tədqiqat institutları olan ali təhsil müəssisələrində açılır. Bu cür ali məktəbin ikinci pilləsini, yəni magistraturanı bitirib magistr elmi adı və elmi dərəcəsi alan mütəxəssislər, başqa sözlə, *həm tədris işində, həm də elmi tədqiqat işində eyni dərəcədə yaradıcı fəaliyyət göstərən mütəxəssislər də elmi pedaqoji kadr hesab edirlər.*

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr məfhumu. Bəli, belə məfhum da mövcuddur. Həmin məfhum ali məktəbin əsasən ikinci pilləsi ilə də əlaqədardır. Yuxarıda deyildiyi kimi, ali məktəbin ikinci pilləsində magistrlər hazırlanır. Bəs magistrləri kimlər hazırlayır? Magistrlərin təlimi, tərbiyə və təhsili ilə məşğul olan mütəxəssislər elmlər doktorları və professorlardır, qismən də elmlər namizədləri və dosentlərdir. Məhz onlar – *magistrlərin, yəni elmi-pedaqoji kadrların yetişdirilməsində fəaliyyət göstərən elmlər doktorları və professorlar, elmlər namizədləri və dosentlər – yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlardır.*

Deməli, ali məktəblərin bir qismi nəinki adi pedaqoji kadrlar, nəinki elmi-pedaqoji kadrlar, habelə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar da hazırlaya bilər.

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığının formaları və xüsusiyyətləri. Bu cür kadrları hazırlamağın iki başlıca forması olmuş və hələlik, indi də davam edir. Biri aspirantura, digəri doktoranturadır. Aspirantura və doktorantura təhsil sistemində ali təhsildən sonrakı təhsil pillələrinə aiddir. Ardıcılığına və səviyyəsinə görə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığı iki pillədə həyata keçirilir: aspiranturada və doktoranturada.

Aspirantura. Aspirantura pilləsində yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrları üç formada hazırlamaq mümkündür: əyani, qiyabi və dissertantlıq formasında. Əyani aspiranturada qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verən şəxs (mütəxəssis) üç il müddətinə müvafiq fənlərdən namizədlik minimumları üzrə imtahanlar verməli və namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə etməli olur. Əyani təhsil alan aspirant iş yerindən (istehsalatdan) ayrılaraq elmi fəaliyyətə qoşulur və təqaüd alır.

Aspiranturada qiyabi təhsil almaq istəyən mütəxəssis də, əyani təhsildə olduğu kimi, aspiranturaya qəbul imtahanları verməli, müvafiq fənlərdən namizədlik minimumları üzrə imtahanlar verməli, namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə etməlidir. Burada iki spesifik xüsusiyyət var. Birinci xüsusiyyət: aspiranturada qiyabi təhsil müddəti üç il deyil, dörd ildir. İkinci xüsusiyyət: qiyabiçi aspirant əsas iş yerindən ayrılmadan elmi tədqiqat işi ilə məşğul olur. Təqaüd almır.

Dissertantura formasında yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığının da bəzi xüsusiyyətləri var. Əvvəla, dissertantura yolu ilə təhsil alan mütəxəssis qəbul imtahanlarından azaddır. İkincisi, burada təhsil müddəti beş ildir. Beş il ərzində dissertant həm minimum imtahanları verməli, həm də namizədlik dissertasiyasını başa çatdırıb müdafiə etməlidir. Dissertant da əsas iş yerindən ayrılmadığı üçün; təqaüd almır.

Doktorantura. Doktorantura yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlamağın son pilləsidir. Bu pilləyə qalxmaq istəyən elmlər namizədi müstəqil götürdüüyü doktorluq dissertasiyası mövzusu üzərində işin təqribən yarısını gördükdən sonra ali məktəb rəhbərliyi qarşısında yaradıcılıq məzuniyyəti verilməsi barədə məsələ qaldırır. Məsələyə ali məktəbin elmi şurasında baxılır və lazım bilindikdə müsbət qərar qəbul edilir. Doktoranta iki illik yaradıcılıq məzuniyyəti verilir. Doktorant elmi şuranın qərarı əsasında maaşı saxlanmaqla işdən ayrılır və doktorluq dissertasiyası üzərində işini davam etdirir. O, bir ildən sonra elmi şurada dissertasiyanın vəziyyəti barədə hesabat verir. Hesabat qənaətbəxş sayıldıqda növbəti ildə işi davam etdirmək barədə qərar çıxarılır. Həmin il ərzində doktorant dissertasiyasını müdafiə etməli olur.

2. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlanmasına ali məktəbdə şəraitin yaradılması

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığı pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi. Ali məktəbdə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların – elmlər namizədləri və elmlər doktorlarının

hazırlanması məqsədli xarakter daşıyır. Məqsəd isə ali məktəbdə pedaqoji prosesə yüksək səviyyədə xidmətdən ibarətdir. Müxtəlif cəhətdən isbat olunmuşdur ki, mütəxəssisin elmi dərəcəsi artdıqca pedaqoji prosesin səviyyəsi yüksəlir. Elmlər doktoru, adətən, elmlər namizədindən daha səmərəli fəaliyyət göstərir. Elmi səviyyəsi və pedaqoji səriştəsi yüksək olan elmlər doktorunun məsuliyyəti də artır, nəticə olaraq, onun yetirmələri xeyli fərqlənir.

Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların pedaqoji prosesdə müstəsna rolunu nəzərə alan ali məktəblər elmlər namizədləri və elmlər doktorları hazırlamaq işini daim diqqət mərkəzində saxlayır və ona hərtərəfli köməklik göstərirlər.

Aspirantura və doktorantura yaradılması. Yuxarıda deyildiyi kimi, ali məktəb aspirantura və doktorantura yaratmaqla çalışır ki, ehtiyac olan sahələr üzrə özünü yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlarla təmin etsin. Bu məqsədlə ali məktəblərdə elmlər namizədləri və elmlər doktorları yetişdirmək üzrə planlar da tərtib edilir və həyata keçirilir.

Yaradıcılıq məzuniyyəti verilməsi. Aspiranturada olmamış müəllimlərə lazım gəldikdə yaradıcılıq məzuniyyəti verilir. Öz təşəbbüsü ilə elmi və pedaqoji səviyyəsini yüksəltmək qayğısına qalan ali məktəb işçisi az deyil. Belə müəllim müvafiq kafedradan elmi mövzu götürüb dissertasiya üzərində işləyir. O, bir müddətdən sonra, dissertasiyasını başa çatdırmaq və müdafiə işini təşkil etmək üçün elmi məzuniyyət verilməsi barədə ali məktəbin rəhbərliyinə müraciət edir. Məsələyə elmi şurada baxılır. Lazım bilindikdə həmin şəxsə elmi məzuniyyət verilir. Yuxarıda deyildiyi kimi, doktorantın da elmi yaradıcılıq məzuniyyəti almaq hüququ var. Hətta rəsmən doktoranturada hesab edilməyən elmlər namizədi də müvafiq qaydada elmi yaradıcılığa çıxıb bilər.

Elmi yaradıcılıq dövründə maaşın verilməsi. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr olmaq təşəbbüsü göstərən ali məktəb müəllimlərinə nəinki elmi yaradıcılıq məzuniyyəti verilir, hətta həmin məzuniyyət dövründə onlar maaşlarını almaqda davam edirlər. Bu qayda təqaüd almayan dissertanta da, doktoranta da şamil edilir. Yaradıcılıq məzuniyyəti

yəti dövründə öz əvvəlki vəzifəsini icra etməyən müəllimin maaşı dövlət hesabına ona görə ödənilir ki, həmin müəllim öz elmi səviyyəsini yüksəltməklə məşğul olsun, dissertasiyasını başa çatdırsın, müdafiə etsin və qayıdıb gənc nəslin təlim, tərbiyə və təhsili ilə daha səmərəli məşğul olsun.

Əsərlərin çapına yardım edilməsi. Məlumdur ki, namizədlik və ya doktorluq dissertasiyası yazmaq yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr olmaq üçün zəruri şərt olsa da kifayət deyil. Bundan ötrü dissertasiyada irəli sürülən fikirlərin, əsaslandırılan təkliflərin həyatiliyini müdafiə etməyi bacarmaq lazımdır. Bu sonuncuya nail olmaq üçün aspirant, dissertant və ya doktorant həmin fikirlərinin və təkliflərinin həyata tətbiqini, yaxud çapını təşkil etməlidir. Fikir və təkliflərin istehsalatda tətbiqi və ya çapı isə asan iş deyil: dissertasiya yazmaq qədər çətinidir. Bu çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün ali məktəb, imkanları daxilində, iddiaçılara (aspiranta, dissertanta, doktoranta) köməklik göstərir.

Bəzi ali məktəblərin nəşriyyatları, bəzilərinin mətbəələri fəaliyyət göstərir. Çap üçün bu imkanlardan da istifadə edilir. Bəzi ali məktəblər müəyyən istiqamətlər üzrə elmi əsərlər toplusu çap etdirmək hüququna malikdir. Bu imkanlardan da istifadə etmək mümkündür. Bəzən respublika və ya dünya miqyaslı elmi məclislərin materialları çap olunur. Belə bir imkan da diqqət mərkəzində saxlanılır. Nəhayət, respublikamızda əsəri depanə etmək imkanından da istifadə olunur.

Dissertasiyaların müzakirəsinin təşkili. Namizədlik dissertasiyası da, doktorluq dissertasiyası da, adətən, bu və ya digər kafedrada yerinə yetirilir. Odur ki, dissertasiyanın ilkin müzakirəsi kafedrada təşkil edilir. Dissertasiya kafedra sınağından, kafedra attestasiyasından sonra ya ali məktəbdə fəaliyyət göstərən elmi seminarda, ya fakültə elmi şurasında muzakirəyə təqdim edilir. Bundan sonra dissertasiya ixtisaslaşmış müdafiə şurasına göndərilir.

İxtisaslaşmış müdafiə şurası. Mövcud qaydalara görə İxtisaslaşmış müdafiə şuraları ali məktəbin nəzdində də, elmi tədqiqat institutunun nəzdində də təşkil edilə bilər.

Təşkil edildiyi yerdən asılı olmayaraq İxtisaslaşmış müdafiə şuralarının iş qaydaları eynidir.

Müdafiənin təşkilinə dair tələb olunan sənədlərin hamısı yerli-yerində olduqda həmin sənədlər müzakirə üçün qəbul edilir. Təqdim olunmuş dissertasiyanın şura profilinə uyğun olub-olmadığını aydınlaşdırmaq şura üzvlərindən bir neçəsinə həvalə edilir. Növbəti iclasda məsələyə baxılır. Dissertasiyanın mövzusu şuranın profilinə uyğun gəldiyi müəyyən edildikdə rəsmi opponetlər və əlavə rəy üçün aparıcı müəssisə dəqiqləşdirilir, avtoreferatın çapına icazə verilir və müdafiənin vaxtı göstərilir. Təyin olunmuş vaxtda müdafiə təşkil edilir.

İxtisaslaşmış müdafiə şurasının təşkili. İxtisaslaşmış müdafiə şurası Respublika Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təşkil edilir. Elmin bu və ya digər istiqaməti üzrə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji və ya elmi kadrlar hansı ali məktəbdə, yaxud elmi-tədqiqat institutunda daha çox çəmləmişdirsə İxtisaslaşmış müdafiə şurası, adətən, orada yaradılır.

Müdafiə ilə əlaqədar sənədlər İxtisaslaşmış müdafiə şurası sədrinin ünvanına göndərilir.

İxtisaslaşmış müdafiə şurasının təşkil olunduğu ali məktəbin və ya elmi-tədqiqat institutunun rəhbərliyi həmin şuranın normal fəaliyyəti üçün zəruri olan şərait yaradır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Elmi kadr məfhumunun mahiyyəti nədən ibarətdir?*
- 2. Pedaqoji kadr məfhumu nə deməkdir?*
- 3. Elmi-pedaqoji kadr məfhumunu necə başa düşürsünüz?*
- 4. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr nə deməkdir?*
- 5. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar hansı formalarda hazırlanır?*
- 6. Yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar hazırlamaq üçün ali məktəbdə nə kimi şərait yaradılır?*
- 7. İxtisaslaşmış müdafiə şurasının iş xüsusiyyətlərini sadalayın.*

XXVII FƏSİL

ALİ MƏKTƏBDƏ RƏHBƏRLİK VƏ PEDAQOJİ NƏZARƏT

1. Ali məktəb fəaliyyətinin əsasları

Magistrantların təhsil aldıkları və gələcəkdə işləyəcəkləri ali məktəblərdə rəhbərlik edən struktur bölmələrlə əlaqədar fəaliyyət göstərmək imkanları olacaq. Bu səbəbdən də onlar həmin bölmələrin iş xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdırlar. Ali məktəbdə struktur bölmələrin işinin əsasında isə bir sıra dövlət sənədləri durur. Ali məktəb öz fəaliyyətində aşağıdakı dörd əsas sənədə istinad edir: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanununa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə»yə və təhsil müəssisəsinin öz nizamnaməsinə.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının istinad edilən bəzi müddəaları. Öz fəaliyyətində ali məktəbin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında istinad etdiyi müddəalar çoxdur. Onlardan yalnız bəzilərini xatırlayaq. Ali məktəbin rəhbərləri də, professor-müəllim heyəti də, tələbələr də Konstitusiyaya uyğun yəqin edirlər ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Respublikamızı səciyyələndirən bu xüsusiyyətlər ali məktəbin bütün həyat tərzində və fəaliyyətində nəzərə alınır.

Respublikamızın Konstitusiyasında yazılır ki, Azərbaycan xalqı vahiddir. Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Bu köklü ideyanı qəbul dən ali məktəb çalışır ki, öz fəaliyyətində birliyin, yekdilliyin nümunəsini versin, professor-müəllim heyətinin və tələbələrin vahidliyini təmin etsin, qruplaşmaların, parçalanmaların qarşısını alsın.

Ali məktəb dinə münasibətdə Konstitusiyaya mevqeyindən kənarda durmur. Konstitusiyada isə elan olunmuşdur ki,

Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır. Konstitusiyanın taleyüklü həmin müddəaları dövlət ali məktəbləri üçün qanuna çevrilmişdir.

Konstitusiyada elan olunmuşdur ki, Vətənə sədaqət müqəddəsdir, Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Bu köklü ideyalar ali məktəbdə aparılan təlim, tərbiyə və təhsilin ana xəttini təşkil edir.

Dövlət rəmzləri barədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 75-ci maddəsində yazılır: «Hər bir vətəndaş Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə – bayrağına, gerbinə və himninə hörmət etməlidir». Həmin fikrə istinad edən ali məktəb silsilə tədbirlər planlaşdırıb həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanununun bəzi müddəaları. Ali məktəb öz fəaliyyətinin təşkilində əsas götürdüyü ikinci sənəd Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunudur. Ali məktəbin fəaliyyət xüsusiyyətləri, təhsil sahəsində əsas götürdüyü dövlət siyasətinin prinsipləri, təhsil sahəsində vətəndaşların hüquqları, təhsil sisteminin məqsəd və vəzifələri, ictimai-siyasi fəaliyyət, təhsil və din, təhsilin forma və növləri, qeyri dövlət təhsil müəssisəsi, ali təhsil sistemində elmi-tədqiqat işləri, təhsil sistemində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətləri və s. və i. a. məsələlər Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanununda aydın ifadə olunur.

Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə. Bütün ali məktəblər: institutlar, universitetlər, akademiya, konservatoriyalar və ali təhsil verən digər təhsil müəssisələri öz fəaliyyətində Azərbaycan Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş həmin əsasnaməni də əldə rəhbər tutur. Əsasnamə ali məktəbin çoxcəhətli fəaliyyətinə əməli istiqamət verir.

Ali məktəbin nizamnaməsi. Hər bir ali təhsil müəssisəsi fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq öz nizamnaməsini hazırlayır. Nizamnamənin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu və Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə nəzərə alınır. Ali məktəbin nizamnamə layihəsi təhsil naziri tərəfindən təsdiq ediləndən sonra qüvvəyə minir.

2. Ali məktəbin elmi şurası və rektoru

Elmi Şura və onun səlahiyyətləri. Ali təhsil müəssisəsinə ümumi rəhbərlik rektorun başçılıq etdiyi Elmi Şura tərəfindən həyata keçirilir. Elmi Şura Təhsil Nazirliyinin əmri ilə təsdiq edilmiş «Ali məktəbin Elmi Şurası haqqında əsasnamə» üzrə fəaliyyət göstərir.

Ali təhsil müəssisəsinin Elmi Şurası geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, ali təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsini qəbul edir, lazım gəldikdə orda əlavələr və dəyişikliklər aparır, tələbələrin, müəllimlərin, əməkdaşların, aspirant, doktorant və dinləyicilərin daxili intizam qaydalarını təsdiq edir.

-Ali təhsil müəssisəsinin inkişaf proqramını təsdiq edir;

-Hər il ali məktəbin fəaliyyəti barədə rəhbərliyin hesabatını dinləyir;

-Mütəxəssislərin, elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması, onların ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması məsələlərinə baxır, bütün təlim-tərbiyə və elmi-tədqiqat işləri ilə bağlı məsələləri həll edir;

-Müvafiq komissiyalar yaradır və onların hesabatlarını dinləyib müvafiq qərar qəbul edir;

-Vaxtaşırı fakültələrin tədris, elmi-tədqiqat və tərbiyə işləri haqqında hesabatlarını dinləyir;

-Professor və dosent elmi adlarının, eləcə də respublikanın fəxri ad və mükafatlarının, orden və medallarının verilməsinə – təqdimat ifadə edir;

-Kafedra müdirələrini, professorları, baş elmi işçiləri seçir və zəruri hallarda onların vaxtından əvvəl tutduqları vəzifələrindən azad olunmaları məsələlərinə baxır;

-Ali təhsil müəssisəsinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini müzakirə edir və s.

Nəzərə alınmalıdır ki, Elmi Şuranın qərarları yalnız ali məktəbin rektoru tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minir.

Elmi Şuranın sədri şuranın qərarlarının icrasının müntəzəm yoxlanmasını təşkil edir və şuranın üzvlərinə qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi barəsində məlumat verir.

Rektor və onun fəaliyyət xüsusiyyətləri. Ali məktəb həyatının bütün sahələrinə bilavasitə rəhbərlik edən və həmin sahələr üzrə işin keyfiyyəti üçün dövlət qarşısında şəxsən cavabdeh olan rektordur.

Rektor ali məktəb həyatının tədris, elm, tərbiyə, təsərrüfat və s. sahələri üzrə rəhbərliyi müvafiq prorektorlar vasitəsi ilə həyata keçirir.

Rektor eyni zamanda şəxsiyyətdir. Rektorların hərəsinə xas olan spesifik cəhətlər olur. Bununla yanaşı, ali məktəblərin bütün rektorları üçün səciyyəvi olan ümumi xüsusiyyətlər də var. Bu cür ümumi olan xüsusiyyətlərdən bəzilərini qeyd edək.

Rektor ali məktəbdə baş tərbiyəçi kimi fəaliyyət göstərir. Ali tədris müəssisəsində bütün tərbiyə işləri rektorun göstərişi və ya razılığı ilə təşkil edilib keçirilir.

Rektor ali məktəbdə baş təşkilatçıdır. Ali məktəb üzrə heç bir tədbir onun razılığı olmadan keçirilə bilməz.

Rektor ali məktəbə rəhbərlikdə, digər prinsiplərlə yanaşı, tabelikdə olan şəxslərə tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti prinsipini əsas götürür.

Rektor professor-müəllim heyəti arasında və tələbələr arasında təşəbbüskarlığı yüksək qiymətləndirir, müdafiə edir və həvəsləndirir.

3. Fakültə, dekan, fakültə elmi şurası

Fakültə və onun səlahiyyətləri. Fakültə ali təhsil müəssisəsinin təlim, tərbiyə, elm və inzibati bölməsi olub, sahə və istiqamət daxilindəki bir və ya bir-birinə yaxın olan bir neçə ixtisas üzrə bakalavr, magistr, aspirant və doktor hazırlanması, müvafiq sahə üzrə rəhbər işçilərin və ixtisaslı sırası işçilərin ixtisasının artırılması (yenidən hazırlanması) işini həyata keçirir, elmi-tədqiqat və tərbiyə işlərinə rəhbərlik edir.

Fakültə onun tərkibindəki ixtisaslar üzrə olan kafedraları, tədris laboratoriyalarını, fənn kabinetlərini, nümayiş zallarını, muzeyləri, emalatxanaları, tədris bazalarını və s. özündə birləşdirir.

Fakültə ali təhsil müəssisəsinin Elmi Şurası tərəfindən yaradılır.

Müəyyən ixtisas və ya istiqamət üzrə tələbələrin sayı (bakalavrlar və magistrantlarla birlikdə) 300 nəfərdən çox (bundan 200 nəfərdən artığı əyani şöbədə) olduqda fakültə yaradılır. Fakültəyə mövcud qaydalara uyğun seçilmiş dekan rəhbərlik edir.

Dekan. Fakültədə təhsil alan tələbələrin, aspirant və doktorantların təhsilinin lazımi səviyyədə olmasını təmin edir; fakültənin profilinə uyğun dərslərin, dərslər vəsaitlərinin, tədris proqramlarının, tədris planlarının, metodik göstərişlərin hazırlanmasına təşəbbüs göstərir və bu iş ümumi rəhbərlik edir; kafedralarası müşavirələrin, elmi-metodik müzakirələrin və konfransların keçirilməsini təşkil edir və onlara rəhbərlik edir; ali təhsilin pillələri üzrə, eləcə də aspirantura və doktorantura üzrə kadr hazırlanması zəruri olan ixtisasları müəyyənləşdirir və qəbul planlarına dair rektorluğa təkliflər verir; ali məktəbin həyatı ilə bağlı olan bütün tədbirlərdə fakültəni təmsil edir; fakültədəki tədris-köməkçi heyətin işinə nəzarət edir, onların iş qəbulu və işdən azad olunması, eləcə də rəğbətləndirilməsi və ya cəzalandırılması üçün ali məktəb rəhbərlərinə təqdimat verir; ayrı-ayrı kafedraların tədris yükünün düzgünlüyünü yoxlayıb, onlara rəy verir; fakültədə tədris prosesinə, tərbiyə işinə və elmi tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsinə bilavasitə rəhbərlik edir; tədris planlarının və tədris proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir; tələbələrin elmi-pedaqoji və istehsalat təcrübələrinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır və onu nəzarətdə saxlayır; fakültə üzrə məşğələlərin cədvəllərinin tərtibinə rəhbərlik edir, onun optimal variantlarının təmin olunması üçün məsuliyyət daşıyır; tələbələrin müstəqil işlərinə nəzarəti təşkil edir və onların elmi fəaliyyətləri üçün şərait yaradılmasını təmin edir; tələbələrin imtahan və məqbullarının keçirilməsinə nəzarəti təşkil edir, akademik borcları ləğv etmək üçün onlara göndəriş vərəqəsi verir və imtahan-məqbul prosesinin normal keçirilməsinə birbaşa cavabdehlik daşıyır; tələbələri semestrdən-semestrə və kursdan-kursa keçirmək, eləcə də tələbələr sırasından xaric etmək və təkrar kursda saxlamaq üçün rektora təqdimatlar verir; tələbələrin yekun dövlət

imtahanlarına, buraxılış işlərinin və magistr dissertasiyalarının müdafiəsinə buraxılmasına icazə verir; fakültədə təhsil alan tələbələrə mövcud qaydada təqaüdə təqdim edir; fakültə elmi şurasına rəhbərlik edir.

Fakültə elmi şurası və onun səlahiyyətləri. Ali təhsil müəssisəsinin fakültəsinə ümumi rəhbərlik seçkili orqan tərəfindən – dekanın başçılıq etdiyi fakültə elmi şurası tərəfindən həyata keçirilir. Fakültə elmi şurasının sədri – fakültə dekanıdır. Fakültə elmi şurası Təhsil Nazirliyinin əmri ilə təsdiq olunmuş «Ali məktəbin fakültə elmi şurası haqqında əsasnamə» üzrə fəaliyyət göstərir.

Fakültə elmi şurası: fakültədə mütəxəssis hazırlığına, fakültənin elmi tədqiqat fəaliyyətinə və kafedraların maddi texniki təchizatı ilə bağlı məsələlərə baxır; fakültənin dekanını seçir və müəyyən olunmuş qaydada professor-müəllim heyətinin vəzifələrini tutmaq üçün müsabiqələr keçirir; tədris planlarının və tədris proqramlarının layihələrini, kafedraların tədris-metodik və elmi-tədqiqat işləri haqqında hesabatlarını dinləyib müzakirə edir; hər il dekanın hesabatını dinləyir; tədris və istehsalat təcrübələrinin yekunlarını müzakirə edir; fakültə üzrə olan dosent, baş müəllim və assistentlərin, aparıcı və böyük elmi işçilərin, elmi işçilərin və kiçik elmi işçilərin seçkilərini aparır, onlara elmi ad verilməsi üçün ali təhsil müəssisəsinin Elmi Şurası qarşısında məsələ qaldırır; doktorluq dissertasiyası üzərində işləyən elmlər namizədlərindən elmi işçi vəzifələrini tutmaq istəyənlərin məsələsini müzakirə edir və müvafiq rəy verir; həmin ali təhsil müəssisəsinin məzunlarından magistratüraya qəbul olunmaq üçün namizədlərə zəmanət verir, tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinin vəziyyətini və onun yaxşılaşdırılması tədbirlərini müzakirə edir; elmi şuranın sədri şuranın qərarlarının icrasını müntəzəm yoxladır və icranın vəziyyəti barədə şura üzvlərinə məlumat verir və s.

4. Ali məktəb fəaliyyətinin sənədləşdirilməsi

Ali məktəbin fəaliyyəti müxtəlif səviyyədə sənədləşdirilir: ali məktəb üzrə, fakültə üzrə, kafedra və ya laboratoriya üzrə.

Ali məktəb üzrə sənədləşdirmə. Ali məktəb üzrə sənədlərə aiddir: professor-muəllim heyətinin, köməkçi heyətin, aspirant və doktorantların və tələbələrin şəxsi işləri; əmr kitabı; Elmi Şuranın protokol kitabı; kafedra müdiri, dekan və professor vəzifələrinə səsvermə protokolları və səsvermə bülletenləri; tədris planları; ali məktəbdən göndərilən və ali məktəbə daxil olan sənədlərin qeydiyyat kitabı; ali məktəb üzrə illik hesabatın surəti; arxiv sənədləri; əmək haqqı cədvəli; kassa kitabları; təqaüd üzrə ödəmə cədvəlləri; vəkalətnamələr; professor-müəllim heyətinin və köməkçi heyətin haqq-hesab kitabları; aylıq hesabatlar; baş kitab; kömpüterdə olan proqramlar; müqavilələr; tələbnamələr və s.

Fakültə üzrə sənədləşdirmə. Fakültə sənədlərinə aiddir: təlimatlar; imtahan vərəqələri; məqbul vərəqələri; göndəriş vərəqələri; qiymətlərin məlumat kitabçası; imtahan cədvəlləri; tələbə biletləri; məşğələ cədvəli; imtahan və məqbul kitabçaları; fakültə elmi şurasının protokolları; əmr və sərəncamların surəti; fakültə elmi şurasının iş planı; fakültə üzrə hesabatların surəti; fakültə elmi şurasında səsvermə protokolları və bülletenləri; məşğələlərə tələbələrin davamiyyət və qiymətləndirmə jurnalı və s.

Kafedra və laboratoriya üzrə sənədləşdirmə. Kafedra sənədlərinə aiddir: kafedranın iş planı; kafedranın elmi-tədqiqat planı; kafedranın elmi tədqiqat işləri; kafedra iclaslarının protokol kitabı; tədris proqramları; mühazirələrin tematik planları; seminarların və seçmə kursların tematik planları; kafedranın illik tədris yükü; tədris yükünün kafedra üzvləri arasında bölgüsü; kafedra üzvlərinin fərdi iş planları; kafedranın illik hesabatının surəti; yoxlama işləri mövzularının qeydiyyat kitabı; kurs işləri mövzularının qeydiyyat kitabı; buraxılış işləri (diplom) mövzularının qeydiyyat kitabı; müəllimlərin tələbələrlə fərdi işlərini əks etdirən kitab; bakalavr və magistr mərhələlərində istehsalat təcrübəsinin məzmunu və formalarını göstərən kitab və s.

İmtahan vərəqələri və məqbul vərəqələri. İmtahan və məqbul vərəqələri tələbələrin müqəddəratında müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onların məqsəd və məzmunu haqqında ilkin məlumat verməyə dəyər. Tələbə bilməlidir

ki, fənn və ya onun bir hissəsi üzrə kurs imtahanı, yaxud semestr ərzində aldığı nəzəri bilikləri mənimsəməsinin səviyyəsini və təfəkkürünün inkişafını, sərbəst işləmək bacarığını və təcrübi məsələlərin həllində həmin biliklərdən istifadə etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirib qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulur.

Buraxılış (dövlət) imtahanı tələbənin təhsil müddətində müəyyən fənn üzrə aldığı nəzəri bilikləri nə dərəcədə mənimsədiyini, təcrübi məsələlərin həllində həmin biliklərdən istifadə etmək qabiliyyətini, təfəkkürünün səviyyəsini, sərbəst işləmək bacarığını müəyyənləşdirib qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulur.

Məqbullar, bir qayda olaraq, laboratoriya və ya qrafik işləri, kurs işləri və ya layihələri, təcrübə və ya seminar məşğələlərini, tədris və ya istehsalat təcrübələrini tələbələrin nə dərəcədə mənimsədiklərini yoxlamaq formalarından biridir.

Fənlər üzrə məqbul vərəqələri imtahan sessiyasından xeyli əvvəl müvafiq kafedraya göndərilir. Məqbulların nəticələrinin qeyd edildiyi vərəqələr imtahan sessiyası başlayana qədər dekanlığa qaytarılır.

İmtahan biletlər üzrə tələbənin yazılı cavabı əsasında şifahi formada aparılır. Tələbənin biliyi dörd bal sistemi üzrə qiymətləndirilir: «əla», «yaxşı», «kafi», «qeyri-kafi». Qiymətlər imtahan vərəqəsinə yazılır. «Qeyri-kafi»dən başqa, qalan qiymətlər tələbənin məqbul kitabçasına da köçürülür. İmtahana gəlməyən tələbənin soyadı qarşısında «gəlmədi» yazılır və imtahan vərəqəsi həmin gün dekanlığa qaytarılır.

Tələbələrin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməyin yüzbal sistemi bəzi fakültələrdə sınaqdan keçirilir.

Ali məktəbdə daxili pedaqoji nəzarət. Ali məktəbdə daxili pedaqoji nəzarət müxtəlif səviyyədə və müxtəlif formada həyata keçirilir. Daxili pedaqoji nəzarətdə rektorluğun da, dekanlığın da, kafedranın da, həmkarlar təşkilatının da nümayəndələri iştirak edir.

Rektorluğun nümayəndələri: ali məktəbdaxili intizam qaydalarına necə əməl edildiyinə, avadanlıqdan necə istifadə olunduğuna, əmr və sərəncamların necə icra edildiyinə və s. məsələlərə nəzarət edirlər.

Dekanlığın nümayəndələri muəllimlərin və tələbələrin məşğələlərə davamiyyətini, kütləvi tədbirlərdə tələbələrin iştirakını, fakültə üzrə intizama əməl olunmasını və s. məsələləri diqqət mərkəzində saxlayırlar.

Kafedra üzvləri: mühazirələrin, seminar, laborator və digər növ məşğələlərin necə təşkil edildiyinə, yoxlama, kurs və buraxılış işlərinin yerinə yetirilməsinə və s. məsələlərə nəzarət edirlər.

Bütün səviyyələrdə həyata keçirilən nəzarət pedaqoji səciyyə daşıyır, işin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi güdür.

Bundan əlavə, ali məktəb elmi şurası tərəfindən seçilmiş komissiyalar da fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri «Elm və təhsil məsələləri komissiyası», digəri isə «Sosial və təsərrüfat məsələləri komissiyası» adlanır. Hər iki komissiya öz səlahiyyətləri üzrə məsələlərlə tanış olur, təqdirə layiq olan və nöqsanlı cəhətləri müəyyənləşdirir və elmi şuraya əsaslandırılmış təkliflər verir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1. Ali məktəb öz fəaliyyəti zamanı hansı sənədlərə istinad edir?*
- 2. Ali məktəb elmi şurasının səlahiyyətlərini sadalayın.*
- 3. Rektorun fəaliyyət xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?*
- 4. Fakültənin səlahiyyətlərini sadalayın.*
- 5. Dekanın vəzifələrini deyin.*
- 6. Fakültə elmi şurası hansı məsələlərlə məşğul olur?*
- 7. Ali məktəb üzrə sənədlərin adlarını deyin.*
- 8. Fakültənin fəaliyyəti üçün səciyyəvi olan sənədləri sadalayın.*
- 9. Kafedra sənədləri hansılardır?*
- 10. Tələbənin fəaliyyətini səciyyələndirən başlıca sənədlər hansılardır?*
- 11. Ali məktəbdə daxili nəzarət hansı formalarda həyata keçirilir?*

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

TƏRTİBÇİDƏN.....	3
I HİSSƏ. ALİ MƏKTƏB PEDAQOGİKASINA DOĞRU	
1. Təlim və tərbiyənin vəhdətini təmin etməkdə kafedraların rolu.....	7
2. Pedaqoji institutlarda xarici dillərin tədrisinin tərbiyə ilə vəhdəti haqqında.....	13
3. Pedaqogikanın tədrisi və tədqiqi vəziyyətinə dair...	22
4. Ali məktəb pedaqogikası (Fənni üzrə proqram) (<i>Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 402 sayılı, 16 iyun 1998-ci il tarixli əmri ilə ali təhsilin magistratura pilləsi üçün tədris proqramı kimi təsdiq edilmişdir</i>).....	24
5. Ali və orta ümumtəhsil məktəbləri arasında qarşılıqlı əlaqə təhsil islahatının tələblərindən biri kimi.....	40
6. Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi.....	44
7. Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi.....	51
8. Ali məktəbdə rəhbərlik və daxili nəzarət pedaqoji prosesə xidmət kimi.....	61
9. 100 ballı qiymətləndirmə sistemi özünü doğruldacaqmı? (<i>Söhbət təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsindən gedir</i>).....	72
10. Müəllim kadrlarının pedaqoji hazırlığında milli pedaqogikanın rolu.....	77
II HİSSƏ. ALİ MƏKTƏB PEDAQOGİKASI	
Bir neçə söz.....	82
BİRİNCİ BÖLMƏ	
PEDAQOGIKANIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	
I Fəsil. Pedaqogikanın tədqiqat mövzusu, əsas kateqoriyaları, sosial-iqtisadi həyatda rolu.....	86

II Fəsil. Pedaqoji elmin qolları, digər elmlərlə əlaqəsi, mənbələri, tədqiqat üsulları və pedaqoji cərəyanlar.....	111
III Fəsil. Pedaqoji prosesdə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdətini təmin edən amillər....	140
IV Fəsil. Pedaqoji prosesdə ziddiyyət, qanunauyğunluq və qanun məfhumları.....	150
V Fəsil. Pedaqoji prosesin bəzi qanunauyğunluqları və qanunları.....	164

İKİNCİ BÖLMƏ

PEDAQOJİ PROSESİN TƏŞKİLİ

MƏSƏLƏLƏRİ

VI Fəsil. Pedaqoji prosesin ümumi prinsipləri.....	182
VII Fəsil. Pedaqoji prosesin əsas mərhələləri.....	199
VIII Fəsil. Pedaqoji prosesin ümumi üsulları.....	211
IX Fəsil. Pedaqoji prosesin təşkili formaları.....	238
X Fəsil. Təhsil pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi...	251
XI Fəsil. Təlim təhsilin və tərbiyənin həyata keçirilməsi prosesi kimi.....	265
XII Fəsil. Pedaqoji prosesdə psixoloji inkişaf məsələləri.....	284

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

PEDAQOJİ PROSESDƏ TƏRBIYƏ

MƏSƏLƏLƏRİ

XIII Fəsil. Şəxsiyyəti formalaşdırmağın bəzi elmi-nəzəri məsələləri.....	295
XIV Fəsil. Dünyagörüşünün formalaşdırılması.....	316
XV Fəsil. Ağıl tərbiyəsi.....	329
XVI Fəsil. İdeya-siyasi tərbiyə.....	347
XVII Fəsil. Əxlaq tərbiyəsi.....	359
XVIII Fəsil. Əmək tərbiyəsi.....	371
XIX Fəsil. Estetik tərbiyə.....	383
XX Fəsil. Fiziki tərbiyə.....	393
XXI Fəsil. İqtisadi tərbiyə.....	403
XXII Fəsil. Ekoloji tərbiyə.....	412

XXIII Fəsil. Hüquq tərbiyəsi.....	419
-----------------------------------	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ
ALİ MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ PROSESƏ
XİDMƏT

XXIV Fəsil. Magistratura pilləsində pedaqoji tər- rübə.....	430
XXV Fəsil. Ali məktəbdə elmi-tədqiqat işi.....	439
XXVI Fəsil. Ali məktəbdə yüksək ixtisaslı elmi-pe- daqoji kadrların hazırlanması.....	449
XXVII Fəsil. Ali məktəbdə rəhbərlik və pedaqoji nəzarət.....	455